

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ - ΕΛΕΝΗ ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ

**Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
«ΕΙΣ ΤΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ»
ΚΑΙ ΤΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ**

Ἐκ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους
ἕως τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1929

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

9

ΑΘΗΝΑ 1987

**Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ «ΕΙΣ ΤΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ»
ΚΑΙ ΤΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ**

ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΑΞΔΡΑΧΑΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ,
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ - ΕΛΕΝΗ ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
«ΕΙΣ ΤΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ»
ΚΑΙ ΤΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ

Ἐκ τῆν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους
ἕως τῆν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

9

ΑΘΗΝΑ 1987

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

“Όταν ξεκινήσαμε να μελετήσουμε την εκπαίδευση «εις τὰ τοῦ οἴκου» γνωρίζαμε γι’ αὐτὴν πολὺ λίγα πράγματα πέρα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μας ἐμπειρία ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν «οἰκοκυρικῶν» στὸ σχολεῖο. Ἀρχικὴ μας πρόθεση ἦταν νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τῆς μετὰ τὸ 1929, δηλαδὴ μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας τοῦ Χαροκοπέιου Διδασκαλείου Οἰκοκυρικῆς. “Όταν ἀντιληφθῆκαμε τὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων στὰ σχολεῖα τῶν κοριτσιῶν ἀπὸ πολὺ νωρίτερα, ἡ ἰδέα νὰ ξεκινήσουμε μὲ τὸ Χαροκόπειο μᾶς φάνηκε αὐθαίρετη καὶ λιγότερο ἐνδιαφέρουσα. “Έτσι καταλήξαμε νὰ τελειώνουμε τὴ μελέτη αὐτὴ περίπου στὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ξεκινούσαμε. Ἡ μελέτη μας παρακολουθεῖ τὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ γυναικεῖα ἐκπαίδευση κάνει τὰ πρῶτα τῆς βήματα ἕως τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1920.

Τὰ πιὸ ἐπίμονα προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίσαμε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συλλογῆς, τῆς ταξινόμησης καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου μας ἀφοροῦσαν τὴν ὀριοθέτηση τοῦ θέματος ποὺ ἐξετάζουμε. Ἀρχικὰ ἐπρόκειτο νὰ περιοριστοῦμε στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία. Σύντομα ὅμως διαπιστώσαμε πόσο αὐθαίρετο θὰ ἦταν νὰ θεωρήσουμε δεδομένο ὅτι ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία συγκροτοῦσε ἕνα αὐτόνομο καὶ εὐδιάκριτο πεδίο διδασκαλίας. Ἐπιπλέον τὸ μάθημα αὐτὸ δὲν ἀποτελοῦσε τὴ μοναδικὴ ὄψιν τῆς σχολικῆς προετοιμασίας γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου, οὔτε ἦταν πάντα στὸ ἐπίκεντρό τῆς. Ἀποφασίσαμε λοιπὸν νὰ συμπεριλάβουμε τὴ διδασκαλία τῶν «γυναι-

κείων τεχνῶν» — ἔργοχειρῶν καὶ χειροτεχνημάτων — πού προβλέπονταν ἀπὸ τὰ προγράμματα τόσο τῶν ἀνώτερων παρθεναγωγείων ὅσο καὶ τῶν δημοτικῶν. Σὲ ὀρισμένες ἐκδοχὲς τῆς ἡ οἰκιακῆ οἰκονομία ἐπικαλυπτόταν μὲ τὰ μαθήματα αὐτά, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἄσκηση στὰ οἰκιακὰ ἔργα, καὶ ἄλλοτε συμπτυσσόταν μαζί τους, καὶ τότε συνήθως ἐμφανιζόταν μὲ τὸν τίτλο «οἰκοκυρικά». Πολὺ συχνὰ ἐπίσης στὴν οἰκιακῆ οἰκονομία ὑπαγόταν ἡ ὑγιεινὴ, πού συνήθως δὲ διδασκόταν χωριστά.

Ἐνα δεῦτερο ζήτημα ὀριοθέτησης ἀφοροῦσε τὴ σχέση τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, τῶν οἰκοκυρικῶν, τῶν γυναικείων τεχνῶν καὶ τῶν οἰκιακῶν ἔργων μὲ τὴν ὑπόλοιπη σχολικὴ διδασκαλία. Γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ὁ οἶκος ἀποτελοῦσε τὸ κύριο καὶ μοναδικὸ σχεδὸν πεδίο δραστηριότητος στὸ ὁποῖο τὸ σχολεῖο προσανατόλιζε τὶς μαθήτριες, μὲ ἀποτέλεσμα ὅλα τὰ μαθήματα νὰ προσαρμόζονται λίγο ἢ πολὺ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἀποστολῆς τους σὲ αὐτόν. Στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐκπαίδευσης πού στὸ σύνολό της ἀπέβλεπε στὴν προετοιμασία τῶν μαθητριῶν γιὰ τὰ «γυναικεῖα» καθήκοντα, τὰ μαθήματα πού ἐξετάζουμε διαφοροποιοῦνται στὸ βαθμὸ πού ἀφοροῦν ρητὰ καὶ ἄμεσα τὴν πρακτικὴ τοῦ οἴκου καὶ συγκεκριμένα τὰ ἰδιαίτερα καθήκοντα τῆς οἰκοδέσποινας. Ὅταν, πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε, οἱ στόχοι τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης διευρύνονται, ἡ διδασκαλία τους συμπτύσσεται καὶ τελικὰ ἀντιπροσωπεύει τὴ μοναδικὴ ἰδιαιτερότητα τῶν προγραμμάτων τῶν γυμνασίων θηλέων. Τὰ ὄρια τῆς ἐκπαίδευσης «εἰς τὰ τοῦ οἴκου» λοιπὸν δὲν παραμένουν σταθερά. Καθὼς ἡ ἐκπαίδευση αὐτὴ ἐξελίσσεται, μεταβάλλεται ὁ βαθμὸς καὶ ὁ τρόπος πού διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη διδασκαλία.

Ἡ ἐκπαίδευση «εἰς τὰ τοῦ οἴκου» βέβαια δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀντιπροσώπευε πάντοτε ἓνα ἐλάχιστο μέρος τῆς ἐξοικειώσεως τῶν κοριτσιῶν μὲ τὰ καθήκοντα τῆς οἰκοδέσποινας ἢ τῆς νοικοκυρᾶς. Αὐτὸ ὄχι μόνο γιὰ τὸ ποσοστὸ τῶν κοριτσιῶν πού φοιτοῦσαν στὸ σχολεῖο καὶ ἰδιαίτερα ἐκείνων πού συνέχιζαν τὶς σπουδὲς τους μετὰ τὸ δημοτικὸ ἦταν μικρὸ, ἀλλὰ προπαντὸς γιὰ τὸ οἱ διαδικασίαις τῆς ἐξοικειώσεως αὐτῆς συντελοῦνταν κυρίως ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο.

Ἀκόμη καὶ ἂν διαθέταμε στοιχεῖα γιὰ τὸ βαθμὸ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ μαθήτριες ἀξιοποιοῦσαν τὶς σχολικὲς τους γνώσεις, ἢ ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου δὲ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἢ ἱστορία τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας. Τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ παρουσιάζει ἢ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων ἐγκριταὶ στὸ ὅτι περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε τομέα τῆς ἐκπαίδευσης ἀποτελεῖ τὸ πλάσιο γιὰ τὴν ἐπεξεργασία καὶ τὴ μετάδοση ἀρχῶν, τεχνικῶν καὶ ἀξιῶν ποῦ στοιχειοθετοῦν τὶς γυναικεῖες ἀρετὲς σύμφωνα μὲ τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία τῶν φύλων. Ἡ ἰδεολογία αὐτὴ ἀποκρυσταλλώνεται σὲ συγκεκριμένους κανόνες, ποῦ ἀφοροῦν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς πιὸ «γυναικεῖες» δραστηριότητες. Ἡ διδασκαλία τῶν σχετικῶν μαθημάτων προϋποθέτει καὶ ταυτόχρονα ἐνισχύει τὸ μῦθο ποῦ μεταθέτει τὴν εὐθύνη τῆς ἀνάθεσης τῶν οἰκιακῶν στὶς γυναῖκες, καθὼς ἀναλαμβάνει ρητὰ καὶ συστηματικὰ νὰ καλλιεργήσῃ ἀκριβῶς ἐκεῖνες τὶς «ἐμφυτες» κλίσεις στὶς ὁποῖες ὑποτίθεται ὅτι ἀνταποκρίνεται.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἢ «ἐπίσημη» διδασκαλία ποῦ ἀπευθύνθηκε στὶς γυναῖκες μὲ σκοπὸ νὰ βελτιώσει τὴν ἀπόδοσή τους στὸν οἶκο δὲν περιορίστηκε στὴ γενικὴ πρωτοβάθμια καὶ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση. Διάφοροι φορεῖς, καὶ κυρίως γυναικεῖα φιλανθρωπικὰ σωματεῖα, ὄργανωσαν κατὰ καιροὺς σχετικὰ ἐπιμορφωτικὰ προγράμματα ἀλλὰ καὶ εἰδικὰ ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα. Οἱ τέχνες ποῦ ὑπάγονταν στὴν ἀρμοδιότητα τῶν γυναικῶν σύμφωνα μὲ τὴν ἀποστολή τους στὸν οἶκο — ἢ ραπτική, ἢ μαγειρική, ἢ ἀνθοκομία κτλ. — ἦταν ἔτσι καὶ οἱ πρῶτες στὶς ὁποῖες στράφηκε ἢ γυναικεῖα ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση. Ὁ χαρακτηρισμὸς «οἰκοκυρικῆ», ποῦ δόθηκε στὴν ἐκπαίδευση αὐτὴ καὶ στὶς ἀντίστοιχες σχολές, νομιμοποιῶσε τὴν προετοιμασία τῶν κοριτσιῶν γιὰ βιοποριστικὴ ἐργασία, ἀναδεικνύοντας συγχρόνως τὸν οἶκο ὡς τὸν κατεξοχὴν χῶρο τῆς γυναικεῖας ἐργασίας καὶ προβάλλοντας ἑμμεσα τόσο τὸν ἐφεδρικό χαρακτήρα τῆς ἐξωοικιακῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν ὅσο καὶ τὴν περιορισμένη ἐπιλογή ποῦ εἶχαν ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας. Ἐστίασαμε τὴ μελέτη μας στὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων

στή γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση για λόγους οικονομίας δυνάμεων και χρόνου. Θεωρήσαμε όμως σκόπιμες όρισμένες, σύντομες έστω, συγκριτικές αναφορές στην επαγγελματική εκπαίδευση, γιατί αποσαφηνίζουν τὰ όρια του ευρύτερου φαινομένου στο όποιο έντάσσεται τὸ κυρίως θέμα μας.

Τὸ περιεχόμενο τῆς εκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου διαφοροποιεῖται, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, με βάση ταξικά κριτήρια. Ὡστόσο τὸ γεγονός ὅτι σὲ κάποια μορφή της ἡ εκπαίδευση αὐτὴ ἀπευθύνθηκε σὲ κόρες «καλῶν» οἰκογενειῶν, ὑποψήφιες δασκάλες, ἄπορες τρόφιμες ἰδρυμάτων, ἐργάτριες, ὑπηρετρίες, οἰκοδόσποινες, πρόσφυγες καὶ γενικὰ σὲ ὅλες τίς γυναῖκες, θὰ μπορούσε νὰ προκύψει μόνο ἀπὸ μιὰ λογικὴ πού ὁμαδοποιεῖ με βάση τὸ φύλο. Ἡ λογικὴ αὐτὴ θεμελιώνει καὶ τὴν ὁμαδοποίηση τεχνικῶν καὶ ἀρχῶν πού ἀφοροῦν δραστηριότητες τόσο διαφορετικὲς μεταξύ τους ὅσο ἡ καταστιχογραφία καὶ τὸ κέντημα, ἡ συμπεριφορὰ στὶς ἐπισκέψεις καὶ ἡ κηπουρικὴ. Ἡ συνοχὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διαφοροποίηση τῆς εκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ φύλου.

Θεωρήσαμε βέβαιο ὅτι ἡ συγκρότηση τῆς εκπαίδευσης πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἦταν προῖον τῆς δραστηριότητας συγκεκριμένων ἀνθρώπων, καὶ διερωτηθήκαμε ποιοί ἦταν αὐτοί, τί σχέσεις εἶχαν μεταξύ τους, τί εἶδους ἐπιχειρήματα διατύπωσαν γιὰ τὴ σκοπιμότητα τῆς διδασκαλίας τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων, πῶς ἀντιλήφθηκαν τὸ περιεχόμενό της καὶ με ποιούς τρόπους ἐπηρέασαν τὴν ἐξέλιξή της. Ἀνάμεσά τους ξεχωριστὴ σημασία δίνουμε στὶς γυναῖκες πού κατὰ καιροὺς εἶτε συμπεριέλαβαν τὴ διεκδίκηση τοῦ ἐλέγχου τοῦ οἴκου στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν «ἐξύψωση τοῦ φύλου τους» εἶτε ἀρνήθηκαν τὴν ταῦτιση με τὸν οἶκο ὡς ἀποκλειστικὴ ἢ πρωταρχικὴ τους ἀποστολή. Στὸ διάστημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, οἱ προσπάθειες αὐτῶν πού ἐκπροσωποῦν τὴ γυναικεῖα ἀμφισβήτηση νὰ ἐλέγξουν τὴν πορεία τῆς εκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου ὑπακούουν σὲ δύο τάσεις, πού ἐπιζητοῦν ἀντίστοιχα τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ γυναικείου φύλου καὶ τὴν κατοχύρωση τῆς ἰσότητας με τοὺς ἄνδρες. Ἡ πρώτη τάση ἐπικαλεῖται συστηματικὰ τίς «φυσι-

κές» ιδιότητες τῶν γυναικῶν. Ἡ δεύτερη ἀρνεῖται ρητὰ μόνον ἐκεῖνες πού θεωρεῖ ὅτι ἀποτελοῦν διαστρεβλώσεις τῶν «πραγματικῶν».

Σὲ καμία περίπτωση δὲ φιλοδοξήσαμε νὰ καταγράψουμε ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ ρωτήσῃ, νὰ πεῖ, νὰ ψάξῃ ἢ νὰ βρεῖ κανεὶς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου. Ἐπιχειρήσαμε μιὰ πρώτη στὴν κυριολεξία προσέγγιση, δίνοντας ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας, ὅπως αὐτὸ διαγράφεται μέσα ἀπὸ σχολικὰ προγράμματα, νόμους, ἐγχειρίδια καὶ ἄλλες πηγές, καὶ προσπαθήσαμε νὰ ἀνασυγκροτήσουμε τὶς ἀπόψεις αὐτῶν πού κατὰ καιροὺς ἐπεξεργάστηκαν ἐναλλακτικὲς ἐκδοχὲς τῆς ἐκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου, ἐργάστηκαν γιὰ τὴν προώθησή της ἢ διαφώνησαν μὲ τὴν κατεύθυνσή της.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Μιὰ σύντομη εἰσαγωγὴ ἐντάσσει τὴ μὲρρωση στὰ τοῦ οἴκου στὴ γενικότερη κατεύθυνση τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐστιάζεται κυρίως στὶς ἀπόψεις πού ἐκφράζονται γιὰ τὸ εἶδος τῶν ἐργοχειρῶν καὶ τῶν χειροτεχνημάτων στὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ ἀσκοῦνται τὰ κορίτσια καὶ γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀρχὲς καὶ ἀξίες πού ὄφειλε νὰ ὑπηρετεῖ ἡ διδασκαλία τους. Στὴ συνέχεια ἐξετάζουμε τὴ διδασκαλία τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας. Ἰδιαίτερα μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ θεματολογία τῶν εἰδικῶν ἐγχειριδίων καὶ τὸ νόημα πού οἱ συγγραφεῖς ἀποδίδουν στὸν οἶκο, τὴν εὐδαιμονία, τὰ καθήκοντα τῆς οἰκοδέσποινας καὶ ἄλλες βασικὲς ἐννοιες πού διαφοροποιοῦν τὶς ἀπόψεις τους γιὰ τὸ ἀντικείμενο καὶ τὴ σκοπιμότητα τῆς διδασκαλίας τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας.

Τὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης πραγματεύεται τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου ἀπὸ τὸ 1904, χρονιὰ πού συγκαλεῖται τὸ Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, ἕως τὸ 1929. Οἱ λιγοστὲς σύντομες ἀναφορὲς σὲ μεταγενέστερα χρόνια ἔχουν μοναδικὸ σκοπὸ νὰ ἀποσαφηνίσουν ὀρισμένες διαστάσεις τῆς ἐκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου κατὰ τὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Τὸ Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, τὸ Παρθεναγω-

γειο του Βόλου, το Ὑπόμνημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου πρὸς τὸ Κεντρικὸν Ἐποπτικὸν Συμβούλιον τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, τὰ Νομοσχέδια τοῦ 1913 καὶ ἡ δημιουργία τῶν ἀστικῶν σχολείων εἶναι οἱ κυριότεροι σταθμοὶ στὴ μακρόχρονη προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης, πού ἐντείνεται στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα καὶ μετὰ ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες καταλήγει στὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929. Παρακολουθοῦμε τὴν εἰκόνα τῆς ἐκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου ὅπως διαμορφώνεται μὲ λόγια καὶ μὲ ἔργα στὸ πλαίσιο τῶν μεταρρυθμιστικῶν προσπαθειῶν. Στὴ συνέχεια ἐξετάζουμε τίς προτάσεις γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν κατεύθυνση τῆς ἐκπαίδευσης αὐτῆς, καθὼς καὶ τίς ἀντιδράσεις στὴν κρατικὴ πολιτικὴ πού διατυπώνονται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν γυναικῶν μετὰ τὴ στροφή τοῦ γυναικείου κινήματος στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἰσοτιμία. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο παρουσιάζουμε σχολικὰ ἐγχειρίδια οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ οἰκοκυρικῶν τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Συγκρίνουμε τὰ βιβλία αὐτὰ μὲ ἐκεῖνα πού ἐξετάσαμε στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας καὶ προσπαθοῦμε νὰ ἐπισημάνουμε καὶ νὰ ἐξηγήσουμε τίς κυριότερες διαφορὰς μεταξὺ τους, τοποθετώντας τὰ νεότερα κείμενα στὰ συμφραζόμενα τῶν μεταρρυθμιστικῶν προγραμμάτων, τῆς κρατικῆς πολιτικῆς καὶ τῆς γυναικείας ἀναζήτησης.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἐπιχορηγήθηκε ἀπὸ τὴ Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς γιὰ τὸ πρόγραμμα Ἱστορικὸ Ἀρχειο τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας. Στὸ διάστημα τῆς ἐκπόνησής της (Ἰούνιος 1984-Ἰούνιος 1986) ὁ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης μᾶς διευκόλυνε στὴν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν, συζήτησε μαζί μας προβλήματα ἐπιστημονικὰ καὶ τεχνικὰ, ἀντίκρισε μὲ κατανόηση τίς παλινδρομήσεις μας ὥσπου νὰ καταλήξουμε σὲ ἓνα ὀριστικὸ πλάνο δουλειᾶς καὶ γενικὰ μᾶς παραστάθηκε μὲ κάθε δυνατὸ τρόπο. Ὁ Γιάννης Γιαννουλόπουλος διάβασε τὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς ἐργασίας καὶ βοήθησε σημαντικὰ ὥστε νὰ βελτιωθεῖ στὴν τελικὴ του μορφή. Εὐχαριστοῦμε θερμὰ καὶ τοὺς δύο καὶ φυσικὰ ἀναλαμβάνουμε τὴν εὐθύνη γιὰ τίς ἀτέλειες τῆς δουλειᾶς μας.

Ὅχι μόνο ἡ μελέτη ἀλλὰ καὶ τὸ ἠθικὸ μας, ὅσο κράτησε ἡ ἐπεξεργασία της, ὀφείλουν πολλὰ στὴ συμπαράστασι φίλων, καὶ κυρίως στὴν Ἐφη Ἀβδελαῖ, τὴν Ἀλέκα Μπουτζουβῆ-Μπανιᾶ, τὴν Αἴγλη Μπρούσκου, τὴν Ἑλλη Σκοπετέα καὶ τὴν Ἑλένη Φουρναράκη. Χωριστὰ εὐχαριστοῦμε τὴ Ρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, γιατί, πέρα ἀπὸ τίς συζητήσεις μαζί της, βοηθηθήκαμε πολὺ καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίον της: *Ἡ μέση ἐκπαίδευσι τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893)*.

Τέλος εὐχαριστοῦμε τὸ Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο (Ε.Λ.Ι.Α.), τὴ Χαροκόπειο Ἀνωτάτη Σχολὴ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας, τὸ Ἴδρυμα Σπῦρος Χαροκόπος καὶ Εὐαν. Χαροκόπου-Πετρούτση, τὸ Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων, τὸν Τεγεατικὸ Σύνδεσμον καὶ τὴ Σχολὴ Μωραΐτη πού μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ χρησιμοποιήσουμε τίς βιβλιοθήκας ἢ τὰ ἀρχεῖα τους.

A.M. - E.E.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ «ΦΥΣΗ»

Ἡ μέριμνα γιὰ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους φαίνεται ἐντυπωσιακὰ πρῶιμη καὶ προοδευτικὴ¹, ἰδίως ἂν λάβει

1. Ἡ προκήρυξη τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας (1822), πού παρουσιάζει τὴν παιδεία ὡς εἰδοποιὸ διαφορά τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης ἀπὸ «τὰ πανάθλια τῆς Ἀσίας ἀνδράποδα», παροτρύνει τοὺς πατεράδες νὰ φροντίσουν γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους «ἀρρένων τε καὶ θηλέων». «Προκήρυξη τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας», ἀπόσπασμα στὸ βιβλίο τοῦ Ἀλέξη Δημαρᾶ (ἐπιμ.), *Ἡ Μεταρρύθμιση πού δὲν ἔγινε. (Τεκμήρια ἱστορίας)*, τ. Α' 1821-1894, Ἀθήνα 1983, σ. 4-5. Τὸ δικαίωμα τῶν παιδιῶν στὴν ἐκπαίδευση κατοχυρώνεται συνταγματικὰ τὸ 1827, ἐνῶ τὸ 1834 ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευση γίνεται ὑποχρεωτικὴ γιὰ ἀγόρια καὶ κορίτσια. Στὸ ἴδιο, σ. κζ', 7, 45. Παρὰ τίς πρῶιμες αὐτὲς ἐξαγγελίες, τὰ ποσοστὰ φοίτησης τῶν κοριτσιῶν στὸ δημοτικὸ παρέμειναν πολὺ χαμηλά, ἐνῶ τὰ κορίτσια ἀποκλείστηκαν ἀπὸ τὴ δημόσια μέση ἐκπαίδευση. Τὸ 1883 ὁ Χαρίσιος Παπαμάρκου, ἔκτακτος ἐπιθεωρητῆς πού εἶχε ὀριστεῖ γιὰ νὰ ἐπιθεωρήσει τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, ἐνημερῶνει τὸ ὑπουργεῖο: «Τὸ θῆλυ φύλον οὐδαμῶς οὐδαμοῦ φοιτᾷ εἰς τὰ σχολεῖα. Εἶναι σύμπαν ἐντελῶς ἀπαιδευτον καὶ ἀγράμματον». Χαρίσιος Παπαμάρκου, «Πάντα τὰ μόρια εἶναι οὐχὶ ὑγιᾶ», ἀπόσπασμα στὸ Ἀλ. Δημαρᾶς, *ὁ.π.*, σ. 247. Γιὰ μιὰ λεπτομερῆ καταγραφή καὶ ἀνάλυση τῆς ἐξέλιξης τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης τὸ 19ο αἰ. βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893)*, Ἀθήνα 1986.

κανείς υπόψη τις κατοπινές εξελίξεις¹. Ἡ τροπή πού πήραν αὐτές οἱ ἐξελίξεις δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὸ σύμπτωμα τοῦ παραστρατήματος ἑνὸς θεσμοῦ πού ἀφοροῦσε κυρίως τοὺς ἄνδρες. Ἡ γυναικεία ἐκπαίδευση ἀκολούθησε ἀπὸ νωρὶς μιὰ εἰδική κατεύθυνση καὶ ἡ πορεία της δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρμηνευτεῖ μὲ ἀναγωγὴς στὴν ἱστορία καὶ τοὺς ἐθνικοὺς, ταξικοὺς ἢ ἄλλους στόχους τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ἀγοριῶν. Οἱ γυναῖκες δὲ συμπεριλήφθηκαν σὲ αὐτοὺς πού μέσω τῆς παιδείας—καὶ καλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων—θὰ μεταμορφώνονταν ἀπὸ ραγιαδες σὲ πολίτες καὶ ὑπαλλήλους, θὰ πύκνωναν τὶς τάξεις ἑνὸς μορφωμένου λαοῦ ἢ θὰ ἀναδεικνύονταν ἡγέτες του². Ἡ σκοπιμότητα τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης ἐντοπίστηκε στὴ δυνατότητά της νὰ συμβάλλει στὴν ἀπόδοση τῆς συζύγου, μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας, δηλαδή στὴν ἐκπλήρωση τοῦ γυναικείου προορισμοῦ.

Ἡ ἔννοια τοῦ διαφορετικοῦ προορισμοῦ τῶν φύλων θεμελιώθηκε στὶς διαφορετικὲς «φυσικὲς»—βιολογικὲς καὶ ψυχολογικὲς—ιδιότητες πού ἀποδόθηκαν στοὺς ἄνδρες καὶ τὶς γυναῖκες. Ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀνθρώπινης «φύσης» σὲ ἀνδρική καὶ γυναικεία παραμένει καὶ σήμερα συστατικὸ στοιχεῖο τῆς κυρίαρχης ἰδεολο-

1. Τὸ διάταγμα τῆς 31 Δεκεμβρίου 1836 (12 Ἰανουαρίου 1837) «περὶ τοῦ διοργανισμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Γυμνασίων» (βλ. Ἄλ. Δημαρᾶς, ὁ.π., σ. 60-77) ἀναφερόταν μόνον στοὺς «παῖδας», ἀποκλείοντας οὐσιαστικὰ τὰ κορίτσια ἀπὸ τὴ δημόσια μέση ἐκπαίδευση ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνώτατη πού τὴν προϋπέθετε. «Ὅσες μαθήτριες μπορούσαν νὰ συνεχίσουν τὶς σπουδὲς τους μετὰ τὸ δημοτικὸ περιορίζονταν ἀναγκαστικὰ στὰ ἰδιωτικὰ «Ἀνώτερα Παρθενωγαγεῖα», πού ἐκπαίδευαν ἀπὸ κοινοῦ εὐπορες ὑποψήφιες οἰκοδέσποινες καὶ δασκάλες. Οἱ δύο αὐτοὶ κύκλοι σπουδῶν διαχωρίστηκαν τὸ 1893. Δημοσία γυμνάσια θηλέων δὲν ἰδρῦθηκαν ὡς τὸ 1917. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 68-69, 354 κ.ά.

2. Γιὰ τὴ σκοπιμότητα τῆς κύριας ἐκπαίδευσης, τῆς ἀνδρικῆς βλ. Ἄλ. Δημαρᾶς, ὁ.π., τ. Α', σ. κγ'-μστ' καὶ τὸ κεφάλαιο «Παιδεία» στὴ διδακτορική διατριβὴ τῆς Ἑλλης Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, ὄψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, 1984.

γίας τῶν φύλων, ὅπως καὶ ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ γυναῖκες εἶναι καὶ πρέπει νὰ παραμείνουν πρὸ κοντὰ στὴ «φύση» ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἄνδρες. Ὅμως ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συνέβη σὲ νεότερες ἐποχές, στὸ 19ο αἰώνα, ἀκόμα καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ δὲν ἀποσιωπᾶται ὡς δεδομένη βεβαιότητα, ἀλλὰ βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῶν λόγων πού ἀφοροῦν τὴ σχέση τῶν φύλων¹. Στὴ «φύση» βρίσκεται ἡ ἐξήγηση τῆς μορφῆς αὐτῆς τῆς σχέσης στὸ παρὸν καὶ ἀπὸ τὴ «φύση» ἐξαρτῶνται οἱ ἀλλαγές πού μπορεῖ νὰ ὑποστῆι στὸ μέλλον.

Ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς «φύσης» ἀντλήσαν τὰ ἐπιχειρήματά τους ὅσοι ὑποστήριζαν ὅτι οἱ γυναῖκες πρέπει νὰ ὑποτάσσονται: «Ἡ

1. Ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴ διαφοροποίηση τῶν φύλων εἰσάγεται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ὅπως διαμορφώθηκε μὲ τὴ γενικότερη ἔμφραση πού ἔδωσαν οἱ διαφωτιστὲς στὴν ἀντίθεση μεταξὺ τῆς φύσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Σὲ αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα ἡ ἐπίκληση τῆς φύσης εἶχε ριζοσπαστικούς τόνους, καθὼς ὑπέσκαπτε τὶς ἔννοιες τῆς μοναρχίας καὶ τῆς ἐκκλησίας ὡς μοναδικῶν βάσεων τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς τάξης τῆς κοινωνίας. Ἡ ἔννοια τῆς φύσης ἦταν ἐπίσης ἐξαιρετικὰ σύνθετη, καθὼς παρέπεμπε σὲ μιὰ κατάσταση πού προηγεῖται τῆς κοινωνίας, στὶς διαδικασίες τοῦ ἀνθρώπινου ὄργανισμοῦ, στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ περιβάλλον καὶ στὶς «πρωτόγονες» κοινωνίες. Ὅμως ἐνῶ ἡ φύση προβλήθηκε ὡς τὸ πεδίο στὸ ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνατρέξουν στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀναμορφώσουν τὴν κοινωνία, οἱ διαφωτιστὲς ἐπικαλέστηκαν τὴν ἰδιαίτερη σχέση πού θεωροῦσαν ὅτι ἔχουν οἱ γυναῖκες μὲ τὶς διαδικασίες τῆς ζωῆς καὶ τελικὰ μὲ τὴν ἴδια τὴ φύση ὡς ἀπόδειξη τῆς κατωτερότητάς τους πού ἐπέβαλλε καὶ τὸν κοινωνικὸ τους ἀποκλεισμό. Βλ. Maurice Bloch καὶ Jean H. Bloch, «Women and the dialectics of nature in eighteenth-century French thought», στὸ Carol MacCormack καὶ Marilyn Strathern (ἐπιμ.), *Nature, Culture and Gender*, Cambridge² 1982, σ. 25-41. Ὅπως ἡ φύση γενικά, ἔτσι καὶ ἡ φύση τῶν γυναικῶν ἀναδείχτηκε σὲ πεδίο τὸ ὁποῖο ἐν ὀνόματι τῆς ἀνθρωπότητας ἔπρεπε νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ ἐλεγχθεῖ μέσω τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς λατρικῆς. Βλ. L. J. Jordanova, «Natural facts: a historical perspective on science and sexuality», στὸ ἴδιο, σ. 42-69. Γιὰ τὶς ἰδέες τῶν διαφωτιστῶν σχετικὰ μὲ τὴ διαφοροποίηση τῶν φύλων καὶ τὴν εἰσαγωγή καὶ τὸν ἀντίκτυπό τους στὴν Ἑλλάδα τὸ 19ο αἰώνα, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφραση στὰ ἔργα λόγιων γυναικῶν, βλ. Paschalis M. Kitromilides, «The enlightenment and womanhood: cultural change and the politics of exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* 1/1 (1983), σ. 39-61.

φύσις τῆς γυναικὸς ἐκ δύο μόνον, ὡς εἶπειν, στοιχείων συγκροτεῖται, ἀγάπης καὶ αἰσθήματος, ὅλος δ' αὐτῆς ὁ βίος ἐστὶν ἀφοσίωσις»¹. «Ἡ γυνὴ δὲ εὐαίσθητοτέρα, ὑποτελής, ἀξιέραστος, ὀφείλει νὰ ὑποτάσσεται καὶ νὰ μεταβάλλῃ τὴν ἀφοσίωσιν εἰς νόμον, τὴν θυσίαν εἰς θρίαμβον, τὴν αὐταπάρνησιν εἰς μεγαλεῖον»². Ἡ «φύση» ἀπαγορεύει στὶς γυναῖκες τὶς «ἀνδρικές δραστηριότητες»: «Ὁ ἀνὴρ ἄφοβος καὶ τολμηρὸς ἐν τοῖς κινδύνοις, ἱκανὸς πρὸς ἀντίστασιν, καταβάλλει τὰς στάσεις καὶ τὰς ἐναντιότητες, κρατεῖ δὲ αὐτῶν διὰ τῆς ρώμης τοῦ σώματος καὶ διὰ τῆς ἰσχύος τοῦ νοῦ· ἡ δὲ γυνή, διὰ μόννης τῆς χάριτος καὶ τῆς πραότητος βασιλεύει»³. Ἡ «φύση» ἐπίσης ἐπιβάλλει νὰ ἐπιτηροῦνται οἱ γυναῖκες γιατί μειονεκτοῦν ἠθικά: «[...] εἶναι δὲ φύσει εὐπλαστοὶ καὶ ἐπιτήδεια πρὸς τὸ παριστάνειν κωμωδίας, διότι ἔχουσι τὰ δάκρυα ἄφθονα, τὰ δὲ πάθη των εἶναι σφοδρὰ καὶ ὁ νοῦς των περιορισμένος ἕνεκα ἀμαθείας»⁴. Ἡ «φύση» τῶν γυναικῶν τέλος, ἀσθενέστερη ἀπὸ τὴν ἀνδρική, καθιστᾷ τὴν ἐντατικὴ ἐργασία, σωματικὴ καὶ διανοητικὴ, ἐπισφαλὴ γιὰ τὴν ὑγεία τους⁵.

1. Νικολάου Ι. Σαριπόλου, «Ἐπόμνημα περὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου καὶ περὶ ἐκπαιδύσεως πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς Παιδείας Ἐπιτροπὸν», *Πανδώρα* ΙΣΤ' (1865-66), σ. 110.

2. Σιμωνίδης Γ. Βλαβιανός, *Ἡ γυνὴ καὶ ἡ ἀποστολὴ αὐτῆς. Μελέτη ἀναγνωσθεῖσα τὴν ἐσπέραν τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1983 ἐν τῇ ἐταιρίᾳ «Ἑλληνισμός»*, Ἀθήνησι 1894, σ. 28.

3. Γ. Μανοῦσος, *Παιδαγωγικὴ διαιτητικὴ καὶ παιδαγωγία, οἰκιακὸς καὶ σχολικὸς ὁδηγὸς πρὸς παιδαγωγίαν ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, Ἀθήνησι 1884, σ. 210.

4. Φενελῶνος, *Τὸ περὶ ἀγωγῆς κορασίῶν ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Θ. Νικολαΐδου Φιλαδελφῆως*, Ἀθήναι 1875, σ. 67. «Ὅπως σημειώνει ὁ μεταφραστὴς, πρὶν ἀπὸ τῆ δικῆ του εἶχαν κυκλοφορήσει ἄλλες δύο μεταφράσεις τοῦ βιβλίου, ἡ τελευταία τὸ 1857. Ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Φραγκίσκος Φενελῶν, ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Cambrais, γεννήθηκε τὸ 1651 καὶ πέθανε τὸ 1715.

5. Βλ. Ν. Κωνσταντοπούλου (μετ.), «Περὶ ἀνατροφῆς τῶν κορασίῶν ὑπὸ ἱατρικὴν ἐποψίν» (Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Ἐδιμβούργου κατὰ Νοέμβριον 1882 ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ Θ. Κλούστωνος), *Πλάτων* ΣΤ' (1884-1885), σ. 224, σὺν Σ. Ζιῶγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 274. Ἡ ἴδια

Τῇ «φύση» ἐπικαλέστηκαν καὶ ὅσοι θέλησαν νὰ ἐξάρουν τὴ συμβολὴ τῶν γυναικῶν στὴν ἐθνικὴ παλιγγενεσία καὶ τὴν εὐημερία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου γενικότερα: «Παιδαγωγοὶ τῶν ἐθνῶν εἶναι βεβαίως οἱ ἄρχοντες αὐτῶν, οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν, οἱ ἱερεῖς, οἱ διδάσκαλοι, οἱ γονεῖς, καὶ ἰδίως αἱ μητέρες. Ἐκ τούτων δὲ ἀναντιρρήτως ἡ φύσις εἰς τὰς μητέρας ἀπένειμεν τὴν πρῶτην θέσιν»¹. Ἐπίσης διατυπώνεται ἡ ἀποψη ὅτι ἡ φυσικὴ διαφορὰ τῶν φύλων δὲν ἰσοδυναμεῖ ἀπαραίτητα μὲ κατωτερότητα τῶν γυναικῶν²: «Ἄλλ' ὅτι μὲν ὁ νοῦς τῆς γυναικὸς ἐμφαίνει διαφορὰς τινὰς πρὸς τὸν ἀνδρικόν, ἀδύνατον εἶναι ν' ἀμφιβάλλωμεν, εἰ καὶ ἡ περὶ τούτου ψυχολογικὴ ἔρευνα ἤθελεν ἀποβῆ ἔνταῦθα ἄκαιρος· ὅτι ὁμως ἔνεκα τούτου εἶναι καὶ κατώτερος, περὶ τούτου εὐλογον εἶναι τοῦλάχιστον νὰ ἐπέχωμεν»³. Ἔτσι ἀνατρέχοντας στὴ «φύση» ἡ Σαπφῶ Λεοντιάς καταφέρνει νὰ ξεπεράσει τὴ θλίψη καὶ τὸ θυμὸ πού ὁμολογεῖ ὅτι ἐνίωθε στὰ μικρὰ τῆς χρόνια γιὰτὶ γεννήθηκε «θῆλυς ἄνθρωπος»⁴: «[...] ἡ φύσις αὐτὴ κατέστησε μεγάλην τὴν ποικι-

σημειώνει ὅτι στὴ διαμόρφωση τοῦ προγράμματος τῆς Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, συγκεκριμένα στὴ σταδιακὴ μείωση τῶν ὥρῶν τῶν μαθηματικῶν στὶς μεγαλύτερες τάξεις καὶ τὴν ἀπουσία τῆς κοσμογραφίας, τῆς φυσικῆς πειραματικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς, πού διδάχτηκαν μόνο τὸ 1870 καὶ τὸ 1890, συνετέλεσε καὶ ἡ ἀποψη, ὅτι ὁ ὑπερβολικὸς φόρτος ἐργασίας μπερεῖ νὰ ἔχει ἐπιπτώσεις στὴν υἰεία τῶν μαθητριῶν. *Στὸ ἴδιο*, σ. 190.

1. Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικὸν ἐγχειρίδιον πρὸς χρῆσιν τῶν παιδαγωγούντων*, ἐν Ἀθήναις 1871, σ. 10'.

2. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐπισημαίνει ἐπίσης ἡ Ἀγγέλικα Ψαρρᾶ, «Γυναικεῖα περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα», *Σκούπα 2* (1979), σ. 5.

3. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περὶ γυναικὸς καὶ Ἑλληνίδος», *Πανδώρα* ΙΖ/388 (1866), σ. 86.

4. Σαπφῶ Κ. Λεοντιάς, *Ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή. Διαλέξεις τρεῖς ἀγνωσθεῖσαι ἐν τῷ Ἑλληνικῷ φιλολογικῷ Συλλόγῳ καὶ πέντε ποιήματα*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 5. Ἡ Σαπφῶ Λεοντιάς, κόρη τοῦ δασκάλου τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας Λεοντίου Κληρίδη, γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1832 καὶ πέθανε στὴν ἴδια πόλη τὸ 1900. Σπούδασε ἐλληνικὴ, γαλλικὴ καὶ γερμανικὴ φιλολογία. Ἀπὸ τὸ 1854 ὡς τὸ 1858 ἦταν διευθύντρια στὸ παρθεναγωγεῖο τῆς Σάμου, πού εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὴν ἡγεμονίδα Ἀλεξάνδρα Γκίκα.

λίαν μεταξύ τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ ὄργανισμοῦ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικός· ἀλλ' ἐν ταύτῃ τῇ ποικιλίᾳ συνίσταται καὶ ἡ ἰσό- της ἀμφοτέρων»¹.

Οἱ λόγιοι, οἱ παιδαγωγοὶ καὶ οἱ κρατικοὶ λειτουργοὶ ποῦ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση διαφοροποιοῦνται ἀνάλογα μὲ τὶς συνέπειες ποῦ ἀπέδωσαν στὶς «φυσικὲς» ιδιότητες τῶν γυναικῶν. Πάντως ἕνας ἀπόλυτος διαχωρισμὸς μεταξύ «πολέμιων» καὶ «ὑπέρμαχων» τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης κινδυνεύει νὰ εἶναι σχηματικὸς, ὅχι μόνον γιὰτὶ «συντηρητικὲς» καὶ «προοδευτικὲς» ἀπόψεις ἐπικαλοῦνται ἐξίσου τὸ «φυσικὸ», ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ συνή-

Τὸ 1859 πῆγε στὴ Σμύρνη καὶ ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ παρθεναγωγείου τοῦ Μεθοδίου Ἀρώνη. Τὸ 1861 ἐπέστρεψε στὴ Σάμο προσκαλεσμένη ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα Μιλτιάδη Ἀριστάρχη, ὁ ὁποῖος ἱδρυσε μὲ τὴ βοήθειά της τέσσερα παρθεναγωγεῖα. Τὸ 1863 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ παρθεναγωγείου «Ἁγία Φωτεινὴ» στὴ Σμύρνη. Τὸ 1878 παραιτήθηκε ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση καὶ ἔφυγε γιὰ τὴν Πόλη, ἀπὸ ὅπου ἐπέστρεψε τὸ 1886 καὶ παρέμεινε διευθύντρια τῆς «Ἁγίας Φωτεινῆς» ὡς τὸ 1891, ὅποτε ἀποχώρησε ὀριστικά. Ἡ Λεοντιάς μετέφρασε τοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὴν Ἑσθῆρ τοῦ Ρακίνα. Ἐγραψε ποιήματα, διηγήματα, μελέτες, τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο *Κορασιακὴ Χρηστομάθεια* (1876) καὶ τὸ σχολικὸ *Ἱερὸν ἐκλόγιον ἤτοι Συλλογὴ ἐκ τοῦ Συναξαριστοῦ* (1874). Συνεργάστηκε μὲ τὸ περιοδικὸ *Εὐρυδίκη*, ποῦ ἐξέδιδε ἡ ἀδελφὴ της Αἰμιλία Κτενᾶ Λεοντιάς, τὴν *Πανδώρα*, τὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν* καὶ δημοσίευσε ἐπίσης κείμενα στὸ *Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον*. Μαζὶ μὲ τὴν Καλλιόπη Κεχαγιᾶ, τὴν Αἰκατερίνη Λασκαρίδου καὶ τὴν Καλλιρρόη Παρρέν, ἡ Λεοντιάς ἀνήκει στὶς πρωτοπόρες τοῦ ἀγῶνα τῶν γυναικῶν γιὰ ἴσα δικαιώματα στὴν ἐκπαίδευση. Βλ. Κούλα Ξηραδάκη, *Ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Παρθεναγωγεῖα καὶ δασκάλες ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β', Ἀθήνα 1972, σ. 105-107, Δ.Π. Πασχάλης, «Λεοντιάς Σαπφῶ», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τ. ΙΕ', σ. 940. Βλ. ἐπίσης Σωτηρία Ἀλιμπέρτη, «Σαπφῶ Λεοντιάς ἡ τοῦ γένους διδάσκαλος», *Πλειὰς* Β'/8-9 (1900), σ. 130-131, Β'/10 (1900), σ. 153-155 καὶ *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* ΙΔ'/613 (1900)· Σ. Δὲ Βιάζης, «Διαπρεπεῖς Ἑλληνίδες κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα — Σαπφῶ Λεοντιάς», *Ἑλληνικῇ Ἐπιθεώρησις* Ε' (1912), σ. 172-173 καὶ 199-200.

1. Σαπφῶ Κ. Λεοντιάς, «Περὶ κλήσεως τῆς γυναικός», *Εὐρυδίκη* Α' (1870), σ. 40. Μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς Λεοντιάδος ἀσχολούμαστε διεξοδικὰ στὸ δεῦτερο κεφάλαιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

Σαπφὼ Λεοντιάς

θως διαφοροποιούνται μόνον ως πρὸς τὴ βαθμίδα τῆς ἐκπαίδευσης πού εἶναι σκόπιμη γιὰ τὶς γυναῖκες. Δηλαδή κανεὶς δὲν ὑποστηρίζει τὴν πλήρη ἀγγραμματοσύνη.

Ὡστόσο, ἐνῶ ὁ ἀποκλεισμός ἀπὸ τὴ δημόσια μέση ἐκπαίδευση δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἔκανε καὶ τὸ δημοτικὸ νὰ φαίνεται περισσότερο προνόμιο παρά δικαίωμα, διατυπώνονταν φόβοι ὅτι ἡ παιδεία μπορούσε νὰ μεταμορφωθεῖ ἀπὸ ἀγαθὸ σὲ ἀπειλή γιὰ τὶς ἴδιες τὶς γυναῖκες καὶ τὸ ἔθνος, ἀν ὑπερέβαινε τὶς σωστὲς δόσεις¹. Ἔτσι ὁ Νικόλαος Σαρίπολος καταδίκασε τὴ συνήθεια νὰ ἀπομακρύνονται τὰ κορίτσια ἀπὸ τὸ σπίτι γιὰ νὰ φοιτήσουν στὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα καὶ θεωροῦσε ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν οἰκοτρόφων ἔπρεπε νὰ περιοριστεῖ μόνο στὶς ὀρφανές². Ὁ Γ. Μανούσος πάλι ὑποστήριξε ὅτι ἡ γυναικεία ἐκπαίδευση ἔπρεπε νὰ σταματᾷ στὸ δημοτικὸ καὶ πίστευε ὅτι «μόνον ἐν μέσῳ τῆς καθολικῆς τῶν ἡθῶν διαφθορᾶς οὐδὼς ἄτοπον φαίνεται νὰ λαμβάνῃ ἡ γυνὴ τὴν θέσιν τοῦ ἀνδρός, νὰ καλλιεργῇ μέχρι πτυχίου διδασκτορικοῦ τὰς ἐπιστήμας»³. Ὁ Ἀριστείδης Σπαθιάκης συμφωνοῦσε καὶ αὐτὸς ὅτι ἡ γυναίκα δὲν μπορεῖ νὰ κατέχει πλήρως καμιά τέχνη ἢ ἐπιστήμη, «ἐκτὸς ἀν θέλῃ ν' ἀρνηθῇ τὸν κύριον σκοπὸν δι' ὃν προώρισεν αὐτὴν ὁ Θεός, ὕπερ

1. Ἡ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου συνοψίζει τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ διαφοροποιημένη καὶ οὐσιαστικὰ ὑποβαθμισμένη γυναικεία δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση στὶς ἐξῆς κατηγορίες: α) ὅσα ἐπισημαίνουν τοὺς κινδύνους πού συνεπάγεται ἡ μόρφωση τῶν κοριτσιῶν γιὰ τὴν ἠθική τους, β) γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς οἰκογένειας, γ) ὅσα προβάλλουν τὸ ἀσυμβίβαστο τοῦ γάμου μὲ τὴ γυναικεία ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα, δ) ὅσα ἐπικαλοῦνται τὸ «ρόλο» καὶ τὸν προορισμὸ τῶν γυναικῶν στὴ ζωὴ, ε) ὅσα ἐπισημαίνουν τὴν ἀρνητικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴ θηλυκότητα καὶ στ) ὅσα ἀναφέρονται στὰ σωματικὰ καὶ ψυχολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν κοριτσιῶν. Βλ. «Φρονίμους δεσποινίδας καὶ ἀρίστας μητέρας». Στόχοι παρθεναγωγείων καὶ ἐκπαιδευτικῆ πολιτικῆ στὸν 19ο αἰῶνα», *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, τ. Β', Ἀθήνα 1986, σ. 491-493.

2. Βλ. Ν. Σαρίπολος, *ὁ.π.*, σ. 110.

3. Γ. Μανούσος, *ὁ.π.*, σ. 213.

ἀτοπώτατον»¹. Καὶ ὁ Σιμωνίδης Βλαβιανός, παρόλο πὺ δεχόταν ὅτι ὁ γυναικεῖος ἐγκέφαλος μπορεῖ καμιὰ φορὰ νὰ εἶναι ἐξίσου βαρὺς ἢ καὶ βαρύτερος ἀπὸ τὸν ἀνδρικό², ἀπαγόρευε στὶς γυναῖκες περισσότερη μόρφωση ἀπὸ αὐτὴν πὺ ἀπαιτοῦν τὰ καθήκοντα τῆς συζύγου καὶ τῆς μητέρας³.

Ἄντιστοιχα ὅσοι ὑποστήριζαν τὴ διεύρυνση τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης τόνιζαν ὅτι ἡ παιδεία εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου οἱ γυναῖκες νὰ συντελέσουν στὴν πρόοδο τῶν οἰκογενειῶν τους καὶ τοῦ ἔθνους, νὰ ἐξασφαλίσουν δηλαδὴ στοὺς συζύγους τους τὴν οἰκιακὴ εὐδαιμονία καὶ νὰ ἀναθρέψουν σωστὰ τὰ παιδιὰ τους — νὰ μεγαλώσουν ἄξιους μελλοντικούς ἄνδρες καὶ μελλοντικὲς συζύγους, μητέρες γιῶν καὶ μελλοντικῶν συζύγων. Ἔτσι εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ 1830 ὁ ἔφορος τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου Ἰ. Μουστοζύδης ἐξηγεῖ τὴν ἀπόφαση τῆς κυβέρνησης νὰ ὑποστηρίξει τὸ πρῶτο ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο στὴν Αἴγινα λέγοντας: «[...] τὰ γράμματα αὐξάνουσι καὶ τὴν οἰκιακὴν εὐδαιμονίαν. Διὸ ἠὐδόκησεν ἡ Κυβέρνησις νὰ γένωσι μέτοχα αὐτῶν καὶ τὰ κοράσια, διὰ νὰ ἔχωσι προῖκα καὶ τὴν παιδείαν, ἥτις μόνη δύναται νὰ καθωραῖζη τὰ καθαρὰ καὶ αὐστηρὰ ἥθη καὶ τὰς οἰκιακὰς ἀρετάς, αἱ ὁποῖαι ἰδιάζουσιν εἰς τὰς Ἑλληνίδας»⁴. Τὴν ἀνάγκη νὰ μορφώνονται οἱ κοπέλες ὥστε νὰ διαπαιδαγωγοῦν σωστὰ τὰ παιδιὰ τους ἐπισημαίνει καὶ ἡ Πολυτίμη Κούσκουρη, διευθύντρια τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Ἀθηνῶν⁵. Καὶ ὁ Δ. Σ. Στροῦμπος: «Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀνατροφή τῶν τέκνων ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς καλῆς ἀνατροφῆς τῶν μητέρων, διότι αὐταὶ ἀείποτε χειραγωγοῦσιν αὐτὰ ἐν τῷ οἴκῳ ἐξ ἀπα-

1. Ἀριστείδης Σπαθᾶκης, «Περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικός», *Οἰκογένεια* Α' / 7 (1897), σ. 55.

2. Βλ. Σ. Γ. Βλαβιανός, *ὁ.π.*, σ. 15-16.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 18-20.

4. Ἀναφέρεται στὸ Σ. Ζιῶγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν...*, *ὁ.π.*, σ. 52-53.

5. Βλ. Πολυτίμη Κούσκουρη, «Περὶ τῆς ἐκπαιδύσεως τοῦ γυναικείου φύλου», *Πανδώρα* Γ' / 70 (1853), σ. 520-521.

λῶν ὀνύχων, ὅτε καὶ αἱ πρῶται ἐντυπώσεις τῆς ἀρετῆς ἐγχαράσσονται βαθύτερον εἰς τὴν καρδίαν καὶ βαθμηδὸν καθίστανται ἕξεις, ἢ ἀνατροφή τοῦ θήλεος φύλου καὶ ἡ παιδείυσις αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐλκύσωσι τὴν προσοχὴν πάσης πεφωτισμένης κυβερνήσεως»¹. Παρόμοια συλλογίζεται καὶ ὁ Γ. Γ. Παππαδόπουλος. Ξεκινάει ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι «ὅταν μὲν παιδεύηται ὁ παῖς φωτίζεται ὁ ἀνὴρ, ἀλλ' ὅταν ἡ κόρη παιδεύηται, ὀλόκληρος φωτίζεται οἰκογένεια»², γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι «ἡ παιδείυσις τῆς γυναικὸς πρέπει τό γε νῦν ἔχον νὰ ᾖναι πληρεστέρα καὶ σκοπιμωτέρα»³.

Στὸ 19ο αἰῶνα ἡ μοναδικὴ διέξοδος γιὰ τὶς μορφωμένες κοπέλες ποῦ ἤθελαν ἢ ποῦ ἔπρεπε νὰ ἐργαστοῦν ἦταν τὸ ἐπάγγελμα τῆς δασκάλας. Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖο ὅτι οἱ γυναῖκες ποῦ ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν «ἐξύψωση τοῦ φύλου τους» ἦταν κατὰ κανόνα δασκάλες καὶ ὅτι πρόβαλαν τὴν παιδεία ὡς τὸ πιὸ ἐπείγον γυναικεῖο αἶτημα. Ὁμως, ἂν καὶ διεκδίκησαν περισσότερα, ἀκόμη καὶ ἴσα δικαιώματα στὴ μόρφωση, δὲν ἐπιδίωξαν τὴν πλήρη ἐξομοίωση τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης μὲ τὴν ἀνδρική, δὲν ἀμφισβήτησαν τὶς «ἐμφυτες» κλίσεις τῶν φύλων καὶ κράτησαν τουλάχιστον ἐπιφυλακτικὴ στάση ἀπέναντι σὲ διεκδικήσεις ποῦ ἀφοροῦσαν τὴν ἐξωοικιακὴ ἐργασία καὶ τὴ συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ, γιὰτὶ κατὰ τὴ γνώμη τους ἔρχονταν σὲ σύγκρουση μὲ τὸ γυναικεῖο προορισμό. «Τῷ ὄντι ἡ γυνὴ εἶναι μήτηρ τοῦ ἀνθρώπου, παιδαγωγός, πλάστρια αὐτοῦ», ἔγραφε ἡ Σαπφὼ Λεοντιάς⁴, καὶ μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ συμφωνοῦσε καὶ ἡ Καλλιόπη Κεχαγιᾶ.

Οἱ γυναῖκες ποῦ συζητοῦσαν γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ φύλου τους τόνιζαν τὴ σημασίαν τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς ποῦ ἐπιτελοῦν οἱ γυναῖκες στὸν οἶκο, ἐνῶ προσπαθοῦσαν νὰ συστηματοποιήσουν τὶς γνώσεις καὶ τὶς ἀρχές ποῦ θὰ τὶς βοηθήσουν στὸ ἔργο τους.

1. Δ.Σ. Στροῦμπος, *Τὸ μέλλον, ἢ περὶ ἀνατροφῆς καὶ παιδείυσεως*, ἐν Ἀθήναις 1854, σ. 28.

2. Γ.Γ. Παππαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 81.

3. *Στὸ ἴδιο*, σ. 88.

4. Σ. Λεοντιάς, «Περὶ κλήσεως τῆς γυναικὸς», *ὁ.π.*, σ. 26.

Ἔτσι ἐνδιαφέρονταν ιδιαίτερα γιὰ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, ἐπιστήμη πού ὑποσχόταν νὰ καθοδηγήσει τὴ γυναίκα στὴ διεύθυνση τοῦ οἴκου¹.

Ἡ Καλλιρρόη Παρρέν², ἡ ριζοσπαστικότερη ἀπὸ τὶς γυναῖκες πού ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν «ἐξύψωση τοῦ φύλου τους», προσπαθοῦσε νὰ διαδώσει ἕνα φεμινισμό πού ἐξαρτοῦσε τὴ χειραφέτηση ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος στὴν ἐκπαίδευση, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐργασία. Ὡστόσο οὔτε αὐτὴ ἀρνήθηκε τὴν ἀναγ-

1. Ἐλένη Φουρναράκη «Παρέμβαση», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, ὁ.π., σ. 513.

2. Ἡ Καλλιρρόη Παρρέν, τὸ γένος Σιγανοῦ, γεννήθηκε στὸ Ρέθυμνο τὸ 1861 καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1867. Τὸ 1878 ἀποφοίτησε ἀπὸ τὸ Ἀρσάκειο Διδασκαλεῖο καὶ τὰ ἐπόμενα δέκα χρόνια διηύθυνε τὸ Ζάππειο Παρθεναγωγεῖο τῆς Ἀδριανούπολης. Τὸ 1887 ἄρχισε νὰ ἐκδίδει τὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*, πού εἶχε διάρκεια ζωῆς 32 ὁλόκληρα χρόνια. Τὸ 1888 ἄρχισε νὰ ἐκδίδει καὶ τὸ *Ἡμερολόγιον τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν*. Ἐξαιρετικὰ δυναμικὴ προσωπικότητα, ἡ Παρρέν ἀγωνίστηκε μὲ ἐπιμονὴ γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν γυναικῶν στὴν παιδεία καὶ τὴν ἐργασία καὶ ὑπῆρξε ἡ πρωταγωνίστρια τοῦ γυναικείου κινήματος στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸ 1895 ἴδρυσε μαζί μὲ τὴ Ναταλία Σούτσου τὸ Ἄσυλον τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, τὸ 1896 τὸ Ἄσυλον Ἀνιάτων καὶ τὴν Ἐνωσιν τῶν Ἑλληνίδων, καὶ τὸ 1911 τὸ Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων. Τὸ 1912 ἀνέλαβε τὴ γραμματεία τοῦ Πατριωτικοῦ Συνδέσμου, πού ἴδρυσε ἡ πριγκίπισσα Σοφία. Συμμετεῖχε σὲ πολλὰ διεθνῆ γυναικεῖα συνέδρια καὶ ταξίδεψε σὲ πολλές χῶρες. Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἄρθρα πού δημοσίευσε στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*, πού ἀποτελοῦν καὶ τὸ βασικὸ κορμὸ τῆς ὕλης τῆς, ἔγραψε τὴν πραγματεία *Ἱστορία τῆς γυναικός* (1889), τὴ συλλογὴ ἄρθρων *Ζωὴ ἐνὸς ἔτους* (1894), τὸ *Ἐπιστολαὶ Ἀθηναίας πρὸς Παρισινήν* (1896-1897), τὰ μυθιστορήματα *Ἡ χειραφετημένη*, *Ἡ Μάγισσα καὶ τὸ Νέον Συμβόλαιον*, τὸ θεατρικὸ ἔργο *Ἡ Νέα γυναίκα*, πού ἀνέβασε ἡ Μαρίκα Κοτοπούλη τὸ 1907, ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις κ.ἄ. Ἡ Καλλιρρόη Παρρέν πέθανε τὸ 1940. Βλ. Ἐλισάβετ Δούκα-Καραγιαννοπούλου, «Ἑλληνίδες παιδαγωγοί (ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως)», *Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ* (ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ *Lexicon der Pädagogik* τοῦ Herder), τ. Β', σ. 462· Αἰμιλία Καραβία, «Παρρέν Καλλιρρόη», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τ. Θ', σ. 746-747· Κ. Σηραδάκη, ὁ.π., σ. 80· βλ. καὶ Σουλτάνα Ι. Μιχαλάδου, *Ἡ Καλλιρρόη Παρρέν διὰ τὴν φανέλλαν τοῦ στρατιώτου*, Σάμος 1940.

καιότητα μιᾶς ειδικῆς μόρφωσης πού θά προετοιμάζε τὰ κορίτσια γιά τὰ καθήκοντα τῆς συζύγου, μητέρας καί οἰκοδέσποινας. Ἀντίθετα, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, τῆ διεκδίκησε μέ ἐπιμονή καί πάθος, γιὰτι θεωροῦσε ὅτι ὁ ἔλεγχος τοῦ οἴκου ἀνῆκε δικαιοματικά στίς γυναῖκες καί γιὰτι πίστευε ὅτι ἡ οἰκιακή μόρφωση μπορούσε νά προστεθεῖ στά ἐλάχιστα ἐφόδια πού εἶχαν τῆ δυνατότητα νά χρησιμοποιήσουν γιά βιοπορισμό. «Ὅπως καί οἱ ἄλλες παιδαγωγοί πού πρωτοστάτησαν στό γυναικεῖο κίνημα στήν πρώιμη φάση του, ἡ Παρρέν δὲν ἀμφισβήτησε τῆ «γυναικεία φύση», ἀλλά ἐν ὀνόματι τῆς διεκδίκησε τὴν ἄρση τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν γυναικῶν: «Οὐδὲν ἐπιλανθανόμεθα ὅτι ὡς μητέρες καί ὡς πολίτιδες εἴμεθα οἱ φυσικοὶ τῆς οἰκογενείας καί τῆς κοινωνίας στύλοι. Τίς λοιπὸν δύναται νά καταμεμφθῆ ἡμῶν, ἐὰν εἰς ἐπίτευξιν τῶν ἐπιβαλλομένων ἡμῖν καθηκόντων, ζητῶμεν συστηματικώτερον ἡθικὴν καί πνευματικὴν μόρφωσιν, καταφεύγωμεν ὑπὸ τὴν ἱεράν καί ἀπαρβίαστον σκιάν τῆς ζωοδότιδος καί ἀνθρωποσωτείρας ἐργασίας;»¹

Στὸ 19ο αἰῶνα κύριος σκοπὸς τοῦ σχολείου ἦταν νά προετοιμάσει τὰ κορίτσια γιά τὰ μελλοντικά τους καθήκοντα στὸν οἶκο καί νά ἐκπαιδεύσει δασκάλες. Στὸ δημοτικὸ διδάσκονταν ἀπαραίτητα τὰ χειροτεχνήματα. Στὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο διάφορα μαθήματα πραγματεύονταν τίς ἐπιμέρους ὀψεις τοῦ γυναικεῖου προορισμοῦ, ἐνῶ ἀκόμα καί τὰ ἀκαδημαϊκὰ μαθήματα προσαρμόζονταν συχνά στίς ἀπαιτήσεις του². Τὴν ἀνάγκη νά ἐξοικειώνονται οἱ μαθή-

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Τὸ γυναικεῖον ζήτημα», *Ἡμερολόγιον Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου*, 1889, σ. 190-193. Γιά τίς γυναικεῖες διεκδικήσεις στὸ 19ο αἰῶνα βλ. Ἐλένη Βαρίκα, *Ἡ ἐξέγερση τῶν κυριῶν. Γένεση μιᾶς φεμινιστικῆς συνείδησης στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα (1833-1907)*, ὑπὸ ἔκδοση.

2. Γιά παράδειγμα, ὅταν τὸ 1882 ὁ ὑπουργὸς Κ. Λομβάρδος προκήρυξε διαγωνισμό γιά τῆ συγγραφή διδακτικῶν βιβλίων, ζήτησε μεταξὺ ἄλλων «Ἐγχειρίδιον φυσικῆς καί χημείας μετὰ σχημάτων, περιέχον ἐκ μὲν τῆς φυσικῆς τὰ γενικώτερα καί μορφωτικώτερα διὰ τὴν γυναῖκα, ἐκ δὲ τῆς χημείας μάλιστα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν». Βλ. Στέφανος Παρίσης, *Ἀνωτέρα καί Μέση Ἐκπαίδευσις, ἤτοι Συλλογὴ τῶν διεπόντων τὴν*

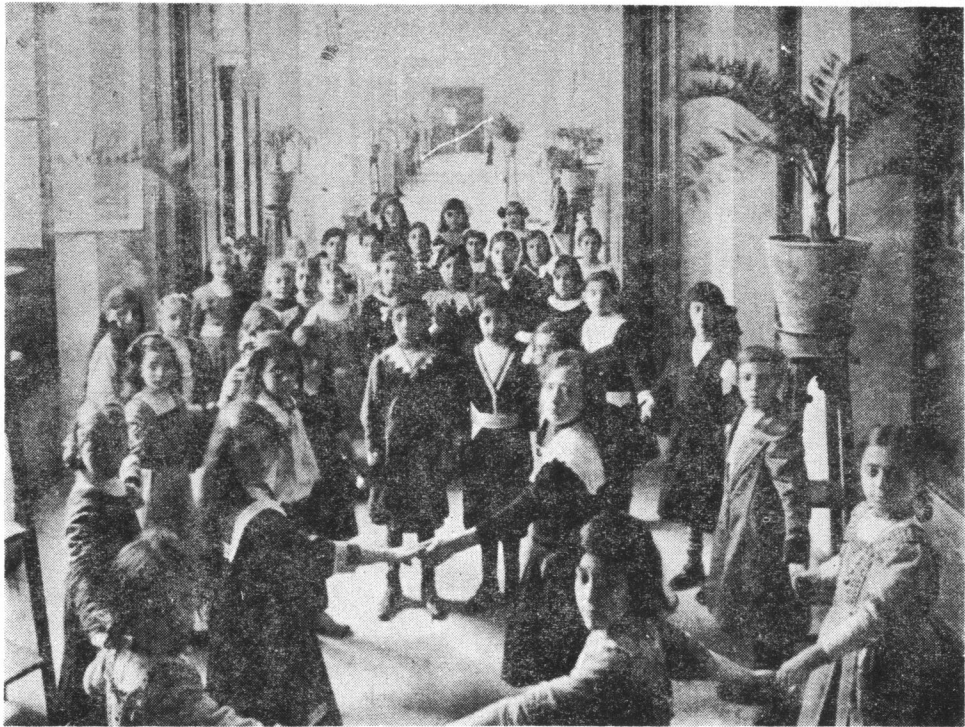

A. Dappé

τριες μὲ τίς «γυναικειῖς» ἐπιδόσεις δὲν τὴν ἀμφισβητοῦσε κανεῖς. Ὅμως τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῶν σχετικῶν μαθημάτων καὶ ἡ θέση ποῦ ἔπρεπε νὰ ἔχουν στὴν ἐκπαίδευση (ὅπως καὶ τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῶν «γυναικείων» ἐπιδόσεων καὶ ἡ θέση ποῦ ἔπρεπε νὰ καταλαμβάνουν στὴ ζωὴ τῶν γυναικῶν) ἀποτέλεσαν ἀντικείμενα ἀναζήτησης, σημεῖα τριβῆς καὶ ἀφορμὲς ἀμηχανίας γιὰ πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ποῦ προσπάθησαν νὰ προωθήσουν τὴν διδασκαλίαν τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων. Γιατὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ γυναικείου προορισμοῦ καμιά λεπτομέρεια τῆς διδασκαλίας αὐτῆς δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἀδιάφορη ἢ ἀθώα, πράγμα ποῦ ἔκανε ταυτόχρονα δύσκολο καὶ ἀναγκαῖο τὸν προγραμματισμὸ καὶ τὸν ἔλεγχό της¹.

¹ *Ἀνωτέραν καὶ Μέσσην Ἐκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων καὶ Ἐγκυκλίων τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως Ὑπουργείου ἀπὸ τοῦ 1833-1884, ἐν Ἀθήναις 1884, τ. 3, σ. 446.*

1. Βλ. τὴν ἀνθολογία κειμένων γιὰ τὴν γυναικεῖαν ἐκπαίδευση στὸ 19ο αἰῶνα τῆς Ἑλένης Φουρνιράκη, ὑπὸ ἔκδοσιν στὴ σειρά τοῦ Ι.Α.Ε.Ν.

3. «Ἐκ τῶν διαδρόμων τῶν Ἐξωτερικῶν Σχολείων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας»

ΟΙ ΜΙΚΡΟΙ ΕΡΓΑΤΑΙ

Ἐρ γα κα λά προ σε κτι κά μα κρὰν μα-
κρὰν ἢ ὀ κνη ρί α' ἄς ἐρ γα σθῶ, τὰς' εὐ τυ-
χῶ, πτω χὸς θά γεί νη ὁ ἄρ τός.
Τὴν ῥα πτε κὴν ἄς δι θα χθῶ μεν διὰ τὰ
ῥά πτω μεν κα λά τὴν ῥα πτε κὴν ἄς γυ μνα-
σθῶ μεν διὰ τὰ ῥά πτω μεν κτ λι.

Ἔργα καλὰ
προσεκτικά!

Μακρὰν, μακρὰν ἢ ἀκνηρία!

Ἄς ἐργασθῶ,
τότ' εὐτυχῶ.

Πτωχὸς θὰ γείνη ὁ ἄργος.

Τὴν ραπτικὴν ἄς διδαχθῶμεν
διὰ τὰ ῥάπτωμεν καλὰ
τὴν ραπτικὴν ἄς γυμνασθῶμεν
διὰ τὰ ῥάπτωμεν καλὰ.

Ἔργα καλὰ κτλ.

Ἄς γυμνασθῶμεν νὰ κεντῶμεν
καὶ νὰ πλέκωμεν τεχνικά
ἄς διδαχθῶμεν νὰ κεντῶμεν
καὶ νὰ πλέκωμεν τεχνικά.

Ἔργα καλὰ κτλ.

Νὰ σαρόνω, νὰ καθαρίζω
ἄς συνειθίσω τακτικά·
νὰ σαρόνω, νὰ καθαρίζω
ἄς συνειθίσω τακτικά.

Ἔργα καλὰ κτλ.

Καὶ νὰ πλύνω, νὰ σιδηρόνω,
καὶ νὰ κάμνω τὰ φαγητά·
ἄς συνειθίσω εἰς τοὺς κόπους
ὅπως γίνω οἰκοκυρά.

Ἔργα καλὰ κτλ.

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΤΕΧΝΕΣ:
ΧΕΙΡΟΤΕΧΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΟΧΕΙΡΑ

*Ἡ θέση τῶν «γυναικείων τεχνῶν» στὴ γυναικεία
ἐκπαίδευση*

Οἱ λέξεις «χειροτεχνήματα» καὶ «ἐργόχειρα» χρησιμοποιοῦνταν σχεδὸν ὡς συνώνυμες στὰ σχολικὰ προγράμματα τῶν κοριτσιῶν. Στὰ ὁμώνυμα μαθήματα οἱ μαθήτριες ἀσκοῦνταν κυρίως στὶς «γυναικεῖες τέχνες» τῆς ραπτικῆς, τοῦ κεντήματος καὶ τοῦ πλεξίματος. Τὰ χειροτεχνήματα ὥστόσο μποροῦσαν νὰ περιλαμβάνουν ἐπιπλέον ἐργασίες. Ἡ Αἰκατερίνη Βαρουξάκη, πού φοίτησε στὸ Παρθεναγωγεῖο τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀθήνα, θυμᾶται: «Μανθάνομεν τόσα εἶδη χειροτεχνίας! [...] νὰ ἐμβαλῶνομεν, νὰ ράπτωμεν, νὰ κεντῶμεν, νὰ βιβλιοθετῶμεν, ἀπὸ ξύλον νὰ κατασκευάζωμεν καθίσματα, τραπεζάκια [...], ἀπὸ ταχυδρομικὰ δελτάρια διάφορα κυτία διαφόρων χρήσεων [...] ἀπὸ ψάθαν πίλους, πανέρια, κυτία διάφορα»¹.

Μαζὶ μὲ τὴν ἀνάγνωση, τὴ γραφὴ καὶ τὴν ἀριθμητικὴ, οἱ μαθήτριες τῶν πρώτων ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων διδάσκονταν

1. Αἰκατερίνη Δ. Βαρουξάκη, *Μαθητικαὶ ἀναμνήσεις*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 113.

ἀπαραίτητα τὶς «γυναικεῖες τέχνες»¹: τὴ ραπτική, τὸ πλέξιμο καὶ τὸ κέντημα. Αὐτὲς οἱ «τέχνες» συμπεριλήφθησαν στὸ πρόγραμμα τοῦ Προτύπου Δημοτικοῦ Σχολείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς λειτουργίας του (1837)², μὲ τὸν τίτλο «χειροτεχνήματα».

Σύμφωνα μὲ τὸ Νόμο ΒΤΜΘ', ποῦ ἐκδόθηκε στὶς 3 Σεπτεμβρίου τοῦ 1895, σὲ ὅλα τὰ δημοτικὰ σχολεῖα θηλέων, τετραετῆ «κοινὰ» καὶ ἐξαετῆ «πλήρη», ἔπρεπε νὰ διδάσκονται «πάντα τὰ κατὰ τὸν παρόντα νόμον ἐν τοῖς πλήρεσιν ἢ τοῖς κοινοῖς δημοτικοῖς σχολείοις διδασκόμενα μαθήματα, καὶ προσέτι ἡ ραπτική, ἡ ποικιλτική [κέντημα], ἡ πλεκτική, ἡ τέχνη τοῦ παρασκευάζειν ἐδέσματα, καὶ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ τάξεως αἱ στοιχειώδεις γνώσεις»³.

Ἡ ἄσκηση στὰ ἔργα τῆς χειρὸς ἦταν βασικὸ στοιχεῖο καὶ τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν. Ὁ πρῶτος κανονισμὸς τοῦ Διδασκαλείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ποῦ συντάχθηκε τὸ 1842, ὄριζε ὅτι οἱ μαθήτριες θὰ ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ «χειροτεχνήματα» στὰ διαλείμματα καὶ μετὰ τὰ μαθήματά τους, δηλαδὴ «τὰς λοιπὰς ἐργασίμους ὥρας»⁴. Σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1849, οἱ μαθήτριες διδάσκονταν τὸ «ἐργόχειρον» μία ὥρα τὴν ἡμέρα, ἐνῶ ἀφιέρωναν τὸ Σάββατο σὲ «οἰκιακὰς ἐργασίας»⁵. Μερικὰ ἀπὸ τὰ προγράμματα τῶν ἐπόμενων ἐτῶν προέβλεπαν ἄσκηση στὰ ἐργόχειρα «τὰς λοιπὰς ἐργασίμους ὥρας»⁶, συνήθως

1. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν...*, ὅ.π., σ. 55, 76.

2. Βλ. *Ἐγκαθίδρυσσις τοῦ σχολείου τῶν κορασιῶν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἐν Ἀθήναις 1837*, σ. 14-15.

3. Ν. ΒΤΜΘ' «περὶ στοιχειώδους ἡ δημοτικῆς ἐκπαίδευσως», στὸ *Νόμοι καὶ νομοσχέδια περὶ δημοτικῆς ἐκπαίδευσως Δ. Πετρίδου καὶ Θ. Π. Διληγιάννη*, [1895], σ. 4.

4. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνησιν 1842*, σ. 4-9.

5. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὅ.π., σ. 94-95.

6. Γιὰ παράδειγμα, τὰ προγράμματα τοῦ 1851 καὶ τοῦ 1857 προβλέπουν

5. Μάθημα ραπτικής

ὁμως αὐτὴ ἀποτελοῦσε εἰδικὸ μάθημα. Μεταξὺ τοῦ 1883 καὶ τοῦ 1893 ὁ χρόνος ποὺ ἀφιερωνόταν στὴ διδασκαλία τοῦ «ἐργοχείρου» κάλυπτε περίπου τὸ 1/10 ἕως τὸ 1/8 τοῦ συνολικοῦ διδακτικοῦ χρόνου¹.

Ἐκτὸς τῆς τάξης τὰ ἐργόχειρα γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺπλοκα. Ἔτσι γιὰ παράδειγμα, σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1883 - 1884, οἱ μαθήτριες τῆς πρώτης τάξης τοῦ Διδασκαλείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας μάθαιναν «ῤαφή σηματίου (μάρκα), ποίκιλισι [...] (κέντημα), πλέκειν μετὰ βελονίδος, πλέκειν περιπόδια (κάλτσαις), κομβιότρημα (κομβότρυπα)» τῆς δευτέρας «ῤαφή

νὰ ἀσχολοῦνται οἱ μαθήτριες μὲ τὰ χειροτεχνήματα «τὰς λοιπὰς ἐργασίμους ὥρας», ἐνῶ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1877 προσθέτει στὰ χειροτεχνήματα τὰ ἐργόχειρα καὶ τὴ ραπτική. Σύμφωνα καὶ μὲ τὰ τρία μαθήματα, οἱ μαθήτριες τῆς τελευταίας τάξης ἀσκοῦνται ἐπίσης στὰ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας στὴν ἴδια βάση. Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθῆναι 1851, σ. 9-11· *Διοργανισμὸς τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας καὶ Κανονισμὸς τοῦ Παρθεναγωγείου αὐτῆς*, ἐν Ἀθήναις 1857, σ. 11-14· *Κανονισμὸς τῶν Παρθεναγωγείων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθῆναι 1877, σ. 3-5.

1.	Ἔτος	Συν. διδακτ. χρόνος (ὥρες)	Ἐργόχειρα (ὥρες)
	1883-84	190	23
	1884-85	139	14
	1886-87	138	15
	1887-88	131	14
	1888-89	132	16
	1889-90	133	16
	1890-91	135	16
	1891-92	137	15
	1892-93	137	15

Στὸ πρότυπο δημοτικὸ σχολεῖο τῆς Ἑταιρείας ἡ διδασκαλία τῶν χειροτεχνημάτων κάλυπτε περίπου τὸ 1/10 τοῦ συνολικοῦ διδακτικοῦ χρόνου. Γιὰ τὰ προγράμματα τῶν μαθημάτων ποὺ διδάσκονταν στὰ σχολεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς ἀπὸ τὸ 1883 ὡς τὸ 1893 βλ. τὰ *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν Συνελεύσεων τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας καὶ Πεπραγμένα τῶν ἐτῶν 1883-1893*.

χιτωνίου νυκτικοῦ καὶ χιτῶνος (ὑποκαμίσου) μετὰ ποικίλματος» τῆς τρίτης «ῥαφή, ποίκιλσι [...] (κέντημα), ἐπίρραμμα (ἐμβάλωμα) περιποδίων (καλτσῶν)» τῆς τετάρτης «κόπτειν καὶ ῥάπτειν ἀνδρικὸν καὶ γυναικεῖον χιτῶνα (ὑποκάμισον) καὶ ἐπίβλημα ἐπὶ ἱματίῳ» καὶ τῆς πέμπτης «ἱματιουργικὴ (κόπτειν καὶ ῥάπτειν γυναικεῖα ἱμάτια)». Συνολικὰ στὴν πρώτη, δευτέρα, τρίτη καὶ πέμπτη τάξη τὸ «ἐργόχειρον» διδασκόταν πέντε ὥρες τὴν ἐβδομάδα καὶ στὴν τετάρτη τρεῖς ὥρες¹.

Τὸ πρόγραμμα τῶν τριῶν τάξεων τοῦ ἀνώτερου παρθεναγωγείου, ποὺ εἰσηγήθηκε τὸ 1889 ὁ Γ. Θεοτόκης, ἀφιέρωνε στὰ «ἐργόχειρα» 6 ὥρες σὲ σύνολο 30 διδακτικῶν ὥρῶν. Ἡ «Μητρικὴ γλῶσσα» ἦταν τὸ μόνο ἄλλο μάθημα στὸ ὁποῖο ἔδινε τόση ἐμφαση. Ἄν καὶ σύμφωνα μὲ τὰ Νομοσχέδια τοῦ Θεοτόκη τὸ δίπλωμα τοῦ ἀνώτερου παρθεναγωγείου ἦταν προϋπόθεση γιὰ νὰ δώσουν οἱ μαθήτριες ἐξετάσεις στὸ διδασκαλεῖο, τὸ πρόγραμμά του ἔδινε ἰδιαίτερο βᾶρος στὴ διδασκαλίᾳ τῶν μαθημάτων ποὺ θεωροῦνταν ὅτι ἄρμοζαν εἰδικὰ στὸ γυναικεῖο φύλο. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐργόχειρα, περιλάμβανε τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, τὴν ὑγιεινὴ, τὴν οἰκιακὴ παιδαγωγία, τὴν ὠδική, τὴ γυμναστικὴ καὶ τὴν ἰχνογραφία².

Τὸ 1893, ὅταν τελικὰ τὸ παρθεναγωγεῖο διαχωρίστηκε ἀπὸ τὸ διδασκαλεῖο, τὸ ὠρολόγιο πρόγραμμα ὄριζε 3 ὥρες «χειροτεχνημάτων» γιὰ τὶς πρῶτες τέσσερις τάξεις τοῦ πλήρους παρθεναγωγείου, σὲ σύνολο 26, 28, 31 καὶ 36 διδακτικῶν ὥρῶν. Σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο πρόγραμμα, οἱ μαθήτριες τῆς πέμπτης καὶ τῆς ἕκτης διδάσκονταν τὰ «χειροτεχνήματα» 4 ὥρες σὲ σύνολο 36 ὥρῶν, τῆς ἑβδόμης καὶ τῆς ὀγδόης 6 ὥρες σὲ σύνολο 36 ὥρῶν καὶ τῆς ἐνάτης

1. «Πρόγραμμα τῶν κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1883-1884 διδαχθησομένων μαθημάτων ἐν τοῖς προτύποις καὶ διδασκαλείοις τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας», *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1882-1883*, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 5-12.

2. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὀ.π., σ. 291-295 καὶ *Παράρτημα τῶν Ἐκπαιδευτικῶν Νομοσχεδίων (Γ. Θεοτόκη)*. Ἐκδιδόμενον κατ' αἴτησιν τῆς ἐπ' αὐτοῦ εἰδικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς τῇ ἐπιστάσει τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Δημοτικῶν Σχολείων Χαρισίου Παπαμάρκου, Ἀθῆναι 1890, σ. 99.

4 ώρες σὲ σύνολο 38 ὥρῶν. Τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα προέβλεπε βαθμιαῖα πολυπλοκότερα ἔργα ποιικιλτικῆς, ραπτικῆς καὶ πλεκτικῆς. Τὸ ὠρολόγιο πρόγραμμα τοῦ διδασκαλείου ὄριζε 3 ὥρες διδασκαλία τὴν ἐβδομάδα σὲ σύνολο 38 διδακτικῶν ὥρῶν γιὰ τὶς τρεῖς τάξεις¹. Ἀνάλογα ἦταν τὰ προγράμματα τοῦ 1897².

Στὰ σχολεῖα καὶ ἰδιαιτέρα στὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα θεσμὸ ἀποτελοῦσαν οἱ ἐκθέσεις ἐργοχειρῶν ποὺ γίνονταν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν «ἐξετάσεων» στὸ τέλος τῆς χρονιάς. Ἐκεῖ γονεῖς καὶ ἄλλοι ἐπισκέπτες μποροῦσαν νὰ θαυμάσουν ἀπὸ κοντὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς διδασκαλίας τῶν «γυναικείων τεχνῶν». Στὰ *Πρακτικὰ* τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας διαβάζουμε γιὰ τὴν ἐκθεση τοῦ 1840: «Εἰς τραπέζας διαφόρους ἐπέκειντο διάφορα χειροτεχνήματα, κεντημάτων, πλεξιμάτων καὶ ραψιμάτων. Διάφορα καλλιγραφήματα καὶ σκιαγραφήματα καὶ ἄνθη τεχνητὰ τῶν μαθητριῶν, τὰ ὅποια ἐπαινοῦσαν οἱ θεαταὶ κρινόμενα μάλιστα εἰς τὸ εἶδος τῶν»³. Ἀνάλογα εἶναι τὰ σχόλια γιὰ τὶς ἐκθέσεις τῶν ἐπόμενων ἐτῶν.

Ἡ διδασκαλία τῶν ἐργοχειρῶν στὰ κορίτσια ἀναγνωρίζοταν ἀπὸ ὅλους ὡς ἀναγκαία. Ἡ θέση τῆς ὁμῶς στὴ γυναικεία ἐκπαίδευση δὲν ἦταν αὐτονόγητη. Τὶς ἀρνητικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τὶς μαθήτριες καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες γενικότερα ἡ ὑπερβολικὴ προσήλωση στὰ ἔργα τῆς χειρὸς ἐπισήμανε ἡ Καλλιρρόη Παρρέν.

1. Βλ. «Περὶ ὠρολογίου καὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων τῶν πλήρων παρθεναγωγείων καὶ τῶν διδασκαλείων τῶν θηλέων», *Ἐφημερίς* τῆς Κυβερνήσεως, ἀρ. φύλ. 163, 21 Αὐγούστου 1893.

2. Βλ. Διάταγμα περὶ προγράμματος μαθημάτων διδασκαλείου θηλέων καὶ Διάταγμα περὶ προγράμματος μαθημάτων ἀνωτέρου πλήρους παρθεναγωγείου, 11 Νοεμβρίου 1897, στὸ Γεώργιος Βενθύλος, *Θεσμολόγιον τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως*, Ἀθήναι 1893-1898, τ. Δ', μέρος Β', σ. 152-154 καὶ 155-162.

3. «Γ' Συνέλευσις τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας. Γενομένη διὰ τὰς ἐνιαυσίους ἐξετάσεις τῶν μαθητριῶν, εἰς τὸ συντηρούμενον ὑπὸ τῆς Ἐταιρείας Σχολεῖον πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν κορασιῶν κατὰ τὴν 29 Ἰουνίου 1840», *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων* τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν Συνελεύσεων τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας τοῦ ἔτους 1840, ἐν Ἀθήναις, σ. 19-20. Βλ. καὶ Αἰκ. Βαρουζάκη, ὅ.π., σ. 113-114.

Παρόλο που απαιτούσε επίμονα, όπως θα δούμε σε λίγο, να προετοιμάζουν τα παρθεναγωγεία τις μαθήτριες για τα καθήκοντα του οίκου, θεωρούσε έχθρους των γυναικών όσους προσπαθοῦσαν να περιορίσουν τή γυναικεία ἐκπαίδευση στα οἰκιακά¹. Ἡ ἴδια ἀντίθετα διεκδικούσε τή συμμετοχή των γυναικών σε ὅλες τις βαθμίδες καί τούς κλάδους τῆς ἐκπαίδευσης καί τήν ἄρση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τους ἀπό τήν ἐργασία². Ἀπό αὐτή τή σκοπιά κρίνει τὰ Νομοσχέδια τοῦ Θεοτόκη: «[...] ὑπό τὸ πρόσχημα τῆς δῆθεν μεταρρυθμίσεως τῆς γυναικείας ἐκπαιδεύσεως πρὸς ὄφελος τῆς οἰκογενείας καί τῆς πολιτείας, οὐδὲν ἄλλο ἐπιδιώκεται ἢ ἡ ἐπίσημος ἀναγνώρισις τῆς ἀδυναμίας τῆς γυναικὸς πρὸς οἶαν δῆποτε ἀνωτέραν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν, καί ὁ εἰς τὸ μαγειρεῖον καί τήν ἐκκλησίαν ἀποκλεισμὸς αὐτῆς». Καί προσθέτει: «Ἡ παιδεία εἶναι παρηγορία διὰ τὴν γυναῖκα, ἡ ἀμάθεια εἶναι μαρτύριον, ἐπαγόμενον μυρίας παρεκτροπᾶς, μύρια ἐλαττώματα. Αἱ γυναῖκες ἀνιῶσιν παρ' ἡμῖν, διότι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι ἀμαθεῖς καί ὄχι διότι εἶναι πολυμαθεῖς»³. Καί μὲ ἀφορμὴ τὴν πλήξη ποὺ νιώθουν οἱ κοπέλες στὴν ἐπαρχία μὲ μόνη ἀσχολία τὸ ράψιμο, παρατηρεῖ: «Δὲν διῖσχυριζόμεθα ὅτι ἡ κόρη σήμερον ἵνα μὴ πλήττη δέον νὰ μὴ ράπτῃ. Τούναν-

1. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καταστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 318.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ ἄρθρα τῆς Παρρὲν στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*: «Οὐ μόνον ἐπιστήμας ἀλλὰ καί τέχναις καί ἐπαγγέλματα διὰ τὰς γυναῖκας», Α'/30 (1887), «Ἡ γυνὴ οἰκοδόσποινα τεχνίτις καί ἐπιστήμων», Α'/31 (1887), «Κυβέρνησις, Νομοσχέδια καί γυναῖκες», Α'/42 (1887), «Αἱ Ἑλληνίδες ἐν τοῖς Ταχυδρομείοις καί Τηλεγράφοις», Β'/69 (1888) καί «Φλωρεντία Φουντουκλή, φοιτήτρια τῆς Μαθηματικῆς Σχολῆς», ΣΤ'/278 (1892).

3. Καλλιρρόη Παρρὲν, «Καί ἡμεῖς περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ φύλου μας», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Γ'/150 (1890). Ἀναφορὰς στὰ Νομοσχέδια τοῦ Θεοτόκη ὑπάρχουν ἐπίσης στὰ ἄρθρα τῆς Παρρὲν στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*: «Ὁ κ. Θεοτόκης καί αἱ γυναῖκες», Γ'/144 (1889), «Τὸ περὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν θηλέων Νομοσχέδιον», Γ'/144 (1889), «Μελέτη ἐπὶ τοῦ Νομοσχεδίου τῆς τῶν θηλέων Μέσης Ἐκπαιδεύσεως», Γ'/145 (1889) καί «Τί τὴν θέλουσιν αἱ γυναῖκες τὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν», Γ'/150 (1890). Σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς Παρρὲν γιὰ τὰ νομοσχέδια καί γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ αὐτὰ προκάλεσαν γενικότερα, βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 295-298.

τίον τὴν θέλομεν νὰ ράπτῃ, νὰ πλέκῃ, νὰ μαγειρεύῃ, νὰ σιδηρόνῃ, τέλος νὰ ἐξασκῆται καὶ ποικίλλῃ τὸν βίον τῆς δι' ὄλων αὐτῶν τῶν ἐνασχολήσεων. Νὰ μὴ θεωρῆ ὅμως ὡς μόνον καὶ φυσικὸν προορισμόν τῆς τὰς ἐνασχολήσεις ταύτας. Νὰ μὴ διατάττῃ τὴν ὑπὲρτέτριαν νὰ ποτίσῃ τὰ ἄνθη, ἵνα μὴ διακόψῃ τὸ ράψιμόν τῆς». Φτάνει ἀκόμη νὰ κακοτυχίξει τίς κόρες τῶν ἀστῶν: «Ἐκ τοῦ παραθύρου, παρ' ὃ καθήμεναι ἐργάζονται, βλέπουσι μὲ περιφρονητικὸν ἄλλὰ καὶ ζηλότυπον βλέμμα ἀνὰ πᾶσαν πρωτῆν τὴν κόρην τοῦ ἐργάτου, τρέχουσαν ἐλευθέραν εἰς τὸ ἔργον, δρῶσαν, ἐργαζομένην, ἐνῶ αὐταὶ καρφωμέναι ἐπὶ τῆς ἔδρας των—διότι ἡ κοινωνικὴ θέσις των ἐπιβάλλει αὐταῖς τοῦτο—αἰσθάνονται τὸ σῶμα των ἀποχανούμενον, τὴν καρδίαν των συσφιγχομένην ὑπὸ τοῦ ἐφιάλτου τῆς ἀνίας, τοῦ ζωντανοῦ τούτου θανάτου, τοῦ σκοτεινοῦ τούτου χάους ἐν ᾧ συχνότατα ἡ ψυχὴ ἀσφυκτιᾷ ἢ διαφθείρεται»¹.

Στὸ ἴδιο πνεῦμα ἡ Μάρθα Ζημοπούλου ἐπισημαίνει τίς ἀρνητικὰς συνέπειες τῆς ὑπερβολικῆς προσήλωσης στὰ ἐργόχειρα καὶ προτείνει, ἔστω μισοαστεῖα, τὸ ράψιμο στοὺς ἄνδρες ὡς «μέσον [...] τοῦ ἀνακουφίζειν τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν γυναικῶν»².

Ἀντίθετα ἡ Ἄννα Σερουίου, ἐκδότρια τοῦ περιοδικοῦ *Οἰκογένεια*, δὲν ἀνησυχῶσε γιὰ τίς συνέπειες τῆς ὑπερβολικῆς προσήλωσης τῶν μαθητριῶν στὶς «γυναικεῖες τέχνες», ἐφόσον πίστευε ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης ἦταν νὰ καλλιεργεῖ γνώσεις καὶ ἀρετὲς ποὺ ἄρμοζαν στὴν ἀποστολὴ τῆς Ἑλληνίδας μητέρας, συζύγου καὶ οἰκοδέσποινας καὶ νὰ ἀπομακρύνει τὸν κίνδυνον τῆς ἐξόδου τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὸν οἶκον³.

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Αἱ νεάνιδες ἀνιῶσιν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Γ'/114 (1889).

2. Μάρθα Ζημοπούλου, «Οἱ κίνδυνοι τῆς διὰ τῆς βελόνης ἐργασίας», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Θ'/403 (1895).

3. Γιὰ τίς ἀπόψεις τῆς Σερουίου σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὸν προορισμὸ τῶν γυναικῶν βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ ἄρθρα τῆς στὴν *Οἰκογένεια*: «Ἡ δρᾶσις τῆς γυναικὸς ἐν τῷ οἴκῳ», Α'/2 (1897), σ. 9-10, Α'/3 (1897), σ. 17-18, «Ἡ δρᾶσις τῆς γυναικὸς ἐκτὸς τοῦ οἴκου», Α'/4 (1897), σ. 25-26,

Προσπάθειες για την τυποποίηση της διδασκαλίας

Ἄν καί ἡ ἐνασχόληση μέ τά ἐργόχειρα ἀποτελοῦσε οὕτως ἢ ἄλλως μέρος τῆς γυναικείας ἀνατροφῆς στό σπίτι, ἡ διδασκαλία τῆς ὄχι μόνο ἀποτέλεσε βασικό στοιχεῖο τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης, ἀλλά θεωρήθηκε σκόπιμο νά ρυθμιστεῖ σύμφωνα μέ ὀρισμένους κανόνες πού θά διασφάλιζαν τό «σχολικό» χαρακτήρα τῆς.

Τήν ἀνάγκη νά τυποποιηθεῖ ἡ διδασκαλία τῶν χειροτεχνημάτων ἔθιξε πρῶτος ὁ Ἡλίας Χριστοφίδης, πού ἀνησύχησε ἀπό τήν ἔλλειψη τάξης καί ὁμοιομορφίας στόν τρόπο πού διδασκόταν τό μάθημα: «[...] εἰς τά δημοτικά σχολεῖα τῶν κορασίων πρὸς τό παρὸν δὲν φαίνεται κανένας τρόπος διδασκαλίας εἰσηγμένος ὡς πρὸς τά χειροτεχνήματα, εἰς τά ὁποῖα αἱ μαθήτριά ἐξοδεύωσι τό ἥμισυ τοῦ καιροῦ των, δηλ: τὸν μετὰ μεσημβρίαν ἐκάστης ἡμέρας ἐργασίμου, αἱ δὲ διδασκάλισαι μὴ ἔχουσαι περὶ τούτου κάμμίαν ὀδηγίαν γραπτὴν διδάσκουσι κατὰ τὸ δοκοῦν κατατάττουσαι τά μαθήματα καί τὰς μαθητριάς»¹.

Οἱ προτάσεις του εἶναι λεπτομερέστατες καί ἀφοροῦν τήν κατασκευὴ τῶν καθισμάτων καί τῶν γραφείων τῶν μαθητριῶν, τὰ ὑλικά καί τὰ σακούλια πού χρησιμοποιοῦν στό μάθημα, τὰ εἶδη τῶν χειροτεχνημάτων πού ἐνδείκνυνται καί τὸν τρόπο τῆς διδασκαλίας τους. Ὁ Χριστοφίδης προτείνει ὀκτώ «κλάσεις» ραψίματος, ὀκτώ πλεξίματος καί ὀκτώ κεντημάτων. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς διαιροῦνται σὲ ἐπιμέρους τμήματα. Ἔτσι γιὰ τὸ α' τμήμα τῆς Α' κλάσεως τῆς ραπτικῆς προβλέπει: «Αἱ μαθήτριά καθήμεναι ἔμπροσθεν τοῦ διαμμεῖου γραφείου συνηθίζου, ἡμέραν παρ' ἡμέραν, νά στρυφόνουν ἢ νά τζακίζου τὰς πλευρὰς ἀχρήστου χαρτίου ἔχοντος μῆκος

Α'/5 (1897), σ. 33-35, «Ποία δέον νά εἶνε ἡ μόρφωσις τῶν Ἑλληνίδων», Α'/6 (1897), σ. 41-42.

1. Ἡλίας Χριστοφίδης, «Περὶ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας τῶν Χειροτεχνημάτων εἰς τὰ σχολεῖα τῶν Κορασίων», Ὁ Παιδαγωγός Α' (1839), σ. 221-222. Γιὰ τίς ἀπόψεις τοῦ Χριστοφίδη γιὰ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση βλ. «Περὶ κορασίων ἀνατροφῆς», Ὁ Παιδαγωγός Α' (1839), σ. 131-134.

Ομ, 15 και πλάτος Ομ, 1, και τὰς ἡμέρας, κατὰ τὰς ὁποίας δὲν γίνεται τὸ ἔργον τοῦτο συνειθίζουσι νὰ γυμνάζουσι τὴν χεῖρά των αἱ μαθήτριά ἐπὶ τεμαχίων μικρῶν πανίων λευκῶν μὲ χρωματισμένην κλωστήν εὐκαιρα καὶ ἄτακτα βελονίσματα κατ' ἀρχάς, καὶ ἔπειτα ἀπλῆν ῥαφήν (Πατητήν, Σουλάλη)»¹. Ἀνάλογες ὁδηγίες δίνει γιὰ τὶς κλάσεις τοῦ πλεξιμάτος καὶ τῶν κεντημάτων.

Ὁ Χριστοφίδης προσπάθησε νὰ διασφαλίσῃ τὴν τάξιν καὶ τὴν ὁμοιομορφίαν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν χειροτεχνημάτων εἰσάγοντας τὴ μέθοδον τῆς ἀλληλοδιδασκατικῆς². Εἰσηγήθητε λοιπὸν ἓνα ἐξαιρετικῶς πολὺπλοκὸν σύστημα σημάτων, σφυριγμάτων, χειρονομιῶν, χτύπων τοῦ κουδουνιοῦ καὶ προσταγμάτων, τὸ ὁποῖον θὰ ρύθμιζε τὴν ἐργασία τῶν «γενικῶν πρωτόσχολων», τῶν «ἐρμηνευτριῶν» καὶ τῶν ὑπόλοιπων μαθητριῶν. Γιὰ παράδειγμα, «διὰ νὰ ἀρχισθῇ τὸ ἔργον» τῆς ραπτικῆς ἔπρεπε νὰ ἀκουσθεῖ τὸ πρόσταγμα: «Ὁλ' αἱ κλάσεις ἀρχίσατε!» Τότε «[α]ἱ μαθήτριά ὄλων τῶν κλάσεων λαμβάνουσι τὰ ῥαψίματά των, καὶ ἀρχινοῦσι τὴν ἐργασίαν μετὰ μεγάλης σιωπῆς»³. «Διὰ νὰ καταβῶσιν αἱ ἐρμηνεύτριαὶ τοῦ ῥαψίματος ἀπὸ τὰ θρανία» ἔπρεπε νὰ ἀκουσθεῖ: «Ἐρμηνεύτριαὶ ῥαψίματος! καὶ

1. Ἡλ. Χριστοφίδης, «Περὶ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας...», ὁ.π., σ. 228-229.

2. Ἡ ἀλληλοδιδασκατικὴ μέθοδος, ποὺ εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1823, καθιερώθηκε ὡς ἐπίσημη μέθοδος διδασκαλίας γιὰ ὅλα τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους τὸ 1830. Σύμφωνα μὲ τὴν μέθοδον αὐτήν, ὁ δάσκαλος μποροῦσε νὰ διδάσκῃ ἑκατοντάδες παιδιὰ μὲ τὴν βοήθειαν τῶν πιὸ προχωρημένων μαθητῶν. Τὴν ἐποχὴν ποὺ καθιερώθηκε, ἐκτός ἀπὸ οἰκονομικὴν, ἡ μέθοδος θεωρήθηκε ἰδιαιτέρα δημοκρατικὴ. Τὸ πρῶτον σχετικὸν ἐγχειρίδιον ἦταν τὸ Ἐγχειρίδιον διὰ τ' ἀλληλοδιδασκατικὰ σχολεῖα ἢ Ὁδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδασκατικῆς μεθόδου, τοῦ γάλλου καθηγητῆ Sarazin, ποὺ μετέφρασε ὁ Ἰ.Π. Κοκκῶνης καὶ ἐκδόθηκε ἐν τῇ Αἴγινα τὸ 1830. Ὁ Ὁδηγὸς κυκλοφόρησε ἀναθεωρημένος. Ἡ ἀλληλοδιδασκατικὴ μέθοδος καταργήθηκε τὸ 1880. Βλ. Ἄλ. Δημαρᾶς, ὁ.π., τ. Α', σ. κδ'-κε', λα', μβ', 92-102, 244 καὶ παράρτημα Α', σ. 304 καὶ Β. Παπαγεωργίου, «Ἡ ἀλληλοδιδασκατικὴ μέθοδος καὶ ἡ εἰσαγωγή της ἐν τῇ Ἑλλάδι», Ἐπετηρὶς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσεως Α' (1932), σ. 286-291.

3. Ἡλ. Χριστοφίδης, ὁ.π., σ. 275.

ἐν κτύπημα κώδωνος»¹. Για νὰ πάρουν θέση οἱ μαθήτριες γιὰ τὸ κέντημα πάλι, τὸ πρόσταγμα ἦταν: «Εἰς κλάσεις κεντημάτων! καὶ ἐν κτύπημα κώδωνος». Τότε «[α]ἱ μαθήτριάι ἔχουσαι τὰς χεῖρας πρὸς τὰ κάτω, βαδίζουσι κατὰ τάξιν, ὀδηγούμεναι ὑπὸ τῶν ἐρμηνευτριῶν των' ἀφίνουσι τὴν γραμμὴν καθ' ὅσον φθάνουσιν εἰς τὰ θρανία τῆς ἰδίας των κλάσεως (τῶν κεντημάτων), ὅπου ἐμβαίνουν διὰ νὰ συστήσωσι τὰς κλάσεις τῶν κεντημάτων»².

Ἐνῶ στὰ δημοτικὰ σχολεῖα τὴν εὐθύνη τῆς διδασκαλίας τῶν ἐργοχειρῶν εἶχαν οἱ δασκάλες, στὰ δευτεροβάθμια σχολεῖα τῶν κοριτσιῶν εἶχε ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια νὰ ἀνατίθεται τὸ μάθημα στὶς ἐπιμελήτριες. Αὐτὲς ἦταν ὑπάλληλοι ἐπιφορτισμένες μὲ τὴν γενικὴ φροντίδα καὶ ἐπίβλεψη τῶν μαθητριῶν, ποὺ ἔπαιρναν χαμηλότερο μισθὸ ἀπὸ τὶς δασκάλες καὶ ἦταν συχνὰ ξένες. Στις 16 Φεβρουαρίου τοῦ 1877 ὅμως, ὁ ὑπουργὸς Παιδείας Γ. Μίλησης ἀπαγόρευσε τὸ διορισμὸ ἐπιμελητριῶν καὶ μὲ τὴν ἴδια ἐγκύκλιο ὄρισε ὅτι τὰ χειροτεχνήματα καὶ τὴ ραπτικὴ ἔπρεπε νὰ διδάσκουν πτυχιούχες δημοδιδασκάλισσες³.

Στις 13 Μαρτίου τοῦ 1886 τὸ ὑπουργεῖο θεσμοθέτησε ἕνα εἰδικὸ πτυχίον γιὰ τὶς δασκάλες ἐργοχειρῶν, μὲ τὸ διάταγμα «περὶ προσόντων τῶν διδασκαλισσῶν τῶν ἐργοχειρῶν»: «Πρὸς ἀπόκτησιν τούτου ἀπαιτεῖται ἔνθεν μὲν πτυχίον διδασκαλίσσης ἢ τουλάχιστον ἐνδεικτικὸν ἀνωτέρας τάξεως τοῦ παρθεναγωγείου [...] ἔνθεν δὲ ἐξέτασις θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ἐνώπιον ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἀπὸ τῶν Γενικῶν ἐπιθεωρητῶν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων, ἀπὸ τὴν διευθύντριαν τοῦ Ἀρσακείου, ἀπὸ τὸν διευθυντὴν ἑνὸς τῶν ἀνωτέρων παρθεναγωγείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ

1. Στὸ ἴδιο, σ. 281.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 283.

3. Βλ. «Περὶ διορισμοῦ ἐπιμελητριῶν ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις τῶν κορασιῶν ὑπὸ τῶν δημάρχων ὅτι παράνομος», ἐγκύκλιος τοῦ ὑπουργοῦ Γ. Μίληση, 16 Φεβρουαρίου 1877, στὸ Γ. Βενθύλος, ὁ.π., τ. Α', σ. 205-206 καὶ «Περὶ προσόντων τῶν διδασκαλισσῶν τῶν ἐργοχειρῶν», Β.Δ. 13 Μαρτίου 1886.

ἀπὸ τὴν διδασκάλισσαν τῶν χειροτεχνημάτων τοῦ Ἀρσακείου». Οἱ ὑποψήφιος ἐπρεπε νὰ προσέρχονται στὶς ἐξετάσεις μὲ διάφορα κατὰ ἀτελείωτα ἐργόχειρα γιὰ νὰ τὰ ἀποτελειώσουν μπροστὰ στὴν ἐπιτροπή. Οἱ πτυχιούχες μποροῦσαν νὰ διδάξουν στὸ δημοτικὸ ἢ στὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο¹. Ὁ θεσμὸς τῶν διδασκαλισσῶν τῶν ἐργοχείρων δημιούργησε μιὰ νέα γυναικεία εἰδικότητα² ποὺ ἀπαιτοῦσε τυπικὰ προσόντα.

Κάποια τυποποίηση στὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος στὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα ἐπιδίωκε ἀσφαλῶς καὶ ὁ ὑπουργὸς Κ. Λομβάρδος, ποὺ στὶς 23 Νοεμβρίου τοῦ 1882 συμπεριέλαβε ἓνα ἐγχειρίδιο ἐργοχείρων στὰ 60 διδακτικὰ βιβλία γιὰ τὴ σύνταξη τῶν ὁποίων προκήρυξε διαγωνισμὸ: «Ἐγχειρίδιον περὶ γυναικείων ἐργοχείρων μετὰ σχημάτων, περιέχον τὰ τῆς ραπτικῆς, κοπτικῆς, πλεκτικῆς, κεντητικῆς καὶ προωρισμένον διὰ τὰς μαθητριάς τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῶν ἀνωτέρων παρθεναγωγείων. Ὁ ὄγκος τοῦ βιβλίου δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τὰ δέκα τυπογραφικὰ φύλλα»³.

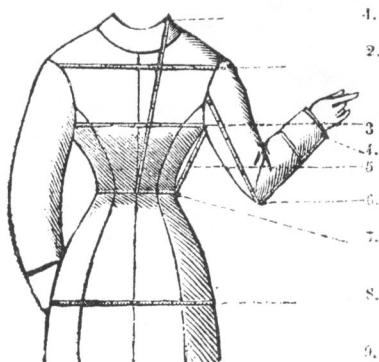
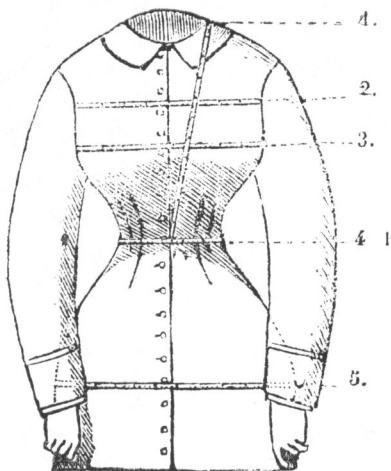
Ὅσο ξέρομε, ἡ *Ῥαπτική, κοπτική, πλεκτική καὶ ποιικιλτική μετὰ 40 σχημάτων*, τοῦ Ξενοφῶντος Δ. Ζύγουρα, ποὺ κυκλοφόρησε τὴν ἴδια χρονιά, εἶναι τὸ πρῶτο ἐγχειρίδιο τοῦ εἴδους ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Ἑλλάδα⁴. Ὁ Ζύγουρας ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι δὲν ὑπῆρ-

1. Γ. Βενθύλος, *ὁ.π.*, τ. Β', μέρος Γ', σ. 82-84.

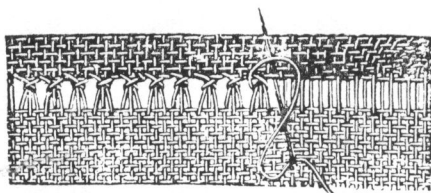
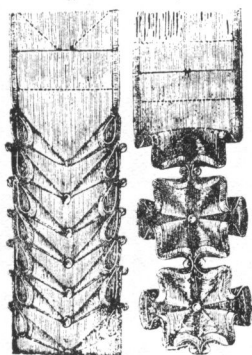
2. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 179-180.

3. Στέφανος Παρίσης, *Ἀνωτέρα καὶ Μέση ἐκπαίδευσις, ἤτοι Συλλογὴ τῶν διεπόντων τὴν Ἀνωτέραν καὶ Μέσην Ἐκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων καὶ Ἐγκυκλίων τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Παιδείσεως Ὑπουργείου ἀπὸ τοῦ 1833-1884, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 447.*

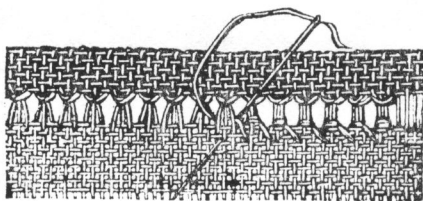
4. Βλ. Ξενοφῶν Δ. Ζύγουρας, *Ἡ ραπτική, κοπτική, πλεκτική καὶ ποιικιλτική μετὰ 40 σχημάτων, πρὸς χρῆσιν τῶν Παρθεναγωγείων καὶ τῶν Δημοτικῶν Σχολῶν τῶν κορασίων*, ἐν Ἀθήναις 1882. Ὁ Ζύγουρας κατακρίνει τὸν ὑπουργὸ γιὰ τὸ προκήρυξε διαγωνισμὸ γιὰ τὴ σύνταξη ἐγχειριδίου ἐργοχείρων καὶ ὄχι οἰκιακῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει ἂν ὁ ἴδιος ὑπέβαλε τὴ *Ῥαπτική, κοπτική...* στὸ διαγωνισμὸ αὐτόν. Βλ. Ξ. Δ. Ζύγουρας, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ἐν Ἀθήναις 1887, Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ἐκδιδομένη κατὰ μῆνα ὑπὸ Ξενοφῶντος Δ. Ζύγουρα, καθηγητοῦ, τ. 12ος, σ. ιε'.

Πτυχωτά στυλιζώματα.

Στρείψωμα διαπεραστόν.

Στρείψωμα διπλοῦν διαπεραστόν.

χε αντίστοιχο βιβλίο. Ἀναφέρει μόνο τὸ «πρὸ εἰκοσαετίας ἐκδοθὲν περιοδικὸν τοῦ συρμοῦ ἢ *Ἰημελόση* [πὸν ὄμως] δὲν παρεῖχεν εἰς τὰς οἰκοδεσποίνας πρακτικὴν ὠφέλειαν», καθὼς καὶ «ἕτερον νεωστὶ ἐν Σμύρνῃ ἐκδοθὲν σύγγραμμα», πὸν θεωρεῖ ἀκατάλληλον

Τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα πὸν γνωρίζουμε γιὰ τὸν Ξ.Δ. Ζύγουρα εἶναι ἐλάχιστα. Ἔζησε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δίδαξε στὴν Ἐμπορικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης. Τὸ 1881, ἀφοῦ εἶχε ἔρθει στὴν Ἀθήνα, ἔγινε μέλος τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας. Στὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν μελῶν τῆς Ἐταιρείας στὶς 6.3.1883 ἐκδήλωσε τὴ δυσαρέσκειά του γιὰ τὸν δὲν ὑπῆρχε κονδύλιον γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, καὶ ἐξήγησε τὴν ἀνάγκη τοῦ μαθήματος. Ἡ συνέλευση συνέστησε στὸ συμβούλιον νὰ φροντίσει γιὰ τὴ βελτίωση καὶ τὴ συμπλήρωση τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας. Ὁ Ζύγουρας ἀνέλαβε ὁ ἴδιος τὴ διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τὸ 1884 (*Πρακτικὰ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας τοῦ ἔτους 1881*, ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 6, *Πρακτικὰ... 1882-83*, ὁ.π., σ. 36, *Πρακτικὰ... 1884*, ὁ.π., σ. 14). Παράλληλα δίδασκε τὰ ἐμπορικὰ μαθήματα σὲ διάφορα ἐκπαιδευτήρια τῶν Ἀθηναίων. Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ζύγουρας ἐξέδωσε τὸ *Γενικὸν ἐπιστολάριον θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν* (1875) καὶ τὸ *Περὶ γενικῆς βιομηχανίας* (1877). Στὴν Ἀθήνα ἐξέδωσε τὴν «Ἐμπορικὴ βιβλιοθήκη», πὸν περιλάμβανε τὰ ἔργα τοῦ Ὁ πρακτικὸς βίος τοῦ ἐμπόρου, Ἐμπορικὴ ἐπιστολογραφία, Ἱστορία τοῦ καθόλου ἐμπορίου, Στοιχεῖα πλουτολογίας, Ἐμπορικὴ Λογιστικὴ καὶ Ἡ καταστιχογραφία χωριστά. Ἐξέδωσε ἐπίσης τὴ «Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ». Ὁ πρῶτος τόμος τῆς (1888) περιέχει τὰ μηνιαῖα τεύχη: *Περὶ ἀγωγῆς καὶ παιδείας, Τὸ βιβλίον τοῦ ἀνδρός, Πῶς γίνονται τὰ χρήματα, Ἡ ὕγιεινὴ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, Τὸ βιβλίον τῆς γυναικός, Ἡ πρακτικὴ σοφία, Βίος Πολυβίου κ.ἄ.*, καὶ ὁ δεῦτερος (1889) τὰ τεύχη: *Φίλιππος καὶ Ὀλυμπιάς, Οἱ Ζάπται καὶ τὸ Ζάπλειον, Ἡ προαγωγή, Ἡ τελειότης τοῦ χριστιανοῦ διὰ τῆς μετανοίας κ.ἄ.* Ὁ Ζύγουρας ἐξέδωσε ἀκόμα τὴ «Βιβλιοθήκη τοῦ γυναικείου φύλου» μὲ τοὺς τόμους: *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία, Ἐγχειρίδιον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἐγκεκριμένης μετὰ πρακτικοῦ ὁδηγοῦ καὶ Ὁ πρακτικὸς ὁδηγὸς τῆς οἰκοδεσποίνης* — βιβλία πὸν δὲν καταφέραμε νὰ ἐντοπίσουμε, ἀλλὰ πὸν ὑποθέτουμε ὅτι ἀποτελοῦν ἐκλαίκευμένες καὶ συντομειωμένες ἐκδοχὰς τοῦ βασικοῦ του ἔργου γιὰ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία. Θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875. Στὴν ἴδια σειρά ἐξέδωσε ἀκόμα τὴ *Ῥαπτικὴ, κοπτικὴ, πλεκτικὴ καὶ ποικιλτικὴ μετὰ 40 σχημάτων*, *Τὸ Ἐγχειρίδιον τῆς γεωργικῆς*, τὸ *Σύντομον ἐπιστολάριον* καὶ τὸ *Πλήρες διδακτικὸν ἐπιστολάριον* τοῦ Θεμ. Ξ. Ζύγουρα. Ἀκόμη ἔγρα-

για μαθήτριες και «κατ' οἶκον ἐργαζομένας ραπτρίας», γιατί ἀφορᾷ μόνο τὸ ράψιμο ἀνδρικῶν ρούχων¹.

Στὸν πρόλογο ὁ Ζύγουρας διευκρινίζει ὅτι, παρόλο πὺ φέρεται ὡς συγγραφέας τοῦ βιβλίου, αὐτὸς ἀπλῶς ἐπεξεργάστηκε ἓνα κείμενο πὺ ἔγραψε «κυρία [...] ἥτις ἐκ μετριοφροσύνης ἀπῆτησε νὰ μὴ δημοσιευθῆ τὸ ὄνομα αὐτῆς». Στὴ συνέχεια ἐξηγεῖ ὅτι ἡ συμβολή του στὸ βιβλίο, πὺ «βεβαίως παρὰ γυναικὸς ἔπρεπε νὰ συνταχθῆ καὶ ἐρμηνευθῆ», ἦταν ὁπωσδήποτε ἀναγκαία, μιὰ καὶ ἡ ἔκδοση «ἐχρειάζετο πολυγλώσσου καὶ πεπειραμένου εἰς τὴν διδασκαλίαν συνεργάτου διὰ νὰ συλλέξη ὅ,τι καλὸν καὶ χρήσιμον ὑπάρχει εἰς τὴν Γαλλικὴν, Ἀγγλικὴν καὶ Ἰταλικὴν, νὰ τὸ κατατάξῃ μεθοδικῶς καὶ νὰ τὸ ἐκθέσῃ σαφῶς, συντόμως καὶ ἀκριβῶς»².

Σχετικὴ ἔκθεση πὺ ὑπέβαλε στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως ἑπταμελῆς ἐπιτροπὴ μὲ πρόεδρο τὸν Ἰ. Ἀργυριάδη στὶς 21 Μαΐου 1884 ἐπισημαίνει ὅτι τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Ζύγουρα ὑπερβαίνει τὰ 10 τυπογραφικὰ φύλλα πὺ εἶχε προβλέψει ἡ προκήρυξη, δίνει ὑπερβολικὴ ἔμφαση σὲ γενικὲς γνώσεις σχετικὰ μὲ τὸ δεκαδικὸ μετρικὸ σύστημα, τὴν ἰχνογραφία, τὶς ὑφαντικὲς ὕλες καὶ τὰ σύνεργα τῆς ραπτικῆς σὲ βάρος τῶν τεχνικῶν γνώσεων, παραθέτει ὑπερβολικὰ πολλοὺς γαλλικοὺς ὄρους, καὶ εἶναι ἀσαφὲς ὡς πρὸς τὶς πρακτικὲς ὁδηγίες γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν. Ἐπίσης εἰρωνεύεται τὸ συγγραφέα πὺ, ἐνῶ ὑπογράφει «τὸ ἔργον ἀγνώστου Κυρίας», τὸ ἀποκαλεῖ ἔπειτα «ἀμέθοδον, ἀσαφὲς καὶ ἀνακριβές», καὶ διερωτᾶται: «Πῶς [...] νὰ τολμήσωσί ποτε αἱ τάλαιναι γυναῖκες, νὰ λάβωσι διὰ σπουδαιότερα ἀντικείμενα τὸν συγγραφικὸν κάλαμον ἀνὰ χεῖρας, ἀφοῦ οὐδ' ἄπασα ἡ ῥαπτικὴ σοφία εἶναι ἱκανὴ νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀξίαν αὐτῆς, ἄνευ

ψε τὴ Μεγάλῃ ἐπιστολογραφίᾳ (χ.τ. χ.χ.), τὴ Μεθοδικὴ ἐπιστολογραφία (Ἀθήναι 1895) καὶ τὴν Ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ Νομοθεσία (Ἀθήναι 1904), καθὼς καὶ διηγήματα. Τέλος, μετέφρασε τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως τοῦ Rouqueville, τ. Α'-Δ', Ἀθήναι 1890-91.

1. Βλ. Ξ.Δ. Ζύγουρας, *Ἡ ῥαπτικὴ, κοπτικὴ...*, ὁ.π., σ. γ'-δ'.

2. Στὸ ἴδιο, σ. α'-β'.

συνεργασίας ἀνδρὸς πολυγλώσσου καὶ ἐμπείρου περὶ τὴν διδασκαλίαν»¹.

Ἡ ἔκθεση καταλήγει ὅτι, ἐπειδὴ τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Ζύγουρα, «[...] οὐ μόνον πλημμυρὸς καὶ ἐλλιπὲς εἶναι, ἀλλὰ καὶ ἀκατάλληλον πρὸς μεθοδικὴν καὶ εὐληπτον διδασκαλίαν, καὶ ἐπομένως ἀσύμφωνον πρὸς τὸ τοῦ Νόμου ζητούμενον, δὲν κρίνεται ἄξιον ἐγκρίσεως»².

Οἱ γυναικεῖες τέχνες δὲν εἶναι ἀκίνδυνες: ὁ φόβος τῆς πολυτέλειας καὶ τῆς ξενομανίας

Περισσότερο ἀπὸ τὴν προσήλωσιν στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοιομορφίας, ἡ ἀνάγκη νὰ ρυθμιστεῖ τὸ πόσα καὶ ποιὰ ἐργόχειρα θὰ ἔκαναν οἱ μαθήτριες, πῶς καὶ μὲ ποιό σκοπὸ, προέκυπτε ἀπὸ τὸ φόβο ὅτι ἡ τόσο «γυναικεία» αὐτὴ δραστηριότητα περιέκλειε κινδύνους. Ἄν ἡ σχολικὴ διδασκαλία ἀκολουθοῦσε μία «λανθασμένη» κατεύθυνση, θὰ μπορούσε νὰ ξυπνήσει στὶς μαθήτριες τὴν τάση γιὰ πολυτέλεια καὶ ἐπίδειξη.

Τὸ 1854 ὁ Δ. Στροῦμπος συνιστοῦσε ἡ διδασκαλία γενικὰ καὶ εἰδικὰ τῶν ἐργοχείρων νὰ εἶναι «ἀπηλλαγμένη [...] παντὸς περιττοῦ», ὥστε νὰ προάγει τὴν ἀπλότητα. Στὰ «ἀναγκαιότερα» μαθήματα τοῦ δημοτικοῦ συμπεριλάμβανε τὴν «ῥαπτικὴν γυναικειῶν ἱματίων καὶ τινῶν ἀνδρικῶν, σιδήρωμα καὶ τακτικὴν πτύξιν καὶ τοποθέτησιν τῶν ἱματίων»³. Ὁ Γ.Γ. Παππαδόπουλος πάλι δυσανασχετοῦσε μὲ τὴν κακογουστιά, σύμπτωμα τῆς «ξενοζηλίας». «Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ λεγόμενα ἐργόχειρα καὶ πρὸ πάντων τὰ ποικίλματα ὧν πολλάκις κακόζηλα σχέδια εἰσάγονται, οὐ μόνον τοῦ σκοποῦ

1. Ἐκθέσεις τῶν κριτῶν τῶν διδακτικῶν βιβλίων τῆς Μέσης καὶ Κατωτέρας Ἐκπαιδεύσεως, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 11.

2. Στὸ ἴδιον, σ. 15.

3. Δ.Σ. Στροῦμπος, *Τὸ μέλλον, ἡ περὶ ἀνατροπῆς καὶ παιδείσεως*, ἐν Ἀθήναις 1854, σ. 31-33.

ἀποτυγχάνουσιν, ἀλλ' εἶναι νέα ἀφορμὴ ματαίας ἀναλώσεως χρόνου καὶ ἐπιδεικτικῆς πολυτελείας»¹.

Τὴν τάση νὰ διδάσκονται οἱ μαθήτριες ἐργόχειρα κατάλληλα γιὰ ἐπίδειξη, ἀντὶ νὰ ἀσκοῦνται στὰ χρήσιμα καὶ τὰ ἀναγκαῖα, κατήγγειλαν καὶ ἐπιθεωρητὲς τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης. Ὅταν τὸ 1883 ὁ Νικόλαος Πολίτης ἐπιθεώρησε τὰ σχολεῖα τῆς ἐπαρχίας Βόλου, διαπίστωσε ὅτι οἱ δασκάλες ἐφάρμοζαν τὴ μέθοδο τῆς διδασκαλίας σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία εἶχαν ἐκπαιδευτεῖ οἱ ἴδιες στὸ Ἄρσάκειο, καὶ συνέχιζαν ταυτόχρονα τὴν παράδοση τῶν «πολυτελῶν» ἐργοχειρῶν: «[...] οὐδαμῶς ἐξεπλησσόμην βλέπων κοράσια [...] ἐπαναλαμβάνοντα ἐπὶ λέξει τὸ κείμενον ἐγχειριδίου τινὸς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἐρωτώμενα πῶς γίνεται ἡ μπουγάδα ἢ πῶς ράπτεται ἡ ἀπαρωβελονιά. Ἄλλὰ καὶ οὕτως ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία ἐν ὀλιγίστοις σχολείοις διδάσκεται ἐν πᾶσι δὲ κατὰ κανόνα διδάσκονται ἐκεῖνα μόνον τὰ ἐργόχειρα, ἅπερ εἰς ἐπίδειξιν μόνον εἰσὶ κατάλληλα, παραμελουμένων τῶν ἀναγκαιοτάτων καὶ χρησιμωτάτων πανταχοῦ εἶδον ἐκτεθειμένα κεντήματα πολυειδῆ, οὐδαμοῦ δὲ ἔργα ραπτικῆς ἥτις περιφρονεῖται ἴσως ὡς χειρονακτικὴ μᾶλλον τέχνη»². Καὶ ὁ ἐπιθεωρητὴς Ἰ. Φ. Κοφινιώτης παρατηροῦσε ὅτι στὴν ἐπαρχία Μεγαλοπόλεως: «Δυστυχῶς [...] ἐπικρατεῖ ἡ τάσις πρὸς ἄσκησιν χειροτεχνημάτων μᾶλλον ματαίων ἢ ἐπωφελῶν καὶ ἐπιδεικτικῶν μᾶλλον ἢ χρησίμων. Κάλλιστον θὰ ἦτο ἂν ἀπηγορεύετο αὐστηρότατα ἢ ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις ἐκδηλουμένη φροντίς πρὸς ἐκμάθησιν χειροτεχνημάτων ματαίαν ἐπίδειξιν ἐπιζητούντων»³.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Ζύγουρας ξεκαθάρισε τὴ θέση του, ὥστε νὰ μὴν

1. Γ.Γ. Παππαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 110.

2. Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Ἐκθεσις ἐπιθεωρήσεως τῶν δημοτικῶν σχολείων τῆς Ἐπαρχίας Βόλου», *Ἐκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων ἀποσταλέντων ἐκτάκτων ἐπιθεωρητῶν*, Ἀθῆναι 1885, σ. 75.

3. Ἰ.Φ. Κοφινιώτης, «Ἐκθεσις ἐπιθεωρήσεως τῶν δημοτικῶν σχολείων τῆς Ἐπαρχίας Μεγαλοπόλεως», *στο ἴδιο*, σ. 118.

παρεξηγηθεῖ ὡς προαγωγὸς τάσεων πού καταδίκαιζε: «[...] οὔτε τοῦ συγγράμματος οὔτε ἡμῶν σκοπὸς εἶναι νὰ ἐμψυχώσωμεν τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς τὰς κοινωνικὰς τάξεις πολυτέλειαν, οὐδὲ νὰ ἐπαυξήσωμεν τὴν ματαιοδοξίαν καὶ φιλαρέσκειαν τοῦ γυναικείου φύλου, ἀλλὰ νὰ διδάξωμεν καὶ νὰ μορφώσωμεν τὰς Ἑλληνίδας οἰκοδεσποίνας εἰς τὰ κυρίως οἰκιακὰ τῆς γυναικὸς ἔργα πρὸς ἀνακούφισιν ἑαυτῆς καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας»¹. Γιὰ τὸ συγγραφέα τὸ κύριο ὄφελος τῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν μὲ τὰ ἐργόχειρα εἶναι ἡ ἐξοικονόμηση τοῦ οἰκογενειακοῦ χρήματος. Ὁ Ζύγουρας ἐκτιμᾷ τὴ ραπτικὴ ἐξαιτίας τῆς οἰκονομικῆς τῆς σημασίας. Ἄντιθετα διατηρεῖ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ποικιλική: «[...] τὰ παραγόμενα ἐξ αὐτῆς οὐδεμίαν πραγματικὴν ἀνάγκην τοῦ ἀνθρώπου ἰκανοποιοῦσιν πλὴν τῆς καλαισθησίας»².

Σὲ σύγγραμμα πού ἐξέδωσε ἑπτὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ *Ραπτική...*, καὶ μὲ τὸ ὅποιο θὰ ἀσχοληθοῦμε διεξοδικὰ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ὁ Ζύγουρας φέρνει τὰ ἐργόχειρα ὡς παράδειγμα ἀγνοῦντος ἔργου. «Ἄγνοος δὲ ἐργασία λέγεται ἐκείνη ἣτις οὐδεμίαν ἢ ἐλαχίστην μᾶς παρέχει ὠφέλειαν ἢ κέρδος εἰς τὴν οἰκονομίαν. Π.χ. τὰ πολυδάπανα διὰ τὴν ἐργασίαν των χρυσοκέντητα περιττὰ προσκεφάλαια, τῶν ὁποίων οὐδεμίαν χρῆσιν δυνάμεθα νὰ ποιήσωμεν, ἐκτὸς μόνον τῆς ἐπιδείξεως καὶ τοῦ ἀνουςίου στολισμοῦ, τὸν ὅποιον παρέχουσιν ἐκτεθέμενα εἰς τὰς αἰθούσας τῆς ὑποδοχῆς ἢ ἀλλαχόθι. Τὰ ποικιλιανθῆ καὶ τὰ ποικιλοεργὰ φορέματα τῶν νηπίων καὶ παιδων, ἅτινα καὶ ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι παρέχουσι στολισμὸν, εἰς τὸ σῶμα τῶν παιδων ἀποβαίνει περιττός, ἀηδὴς καὶ ἄχαρις, διότι πρῶτοι οἱ φοροῦντες αὐτὰ τὰ περιφρονοῦσι»³.

Τὴν ἀνάγκη νὰ χαλιναγωγηθεῖ ἡ τάση γιὰ πολυτέλεια καὶ νὰ δοθεῖ ἔμφαση στὰ «χρήσιμα» ἐργόχειρα ἐπισήμαναν καὶ οἱ ὑπεύ-

1. Ξ.Δ. Ζύγουρας, *Ἡ ῥαπτικὴ, κοπτικὴ...*, ὁ.π., σ. γ'.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 163.

3. Ξενοφῶν Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία. Θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ ἑλληνικῶν Παρθεναγωγείων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875, σ. 98.

θουνοι τοῦ Ἀρσακείου. Τὸ 1843, σὲ συνεδρίαση τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, διατυπώθηκε ἡ ἀποψη ὅτι τὸ κέρδος ἀπὸ τὴν ἐκμάθηση τῶν γυναικείων τεχνῶν γιὰ τὶς μαθήτριες εἶναι «ἡ ἀποκτωμένη ἕξις εἰς τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν οἰκονομίαν τὴν οἰκιακὴν ἥτις εἶναι ἡ βάση τῆς τῶν οἰκιῶν εὐδαιμονίας»¹.

Μερικὰ χρόνια ἀργότερα διαπιστώθηκε μὲ ἱκανοποίηση τὸ κέρδος ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν «χρήσιμων» καὶ «ἀναγκαίων» ἔργων: «Καὶ πρῶτον μὲν εὐχαρίστως παρετηρήσαμεν ὅτι οὐχὶ μόνον ἔργα τελειότερα παρ' ἄλλοτε κατεσκευάσθησαν, ἀλλὰ προσέτι ὅτι αἱ μαθήτριαι τοῦ Ἀρσακείου ἐδιδάχθησαν ἰδίως ἐργόχειρα ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα εἰς πᾶσαν καλὴν οἰκοδέσποιναν, μὴ ἐνασχοληθεῖσαι ἀποκλειστικῶς εἰς ἔργα φαντασίας, καλλωπισμοῦ καὶ ἐπιδείξεως, ἅτινα συνήθως τὴν ματαιότητα καὶ τὴν κουφότητα τῆς κοινωνίας ἐμφαίνουσιν»². Ἡ συνήθεια τοῦ Ἀρσακείου καὶ ἄλλων παρθεναγωγείων νὰ διαθέτουν ἔργα τῶν μαθητριῶν γιὰ φιλανθρωπικοὺς σκοποὺς ἀποτελοῦσε ἕως μίᾳ ἔμμεση καθησυχαστικὴ ἀπάντηση τῶν σχολείων αὐτῶν στὶς κατηγορίες ὅτι ὑποθάλπουν ἀρνητικὰς τάσεις³.

Τέτοιες κατηγορίες διατύπωνε συχνὰ ἡ Παρρὲν ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν*: «Ἡ κόρη σᾶς λέγουσι, δὲν εὐκαιρεῖ. Ἀπαιτοῦνται δύο ὧραι τῆς ἡμέρας διὰ γαλλικὸν μάθημα, 2-3

1. «Συνέλευσις τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας γενομένη τὴν 9 Ἰανουαρίου 1844», *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν Συνελεύσεων τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας*, ἐν Ἀθήναις 1843 (sic), σ. 32-33.

2. «Ἐκθεσις τῶν ἐν τῷ Ἀρσακείῳ Παρθεναγωγείῳ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς ἑταιρείας ἐνιαυσίων ἐξετάσεων ὑπὸ τοῦ Εἰσηγητοῦ τῆς ἐπὶ τῶν σχολείων Ἐπιτροπῆς Λ. Μελά», *Πρακτικὰ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ 24 Δεκεμβρίου 1861 μέχρι 25 Μαρτίου 1863*, ἐν Ἀθήναις 1863, σ. 66.

3. Γιὰ παράδειγμα, τὸ 1867 οἱ μαθήτριες τοῦ Ἀρσακείου δώρισαν «τριακόσια διάφορα ἔργα χρήσιμα εἰς ἀνανέωσιν τῶν ἐνδυμάτων τοῦ πολιτικοῦ νοσοκομείου». Βλ. Στέφανος Κ. Γαλάτης, *Ἱστορία τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως μέχρι τοῦ 1936*, Ἀθῆναι 1957 (δακτυλογραφημένο), τ. Β', σ. 15 καὶ Αἰχ. Βαρουξάκη, ὁ.π., σ. 113-114.

ὄραι διὰ κλειδοκύμβαλλον, 2 διὰ περίπατον, δύο δι' ἄλλην τινὰ ξένην γλῶσσαν καὶ 2 διὰ φωνητικὴν μουσικὴν [...]. Καὶ ἡ μήτηρ καμαρόνει καὶ ἐναβρύνεται ἀριθμοῦσα τὴν ἡμερησίαν ταύτην κατὰ τὰξιν τοῦ χρόνου τῆς θυγατρὸς τῆς, ἥτις τὴν ἐπαύριον τοῦ γάμου ἀγνοεῖ τίνι τρόπῳ ἐμβαλόνονται αἱ περικημίδες τοῦ συζύγου ἢ προστίθενται κομβία εἰς τὰ ὑποκάμισα αὐτοῦ»¹.

Ἡ Παρρὲν κατέκρινε ἐπίσης τὴν τάση τῶν μεγάλων παρθηναγωγείων νὰ φορτώνουν τὶς μαθήτριες μὲ «διακοσμητικὰ» μαθήματα. Μαζὶ μὲ τὴν προτίμηση στὸ χορὸ ἀντὶ στὴ γυμναστικὴ, στὶς σερενάτες ἀντὶ στὶς ἀσκήσεις πιάνου, στὶς θαλασσογραφίες ἀντὶ στὸ σχέδιο, ἔβρισκε πρωθύστερη τὴν προτεραιότητα στὰ τραπεζομάντιλα ἀντὶ στὰ ἐσώρουχα, καὶ τὴ θεωροῦσε ἐνδειξη τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν παρθηναγωγείων στὴν ἐπίδειξη παρὰ στὴν ἐκπαίδευση². Ἀντίθετα ἐκφράστηκε θετικὰ γιὰ τὸ Παρθηναγωγεῖο Σ. Δημοπούλου, ποὺ δὲν παρέλειπε τὴν ἀσκήση στὰ οἰκιακὰ ἔργα: «Ἐθίζονται δὲ [ἐκεῖ τὰ κορίτσια] νὰ ἱκανοποιῶσι μόνον τὰς μικρὰς αὐτῶν ἀνάγκας, νὰ ἐμβαλόνωσι τὰ τυχὸν ξεσχισθέντα ἐνδύματά των, νὰ ἐξοικειῶνται ἐν γένει εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα, χωρὶς τοῦτο νὰ τὰ ἐμποδίζῃ νὰ ὀμιλῶσι πάντοτε κατὰ τὰς ὥρας τῶν διαλειμμάτων τὴν Γαλλικὴν, νὰ διδάσκωνται τὴν γερμανικὴν, ἄριστα τὴν μουσικὴν καὶ ζωγραφικὴν καὶ νὰ μανθάνωσι τὴν γλῶσσαν διὰ μεθόδου πρακτικωτάτης»³.

Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἡ Παρρὲν ἐπικρότησε μίᾳ μεταρρύθμιση στὸ Ἑλληνοὐκρανικὸ Ὀρφανοτροφεῖο, γιὰ τὸ θὰ συνέβαλλε στὴν προετοιμασίαν τῶν κοριτσιῶν «διὰ βίον ἐργατικόν, ἀντὶ τοῦ τέως ἀσκόπου καὶ ἐπιδεικτικοῦ»: «Ἄριστος οἰωνὸς τῆς ἐπὶ τὰ βελτίω τροπῆς δύνανται νὰ θεωρηθῇ ἡ παῦσις τῶν ἐν τῷ Ἑλληνοὐκρανικῷ τέως ἐργαζομένων

1. Καλλιρρόη Παρρὲν, «Αἱ προῖκες τοῦ αἰῶνος μας», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Β'/53 (1888), σ. 4-5.

2. Βλ. Καλλιρρόη Παρρὲν, «Τὰ θύματα τῆς ἐποχῆς», Ε' συνέχεια, *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Η'/359 (1894), σ. 1-2.

3. Καλλιρρόη Παρρὲν, «Παρθηναγωγεῖον Σοφίας Δημοπούλου», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Γ'/121 (1889), σ. 7.

πολυπληθῶν πλυντριῶν καὶ ἡ εἰς τὰς μαθητριάς ἀνάθεσις τῆς ἐργασίας ταύτης»¹.

Τὴν πολυτέλεια καὶ τὴν τάση γιὰ ἐπίδειξη καταδίκασε ἐπίσης τὸ γυναικεῖο περιοδικὸ *Οἰκογένεια*, ποῦ ἐξέδιδε καὶ διηύθυνε ἡ Ἄννα Σερουίου. Κύριο ἄρθρο του ἐπισήμαινε χαρακτηριστικὰ ὅτι οἱ γυναῖκες «τῆς πρώτης τάξεως τῆς κοινωνίας, [...] δύνανται, καὶ πρέπει ἴσως, νὰ ἐξέρχωνται τοῦ διαγεγραμμένου κύκλου, καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀμφίεσιν καὶ τὰς δαπάνας καὶ τὴν πολυτέλειαν»². Πρότεινε σὲ ὅλες τὶς γυναῖκες ἐνιαῖα κοπὴ φορεμάτων ποῦ θὰ ἐλευθέρωνε τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ στηθόδεσμου, ἀλλὰ καὶ θὰ συνέβαλλε στὴν ἐξοικονόμηση χρημάτων καὶ στὴν πάταξη τῆς πολυτέλειας καὶ θὰ τόνωνε τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία, αὐξάνοντας τὴ ζήτηση τοῦ ὑφάσματος³.

Ἄλλὰ καὶ ἄνδρας ἀρθρογράφος, ἀπὸ αὐτοὺς ποῦ φιλοξενοῦσε συχνὰ ἡ *Οἰκογένεια*, ἐπικαλεῖται τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ συρμό, γιὰ νὰ γελοιοποιήσει ἔπειτα τὴν ἐμφάνιση καὶ τὰ γοῦστα τῶν γυναικῶν: «Κουρέλια ἐπὶ κουρελίων, κορδελίτσες, δαντελλίτσες, ἄλλο φεύγει ἀπ' ἐδῶ, ἄλλο ἀπ' ἐκεῖ, ἐσωφόρια δῆθεν μεταξωτὰ μὲ δαντέλλα, ψευδεῖς, τετριμμένα ποῦ καὶ ποῦ, κορδελίτσες διαφόρων χρωμάτων διαπερνοῦν τὰς δαντέλλας, πράγματα ξιππασμένα, μηδεμίαν ἔχοντα ἀξίαν, οὔτε διάρκειαν. Ἄν δὲν λυπῆσθε ἡμᾶς τοὺς ἄνδρας εἰς οὗς φέρετε τὸν κόρον καὶ τὴν ἀθυμίαν, λυπηθεῖτε τὸν ἑαυτὸ σας»⁴.

Ὡστόσο ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ τῆς θεμιτῆς φιλοκαλίας καὶ τῆς ἐπιβλαβοῦς πολυτέλειας εἶναι πολλὲς φορὲς ἀδιόρατη καὶ πάντα αὐθαίρετη. Ἔτσι ἡ τοποθέτηση τῆς Παρρὲν στὸ ζήτη-

1. Καλλιρρόη Παρρὲν, «Αἱ μεταρρυθμίσεις ἐν τῷ Ἀμαλιεῖῳ ὄρφανοτροφείῳ», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Γ'/152 (1890), σ. 6.

2. «Σκέψεις περὶ τῆς γυναικειᾶς ἐνδυμασίας», *Οἰκογένεια* Β'/15 (1898), σ. 113.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 114.

4. «Ἐπιστολαὶ πρὸς τὴν γράφουσαν Ἑλληνίδα», *Οἰκογένεια* Α'/13 (1897), σ. 99. Τὸ ἄρθρο εἶναι σὲ πολλὲς συνέχειες.

μα τῆς πολυτέλειας δὲν ἐμπόδιζε τὴ δημοσίευση ὕλης σχετικῆς μὲ τὴ μόδα στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*, οὔτε τὴ συμβουλευτικὴ ἀλληλογραφία ποὺ ἀνταποκρινόταν στὴν ἀνάγκη τῶν ἀναγνωστριῶν νὰ κατατοπίζονται ὄχι μόνον σὲ ζητήματα συρμοῦ τῶν ἐνδυμάτων, ἀλλὰ καὶ στὶς πολυπλοκές ἀπαιτήσεις ἐνὸς savoir faire ποὺ δὲν προῆγε τὴν ἀπλότητα οὔτε καταπολεμοῦσε τὴν ἐπιδειξιομανία.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ὕλη κατεῖχε κεντρικότερη θέση στὸ ἐτήσιο *Ἡμερολόγιον τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν* παρὰ στὴν ἴδια τὴν *Ἐφημερίδα*. «Ὅσο γιὰ τὴν *Οἰκιακὴ Ἐφημερίδα*, παράρτημα τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν* ποὺ διηύθυνε ἡ Ἀθηνᾶ Σιγανοῦ, περιεῖχε ὀδηγίες κατασκευῆς ἐνδυμάτων καὶ χειροτεχνημάτων ἐφάμιλλων μὲ ἐκεῖνα ποὺ παρουσίαζε ἡ *Φιλόκαλος Πηνελόπη*¹.

«[Ἡ] κατάργησις τῆς ἀσκόπου πολυτελείας καὶ ἡ ἀπλοποιήσις τῆς ἐνδυμασίας» ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ ἰδεώδη τοῦ Συλλόγου τῶν Κυριῶν Ἐργάνη Ἀθηνᾶ, ποὺ ἰδρύθηκε στὸ Ἀγρίνιο τὸ 1896 μὲ σκοπὸ νὰ προωθήσει τίς γυναικεῖες τέχνες καὶ νὰ διαπαιδαγωγῆσει τὴν Ἑλληνίδα μέσω τῆς θρησκείας, τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς φιλοπατρίας².

Τὸ 1897 ὁ Σύλλογος κάλεσε τίς Ἑλληνίδες νὰ συμμετάσχουν στὴν πρώτη ἐκθεση γυναικειῶν ἔργων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ γίνεῖ στὸ Ἀγρίνιο. Ἡ πρόσκληση διευκρίνιζε: «Τὸ ἀποσταλησόμενον ἀντικείμενον νὰ μὴν εἶνε εἶδος πολυτελείας καὶ ἀσκόπου δαπάνης»³.

1. Ἡ ἀνακολουθία αὐτὴ ἴσως ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀνταποκριθοῦν τὰ ἐντυπα στὶς προτιμήσεις τοῦ κοινοῦ γιὰ εὐρωπαϊκὲς μόδες. Ἀνάλογη στάση ἐπισημαίνει ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς στὴν *Πανδώρα*, τὸν *Παρθενῶνα* καὶ τὴν *Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν*, ποὺ προσπάθησαν ἐπίσης νὰ συγκεράσουν τὴν προβολὴ ἑλληνικῶν ἔργων καὶ πραγμάτων μὲ τὴν προτίμηση γιὰ ξένα ἀναγνώσματα. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθῆνα 1982, σ. 354.

2. Ἀγγέλিকা Ψαρρᾶ, «Γυναικεῖα περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα», *Σκούπα* 2 (1979), σ. 13.

3. «Ὁ ἐν Ἀγρινίῳ Σύλλογος Ἐργάνη Ἀθηνᾶ», *Οἰκογένεια* Α' /3 (1897) σ. 20.

Λίγο ἀργότερα ἢ Σερούιου χαιρέτιζε τὸ Ἀγρίνιο: «Τὸ Ἀγρίνιον κατέστη τοῦ λοιποῦ προσφιλῆς πόλις τῶ γυναικείῳ ἰδίᾳ κόσμῳ, γενόμενον ἢ ἀφετηρία τῆς ὑγιοῦς τῶν γυναικῶν δράσεως, τῆς μελλούσης νὰ ἐπιφέρῃ ἀντιπερισπασμὸν πρὸς τὰς νεοεισαχθείσας ἐν τῇ πατρίδι μας ἰδέας τῆς χειραφεσίας, καὶ ἰσορροπίαν τινὰ μεταξὺ τῶν γελοίων ἀξιώσεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου ὡς νῦν οὗτος παρουσιάζεται, καὶ τῶν ἀγνῶν καὶ ἐδραίων τοιούτων τοῦ οἰκογενειακοῦ, ὡς ἀρμόζει εἰς τὰς παραδόσεις, τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰ πάτρια ἥθη μας»¹.

Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὰ ἐργόχειρα σηματοδοτεῖ τὴν ταύτιση τῶν γυναικῶν μὲ τὸν οἶκο καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ ἀπὸ τὸν «κοινωνικὸ» βίον. Τὰ ἔργα τῶν γυναικῶν ὅμως μποροῦν νὰ ταξιδέψουν καὶ νὰ ἐκτεθοῦν δημόσια, παρέχοντας στὶς δημιουργοὺς τους μιὰ μικρὴ διέξοδο ἀπὸ τὴν «ύγιή» ἀφάνεια τοῦ οἴκου. Ὁ θαυμασμὸς ποὺ προκάλεσαν τὰ ἐκθέματα τοῦ Ἀγρινίου ἀντάμειψε τίς ὀργανώτριες μὲ τιμὴ καὶ ὑπερηφάνεια. Γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τὴν «ἀπλότητα» τῶν ἐργοχείρων ἃς δοῦμε τὴν περιγραφή τῆς ἀντίδρασης τοῦ ἴδιου τοῦ βασιλιᾶ, ποὺ λάμπρυνε τὴν ἐκδήλωση μὲ τὴν παρουσία του: «Ἀλλὰ καὶ ὁ Βασιλεὺς θαυμάσας κροκκωτὴν χρυσοῦφαντον ἀραχνοῦφῆ ἐσάρπαν τῆς κ. Παπούλια μόνος ἀπέσειρεν ἐκ τῆς ἀκτῖνος, ἵνα φυλαχθῆ δι' αὐτὸν ὡς εἶπεν»².

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἐκθαμβωτικὰ ἐργόχειρα ἐκτέθηκαν, ὅπως ὁ χάρτης τῶν Ψαρῶν μὲ τὸ τετράστιχο τοῦ Σολωμοῦ καὶ μία «τοπογραφία», ποὺ φιλοτεχνήθηκαν μὲ ἀνθρώπινη τρίχα, ἀραχνοῦφαντα ἐσώρουχα, ἔργα πυρογραφίας καὶ ζωγραφικοὶ πίνακες ποὺ ἔστειλαν οἱ μαθήτριες τοῦ ἰδιωτικοῦ ἀθηναϊκοῦ Παρθεναγωγείου Σκορδέλη³.

Οἱ τάσεις γιὰ πολυτέλεια καὶ ἐπίδειξη ἀναγνωρίζονταν συχνὰ

1. Ἄννα Σερούιου, «Τὸ Ἀγρίνιον», *Οἰκογένεια* Β'/16 (1898), σ. 122.

2. «Ἐκθεσις Ἀγρινίου. Ἐπίσκεψις τῆς Βασιλικῆς οἰκογενείας», *Οἰκογένεια* Β'/20 (1898), σ. 154.

3. Βλ. «Ἐντυπώσεις ἐξ Ἀγρινίου Ε': Ἐκθεσις», *Οἰκογένεια* Β'/20(1898), σ. 156-158.

σὲ συνήθειες καὶ προτιμήσεις «εὐρωπαϊκὲς» καὶ ἀντιστρόφως. Τὴν ἀνάγκη τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρότυπα τόνιζαν ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦσαν ὅτι τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ κατακλυζόταν ἀπὸ εἰσαγόμενες λέξεις, συνήθειες καὶ ἀναγνώσματα. Στὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση τὰ μαθήματα ποὺ θεωροῦνταν οἱ κατεξοχὴν ὑποπτοὶ φορεῖς ξενομανίας ἦταν τὰ διακοσμητικὰ ἐργόχειρα, ἡ μουσικὴ, ὁ χορός, ἡ ζωγραφικὴ· ἐκεῖνα δηλαδὴ ποὺ ἐξέφραζαν ἕναν «εὐρωπαϊκὸν» προσανατολισμό. Σὲ αὐτὸν ἀκριβῶς ὅμως ὄφειλαν καὶ τὴν αἴγλη τους. Ἡ γοητεία ποὺ ἀσκοῦσαν τὰ μαθήματα αὐτὰ στοὺς γονεῖς πρέπει νὰ ἦταν μεγάλη, ἀν κρίνουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη προβολὴ τους στὶς διαφημίσεις τῶν παρθεναγωγείων.

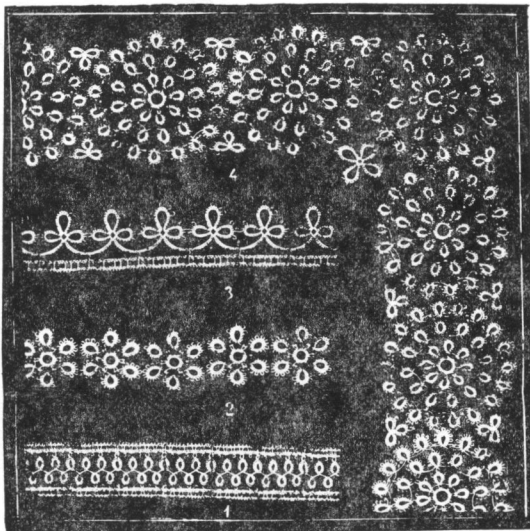
Ἡ διδασκαλία τῶν ἐργοχείρων στὰ παρθεναγωγεῖα εἶχε ἀρχίσει νὰ παρακολουθεῖ τὴν εὐρωπαϊκὴ μὸδα ἀπὸ πολὺ νωρὶς. Τὸ 1838 τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας ἀναγνώρισε τὴν ἡγεμονία τῶν δυτικῶν προτύπων στὸν τομέα τῶν ἐργοχείρων καὶ θεώρησε σκόπιμο νὰ διευκολύνει τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἀναγκαίου κακοῦ: «[...] ἔστοχάσθη ὠφέλιμον νὰ εἰσάξῃ κατὰ μικρὸν τὴν διδασκαλίαν ὅσων δυνηθῆ γυναικειῶν ἐργοχείρων, διὰ τὰ ὁποῖα, ἤδη εἰσαγομένης τῆς εὐρωπαϊκῆς πολυτελείας εἰς ἡμᾶς, φορολογούμεθα τοσοῦτον ἀνηλεῶς πληρόνοντες ὄχι ὀλίγον βάρεα, μὰ τὴν ἀλήθειαν, πρόστιμα ἀμαθείας διὰ μηδαμινὰ καὶ εὐκατόρθωτα πράγματα. Διὰ τοῦτο ἀπεφάσισε νὰ εἰσάξῃ καὶ τὸ μάθημα τῆς ἀνθοποιΐας, ἀφ' οὗ ἔτυχε διδάσκαλόν τινα Ἴταλόν, διαβάντα ἐντεῦθεν, ζητοῦντα ὄχι ὀλίγα δίδακτρα»¹.

Ἡ ἀνάθεση τῆς διδασκαλίας τῶν ἐργοχείρων σὲ ξένες δασκάλες καὶ ἐπιμελήτριες ἔγινε καθεστῶς. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸ 1867 ἡ Εἰρήνη Μαυροκορδάτου ἄρχισε νὰ χρηματοδοτεῖ ἑλβετιδα δασκάλα τῆς ραπτικῆς στὸ Ἀρσάκειο, ἐνῶ στὸ παρθεναγωγεῖο ποὺ ἱδρυσε ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία στὴν Κέρκυρα τὰ ἐργόχειρα μαζί μὲ τὰ γαλλικὰ καὶ τὴν ἱχνογραφία ἀνατέθηκαν

1. Ἐκθεσις γενομένη εἰς τὴν Ἐ' Γενικὴν Συνέλευσιν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἐν Ἀθήναις 1838, σ. 10.

7. Σχέδια παιδικῶν φορεμάτων

8. Σχέδιο δαντέλας

ἐπίσης σὲ Ἑλβετίδα¹. Ἡ διδασκαλία ἀπὸ ξένες δασκάλες ἦταν τόσο διαδεδομένη, ὥστε τὸ 1889 ἀκόμα καὶ οἱ ἄπορες τρόφιμες τοῦ Ἀμαλιείου μάθαιναν τὴν ψαθοπλεκτική ἀπὸ Ἰταλίδα, ποὺ εἶχε μετακληθεῖ εἰδικὰ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, καὶ ἐπλεκαν μὲ χόρτο ἀπὸ «ἐξ Ἰταλίας σπόρον στάχους ψάθης»².

Τὰ γυναικεῖα περιοδικὰ ἐπίσης προωθοῦσαν τὴ ζήτηση τῆς εὐρωπαϊκῆς μόδας καὶ ταυτόχρονα ἀνταποκρίνονταν σὲ αὐτήν. Συμπληρώνοντας δέκα χρόνια κυκλοφορίας, τὸ περιοδικὸ Ἡ Φιλόκαλος Πηνελόπη σὲ κύριο ἄρθρο του ἐκθείαζε τὴν ποιότητα τοῦ ἐντύπου «καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς μεγάλης αὐτοῦ χρησιμότητος καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς φιλοκαλίας, ἀμιλλώμενον κατὰ τὰ πάντα πρὸς τὰ ἐγκριτώτερα τῶν ὁμοίας φύσεως εὐρωπαϊκῶν περιοδικῶν»³. Συγχρόνως στὴν ἀγορὰ κυκλοφοροῦσαν περιοδικὰ μόδας καὶ φιγουρίνια γιὰ ἐπαγγελματίες μοδίστρες, καπελοῦδες, ἀσπρορουχοῦδες. Γιὰ παράδειγμα στὸ Ἡμερολόγιον τῆς Φιλοκάλου Πηνελόπης τοῦ 1898 διαφημίζονται τὰ περιοδικὰ *Le Coquet, Paris-Figurine journal de Modes, Le Journal des Modistes* καὶ *Le Journal des Lingères*. Οἱ ἐνδιαφερόμενες μποροῦσαν νὰ γραφτοῦν συνδρομητρίες στὰ γραφεῖα τῆς Φιλοκάλου Πηνελόπης⁴.

Τέλος ἐνδεικτικὴ τῆς κυριαρχίας τῶν δυτικῶν προτύπων στὰ ἐργόχειρα εἶναι ἡ δυσκολία τοῦ Ζύγουρα νὰ βρεῖ τίς κατάλληλες ἐλληνικὲς λέξεις γιὰ τοὺς διάφορους κλάδους καὶ τὰ ἔργα τῆς ραπτικῆς: «Εὐρέθημεν εἰς τὴν ἀνάγκην τινὰς μὲν τῶν ὄρων νὰ ἐξελληνίσωμεν, τινὰς δὲ νὰ παραδεχθῶμεν ὅπως ἡ συνήθεια καθιέρωσε παρὰ ταῖς γυναιξὶ τοῦ ἡμετέρου ἔθνους, ἄλλους δὲ καίπερ μιζοβαρβάρους νὰ μεταχειρισθῶμεν ὅπως γίνωμεν καταληπτοί»⁵.

Ἡ «ξενομανία» προκαλοῦσε ἔντονες ἀντιδράσεις. Μεταξὺ ἄλ-

1. Βλ. Σ.Κ. Γαλάτης, ὁ.π., σ. 11, 15.

2. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Τὸ Ἀμαλιεῖον ὀρφανοτροφεῖον», Ἐφημερίδες τῶν Κυριῶν Γ' / 127 (1889), σ. 6.

3. «Δέκα δλόκληρα ἔτη», *Φιλόκαλος Πηνελόπη* 10/12 (1897), σ. 1.

4. Βλ. Ἡμερολόγιον τῆς Φιλοκάλου Πηνελόπης, 1898.

5. Ξ.Δ. Ζύγουρας, Ἡ ῥαπτική, κοπτική..., ὁ.π., σ. β'.

λων ἀναστάτῳνε ἰδιαιτέρα τὴν Ἄννα Σερουίου, πὸ μαχόταν γιὰ τὴν «ἐπιστροφὴ σὲ κάποια ἑαμένα» ἑλληνικὰ ἦθη», πὸ τὴν τελειότερη μορφή τους ἀναζητοῦσε καὶ ἔβρισκε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα¹. Στὴν ξενομανία ἀπέδιδε ὅλα τὰ κακὰ πὸ πίστευε ὅτι μάστιζαν τὴν «φυλὴν»: τὸ παραστράτημα τῶν κοριτσιῶν ἀπὸ τὴ σεμνότητα, τὴ μετριοφροσύνη καὶ τὴν ἀπλότητα, τὴν τεμπελιά τῶν γυναικῶν καὶ τὴ ματαιοδοξία τους, καθῶς καὶ τὴν ἐκθήλυνση τῶν ἀνδρῶν².

Τὴν ξενομανία κατέκρινε καὶ ἡ Παρρέν. Τὸ 1902 παρατηροῦσε ὅτι στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀντὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ χειροτεχνία καλλιεργοῦνταν ἡ κακοτεχνία, χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῆς ὁποίας θεωροῦσε τὰ μονογράμματα, τὰ ἐργόχειρα κροσὲ καὶ τὶς «παντοῦφλες εἰς καμβάν». Εὐθύνη γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ καταλόγιζε στοὺς ἀνδρες πὸ ρύθμιζαν τὰ προγράμματα τῶν παρθεναγωγείων, χωρὶς νὰ εἶναι γινῶστες οὔτε τῆς γυναικειᾶς ψυχῆς οὔτε τοῦ ὠραίου³.

Ἐπίσης μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκθεση χειροτεχνιμάτων στὴ Χαλκίδα, ἡ Παρρέν ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι, ὅπως ἔγινε στὸ Ἀγρίνιο, τὰ ἐκθέματα «θὰ μεταγίσειον δόσιν τέχνης καὶ καλαισθησίας εἰς τὰς πλέον ὀπισθοδρομικὰς [περιοχὰς], ὅπου ἡ μαρκοβελονία καὶ ὁ καμβὰς μὲ γαλανὰ τριαντάφυλλα καὶ κίτρινες παπαροῦνες ἀποτελοῦν τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ μέγα τῆς αἰσθητικῆς καὶ τοῦ σχολείου καὶ τοῦ οἴκου. Τὰ χωριὰ πάλιν ὅσα ἔμειναν ἀνεπηρέαστα ἀπὸ τὰ χρωματιστὰ ὄργια τῶν παντουφλῶν καὶ τῶν προσκεφαλαίων μὲ μαλλιά καὶ μὲ τσοχάκια τῆς πρώτης δημοτικῆς παιδεύσεως, θὰ φέρουν τοὺς θαυμασίους συνδυασμοὺς τῶν χρωματισμῶν τῆς σιγούνας καὶ τῆς μπόλιας, μὲ τὴν βελονιὰν τὴν δαιδαλώδη καὶ τὴν λεπτεπίλεπτον καὶ μὲ τὴν ἀρμονικὴν παράταξιν τῶν γραμμῶν καὶ τῶν καμπυλῶν, ἡ ὁποία μεταβάλλει συχνὰ τὸ χωρικὸν χονδροειδὲς ὑποκάμι-

1. Βλ. Ἄ. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 10.

2. Βλ. Ἄννα Σερουίου, «Ἡ ξενομανία», *Οἰκογένεια* Β'/2 (1898), σ. 9-11.

3. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Αἱ γυναῖκες καὶ ἡ Ἑλληνικὴ χειροτεχνία», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* ΙΕ'/692 (1902), σ. 1-2.

σον εις ἔργον τέχνης, ἐφάμιλλον πρὸς τὰ ἀραβουργημένα καὶ τὰ μαιανδρικῶς στολισμένα ἀγγεῖα»¹. Ἡ Εἰρήνη Οἰκονομίδου ὁμῶς δίνει μιὰ διαφοροτικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἴδια ἔκθεση στὴ Χαλκίδα. Περιγράφει λεπτεπίλεπτες δαντέλες καὶ πολυτελὴ ἀσπρόρουχα μᾶλλον ἐλάχιστα ἑλληνικὰ καὶ ἀναφέρει ἐργόχειρα «κεντημένα διὰ τριχῶν τῆς κεφαλῆς»².

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἑλληνικότητας στὰ ἐργόχειρα, πού γίνεται ἐπίμονη στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ, ἀποτελεῖ ἴσως μιὰ ὄψη τῆς γενικότερης ἔξαρσης τοῦ ἐθνικιστικοῦ πνεύματος πού συνοδεύει τὸν πόλεμο τοῦ 1897 καὶ τὴν ὀδυνηρὴ ἤττα. Πάντως τὸ αἶτημα γιὰ χρήσιμα ἐργόχειρα, τὰ ὁποῖα συχνὰ ἀντιδιαστέλλονταν ἀπὸ τὰ «ξενόφερτα» εἶδη πολυτελείας, ἀποτελεῖ ταυτόχρονα ἔκφραση ἑνὸς προγενέστερου καὶ εὐρύτερου αἰτήματος πού πρόβαλλε τὴν ἀναγκαιότητα πρακτικῶν κατευθύνσεων στὴν ἐκπαίδευση γενικὰ καὶ πού διατυπώθηκε μὲ σαφήνεια καὶ πληρότητα στὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια πού κατέθεσε στὴ Βουλὴ τὸ 1899 ὁ ὑπουργὸς Ἀθ. Εὐταξίας. Ἡ ἀναζήτηση πρακτικῶν κατευθύνσεων στὴν ἐκπαίδευση γενικὰ ἀποτελεῖ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς προσπάθειας γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης στὴν ὁποῖα πρωταγωνίστησαν οἱ δημοτικιστὲς τῆς γενιᾶς τοῦ 1880. Ἡ διεκδίκηση πρακτικῶν γνώσεων στὸ δημοτικὸ καὶ ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπέβλεπαν στὴ γενίκευση τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης καὶ στὴν προσαρμογὴ τῆς ὄχι μόνον στὶς ἀνάγκες τῶν μαθητῶν πού θὰ φοιτοῦσαν στὸ γυμνάσιο, ἀλλὰ κυρίως στὶς ἀνάγκες τῆς πλειοψηφίας τῶν παιδιῶν πού δὲ θὰ συνέχιζαν τὶς σπουδές τους³.

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἡ ἔκθεσις τῆς Χαλκίδος», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* ΙΕ'/704 (1902), σ. 1.

2. Βλ. Εἰρήνη Οἰκονομίδου, «Ἡ ἔκθεσις τῆς Χαλκίδος», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* ΙΕ'/707 (1902), σ. 7.

3. Τὰ Νομοσχέδια τοῦ 1899 ἦταν ἐφαρμογὴ τῆς φιλελεύθερης ἀντίληψης ὅτι ἡ εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ κράτους προϋποθέτει μορφωμένο λαό. Παίρνοντας ὑπόψη τόσο τῆ φτώχειας τῶν γνώσεων πού ἀποκόμιζαν οἱ μαθητὲς ἀπὸ τὸ

Στὸ αἶτημα γιὰ πρακτικὲς γνώσεις ἐργοχειρῶν μποροῦμε εὐκόλα νὰ δοῦμε μιὰ ἀντανάκλαση τοῦ εὐρύτερου ὁράματος ποὺ συσπειρώνει τοὺς φιλελεύθερους διανοοῦμενους τῶν τελευταίων εἴκοσι χρόνων τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἀντίστοιχα ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐλληνικότητας εἶναι πρώιμη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαγωγή τῶν γυναικειῶν ἔργων τῆς χειρὸς στὰ νέα κριτήρια τοῦ ἐθνικιστικοῦ προσανατολισμοῦ, ποὺ διαμορφώνουν οἱ δημοτικιστὲς καὶ μαζί τους ὅλοι ὅσοι ἐπιδίδονται στὴ συγκρότηση τοῦ «λαοῦ», ὄχι μόνο ὡς ἀποδέκτη τῶν ἀστικῶν μεταρρυθμίσεων, ἀλλὰ καὶ ὡς πηγῆς τῶν δεδομένων ποὺ θὰ στοιχειοθετήσουν τὴν ἀπάντηση στὰ διλήμματα τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Πάντως πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ ἐπισήμανση τῶν ἐπιβλαβῶν τάσεων ποὺ ὑπέθαλπαν ὀρισμένα ἐργόχειρα ἀρχίζει νὰ διατυπώνεται συχνότερα καὶ πιὸ ἔντονα, ὅταν τὰ πρότυπα τῆς πολυτέλειας καὶ τῆς «ξενομανίας» κερδίζουν μιὰ εὐρύτερη ἀπήχηση ποὺ ἀναγνωρίζεται μάλιστα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κατηγοροῦστές· δηλαδὴ ὅταν παύουν νὰ σηματοδοτοῦν ἀποκλειστικὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς πρώτης «διδαξάσης» κοινωνικῆς τάξης, ποὺ κινδυνεύει ἴσως ἀκόμη καὶ νὰ γελοιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ μιμητικότητά τῶν πολλῶν¹.

δημοτικὸ ὅσο καὶ τὴν ἑλλιπῆ φοίτησή τους, ἐπιδίωκαν νὰ ἐκσυγχρονίσουν τὴν ἐκπαίδευση καὶ νὰ τὴν προσαρμόσουν στὶς ἀνάγκες τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, κατευθύνοντας τὴ σχολικὴ γνώση πρὸς πρακτικότερους στόχους καὶ εἰσάγοντας τὴ διδασκαλία τῆς νέας ἐλληνικῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὰ νομοσχέδια προτείνουν τὴ διδασκαλία μαθημάτων ποὺ προβλέπονταν ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ 1834, ἀλλὰ ποὺ δὲν εἶχαν καθιερωθεῖ στὴν πράξη, ὅπως ἡ γεωπονία, ἡ κηπουρικὴ, ἡ δενδροκομία, ἡ βομβυκοτροφία καὶ ἡ μελισσοκομία. Ἐπίσης περιλάμβαναν ὀρισμένα μέτρα γιὰ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση, ποὺ ἀφοροῦσαν ὅμως κυρίως τὴ μόρφωση τῶν διδασκαλισσῶν. Βλ. Ἄννα Φραγκουδάκη, *Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ φιλελεύθεροι διανοοῦμενοι*, Ἀθήνα 1983, σ. 17-26. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὶς προγραμματικὲς ἐπαγγελίες τοῦ κόμματος τοῦ Θεοτόκη σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση, καθὼς καὶ τὸ ὠρολόγιο πρόγραμμα ποὺ προβλέπονταν γιὰ τὰ λύκεια (ἀρρένων) παραθέτει ὁ Ἄλ. Δημαρᾶς, *δ.π.*, σ. 18-21· ὁ ἴδιος σχολιάζει τὰ νομοσχέδια σ. κδ'-κστ'.

1. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Braudel, ἡ πολυτέλεια ἐξ ὀρισμοῦ σηματοδοτεῖ τὴν κοινωνικὴ ἐπιτυχία. Εἶναι ἓνα ὄνειρο, ποὺ ὅταν κάποτε πραγματοποιηθεῖ

Ἡ καταγγελία τῆς ξενομανίας πάντως δὲ σήμαινε τὴν ἀποδέσμευση ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρότυπα· οὔτε τὴ συνεπαγόταν. Γὰ ἐλληνικὰ ἤθη ποὺ ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν δυτικῶν προτύπων ἀνακαλύπτονταν καὶ ἐκτιμοῦνταν στὸ πλαίσιο ἑνὸς ἀγῶνα γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς ἐθνικῆς πολιτισμικῆς ταυτότητας ποὺ θὰ διαφοροποιοῦσε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ συγχρόνως θὰ τὴν καταξίωνε στὰ μάτια τῆς. Ὁ κίνδυνος τῆς ἄλωσης τῶν ντόπιων ἠθῶν ἦταν ὁ κίνδυνος νὰ χαθοῦν οἱ κρίκοι ποὺ συνέδεαν τὸ παρὸν μὲ ἓνα ἔνδοξο παρελθόν, καὶ ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση γιὰ τὴ σχέση μὲ τὴν Εὐρώπη. Ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἢ νὰ ἐπικεντρωθεῖ στὸ χῶρο τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ποὺ τότε θεωροῦνταν συνέχειά τῆς. Πιθανὸν τὰ ἤθη ἢ τὰ παραδοσιακὰ προϊόντα ποὺ ἐπικαλοῦνταν ὅσοι ἀγωνίζονταν κατὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν δυτικῶν προτύπων νὰ ἦταν πράγματι περισσότερο οἰκεῖα ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς εὐρωπαϊκῆς προόδου ποὺ πρόβαλλαν οἱ ὑπέρμαχοι μιᾶς πιὸ εὐθύγραμμης πορείας πρὸς τὴν Εὐρώπη. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ παράγοντας ποὺ καθόριζε τὴν ἀναγνώριση ὀρισμένων ὀψεων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ὡς ἄξιων νὰ διασωθοῦν ἦταν ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο αὐτὲς μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν ἐρείσματα στὴ συγκρότηση μιᾶς ἐθνικῆς ταυτότητας ποὺ θὰ διαμεσολαβοῦσε στὴν προβληματικὴ σχέση μὲ τὴν Εὐρώπη. Μὲ λίγα λόγια, γιὰ νὰ γίνουν τὰ χρώματα τῆς «σιγούνας» καὶ τῆς «μπόλιας» ἀντικείμενα θαυμασμοῦ ὡς δέκτες μιᾶς ἀγνῆς ντόπιας αἰσθητικῆς ἔπρεπε νὰ περάσουν ἀπὸ ἓνα ἰσχυρὸ φίλτρο ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ μὲ «ξέ-να» ὕλικά¹.

καὶ γιὰ τοὺς φτωχοὺς, χάνει ἀμέσως τὴν παλιά του δόξα. Βλ. Fernand Braudel, *Capitalism and material life (1400-1800)*, Νέα Ὑόρκη 1973, σ. 122.

1. Γιὰ τὸ ρόλο ποὺ παίζει ἡ ἰδέα τῆς Εὐρώπης στὴν προσπάθεια νὰ συγκροτηθεῖ ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιστῆμες τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς λαογραφίας ποὺ θὰ τὴν ὑπηρετήσουν, βλ. Michael Herzfeld, *Ours once more: Folklore, ideology and the making of Modern Greece*, Ὡστιν 1982· Ἀλχη Κυριακίδου-Νέστορος, *Ἡ θεωρία τῆς ἐλληνικῆς λαογρα-*

Σπάνια ή άμφισβήτηση τῶν εὐρωπαϊκῶν προτύπων ἦταν καθολική. Ἔτσι γιὰ παράδειγμα, ὁ Γ. Μανοῦσος, πού θεωροῦσε τὸν καθαρισμὸ τῆς γλώσσας ἀπὸ ξενικὰ στοιχεῖα, τὴν ἀποφυγὴ ξένων χορῶν, θεαμάτων καὶ κάθε πολυτέλειας «ἔξωθεν ἐρχομένης» στόχο τῆς ἐλληνοπρεποῦς ἀγωγῆς, θαύμαζε τὴν ὑποχρεωτικὴ διδασκαλία τῆς κοπτοραπτικῆς στὴ Γαλλία καὶ τὴ θεωροῦσε, ὅπως καὶ ὁ Ζύγουρας, παράδειγμα γιὰ μίμηση¹. Πολλὰ παρόμοια παραδείγματα βρίσκουμε καὶ στὴν *Οἰκογένεια*, πλάι πλάι μὲ παραινέσεις γιὰ ἐπιστροφή στὰ ἐλληνικὰ ἦθη. Ἄλλὰ καὶ τὶς γνῶμες ἐπάνυμων Εὐρωπαϊῶν ἐπικαλοῦνταν τὸ περιοδικό, καὶ μάλιστα τὶς πρόβαλλε προκειμένου νὰ δώσει πρόσθετο κύρος στὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ τὶς ὀλέθριες συνέπειες τῆς διάβρωσης τῶν Ἑλληνίδων ἀπὸ τὰ νέα ἦθη. Σὲ ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἡ δρᾶσις τῆς γυναικὸς ἐν τῷ οἴκῳ», ἡ Σερούλου ἀναφέρει τὶς γνῶμες τοῦ γάλλου ἀκαδημαϊκοῦ Ἰουλίου Σίμωνος καὶ τοῦ γιαιτροῦ Βουρζουᾶ, πού ἐκθέτουν τοὺς κινδύνους τῆς ἐξόδου τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὸν οἶκο².

Τέλος καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τῆς Παρρὲν γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐλληνικῆς χειροτεχνίας, προανάκρουσμα ἴσως τῆς στροφῆς τῆς στὴν ἐλληνικότητα πού ἐκδηλώνεται πιὸ ὀλοκληρωμένα ἀργότερα, δὲν τὴν ἐμπόδισε νὰ συνεχίσει νὰ ὑποστηρίζει τὴν ὅσο τὸ δυνατὸν πιστότερη ἀντιγραφὴ εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀμερικανικῶν προτύπων γυναικείας ἐκπαίδευσης καὶ συμπεριφορᾶς καὶ νὰ ἐνημερώνει τακτικὰ τὶς ἀναγνώστριες τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν* γιὰ τὴ γυναι-

φίας, Ἀθήνα 1978· Ἑλλη Σκοπετέα, *Τὸ «πρότυπο βασιλείο» καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα...*, ὅ.π., ἰδιαίτερα τὸ τρίτο κεφάλαιο, «Ἡ Εὐρωπαϊκὴ ταυτότητα τῶν Ἑλλήνων», σ. 149-230.

1. Βλ. Γ. Μανοῦσος, *Παιδαγωγικὴ διαιτητικὴ καὶ παιδαγωγία. Οἰκιακὸς ὁδηγὸς πρὸς παιδαγωγίην ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, Ἀθήνησι 1884, σ. η'-ιθ'. Ἐ.Δ. Ζύγουρας, *Ἡ ἑραπτικὴ, κοπτικὴ...*, ὅ.π., σ. α'. Οἱ οἰκιακὲς ἐργασίες μπῆκαν μὲ νόμο στὸ πρόγραμμα τοῦ *primaire massif* στὴ Γαλλία τὸν Αὐγουστο τοῦ 1879 καὶ στὸ γυμνάσιο, τὸ 1880. Βλ. Martine Martin, *Femmes et société: le travail ménager (1919-1939)*, διδακτορικὴ διατριβὴ 3ου κύκλου στὴν Ἱστορία, Université Paris VII, Παρίσι 1984, σ. 76.

2. *Οἰκογένεια* Α'/2 (1897), σ. 10.

κεία φεμινιστική κίνηση σὲ ἄλλες χώρες. Ἡ ἴδρυση «πρακτικῆς» σχολῆς ὅπου τὰ κορίτσια θὰ ἀσκοῦνταν στὰ ἔργα τῆς χειρὸς καὶ τὰ οἰκειακὰ γενικότερα, ἀλλὰ καὶ ἡ αὐξηση τῶν ὠρῶν ποὺ ἀφιέρωναν οἱ μαθήτριες τῶν παρθεναγωγείων στὰ σχετικὰ μαθήματα ἦταν ἀπὸ τὰ κύρια αἰτήματα ποὺ τόνιζε ἐπίμονα ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας χρόνο τῆς ἐκδοσης τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν*. Σὲ ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἰδρύσατε σχολὴν πρακτικὴν διὰ τὰς νέας», φέρνει γιὰ παράδειγμα εὐρωπαϊκὲς πόλεις καὶ κυρίως τὴ Γενεύη, ὅπου «ὑπάρχουσι δημόσια καὶ ιδιοσυντήρητα ῥαπτικῆς καταστήματα, ἐνθα αἱ ἀπόφοιτοι τῶν Παρθεναγωγείων μαθήτριάι φοιτῶσιν ἐπὶ ὠρισμένης τῆς ἡμέρας ὥρας καὶ τελειοποιούμεναι περὶ τὴν ῥαπτικὴν καὶ κοπτικὴν ἐξοικονομοῦσι διὰ τοῦ τρόπου τούτου μέγα χρηματικὸν ποσόν, ὅπερ ἐκάστη οἰκογένεια δαπανᾷ διὰ τὴν ῥαπτικὴν ἐπεξεργασίαν [...] ἐνδυμάτων»¹. Ἡ Παρρὲν κατέκρινε τὰ παρθεναγωγεῖα γιὰ τὴ δευτερεύουσα σημασία ποὺ ἔδιναν στὰ οἰκειακὰ καὶ γιὰ τὸν ἀναποτελεσματικὸν τρόπο διδασκαλίας ποὺ ἐφάρμοζαν, ἐπισημαίνοντας παράλληλα τὶς προόδους ποὺ συντελοῦνταν σὲ αὐτὸν τὸν τομέα στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερική. Ὁ θαυμασμὸς τῆς γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ πρόοδο ἐμπεριεῖχε τόσο τὴν ἐπιθυμία τῆς ἀντιγραφῆς ὅσο καὶ τὴ σιωπηρὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Δύση εἶναι τέτοια ποὺ καθιστᾷ τὴν ἀντιγραφή προβληματικὴ ἂν ὄχι ἀνέφικτη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς.

Ὅπως δὴ ποτε στὴν Εὐρώπη ἡ ἐκπαίδευση τῶν γυναικῶν στὰ οἰκειακὰ ἦταν πολὺ πιὸ προωθημένη. Στὴ Γαλλία ἡ οἰκειακὴ μόρφωση ἦταν ὁ κύριος στόχος τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὸ 1801 στὴ σχολὴ *Sacré-Coeur*, ὅπου φοιτοῦσαν κόρες ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν καὶ ἀνερχόμενων ἀστῶν, τὰ ἐργόχειρα καὶ ἡ οἰκειακὴ οἰκονομία διδάσκονταν ὡς πρωτεύοντα μαθήματα καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ πιάνο, τὸ χορὸ, τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὶς ξένες γλῶσσες. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ ἴδρυμα *d' Ecouen* προσπαθοῦσε νὰ ἐφοδιάσει φτωχὰ ὄρφανὰ κορίτσια μὲ «χρή-

1. Καλλιρρόη Παρρὲν, «Ἰδρύσατε σχολὴν πρακτικὴν διὰ τὰς νέας», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α' / 14 (1887), σ. 1-2.

σιμες» γνώσεις. Το σκοπό του ιδρύματος συνόψισε το 1809 ο ίδιος ο Ναπολέων, λέγοντας ότι όταν βρεθεί επικεφαλής ενός μικρού νοικοκυριού μια νέα κοπέλα που έχει εκπαιδευτεί στο d' Ecouien θα πρέπει να μπορεί να ράβει τα φορέματά της, να επιδιορθώνει τα ρούχα του συζύγου της, να φτιάχνει τα ρουχαλάκια των παιδιών της, να είναι πηγή χαράς για τη μικρή της οικογένεια και να φροντίζει τον άνδρα και τα παιδιά της όταν αρρωσταίνουν¹.

Στην Αγγλία των αρχών του αιώνα η εκπαίδευση των νέων γυναικών, και ιδιαίτερα εκείνων της μέσης και της ανώτερης τάξης που είχαν την οικονομική δυνατότητα να φοιτήσουν σε ιδιωτικά σχολεία αποκλειστικά για κορίτσια, προσανατολιζόταν πάντοτε σε γνώσεις που θα αποτελούσαν εφόδια για τη μετέπειτα ζωή των κοριτσιών στο σπίτι².

Στην Ελλάδα τόσο η τάση για «διακοσμητική» μόρφωση όσο και η προσπάθεια να προετοιμαστούν οι γυναίκες για «χρήσιμα» έργα επηρεάστηκαν από ευρωπαϊκά παραδείγματα. Παρά την καθολική αποδοχή της αντίληψης ότι τα έργόχειρα έπρεπε να αποτελούν βασικό στοιχείο της εκπαίδευσης των κοριτσιών — αντίληψη που επικρατούσε άλλωστε και στην Ευρώπη —, η όριοθέτηση του περιεχομένου της διδασκαλίας ήταν ένα έγχειρημα που παρουσίαζε όρισμένες ιδιόμορφες δυσκολίες. Η προσήλωση στην ευρωπαϊκή μόδα συνεπαγόταν μια διαρκή προσπάθεια προσαρμογής σε πρότυπα που έπρεπε να εισάγονται συστηματικά από το έξωτερόκο. Η προσήλωση στην ελληνικότητα πάλι δεν απαιτούσε λιγότερη έγρηγορη για το είδος των εργοχειρών με τα όποια θα έπρεπε να ασχολούνται οι μαθήτριες. Καθώς αποτελούσε αξία προς ανάζητηση και μάλιστα πολύτιμη, η ελληνικότητα δεν ήταν δυνατό να έντοπιστεί στις καθημερινές συνήθειες και τις αισθητικές επιλογές των γυναικών, αλλά παρέπεμπε σε έξιδανικεύσεις.

1. M. Martin, *ό.π.*, σ. 77.

2. Βλ. Rosemary Deem, *Women and schooling*, Λονδίνο 1978, σ. 6-8.

«Γυναικείες τέχνες» και οικιακά έργα:
 επιμόρφωση και επαγγελματική εκπαίδευση

Στὸ 19ο αἰώνα ἡ ἐξειδικευμένη κατάρτιση στὶς γυναικείες τέχνες καὶ τὰ οικιακὰ ἔργα ἀποτέλεσε τὴ μοναδική μορφή τεχνικῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης. Ἀπευθύνθηκε κυρίως σὲ ἄπορα ἢ ὄρφανὰ κορίτσια καὶ φτωχὲς γυναῖκες, καὶ καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα ἀπὸ γυναικίους φιλανθρωπικούς φορεῖς. Τὰ πρότυπα τῆς δραστηριότητάς τους εἶχαν ἤδη μακρόχρονη ἱστορία στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Γιὰ παράδειγμα, στὴ Γαλλία τὸ δέκατο ἔβδομο αἰώνα τὰ φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα φρόντιζαν νὰ διδάσκουν στὶς τρόφιμες κάποια τέχνη, καὶ ἀπαιτοῦσαν νὰ τὴν ἀσκοῦν γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἰδρυμάτων ἢ γιὰ δικό τους¹.

Στὴν Ἑλλάδα τὸ πρῶτο ἴδρυμα ὅπου τὸ κέντημα, ἡ ραπτικὴ καὶ ἡ ὑφαντικὴ διδάχτηκαν ὡς ἐφόδια βιοπορισμοῦ ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ στὴν Ἀθήνα λίγο μετὰ τὴν ἀφιξὴ τοῦ Ὀθωνα καὶ διευθύνονταν ἀπὸ τὸ ζεῦγος Χίλλ. Ἀφοῦ μάθαιναν τὴν τέχνη, οἱ μαθήτριες παρέμεναν ἐκεῖ καὶ δούλευαν μὲ ἀμοιβὴ μία ὀκτὰ ψωμί τὴν ἡμέρα καὶ χρήματα ἀνάλογα μὲ τὴν ἐργασία τους².

Τὰ ἐργόχειρα ἀποτέλεσαν βασικὸ συστατικὸ τῆς ἐκπαίδευσης τῶν τροφίμων τοῦ Ἀμαλίου Ὀρφανοτροφείου ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του τὸ 1855. Ὁ ἀρχικὸς κανονισμὸς τοῦ ἰδρύματος προέβλεπε παράλληλα μὲ τὰ μαθήματα τοῦ δημοτικοῦ «νὰ μανθάνουν τὰ κορίτσια ὅλα τὰ γυναικεῖα ἔργα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν καλὴν νοικοκυρὰν μεσαιᾶς κοινωνικῆς τάξεως, δηλαδὴ ραπτικὴν, ὑφαντουργίαν, μαγειρικὴν καὶ πλύσιν. Διὰ νὰ ἀσκηθοῦν δὲ πρακτικῶς εἰς

1. Βλ. Jean-Marie Barbier, «Scolarisation féminine et éducation à l'économie quotidienne (XVIIème-XIXème siècle)», *Pénélope, pour l'histoire des femmes* 2 (1980), «Education des filles. Enseignement des femmes XVIII-XX siècles», σ. 81-85.

2. Βλ. Κούλα Ξηραδάκη, *Φιλελληνίδες*, Ἀθήνα 1964, σ. 115· ἐπίσης τὸ βιβλίο τοῦ Δημητρίου Σκουζέ, *Ἡ Ἀθήνα ποὺ ἔφυγε. Ὀμορφιές ποὺ χάθηκαν*, τ. Β', Ἀθήνα 1962, σ. 168.

τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν ἔπρεπε νὰ βοηθοῦν τὸ ὑπηρετικὸν προσωπικὸν εἰς ὅλας τὰς οἰκιακὰς ἀσχολίας»¹.

Ἡ ὑφαντουργία, ἡ πλύση καὶ ἡ ταπητουργία ποῦ προστέθηκαν στὸ πρόγραμμα τοῦ Ἐμαλιείου τὸ 1875 δὲν ὑπῆρχαν στὰ προγράμματα τῶν ἀνωτέρων παρθεναγωγείων. Ἄν καὶ σύμφωνα μὲ τὸν κανονισμὸ τοῦ ἰδρύματος ἡ διδασκαλία τῶν μαθημάτων αὐτῶν ἀπέβλεπε στὴν ἐξοικείωση τῶν τροφίμων μὲ τὶς τέχνες ποῦ ἔπρεπε νὰ γνωρίζει μιὰ νοικοκυρὰ τῆς μεσαιᾶς τάξης, πιθανότατα σκόπευε ταυτόχρονα νὰ τὶς προετοιμάσει καὶ γιὰ βιοποριστικὴ ἐργασία. Στὸ μεταξὺ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὶς πωλήσεις τῶν ἐργοχειρῶν στὴν ἐτήσια ἀγορὰ ποῦ ὀργάνωνε ἡ διοικοῦσα ἐπιτροπὴ τοῦ Ἐμαλιείου συγκεντρώνονταν γιὰ τὴν προικοδότηση τῶν ὀρφανῶν τροφίμων. «Τὰ ἐργόχειρα τῶν κορασίων ἀφοῦ φθάσωσιν εἰς ἱκανὴν ἐντέλειαν θέλουσι χρησιμεύσει ὡς πόρος τοῦ καταστήματος· ἀλλ' ἐν μέρος ἀνάλογον τῆς ἀξίας αὐτῶν (τὸ ἥμισυ, ἢ τὰ δύο τρίτα) θέλουσι προσδιορισθῆ πρὸς ὄφελος τοῦ ἐργαζομένου κορασίου, καὶ θέλει ἐξασφαλισθῆ ὡς ἱερόν, παρακατιθέμενον ἐκάστοτε εἰς τὸ ταμειετήριον τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος ἐν ὀνόματι αὐτοῦ τοῦ κορασίου [...] Παρεκτὸς τούτου ἕκαστον κοράσιον πρὶν ἢ ἐξέλθῃ τοῦ καταστήματος ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ μιάν τινα τῶν γυναικείων τεχνῶν εἰδικῶς καὶ ἐντελῶς ἐκτὸς τῶν ἄλλων αὐτοῦ γνώσεων, διὰ τῆς ὁποίας νὰ δύναται ἐν ἀνάγκῃ νὰ πορίζηται ἐντίμως τὰ πρὸς διατήρησιν ἑαυτοῦ ἀναγκαῖα, ὅταν ἡ χρεία τὸ καλέσῃ»².

Τὴν ἐκπαίδευση στὶς γυναικεῖες τέχνες καὶ τὰ οἰκιακὰ ἔργα καλλιέργησαν πολλὰ φιλανθρωπικὰ σωματεῖα. Τὸ 1868 ἡ φιλάνθρωπος κ. Ἐυνάρδ ἱδρυσε μὲ τὴ βοήθεια τῆς δασκάλας τοῦ Ἀρσακείου Ἀμεναΐδος Καβανιάρη τὸ Φιλοκρητικὸν Σχολεῖον Πτωχῶν, στὸ ὁποῖο 60 προσφυγοποῦλες ἀπὸ τὴν Κρήτη διδάχτηκαν γραφὴ,

1. Α. Α. Παπαδοπούλου, *Τὸ Ἐμαλιεῖον ὀρφανοτροφεῖον κορασίδων ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι του (1855-1954)*, Ἀθήναι 1954, σ. 18.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 50-55. Βλ. καὶ «Διάταγμα περὶ συστάσεως ἐν Ἀθήναις ὀρφανοτροφείου κορασίων ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Α.Μ. τῆς Βασιλίσσης», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. φύλ. 26, 25.6.1855, ἀριθρ. 16.

ανάγνωση, ραπτική, μαγειρική, πλυντική, σίδερο, «νηπίων περιποίηση» και «οικιακόν εὐπρεπισμόν». Ὁ Χ.Ν. Φιλαδελφεὺς χαρακτηρίσει τὸ ἴδρυμα, πού λειτούργησε μόνο ἓνα χρόνο, «[κ]ατάστημα ὄντως πρωτότυπον, ὑποσχόμενον τὴν μόρφωσιν θεραπειῶν οἰκοκυρῶν»¹.

Ὁ Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως, τὸ πρῶτο γυναικεῖο σωματεῖο πού ἰδρύθηκε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1872, μὲ πρωτοβουλία τῆς Καλλιόπης Κεχαγιᾶ², προώθησε ἐπίσης τὴν ἐξειδίκευση στὴν τέχνη τῶν ἐργοχειρῶν: «Πρώτη μέριμνα τοῦ Συμβουλίου, ὑποδείξει μάλιστα τῆς Βασιλίσσης, ὑπῆρξεν ἡ ἴδρυσις ἐργαστηρίου ἔνθα νὰ μαθητεύσωσι κοράσια καὶ νὰ εὗρωσι πόρον ζωῆς διὰ τῆς ἐργασίας των ἄποροι γυναῖκες»³.

Τὸ 1874-1875 παρακολούθησαν τὸ ἐργαστήριον 180-200 μαθήτριες ἡλικίας 10-70 ἐτῶν⁴. Τὸ 1877-1878 τὸ ἐργαστήριον εἶχε 210 ἐσωτερικὲς ἐργάτιδες, 50 ἐξωτερικὲς καὶ 100 μαθητευόμενες, πού ἐργάζονταν στὰ τμήματα ὑφαντικῆς, ραπτικῆς, ποικιλιτικῆς καὶ τριχαπτολογικῆς (δαντελοποιίας), καὶ διδάσκονταν συγχρόνως στοιχειώδεις σχολικὲς γνώσεις⁵. Τὰ ἔργα τῶν γυναικῶν διοχετεύονταν σὲ μεμονωμένους ἀγοραστῆς, πού εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ παραγγέλνουν ἐργόχειρα τῆς ἀρρεσκείας τους, καὶ σὲ ἐκθέσεις ἐργοχειρῶν στὴν Ἑλλάδα, τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ⁶.

1. «Ἐκθεσις τοῦ Γραμματέως τῆς Ἐταιρίας Χ.Ν. Φιλαδελφέως ἀναγνωσθεῖσα τὴν 21 Ἰανουαρίου 1868», *Πρακτικὰ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1867*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 9.

2. Βλ. «Διοργανισμὸς τοῦ ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως Συλλόγου Κυριῶν», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ.φύλ. 22, 15 Ἰουνίου 1872.

3. Ν.Γ.Ζ., *Τὸ πρῶτον γυναικεῖον σωματεῖον ἐν Ἑλλάδι*, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 5.

4. Βλ. Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητος τῆς Βασιλίσσης, *Ἐκθεσις πεπραγμένων*, 27 Ἀπριλίου 1874 - 26 Ἀπριλίου 1875, Ἀθήνησι 1875, σ. 18.

5. Βλ. Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως, *Ἐκθεσις τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου περὶ τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς 1 Ἀπριλίου 1877 μέχρι τῆς 31 Μαρτίου 1878*, ἐν Ἀθήναις 1878, σ. 8-11.

6. Βλ. Ν.Γ.Ζ., *ὁ.π.*, σ. 7-9.

Τὴν ἐξειδίκευση τῶν ἄπορων κοριτσιῶν στὰ ἐργόχειρα προώθησε καὶ ἡ Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Κυριῶν Θεσσαλονίκης, ποὺ ιδρύθηκε τὸ 1873. «Ὅπως τὸ Ἔργαστήριο τοῦ Συλλόγου τῶν Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως, ποὺ ἀποσκοποῦσε παράλληλα μὲ τὴν ἐξειδίκευση τῶν ἐργατριῶν στὴν ἀήθικὴν ἐκείνων βελτίωσιν»¹, ἡ Φιλόπτωχος προσπαθοῦσε νὰ τονώσει τὸ ἐθνικὸ τους φρόνημα: «Ἡ Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Κυριῶν, παράλληλα μὲ τὴν ἐθνικὴν καὶ φιλανθρωπικὴν τῆς δράση διὰ νὰ δώσῃ πόρους ζωῆς εἰς τὴν ἄπορον νεάνιδα καὶ τὴν νέαν γυναῖκα αἱ ὁποῖαι δὲν εὑρισκον ἐργασίαν ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι των τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἴδρυσεν τὸ 1876 καὶ Ἔργαστήριο κοπτικῆς καὶ κεντήματος. Εἰς αὐτὸ αἱ μαθήτρια ἐδιδάσκοντο ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν καὶ ἐλάμβανον Ἑλληνικὴν διαπαιδαγώγησιν μαζὶ μὲ τὴν ἐκμάθησιν τῆς λεπτῆς τέχνης τοῦ κεντήματος»².

Οἱ «γυναικεῖες τέχνες» διδάσκονταν ἐπίσης στὸ Κυριακὸ Σχολεῖο ποὺ λειτούργησε στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα στὴ Σύρο³ στὸ ἐπαγγελματικὸ σχολεῖο κοπτοραπτικῆς καὶ κλωστοῦφαντουργίας ποὺ ἴδρυσεν τὸ 1898 ἡ φιλόπτωχος Ἀγγελικὴ Κωτσάκη στὸ Ναύπλιο⁴ καὶ στὸ Σχολεῖον Κοπτικῆς καὶ Ραπτικῆς τῆς Ἄννας Νεμπάουερ ποὺ λειτουργοῦσε στὴν Ἀθήνα καὶ ὑποσχόταν μάλιστα «τελειοποιῆσιν ἐντὸς ἐνὸς μηνός»⁵.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στοὺς φορεῖς ποὺ προωθοῦσαν τὶς ἐπιδόσεις τῶν γυναικῶν στὰ ἐργόχειρα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ προστέθηκαν καὶ οἱ ἔμποροι ραπτομηχανῶν, ποὺ προσλάμβαναν

1. Βλ. Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως, *Ἐκθεσις πεπραγμένων... 1875*, β.π., σ. 17.

2. Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Κυριῶν Θεσσαλονίκης, *100 χρόνια: 1873-1973*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 10-11.

3. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Γυναικεῖα δρᾶσις ἐν Σύρῳ», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Ζ'/327 (1893), σ. 1-2.

4. Βλ. «Ἐν ἐπαγγελματικὸν σχολεῖον εἰς Ναύπλιον», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* ΙΒ'/536 (1898), σ. 6.

5. Βλ. «Σχολεῖον Κοπτικῆς καὶ Ραπτικῆς», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Γ'/151 (1890), σ. 6.

είδικό προσωπικό για να διδάξει το χειρισμό τῆς πρώτης μηχανῆς πού χρησιμοποιήθηκε στὴν Ἑλλάδα, τῆς «Ὀλγας», καὶ ἀργότερα τῆς Singer¹.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλανθρωπικῶν σωματείων γιὰ τὴν ἐξειδίκευση τῶν φτωχῶν κοριτσιῶν στὰ ἔργα τῆς χειρὸς ὑπαγορεύτηκε σίγουρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ ἦταν μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες κατευθύνσεις πού θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ἐξασφαλίσει στοιχειώδη βιοπορισμό, δεδομένου τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν γυναικῶν ἀπὸ ἐπαγγέλματα καὶ τέχνες. Ὅμως οἱ προσπάθειες τῶν ἀστῶν φιλανθρωπῶν νὰ ἐκπαιδεύσουν φτωχὰ κορίτσια στὰ ἐργόχειρα καὶ νὰ τοὺς παράσχουν ἐργασία ἀνταποκρίνονταν ἐπίσης στὴ ζήτηση γιὰ ἀγοραστὰ προικιά ἐκ μέρους τῆς δικῆς τους κοινωνικῆς τάξης. Αὐτὴ τὴ ζήτηση ἐξἄλλου προσπάθησαν νὰ ικανοποιήσουν καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες πού ἴδρυσαν ἐργαστήρια παραγωγῆς ἐργοχειρῶν μὲ καθαρὰ κερδοσκοπικὰ κίνητρα².

Ἡ φιλανθρωπικὴ δραστηριότητα πού εἶχε ἀντικείμενο τὴν ἐκπαίδευση στὰ ἐργόχειρα προσπαθοῦσε, ἐν μέρει τουλάχιστον, νὰ ικανοποιήσει τὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς τάξης ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονταν οἱ ἴδιες οἱ φιλάνθρωποι. Κάτι τέτοιο εἶναι προφανές καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ὑπηρετριῶν, γιὰ τὴν ὁποία φρόντιζε ἀπὸ τὸ 1892 τὸ Ἔσουλον Ἐργατῶν καὶ Ὑπηρετριῶν³. Ὡστόσο τὸ γεγονός ὅτι οἱ «πτωχαὶ νεάνιδες» ἐξειδικεύονταν σὲ κάποια ἀπὸ τὶς τέχνες πού ἡ στοιχειώδης γνώση τους θεωροῦνταν ἀπαραίτητη καὶ γιὰ τὶς μαθήτριες πού φοιτοῦσαν στὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα μαρτυρεῖ μιά ἀντίληψη πού προβάλλει τὴ «φυσικὴ» ἐνότητα τοῦ γυναικείου φύλου περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὶς ταξικὲς διαφορὲς τῶν γυναικῶν.

1. Ἀπὸ προφορικὴ μαρτυρία ὑπευθύνων τῆς Singer.

2. Βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Προίκα ἢ περὶ τοῦ θηρευτικοῦ βίου τῶν νεοελλήνων», στὸ βιβλίο τῆς Ἀνθρωπολογικὰ γιὰ τὸ γυναικεῖο ζήτημα (4 μελετήματα), Ἀθήνα 1984, σ. 207.

3. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἡ ἐπέτειος τοῦ ἀσύλου τῶν ἐργατῶν καὶ ὑπηρετριῶν», Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν Ζ' /329 (1893), σ. 1-2.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ διαφαίνεται ἐπίσης πίσω ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ χρησιμοποίησε ἡ Καλλιρρόη Παρρέν γιὰ νὰ δείξει τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς «πρακτικῆς» σχολῆς ποὺ θὰ παρεῖχε ἐξειδικευμένη ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου. Ὑποστήριξε ὅτι ἡ σχολὴ θὰ βελτίωνε γενικὰ τὴν ἀπόδοση τῶν γυναικῶν στὸ σπίτι, ἀλλὰ θὰ βοηθοῦσε ἰδιαίτερα ἐκεῖνες ποὺ λόγω τῆς οἰκονομικῆς τους κατάστασης δὲν μποροῦσαν νὰ ἔχουν στὴ διάθεσή τους ὑπηρετικὸ προσωπικό. Ταυτόχρονα πρόβαλε τὴν ἐξειδικευμένη ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου ὡς βιοποριστικὸ μέσο καὶ σημαντικὸ βῆμα πρὸς τὴ χειραφέτηση. Δεδομένου μάλιστα καὶ τοῦ κορεσμοῦ στὸ ἐπάγγελμα τῆς δασκάλας, ἡ Παρρέν διερωτᾶται: «Εἰς τί δὲ προώριστα ὁ ὀσημέραι αὐξανόμενος ἀριθμὸς τῶν διπλωματούχων τούτων Κυριῶν τῶν μὴ δυναμένων νὰ τύχῃσι διδασκαλικῆς θέσεως;» Καὶ συμπεραίνει ὅτι ἡ ἀνάγκη «συστηματικῆς σχολῆς σκοπούσης εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα» εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε «εὐεργέτιδες τοῦ ἔθνους ἡμῶν δέον νὰ κληθῶσιν αἱ Κυρίαι, αἵτινες ἤθελον ἀναλάβει τὴν ἴδρυσιν τούτης σχολῆς»¹.

Ἡ Παρρέν ἀναλαμβάνει ἡ ἴδια τὴν πρωτοβουλία καὶ τὸ 1887: «Ἀναγγέλλεται πρὸς τούτοις ἡ ἴδρυσις εἰδικῆς ἰδιοσυντηρήτου καλλιτεχνικῆς σχολῆς διὰ τὰς γυναῖκας αἵτινες ἀντὶ εὐτελοῦς μηνιαίου ποσοῦ, θέλουσι διδάσκεσθαι Ἰχνογραφίαν, ὕδρογραφίαν, ἐλαιογραφίαν, ξυλογραφίαν, ἀνθοποιῆαν, ἐν ἰδίῳ δὲ παραρτήματι θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν οἰκονομίαν, καταστιχογραφίαν, κοπτικὴν, ραπτικὴν, ποικιλτικὴν καὶ μαγειρικὴν, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου καὶ πᾶσαν βιοπαραγωγὸν τέχνην. [...] Ἡ [...] σχολὴ θέλει συντηρεῖσθαι ἐκ τῶν διδάκτρων, ἐκ τῆς πωλήσεως καλλιτεχνημάτων, καὶ ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν μελῶν κατατεθέντων κεφαλαίων»². Ἡ ἐγγραφή τεσσάρων μόνο μαθητριῶν στὴ σχολὴ δὲν ἀποθαρρύνει τὴν Παρρέν, ποὺ τὴν ἐπόμενη χρονιά μαζεύει 2.000 ὑπογραφὰς γιὰ ἴδρυση σχολῶν.

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἰδρύσατε σχολὴν πρακτικὴν διὰ τὰς νέας», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Α' /14 (1887), σ. 1-2.

2. «Καλλιτεχνικὴ σχολὴ Κυριῶν», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Α' /32 (1887), σ. 5.

Ἡ περιγίπισσα Σοφία δείχνει μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ἡ μητέρα της στέλνει γερμανικά προγράμματα. Ὁ ὑπουργὸς Παιδείας Γεροκωστόπουλος ὑπόσχεται βοήθεια στὴν αἰδρυθησομένην ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Α.Υ. τῆς ἡγεμονίδος Σοφίας Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς» καὶ ἄλλα μέτρα, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ μεταρρύθμιση τοῦ δημοτικοῦ «ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον» μὲ προσθήκη γυναικείων τεχνῶν.

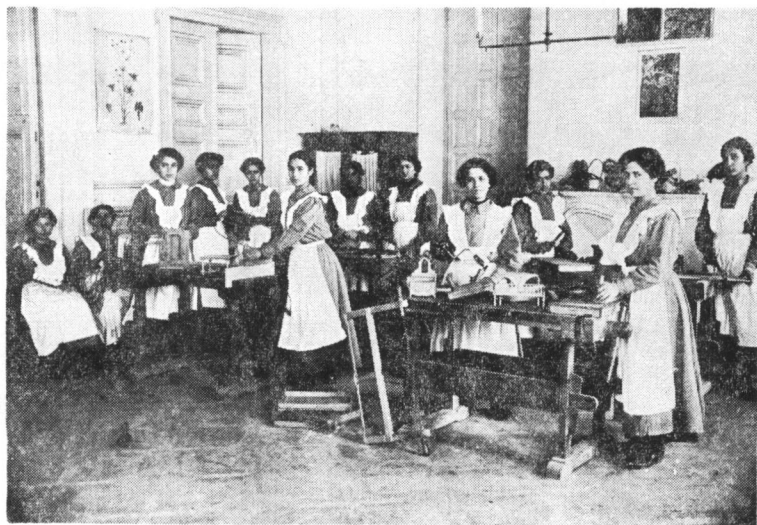
Μετὰ ἀπὸ ἀρκετὲς περιπέτειες¹ ἀναγγέλλεται τὸ 1897 ἡ ἴδρυση τῆς Οἰκοκυρικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς ἀπὸ τὴν Ἐνωσιν τῶν Ἑλληνίδων, σωματεῖο πού εἶχε ἰδρυθεῖ τρεῖς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου τοῦ 1897, μὲ πρόεδρο τὴν Παρρέν².

1. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς περιγράφονται στὸ ἄρθρο «Τί ἐγένετο μέχρι τοῦδε πρὸς ἐπίτευξιν ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως τῶν γυναικῶν;», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Ε' /230 (1891), σ. 1-3.

2. Ἡ Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων εἶχε ἐκπαιδευτικὴ, φιλανθρωπικὴ καὶ ἐθνικὴ δράση. Τῆ χρονιᾷ τῆς ἴδρυσής του τὸ σωματεῖο χωρίστηκε σὲ τμήματα οἰκιακῆς οἰκονομίας, φιλολογικὸ, παιδαγωγικὸ, τμήμα οἰκιακῆς ὑγιεινῆς καὶ νοσηλευτικῆς, φιλανθρωπίας, τμήμα ἐπαγγελμάτων καὶ τεχνῶν, καλλιτεχνικὸ καὶ ἐθνικὸ. Ἡ Ἐνωσις ἀνακούφιζε πρόσφυγες γυναῖκες καὶ τίς βοηθοῦσε νὰ κερδίσουν τὸ ψωμί τους μὲ ἐργόχειρα καὶ ραπτική, συντηροῦσε νοσοκομεῖο καὶ ἐκπαίδευε νοσοκόμες, διατηροῦσε παιδικὰ ἄσυλα, ἴδρυσε σχολὴ νηπιαγωγῶν, ἐκπαίδευε γυμνάστριες κτλ. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἴδρυσής της ὡς τμήμα τῆς Διεθνοῦς Ἐνώσεως Γυναικῶν βλ. τὸ ἄρθρο «Ἰδρυσις τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΙ' /580 (1899), σ. 2. Γιὰ τὴ δράση του βλ. «Γυναικεῖα ἔνωσις», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Ι' /472 (1897), σ. 3 καὶ *Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ὑπὸ τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων, συνταχθεῖσα ὑπὸ Καλλιρρόης Παρρέν, ἔτος 1897 καὶ 1898, ἐν Ἀθήναις 1899*. Σύμφωνα μὲ τὸ καταστατικὸ τῆς Ἐνώσεως, στὸ τμήμα τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας εἶχε ἀνατεθεῖ: «Ἡ σύστασις σχολείων οἰκοκυρικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ξένων τοιοῦτων, ἀλλὰ καὶ σύμφωνα πρὸς τὰς ἀρχὰς αὐτῶν πνεύμα τοῦ οἰκογενειακοῦ μας βίου. Εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα θὰ διδάσκηται ἡ μηχανικὴ θεωρητικῶς καὶ ἐν ἐφαρμογῇ. Ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία ἐφηρμοσμένη. Ἡ διπλογραφία πρὸς τήρησιν βιβλίων ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ οἴκου. Ἡ παιδονομία. Ἡ κοπτικὴ καὶ βραπτικὴ φορεμάτων καὶ πᾶσα ἄλλη γυναικεῖα τέχνη δυναμένη νὰ ἐξασφαλίσῃ βιοπαραγωγὸν στάδιον διὰ τὰς γυναῖκας. Εἰς τὰ σχολεῖα τῶν χωρίων θὰ διδάσκηται πᾶν ἐπάγγελμα σχετιζόμενον πρὸς τὸν βίον

9. Μάθημα πυρογραφίας

10. Μάθημα χειροτεχνίας

«Ὅπως διευκρινίζεται στήν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*, τὸ ἐπαγγελματικὸ τμῆμα τῆς Ἐνώσεως δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ συμβάλει στήν αὐξήση «τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δημιουργουμένων ἀργομισθῶν ἢ τῶν δυστυχῶν διδασκαλισσῶν διὰ τῆς ἐπισωρεύσεως νέων ἀκόμη μαθητῶν καὶ μαθητριῶν». Ἀντίθετα, «ἀνοίγει [...] εὐρείας τὰς πύλας σταδίου ἐντίμου καὶ βιοπαραγωγῶ [...] διὰ τῆς ἐκμαθήσεως τέχνης τινὸς γυναικείας καὶ τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς μορφώσεως εἰς τὰς στοιχειώδεις καὶ ἀπαραιτήτους γνώσεις καλῆς οἰκοδεσποίνης καὶ συζύγου καὶ μητρὸς»¹.

Στὴ σχολὴ θὰ διδάσκονταν τὰ ἴδια μαθήματα, ἀλλὰ σὲ διαφορετικὲς μέρες καὶ ὥρες, κυρίες καὶ δεσποινίδες ποὺ θὰ φοιτοῦσαν «ἐπὶ διδάκτριες [...] ἐπιθυμοῦσαι νὰ μορφωθοῦν ὡς καλαὶ οἰκοδέσποιαι», καὶ φτωχῆς κοπέλες ποὺ θὰ φοιτοῦσαν δωρεὰν καὶ εἶχαν σκοπὸ νὰ ἐργαστοῦν². Τὸ 1897 στήν Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ διδάχτηκαν ἡ πιλοποιία, ἡ ἀγγειοπλαστικὴ, ἡ ἀνθοκομία καὶ ἡ μαγειρικὴ ἀπὸ ἐθελόντριες κυρίες. Μαγειρικὴ δίδαξε ἐπίσης μὲ μισθὸ ἡ ἑλβετίδα Μαρία Charles καὶ κοπτικὴ ἡ γερμανίδα Ἐμκε. Ἡ διδασκαλία τοῦ σιδερώματος ἀνατέθηκε σὲ ρωσίδα καθηγήτρια. Ἐπιπλέον, οἱ μαθήτριες μπορούσαν νὰ διδαχθοῦν θρησκευτικὰ, ἀνάγνωση καὶ γραφὴ, ἀριθμητικὴ, ἱστορία καὶ οἰκονομικὴ οἰκονομία³.

Τὴν πρώτη χρονιά ἡ σχολὴ δέχτηκε δωρεὰν 35 μαθήτριες. Μερικὲς ἀκόμη παρακολούθησαν τὰ μαθήματα μὲ μειωμένα δίδακ-

τῆς ἀγρότιδος». «Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. φύλ. 516, 4 Μαΐου 1897, σ. 167. Ἡ Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ πάντως ἦταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἐπαγγελματικοῦ τμήματος τῆς Ἐνώσεως.

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Τὸ ἔργον τῶν τμημάτων τῆς Ἐνώσεως μετὰ τὸν πόλεμον», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* ΙΑ'/492 (1897), σ. 4.

2. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἡ Α' οἰκοκυρικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ σχολὴ τῆς Ἐνώσεως», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* ΙΑ'/496 (1897), σ. 2-4.

3. Βλ. *Ἐκθεσις πεπραγμένων...*, ὅ.π., σ. 88-89 καὶ «Πρόγραμμα Οἰκοκυρικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς, τμῆμα μαθητριῶν προοριζομένων δι' οἰκοδεσποίνης», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* ΙΑ'/501 (1897), σ. 8.

τρα. Τὰ μισὰ περίπου ἀπὸ τὰ μαθήματα ἀπευθύνονταν σὲ οἰκοδέσποινες καὶ τὰ ὑπόλοιπα σὲ «ὕπηρετριᾶς καὶ ἐργάτιδας». Ἡ Κ. Παρρέν ἀναφέρει «[μ]εθ' ὑπερηφανείας [...] ὀνόματα μαθητριῶν ἑλληνικῶν οἰκῶν, ὀνόματα κυριῶν καὶ δεσποινίδων, αἱ ὁποῖαι ἀπέδειξαν πόσον ἔμειναν, μεθ' ὅλας τὰς κοινωνικὰς τοῦ νεωτέρου βίου ὑποχρεώσεις, καλαὶ οἰκοδέσποιναὶ μὴ ἀπαξιούσαι νὰ διδαχθῶν μαθήματα μαγειρικῆς καὶ ἐγγραφοῦν πρῶται εἰς τοὺς καταλόγους τῆς σχολῆς μας»¹. Τὸ 1898 φοίτησαν στὴ σχολὴ 140 μαθήτριες, οἰκοδέσποινες καὶ μὴ. Παρ' ὅλη τὴν ἀνταπόκριση ἀπὸ τὴν οἰκοδέσποινες, τὴν ὅποια περιγράφει ἡ Παρρέν, καὶ τὴν ἐθελοντικὴ προσφορὰ γυναικῶν ποὺ ἀνέλαβαν νὰ διδάξουν διάφορα μαθήματα ἀμισθί, ἡ σχολὴ εἶχε οἰκονομικὰ προβλήματα ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας χρόνον τῆς λειτουργίας της. "Ἐτσι ἡ ἑλβετίδα καθηγήτρια τῆς μαγειρικῆς ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μάγειρο, ποὺ δίδασκε μία φορὰ τὴν ἑβδομάδα τὴν οἰκοδέσποινες καὶ μία τὴν ἐργάτριες καὶ τὴν ὑπηρετριες².

Σύμφωνα μὲ ἀνακοινώσεις ποὺ δημοσιεύονταν τακτικὰ στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*, ἡ σχολὴ ἐξυπηρετοῦσε τὴν εὐπορὴν οἰκοδέσποινες ὅχι μόνον δίνοντάς τους τὴν εὐκαιρίαν νὰ μορφωθοῦν οἱ ἴδιες στὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου καὶ προετοιμάζοντας ἐξειδικευμένο προσωπικὸ ποὺ θὰ τὴν ἀπάλλαζε ἀπὸ ὀρισμένες εὐθύνες, ἀλλὰ καὶ ἀναλαμβάνοντας παραγγελίες γιὰ προῖκες, ἐργόχειρα καὶ ἐδέσματα. Ἐπιπλέον μέσα στὴ σχολὴ λειτουργοῦσε «ἐκθεσις διαρκῆς γυναικείων εἰδῶν, ὅχι μόνον ἐκ τῶν ἐν τῇ σχολῇ κατασκευαζομένων, ἀλλὰ καὶ ἐργῶν κυριῶν καλῶν οἰκογενειῶν αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀνάγκη νὰ ἐργασθοῦν, ἀλλὰ δὲν θέλουν νὰ γίνῃ γνωστὸν τοῦτο»³.

Τὸ 1898 ἡ Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων ἱδρυσεν Ἐπαγγελματικὸν

1. *Ἐκθεσις πεπραγμένων...*, ὁ.π., σ. 90.

2. *Στὸ ἴδιο*, σ. 231. Βλ. ἐπίσης τὰ ἄρθρα τῆς Κ. Παρρέν, «Καθημερινὰ ἐντυπώσεις», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΑ' /503 (1897), σ. 1-2 καὶ «Ἡ δράσις τῶν Ἑλληνίδων κατὰ τὸ 1898», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΒ' /557 (1899), σ. 3-4.

3. *Ἐκθεσις πεπραγμένων...*, ὁ.π., σ. 92.

Σχολεῖον καὶ στὸν Πειραιά, ὅπου γράφτηκαν 63 μαθήτριες καὶ διδάχτηκαν κοπτική καὶ ραπτική φορεμάτων καὶ ἀσπρορούχων, ποικιλική καὶ πλαστική. Οἱ ἐκτιμήσεις τῆς Ἐνώσεως γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τῆς ἦταν ἐνθουσιώδεις: «Ἐν γένει ἢ πρὸς τὰ Οἰκοκυρικά καὶ Ἐπαγγελματικά τροπὴ τῆς μορφώσεως τῶν Ἑλληνίδων ἐχαιρετίσθη ἀπανταχοῦ μετὰ πολλοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἀπεστάλησαν δὲ ἐκ Κύπρου καὶ ἐκ Χίου καὶ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας νεάνιδες πρὸς ἐκμάθησιν γυναικείων τεχνῶν εἰς τὸ Ἐπαγγελματικὸν Σχολεῖον Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον ἐνισχυόμενον καὶ τελειοποιούμενον θὰ ἀποτελέσῃ τὸν πυρῆνα τῆς ἐπιδόσεως τῆς Ἑλληνίδος εἰς βίον πρακτικώτερον καὶ μᾶλλον ἀνταποκρινόμενον εἰς τὸν προορισμὸν τῆς»¹.

Γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση στίς γυναικεῖες τέχνες καὶ τὰ οἰκιακὰ ἔργα ἐνδιαφέρθηκε ἐπίσης ἡ Σεβαστὴ Καλλισπέρη, ἐπιθεωρήτρια τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως. Στὴν πρότασή της «Περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ γυναικείου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος»² εἰσηγήθηκε ὀρισμένα μέτρα σχετικὰ μὲ τὴν ἐξειδικευμένη ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου, τὴν ὁποία θεωροῦσε χρήσιμη γιὰ κάθε

1. «Περίληψις Λογοδοσίας τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΓ' / 585 (1899), σ. 6-7. Βλ. καὶ *Ἐκθεσις πεπραγμένων...*, ὅ.π., σ. 235.

2. Δημοσιεύτηκε σὲ συνέχειες στὰ τεύχη 1-8 τοῦ περιοδικοῦ *Οἰκογένεια* τὸ 1897. Ἡ Καλλισπέρη συμπεριέλαβε τὴν πρόταση αὐτὴ στὰ δύο ἐκπαιδευτικὰ σχέδια νόμου ποὺ ἐκπόνησε «[μ]ετὰ τὸ Ἐθνικὸν δυστύχημα τοῦ 1897, ἐλπίζουσα ὅτι ἡ συνειδησις τῶν ἀρμοδίων ἤθελεν ἐξεγερθῆ καὶ μὴ ἀποθαρρυνθεῖσα ἀπὸ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν ἀδιαφορίαν» καὶ ὑπέβλεπε στὴ Βουλὴ στίς 2 Μαρτίου τοῦ 1899 (Σεβαστὴ Καλλισπέρη, *Ἐποθῆμαι εἰς τὴν Ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν Μετανάστευσιν πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων*, ἐν Ἀθήναις 1911, σ. 43-44). Οἱ προτάσεις τῆς Καλλισπέρη γιὰ τὴ μεταρρύθμιση τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ἀγοριῶν μὲ τὴν ὁποία ἐπίσης ἀσχολήθηκε, ἐμπνέονταν κυρίως ἀπὸ ἀμερικανικὰ πρότυπα. Ἡ ἴδια ταξίδεψε στὴν Ἀμερικὴ καὶ ἐξέφρασε ἐπανειλημμένα τὸ θαυμασμὸ τῆς γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν πρακτικὴ κατεύθυνση τοῦ ἐκεῖ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῶν γεωργικῶν καὶ τεχνικῶν μαθημάτων (στὸ ἴδιο, *passim*).

γυναίκα. Ἡ Καλλισπέρη πρότεινε τὴν ἴδρυση ἀνώτερων σχολῶν ποῦ θὰ διέθεταν συγχρόνως «τμημα γραμμάτων» καὶ «τμημα τῆς βιομηχανικῆς μορφώσεως ἢ γυναικείων πραγματικῶν ἔργων». Οἱ ἀπόφοιτες τοῦ πρώτου τμήματος θὰ γίνονταν δασκάλες. Οἱ ἀπόφοιτες τοῦ δευτέρου θὰ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ διδάξουν πρακτικὰ μαθήματα στὸ δημοτικὸ, ἀφοῦ προηγουμένως ἀσκοῦνταν ἐπὶ ἓνα χρόνον στὶς οἰκοκυρικὰς σχολὰς, ποῦ θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ἰδρυθοῦν καὶ νὰ λειτουργήσουν μέσα σὲ γυναικεῖα μοναστήρια. Ἡ Καλλισπέρη πίστευε ὅτι τὸ πρόγραμμα τῶν δύο τμημάτων ἔπρεπε νὰ εἶναι ὡς ἓνα σημεῖο κοινόν, γιατί τόσο τὰ γράμματα ὅσο καὶ οἱ πρακτικὰς γνώσεις θὰ χρησίμευαν καὶ στὶς δύο κατηγορίες τῶν μαθητριῶν. Ἐπιπλέον θεωροῦσε τὴ συνύπαρξιν τῶν δύο τμημάτων ἐγγύθησις ὅτι δὲ θὰ ὑπῆρχαν μεγάλες ταξικὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν μαθητριῶν ποῦ θὰ τὰ παρακολουθοῦσαν. Πρότεινε ἓνα πρόγραμμα μαθημάτων ποῦ θὰ ἀνταποκρινόταν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας καὶ θὰ παρείχε συγχρόνως ἐφόδια γιὰ βιοπορισμὸν ἓνα πρόγραμμα «χρήσιμων» μαθημάτων:

«Ἦθελε διαμαρτήσῃ [...] τοῦ σκοποῦ τῆς τοιαύτης Σχολῆς οἶαν προτείνομεν, ἂν ἐν τῷ βιομηχανικῷ τμήματι αὐτῆς ἐδιδάσκοντο βιοτεχνίαι ἀντικείμενον ἔχουσαι εἶδη πολυτελείας — ὡς ἡ ἀγγειοπλαστικὴ ἢ τὰ φιλοτεχνήματα εἶναι εὐθραυστα — κλπ. τοιαῦται ἢ ἀπλῶς βιομηχανίαι ἀποζῶσαι ἐκ τῶν παραγγελιῶν ξένης ἐργασίας ὡς ἡ κατασκευὴ ἀνθέων ἢ στηθοδέσμων καὶ τὰ τοιαῦτα. — Δύνανται μὲν καὶ ταῦτα νὰ διδάσκωνται νὰ ὀρισθῶσιν ὁμως αἱ ὥραι τῆς διδασκαλίας τῶν μαθημάτων ἀναλόγως τῆς χρησιμότητος τοῦ διδασκόμενου ἔργου. [...] Δηλαδή [...] νὰ διδάσκωνται τοιαῦτα ἔργα διὰ τῶν ὁποίων ἡ γυνὴ εἴτε νὰ συντελῇ εἰς τὴν ἄνετον συντήρησιν τοῦ οἴκου, περισώζουσα τὰ κέρδη τὰ ἐκ τῆς ἐργασίας τοῦ πατρὸς τοῦ ἀδελφοῦ ἢ τοῦ συζύγου· εἴτε μετερχομένη αὐτὰ πρὸς βιοπορισμὸν νὰ δύνηται καὶ ἄνευ πολλῆς ξένης ἐργασίας, ἥτις πολυλάκις σπανίζει, νὰ συντηρηθῇ.

»Τοιαῦτα δὲ μαθήματα εἶνε, πλὴν τῆς ῥαπτικῆς καὶ τῆς μαγειρικῆς, ἡ σηροτροφία, ἡ παρασκευὴ καθαροῦ σπόρου μεταξοσκώληκος, ἡ ὑφαντουργία, ἡ ὀρνιθολογία, ἡ γαλακτοκομία καὶ τυροκο-

μία, ἡ κηπουρική καὶ λαχανοκομία, ἡ μελισσοτροφία, ἡ ἀνθοκομία, ἡ ἀρωματοποιΐα, τὰ διάφορα εἶδη τῆς πλυντικῆς, ἡ οἰκιακὴ λογιστικὴ καὶ στοιχεῖα ὑγιεινῆς καὶ περιποιήσεως τῶν ἀσθενῶν»¹.

Στὰ μαθητικὰ κέντρα, ποὺ ἡ Καλλισπέρη πρότεινε νὰ ἰδρυθοῦν στὰ μοναστήρια, θὰ ἐκπαιδεύονταν στὶς πρακτικὲς ἐργασίες δασκάλες καὶ θὰ γίνονταν δεκτὲς «καὶ ἄλλαι ἀνεπίδευτοι νέαι, εὐρίσκουσαι ἐν αὐτοῖς προστάσιαν καὶ πόρον ζωῆς ἐντίμου». Ἡ Καλλισπέρη πίστευε τέλος ὅτι ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευση ἔπρεπε νὰ προετοιμάζει τὰ κορίτσια γιὰ τὸ σπίτι καὶ γιὰ ἔμμισθη ἐργασία: «Μετὰ τὸ πρακτικὸν ἐν τοῖς μαθητικοῖς κέντροις στάδιον διοριζόμεναι αἱ διδασκάλισσαι ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις θὰ δύνανται νὰ διδάξωσι ἐπαρκῶς τὰ τε γράμματα καὶ τὰ βιομηχανικὰ ἢ πραγματικὰ μαθήματα ἰσορρόπως, ὥστε τὰ κοράσια τὰ ἀρκούμενα εἰς μόνην τοῦ δημοτικοῦ σχολείου τὴν παιδευσιν νὰ καταρτίζωνται καὶ αὐταὶ χρησταὶ πολίτιδες, καὶ διὰ τῆς γνώσεως παντοίων ἐπιτηδευμάτων ἐπαρκεῖς εἰς ἑαυτὰς δι' ἐργασίας κατ' οἶκον ἐνῶ συγχρόνως οὐδὲν κωλύει εἰδικώτερον μαθάνουσαι ἐν ἔργον, νὰ μετέρχωνται τοῦτο χάριν βιοπορισμοῦ καὶ ὁσάκις εὐρίσκωσιν ἐργασίαν»².

Κλείνοντας αὐτὴ τὴ σύντομη ἀναφορὰ διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ἐξειδικευμένη κατάρτιση στὶς γυναικεῖες τέχνες καὶ τὰ οἰκιακὰ ἔργα καὶ ἡ ἐκπαίδευση σὲ αὐτοὺς τοὺς τομεῖς στὰ γενικὰ σχολεῖα τῶν κοριτσιῶν ἐπικαλύπτονταν ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητα καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας. Ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση ἀπευθύνθηκε κυρίως σὲ φτωχὲς κοπέλες χωρὶς σχολικὴ μόρφωση καὶ με ἄμεση ἀνάγκη νὰ κερδίσουν τὸ ψωμὶ τους. Ἡ γενικὴ ἀπευθύνθηκε σὲ ἕνα ταξικὰ μικτὸ κοινό, στὶς μαθήτριες τοῦ δημοτικοῦ καὶ τὶς κόρες εὐπορῶν οἰκογενειῶν, καθὼς καὶ τὶς ὑποψήφιες δασκάλες

1. Σεβαστὴ Καλλισπέρη, «Περὶ μεταρρυθμίσεων τοῦ γυναικείου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος», *Οἰκογένεια* Α'/3 (1897), σ. 19-20.

2. Στὸ ἴδιο, Α'/6 (1897), σ. 42.

πού φοιτοῦσαν στὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεία. Ὡστόσο ἡ σκοπιμότητα τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης δὲν περιορίστηκε στὴν ἐξαργύρωση τῶν σχετικῶν γνώσεων στὴν ἀγορὰ ἐργασίας, ἀλλὰ συμπεριέλαβε τὴν ἀξιοποίησή τους στὸ νοικοκυριὸ καὶ συνδυάστηκε μὲ τὴν «ἠθικὴ κατάρτιση» τῶν μαθητριῶν. Ἀντίστοιχα ἡ διδασκαλία τῶν γυναικείων τεχνῶν στὰ γενικὰ σχολεῖα δὲ στεροῦνταν οἰκονομικῆς σημασίας, ἐφόσον ἕνας ἀπὸ τοὺς σκοπούς της ἦταν νὰ βοηθήσει τίς μαθήτριες νὰ ἐξοικονομήσουν καὶ σὲ ὥρα ἀνάγκης νὰ κερδίσουν χρήματα ἐφαρμόζοντας τίς γνώσεις τους στὸ σπίτι. Ἡ φιλοδοξία τῆς Σχολῆς τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων νὰ ἐξυπηρετήσῃ οἰκοδέσποινες ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ νὰ ἐκπαιδεύσῃ ἐργάτριες καὶ ὑπηρετίες ἀπὸ τὴν ἄλλη—φιλοδοξία πού ἀντανακλάται καὶ στὴν ἐπωνυμία τῆς σχολῆς, Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ—ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ γυναικεῖες τέχνες ἀποτελοῦν κεφάλαιο γιὰ κάθε γυναίκα.

Ὁ προσανατολισμὸς τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης τῶν γυναικῶν στὶς γυναικεῖες τέχνες καὶ τὰ οἰκιακὰ ἔργα ὑπαγορεύτηκε ὀπωσδήποτε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐπαγγέλματα πού θὰ μπορούσαν νὰ ἀσκήσουν οἱ γυναῖκες ἦταν πολὺ περιορισμένα. Παράλληλα ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς ὄχι μόνον δὲν ἀπειλοῦσε τὰ ταξικὰ συμφέροντα τῶν γυναικῶν πού ἀνέλαβαν νὰ προωθήσουν τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση, ἀλλὰ τὰ ἐξυπηρετοῦσε καθὼς ἀνταποκρινόταν στὶς ἀπαιτήσεις τῶν οἰκοδεσποινῶν γιὰ προσωπικὲς καὶ οἰκιακὲς ὑπηρεσίες.

Ὅλα αὐτὰ πάντως δὲν ἀναιροῦν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐξειδίκευση στὶς γυναικεῖες τέχνες καὶ τὰ οἰκιακὰ ἔργα βασίστηκε στὴν ἀρχὴ ὅτι οἱ ἀνάγκες τῶν γυναικῶν γιὰ μόρφωση καθορίζονται πρῶτιστα ἀπὸ τὸ φύλο τους — ἀρχὴ πού ὀριοθέτησε ἐπίσης τὰ προγράμματα τῶν ἀνώτερων παρθεναγωγείων. Ἡ ἐμμονὴ στὴν ἐνότητα τοῦ γυναικείου φύλου δημιούργησε κατηγορίες μὲ ὀρισμένες γνώσεις καὶ τέχνες ὡς «γυναικεῖες», καὶ παράλληλα νομιμοποίησε τὸν ἐφεδρικό χαρακτήρα τῆς ἐμμισθῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν. Ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση στὶς γυναικεῖες τέχνες καὶ τὰ οἰκιακὰ ἔργα ἔδωσε νέες διεξόδους βιοποριστικῆς ἐρ-

γασίας, αλλά τόνισε ιδιαίτερα τήν ταύτιση τῶν γυναικῶν μέ τόν οἶκο¹.

1. Αὐτό δέν εἶναι καθόλου παράδοξο, μιά καί τά μόνα ἐπαγγέλματα στό ὁποῖα δέν ἀμφισβητεῖται ἡ ἱκανότητα τῶν γυναικῶν εἶναι αὐτά πού θεωροῦνται προέκταση τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων. Βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Τά ἐν οἴκῳ μὴ ἐν δήμῳ καί ἀντιστρόφως», στό βιβλίο τῆς Ἀνθρωπολογικά γιά τὸ γυναικεῖο ζήτημα (4 μελετήματα), ὅ.π., σ. 102. Γιά τήν ἐφεδρεία τῆς γυναικείας ἐργασίας, ὅπως θεμελιώνεται στό φύλο τους καί διαφοροποιεῖται ἐσωτερικά σύμφωνα μέ ταξικά κριτήρια στόν καπιταλισμό, βλ. στό ἴδιο ἄρθρο, σ. 97-110.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΑΠΟΘΗΚΗ

ΑΜΕΡΙΚΑΝ. ΚΑΙ ΕΥΡΩΠ. ΜΗΧΑΝΩΝ ΤΗΣ ΡΑΠΤΙΚΗΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗΝ ΕΝ ΓΕΝΕΙ

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΣΑΞ.

Ἄριθ. 261 Ὀδὸς Ἑρμοῦ. Ἄριθ. 261.

(Κάτωθι τοῦ ξενοδοχείου «αὐτὸ Ἀθηναίον»):

Ῥαπτικά καὶ μηχαναὶ γνήσιων Ἀμερικανικῶν καὶ Εὐρωπαϊκῶν συστημάτων μετὰ πιστοποιητικῶν, ὡς τοιούτων προμηθευομένων κατ' εὐθείαν ἐκ τῶν πηγῶν.

Τὸ γνήσιον καὶ αἱ συγκαταβατικαὶ τιμαὶ τῶν μηχανῶν καθὼς καὶ ἡ πολυετής ἐν Ἀμερικῇ πείρα τοῦ κ. Δημ. Κωνσταντίνου εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ ἐπισκευὴν αὐτῶν καθιστᾷ περιττὴν πᾶσαν περιπλέον σύστασιν τοῦ καταστήματος τούτου.

Αἱ μηχαναὶ πρὶν ἐξέλθωσι τοῦ καταστήματος καθαρίζονται, πρὸς τοῦτοις δὲ δίδονται καὶ ἐντυποὶ ὁδηγίαι ἐλληνιστὶ καὶ διδάσκεται ἡ χρῆσις αὐτῶν.

Βελόναι, Κερκίδες (Σαίται). Ἐλαῖον, Κλωστὰ κτλ. πρὸς χρῆσιν τῶν μηχανῶν εὐρίσκονται ἀνά χεῖρας. Ζητοῦνται πρᾶκτορες διὰ τὰς ἐπαρχίας καὶ τὴν Ἀνατολήν.

Πρὸς τὰς νεάνιδας περὶ οἰκονομίας.

1

Ἡ οἰκονομία εἶναι
στολισμὸς τῶν γυναικῶν
πλοῦτος ἄπειρος· κ' ἡ μόνη
εὐτυχία τῶν ἀνδρῶν.

2

Οἰκονόμος πρέπει νά 'σαι
διαρκῶς νά προσπαθῆς
περιττὰ νά μὴ ζοδοῦης
μὴ κατόπιν στερηθῆς.

3

Οἱ γονεῖς θὰ σ' ἀγαπῶσι
θὰ σὲ βλέπουν μὲ χαρὰ
ὅταν ἦσαι εἰς τὸν οἶκον
ἀληθῆς οἰκοκυρά.

4

Ἄν οἰκονομίαν μάθῃς
ὅταν θὰ ὑπανδρευθῆς
σὺ τοῦ οἴκου νά δεσπόζῃς
ἱκανῆ θὰ εὐρεθῆς.

5

Τὰ εὐλίγα κάμνε ὥστε
νὰ ἀρκοῦν ὡς τὰ πολλὰ
νὰ θαυμάζουν ὅλοι ὅτι
ἔχεις ἄπειρα καλά.

6

Ἡ ρεῖδῶ κ' οἰκονομία
ἀδελφοί σου ἄς γενοῦν
καρπούς ὠριμούς θὰ δρέψῃς
ὅταν αὐταὶ σ' ὀδηγοῦν.

7

Ὁμοιάσεις γελιδόνα
μὲ τ' ἀθῶά της πούλι·
βοηθεῖ κι' ὁ σύζυγός σου
διὰ νά κτίσῃτε φωλιά.

8

Ἐάν φέρ' ὁ σύζυγός σου
χόρτον, χῶμα καὶ νερόν
ὅτι πρέπει σὺ νά κτίζῃς
τοῦτο εἶναι φανερόν.

9

Τὰ μικρά σου ν' ἀνατρέφῃς
καὶ νά ἦται ὅλο χαρά·
ἕως ὅτου κατορθώσῃς
διὰ νά κάμουν τὰ πτερά.

10

Οἰκονόμος πρέπει νά 'σαι
φρόνιμος καὶ μ' ἀρετή·
Ταῦτα θέλει ὁ κόσμος νά 'χῃς
κι' ἀπὸ σὲ τὰ ἀπαιτεῖ.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙΚΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἐγχειρίδια οἰκιακῆς οἰκονομίας

Ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία ἐμφανίζεται στὰ προγράμματα τῶν ἀνώτερων παρθεναγωγείων μετὰ τὸ 1850. Στὸ Διδασκαλεῖο τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας ἀπασχολοῦσε κάποτε τὶς μαθήτριες «τὰς λοιπὰς ἐργασίμους ὥρας», συνήθως ὅμως διδασκόταν μία ἢ δύο ὥρες τὴν ἐβδομάδα¹. Σύμφωνα μὲ τὸ νομοσχέδιο τοῦ Γ. Θεοτόκη

1. Τὰ προγράμματα τοῦ 1851, 1857 καὶ 1870 ὄριζαν ἀσκηση στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία «τὰς λοιπὰς ἐργασίμους ὥρας» γιὰ τὴν τελευταία τάξη. Βλ. Κανονισμὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήναι 1851, σ. 9· Διοργανισμὸς τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας καὶ Κανονισμὸς τοῦ Παρθεναγωγείου αὐτῆς, ἐν Ἀθήναις 1857, σ. 14· Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν...*, ὁ.π., σ. 187. Γιὰ τὴν ἀσκηση στὰ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας στὴν καθημερινὴ σχολικὴ ζωὴ, βλ. «Λογοδοσία τῆς ἐπὶ τῶν σχολείων ἐπιτροπῆς, Κ.Π. Ῥομπότου μετὰ τὰς ἐξετάσεις τοῦ Ἀρσακείου τῆ 19 Ἰουνίου 1866», *Πρακτικὰ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας τοῦ ἔτους 1865 καὶ ἡ Ἐκθεσις τῶν ἐνιασίων ἐξετάσεων ἀναγνωσθεῖσα τῆ 21 Ἰουνίου 1866 ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ Κ.Π. Ῥομπότου*, Ἀθήνησι 1866, σ. 55. Τὸ 1870 στὸ Ἑλληνικὸ Σχολεῖο Θηλέων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας στὴν Κέρκυρα ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία διδασκόταν δύο ὥρες τὴν ἐβδομάδα στὴν τρίτη τάξη. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 198. Στὰ *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας τοῦ ἔτους 1871*, Ἀθήναι 1872, σ. 13, 16, ἀναφέρεται ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Διδασκαλεῖο, τὸ μάθημα

θά αφιερώνονταν στην οικιακή οικονομία δύο ώρες την εβδομάδα στην τρίτη και τελευταία τάξη του ανώτερου παρθεναγωγείου¹. Το πρόγραμμα του 1893 όριζε να διδάσκεται το μάθημα στην πέμπτη τάξη του πλήρους παρθεναγωγείου μία ώρα την εβδομάδα σε σύνολο 36 διδακτικῶν ὡρῶν². Σύμφωνα με τὸ ὠρολόγιο πρόγραμμα τοῦ 1897 ὁ χρόνος διδασκαλίας παρέμεινε ὁ ἴδιος, ὁ τίτλος τοῦ μαθήματος ὁμως ἔγινε «οἰκιακή οικονομία καὶ μαγειρική»³.

Ὁ Νόμος ΒΤΜΘ⁴ γιὰ τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση ὅριζε μαζί με τὰ ἐργόχειρα νὰ διδάσκονται στὰ κορίτσια «ἡ τέχνη τοῦ παρασκευάζειν ἐδέσματα, καὶ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ τάξεως αἱ στοιχειώδεις γνώσεις»⁴. Ἡ οἰκιακὴ οικονομία ὑπῆρχε ἐπίσης στὰ προγράμματα τῆς Οἰκοκυρικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων⁵ καὶ τοῦ Κυριακοῦ Σχολείου⁶.

Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐργάστηκαν γιὰ τὴ διάδοση τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας στὶς γυναῖκες δὲ συμφωνοῦσαν πάντοτε γιὰ τὸ ποιὸ ἀκριβῶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς διδασκαλίας της. Οἱ διαφορετικὲς τάσεις ποὺ δημιουργήθηκαν ἀποτυπώνονται στὰ

διδασκόταν καὶ στὴν πέμπτη τάξη τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ. Σύμφωνα με τὰ προγράμματα τῶν ἐπόμενων ἐτῶν πάντως, ἡ διδασκαλία τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας περιορίζεται σὲ μία ἀπὸ τίς τάξεις τοῦ Διδασκαλείου. Στὴ δεκαετία τοῦ '70 τὸ μάθημα ἦταν συνήθως δίωρο, ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ '80 μονόωρο. Ἡ οἰκιακὴ οικονομία διδασκόταν ἐπίσης καὶ σὲ ἄλλα παρθεναγωγεῖα. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὀ.π.*, σ. 223.

1. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὀ.π.*, σ. 295.

2. «Κανονιστικὸν περὶ ὠρολογίου καὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων τῶν πλήρους παρθεναγωγείων καὶ τῶν διδασκαλείων τῶν θηλέων», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. φύλ. 163, 21 Αὐγούστου 1893.

3. «Διάταγμα περὶ προγράμματος μαθημάτων ἀνωτέρου πλήρους παρθεναγωγείου» (11 Νοεμβρίου 1897), στὸ Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως...*, *ὀ.π.*, τ. Δ', μέρος Β', σ. 155-162.

4. Βλ. Ἄλ. Δημαρᾶς, *ὀ.π.*, τ. Β', σ. 6.

5. Βλ. ἐνδεικτικὰ «Προγράμματα Οἰκοκυρικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν ΙΑ'/501* (1897), σ. 8.

6. Βλ. «Ἐξετάσεις τοῦ Κυριακοῦ Σχολείου», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν Ε'/241* (1891), σ. 2-3.

έγχειρίδια οίκιακῆς οἰκονομίας πού κυκλοφόρησαν στὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα¹. Οἱ τάσεις αὐτὲς θεμελιώνονται σὲ διαφορετικὲς ἐκτιμήσεις γιὰ τοὺς παράγοντες τῆς οἰκιακῆς εὐδαιμονίας καὶ τὶς κυριότερες διαστάσεις τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδόσποινας. Συναίρουνται πάντως στὴν παραδοχὴ ὅτι σκοπὸς τῆς διδασκαλίας εἶναι νὰ βελτιώσει τὴν ἀπόδοση τῶν γυναικῶν στὸ ἔργο αὐτό. Σύμφωνα με ὀρισμένες ἐκδοχὲς τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, ἡ διεύθυνση τοῦ οἴκου ἀποτελεῖ ὑψηλὸ καθῆκον ἀπέναντι στὴν οἰκογένεια, τὴν κοινωνία καὶ τὸ ἔθνος. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ συμμαρίζονταν οἱ γυναῖκες πού αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν «ἐξύψωση τοῦ φύλου τους», προσπαθώντας νὰ ἐξασφαλίσουν μία παιδεία πού πίστευαν ὅτι θὰ βοηθοῦσε τὶς γυναῖκες νὰ ἀνταποκριθοῦν κα-

1. Τὰ πρῶτα ἐγχειρίδια οἰκιακῆς οἰκονομίας πού ἐκδόθηκαν στὴν Ἑλλάδα ἀπευθύνονταν σὲ ἄνδρες. "Ὅσο ξέρουμε, τὸ παλαιότερο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ *Γεωργικὴ καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία* τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου, πού ἐκδόθηκε στὸ Ναύπλιο τὸ 1833. Ἀντεπιστέλλον μέλος «τῶν ἐν Παρισίοις Γεωργικῆς καὶ Κηπουρικῆς Ἑταιρειῶν», ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται περισσότερο με τὴ γεωργικὴ οἰκονομία καὶ λιγότερο με τὴν οἰκιακὴ. Πάντως στὰ θέματα πού ὑπάγει στὴ δικαιοδοσία τῆς περιλαμβάνεται ἡ ἐπεξεργασία καὶ ἡ διατήρηση διαφόρων γεωργικῶν προϊόντων, ἡ διαχείριση τοῦ νεροῦ, οἱ «οἰκιακαὶ κατασκευαὶ καὶ χρεῖαι», ὅπως ἡ ἀρτοποιία, ἡ ὀψοποιία καὶ ἡ ταριχευτικὴ, ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ χρῆση τοῦ θερμομέτρου καὶ ἄλλων μετεωρολογικῶν ὀργάνων, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά, ἡ χωρομέτρηση, ἡ πρόγνωση τοῦ καιροῦ καὶ ἡ ὑγιεινὴ. Δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1843, ἐκδίδεται στὴν Κέρκυρα «φροντίσιν τῆς Ἀγρονομικῆς Ἑταιρείας ἐν Κεφαλληνίᾳ» ὁ πρῶτος τόμος τοῦ *Δοκιμίου ἀγροικῆς καὶ οἰκιακῆς οἰκονομίας*, «διὰ τοὺς δώδεκα μῆνας τοῦ χρόνου πρὸς χρῆσιν τῶν γεωργῶν, τῶν βοσκῶν καὶ ἄλλων φιλοπόνων, γραμμένον ὑπὸ τοῦ πατρὸς Νικολάου Κολουμέλα Ὀνοράτου τοῦ Τάγματος τῶν Μικροτέρων Παρατηρητῶν, Δημοσίου Καθηγητοῦ τῆς Γεωργικῆς εἰς τὸ ἐν Νεαπόλει Πανεπιστήμιον».

Ἡ *Οἰκιακὴ Οἰκονομία* τοῦ ἀρχιμανδρίτη Θεοφίλου Θεσιῶς Κυπρίου, πού ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1842, εἶναι μιὰ συλλογὴ συνταγῶν μαγειρικῆς «ἐρασιθεῖσα ἐκ πολλῶν γαλλικῶν συγγραμμάτων». Ὁ ἀρχιμανδρίτης τὴν ἀφιερώνει στοὺς «ἐν τοῖς ἱεροῖς Μοναστηρίοις προϊσταμένους» καὶ στοὺς συναδέλφους του στὸν «κοινὸν ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος ἱερὸν ἀγῶνα». Ἐλπίζει πάντως ὅτι τὸ βιβλίον «θέλει εὐρεῖ τὴν ἀνήκουσαν ὑποδοχὴν εἰς ὅλους ἐν γένει τοὺς ὁμογενεῖς, τοὺς μὴ εἰδότες ἄλλην εὐρωπαϊκὴν γλῶσσαν καὶ μάλιστα εἰς τὰς

λύτερα στὰ ιδιαίτερα καθήκοντά τους, θὰ συντελοῦσε στὴν κοινωνικὴ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου τους καὶ θὰ ἐδραίωνε τὴν κυριαρχία τους στὸν οἶκο¹: «[...] ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία εἶναι ἡ ὠραιότερα καὶ ἀγιωτέρα ἐνασχόλησις, ἀνάγκη εὐχάριστος, καθήκον καὶ ἡδονὴ τερψίθυρος, καὶ τέλος ἡ οὐσιωδεστέρα καὶ λυσιτελεστέρα σπουδὴ διὰ τὴν γυναῖκα, τὴν μόνην πηδαλιούχον τῆς ὑλικῆς καὶ ἠθικῆς εὐδαιμονίας τῆς οἰκογενείας»².

Ὅσο εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε, τὸ πρῶτο ἐγχειρίδιο οἰκιακῆς οἰκονομίας ποὺ κυκλοφόρησε στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπευθυνόταν ἀποκλειστικὰ στὶς γυναῖκες εἶναι ἡ *Περὶ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας Πραγματεία*, «μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ πρὸς χρῆσιν τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν», ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1871³. Ἔχει μότο δύο ρητά: «Αἱ μὲν ἔμφρονες οἰκοδομοῦσιν οἴκους, αἱ δὲ ἄφρονες καταστρέφουσιν αὐτούς» καὶ «Γυνὴ χρηστὴ πηδάλιον ἔστιν οἰκίας».

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου ὀρίζεται ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία: «[...] εἶναι ἐπιστήμη διδάσκουσα πάντα ὅσα σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὴν καλὴν διοίκησιν οἴκου τινός. Διδάσκει δὲ τὰς γυναῖκας ἰδίως τίνα καὶ ὅποια προσόντα πρέπει νὰ ἀποκτήσωσιν, ὅπως καταστήσωσιν ἑαυτὰς ἀξίας τοῦ προορισμοῦ των, εἰς πόσα καὶ ποῖα λεπτομερῆ ἔργα πρέπει νὰ ἀσχολῶνται καὶ τίνων πραγμάτων τὴν φειδῶ δύνανται νὰ ἐπιδιώκωσι. Τέλος δεικνύει οἷαν ἐπιρροὴν ἡ γυνὴ δύναται νὰ ἐξασκῆ ἐπὶ τῆς ἑαυτῆς οἰκογενείας καὶ ἐντεῦθεν ἐπὶ τῆς κοινωνίας ὁλοκλήρου». Ἀκόμα ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία καλλιεργεῖ τὴ φιλοκαλία καὶ ὀπλίξει τίς γυναῖκες μὲ θάρρος: «Ἡ αἴσθησις τοῦ καλοῦ ἐξευμενίζει καὶ τὰς δυσχερεστέρας καὶ ἀηδεστέρας ὄψεις τοῦ ἔργου τῆς γυναικὸς καὶ καθιστᾷ αὐτὴν ἀρκούντως γενναίαν, ὥστε

οἰκοδεσποίνας τὰς μὴ ἀπαξιούσας τὰ ἀρχαῖα τοῦ γένους μας ἔθιμα». Θεοφίλου Θεσεῶς Κυπρίου, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ἐν Ἀθήναις 1842, σ. α' -β'.

1. Βλ. Ἐ. Φουρναράκη, «Παρέμβαση», ὁ.π., σ. 513.

2. «Ἡ γυνὴ», *Εὐρυδίκη* Α' / 4 (1870), σ. 41.

3. Δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ/τῆς συγγραφέως, τοῦ/τῆς μεταφραστῆ/ριας οὔτε ἡ χρονολογία τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου.

νά υποστῆ καὶ τὴν ἀηδίαν καὶ τὰς ἀναφουμένας ἐξ ἀνάγκης δυσκολίας ἄνευ τοῦ ἐλαχίστου γογγυσμοῦ ἢ παραπόνου»¹.

Σύμφωνα μὲ τὴν *Πραγματεία*, «βάσεις τῆς οἰκονομίας»² εἶναι ἡ τάξη καὶ ἡ ἀκρίβεια («εἷς τόπος διὰ καθὲν πρᾶγμα καὶ καθὲν πρᾶγμα εἰς τὸν τόπον του»³), ἡ καθαριότητα, ἡ δραστηριότητα («Ἐργάζου ἀδιαλείπτως κατὰ τὰς δυνάμεις καὶ τὴν ἰκανότητά σου»⁴), ἡ πρόνοια καὶ ἡ κυρίως οἰκονομία («α) νὰ ἀποφεύγωμεν πᾶσαν δαπάνην πολυτελείας, β) νὰ μὴν ἀγοράζωμεν ὅ,τι ἀπλῶς ἀρέσκει ἡμῖν χωρὶς νὰ ᾔναι ἀπολύτως ἀναγκαῖον· γ) νὰ ἀγοράζωμεν εἰς τιμὰς συμφερούσας [...] καὶ δ) νὰ μὴν ἀφίνωμεν νὰ χάνεται μηδὲν ἐξ ὧσων δύνανται ἀκόμη νὰ χρησιμεύσωσιν»⁵).

Ἡ *Πραγματεία* συνεχίζει μὲ τὰ «Καθήκοντα τῶν γυναικῶν πρὸς τὰ λοιπὰ μέλη τῆς οἰκογενείας»⁶, ποὺ συνοψίζονται στὸ χρέος τῆς οἰκοδέσποινας νὰ ἐξασφαλίζει στὸ σύζυγο ἕνα εἰρηνικὸ καὶ εὐχάριστο περιβάλλον καὶ νὰ διαπαιδαγωγεῖ σωστά τὰ παιδιά. Ἐπειτα πραγματεύεται τὴ σχέση τῆς οἰκοδέσποινας μὲ τὴ «μάγειρο», τὴ «θαλαμηπόλο» καὶ τὴν παιδαγωγό⁷. Ἀκολουθοῦν οἱ «Λεπτομέρειαι τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας», μὲ συμβουλές γιὰ τὴ φροντίδα καὶ τὴν καθαριότητα τοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς οἰκοσκευῆς⁸, καὶ «Ὁδηγίαι τινὲς περὶ οἰκονομιῶν», ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐπιλογή καὶ τὴν παρασκευὴ τῆς πρωινῆς τροφῆς, τῶν ροφημάτων καὶ τῆς κύριας τροφῆς, τῶν κρεάτων⁹. Οἱ ἐπόμενες ἐνότητες ἔχουν τίτλους «Πλύσιμον καὶ ἀφαίσεις κηλίδων», «Πλύσιμον μεταξωτῶν ἐνδυμάτων»¹⁰,

1. *Περὶ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας Πραγματεία*, ἐν Ἀθήναις 1871, σ. 4.

2. *Στὸ ἴδιο*, Κεφ. Α', σ. 5-13.

3. *Στὸ ἴδιο*, σ. 5.

4. *Στὸ ἴδιο*, σ. 8.

5. *Στὸ ἴδιο*, σ. 12.

6. *Στὸ ἴδιο*, Κεφ. Β', σ. 13-18.

7. *Στὸ ἴδιο*, Κεφ. Γ', «Περὶ ὑπηρετῶν», «Περὶ τῆς παιδαγωγοῦ», σ. 18-21.

8. *Στὸ ἴδιο*, Κεφ. Δ', σ. 21-32.

9. *Στὸ ἴδιο*, Κεφ. Ε', σ. 32-34.

10. *Στὸ ἴδιο*, Κεφ. ΣΤ', σ. 34-39.

«Περὶ ἐργοχειρίων»¹ καὶ «Περὶ ἐνδυμάτων»². Ἀκολουθεῖ ἡ «Κατάταξις τῶν ἐξόδων», ποῦ διδάσκει τὴν οἰκοδέσποινα πῶς νὰ κρατᾶει τὰ λογιστικά της βιβλία καὶ νὰ πετυχαίνει τὸν ἰσολογισμό ἐσόδων καὶ ἐξόδων³.

Στὴ συνέχεια ἀναπτύσσονται τὰ κυριότερα παραγγέλματα τῆς ὑγιεινῆς, ἡ ἐγκράτεια καὶ ἡ τάξη στὸ φαγητό, ἡ καθαριότητα καὶ ὁ ἐξαερσμός⁴. Ἡ ἐπόμενη ἐνότητα ἀφορᾷ τὴ θέρμανση καὶ τὸ φωτισμὸ τῶν δωματίων, τὴν προστασία ἀπὸ τὰ κρυολογήματα, τὶς προφυλάξεις ποῦ ἀπαιτοῦν τὰ λουτρά, καὶ τελειώνει μὲ σχόλια κατὰ τῶν δεισιδαιμονιῶν, τῶν προλήψεων καὶ τῶν παράλογων φόβων⁵. Τὰ κεφάλαια «Περὶ νοσοκόμου» καὶ «Ἱατρικὴ τῶν οἰκογενειῶν» περιέχουν ὁδηγίες γιὰ τὴ φροντίδα τῶν ἀρρώστων στὸ σπίτι καὶ διδάσκουν τὶς πρῶτες βοήθειες⁶. Τέλος ὁ «Ἐπίλογος» τῆς *Πραγματείας* ἀνακεφαλαιώνει τὰ κυριότερα προσόντα καὶ καθήκοντα τῆς οἰκοδέσποινας, προσθέτοντας στὰ ὅσα ἔχουν προηγηθεῖ τὴ σωστὴ ἐπιλογή τῶν φίλων της, τὴ χρηστὴ κοινωνικὴ συμπεριφορὰ, τὴν ἠθικότητα καὶ τὴ θρησκευτικότητα, καθὼς καὶ τὴν ἀνάγνωση ὠφέλιμων ἀναγνωσμάτων⁷.

Σύμφωνα μὲ τὴν *Πραγματεία*, ἡ οἰκοδέσποινα ἀναλαμβάνει διευθυντικὰ καθήκοντα: «Τὴν μεγίστην ἀξίαν τῆς οἰκοδεσποίνης ἀποτελεῖ ἡ διανομὴ εἰς ἕκαστον πρόσωπον τῆς καταλλήλου πρὸς τὴν ἱκανότητα καὶ τὰς δυνάμεις τοῦ ἐργασίας καὶ ἡ μετ' ἀκριβείας ἐκτέλεσις τοῦ εἰς αὐτὴν ἐπιβάλλοντος μέρους»⁸. Ἡ οἰκοδέσποινα ἐξουσιάζει τὸ σύζυγο ἔμμεσα καὶ μόνο στὸ βαθμὸ ποῦ ἐπηρεάζει εὐνοϊκὰ τὴν ἱκανότητά του νὰ ἀποδίδει στὴν ἐργασία. Ἐπίσης τὸν

1. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Ζ', σ. 39-40.

2. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Η', σ. 41-43.

3. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Θ', σ. 43-47.

4. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Ι', «Ἵγιεινή», σ. 47-50.

5. Στὸ ἴδιο, Κεφ. ΙΑ', «Πρακτικαὶ τινες συμβουλαί», «Περὶ λουτρῶν», σ. 50-53.

6. Στὸ ἴδιο, Κεφ. ΙΒ', σ. 54-58 καὶ ΙΓ', σ. 58-72.

7. Στὸ ἴδιο, σ. 72-77.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 9.

ἀποτρέπει ἀπὸ ἐξωοικιακῆς διασκεδάσεις ἐξασφαλίζοντάς του ἕνα εὐχάριστο περιβάλλον¹. Αὐτὲς ποὺ ὑπάγονται ἄμεσα στὴ διευθυντικὴ τῆς ἐξουσία εἶναι οἱ ὑπηρετρίες καὶ οἱ παιδαγωγοί. Ὁ ἔλεγχός τους ἀπαιτεῖ νὰ γνωρίζει καλὰ ἢ ἴδια ἢ οἰκοδέσποινα τὸ καθετὶ ποὺ ἀφορᾷ τὴ φροντίδα τοῦ οἴκου. Ἡ γνώση αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερα ἀπαραίτητη γιὰ τὴν περίπτωσιν ποὺ κάποτε ἀναγκαστεῖ νὰ στερηθεῖ τὸ ὑπηρετικὸ τῆς προσωπικὸ, ὅποτε πρέπει νὰ ἀναλάβει ἢ ἴδια ὅλες τὶς οἰκιακῆς ἐργασίες².

Ἄν καὶ ἡ *Πραγματεία* ἀναφέρεται συχνὰ στὶς ὑπηρετρίες, δὲ θεωρεῖ τὴν παρουσία τους πάντοτε δεδομένη καὶ βέβαια δὲν ἀπευθύνεται ἀποκλειστικὰ σὲ εὐπορὲς ἀναγνώστριες. Ἄλλωστε τὸ βιβλίον ἀρχίζει μὲ τὴν ἀντιπαραβολὴ ἑνὸς φτωχικοῦ ἀλλὰ φροντισμένου σπιτικοῦ καὶ ἑνὸς πλουσιότερου ἀλλὰ παραμελημένου, ὀδηγώντας τὴν ἀναγνώστρια στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πρῶτον εἶναι προτιμότερον³. Ἐπίσης δίνει μεγάλη ἔμφαση στὴν ἰκανότητα τῆς οἰκοδέσποινας νὰ ρυθμίζει τὰ ἔξοδα τοῦ οἴκου σύμφωνα μὲ τὰ ἔσοδα καὶ νὰ ἀποφεύγει τὴν πολυτέλεια. Ἀξίζει τέλος νὰ σημειώσουμε ὅτι, ἂν καὶ ἡ *Πραγματεία* δὲ θίγει πούθεν τὸ ζήτημα τῆς γυναικειᾶς βιοποριστικῆς δραστηριότητος, συμβουλεύει τὴν οἰκοδέσποινα στὸ βιβλίον ἐσόδων «νὰ ἐγγράφῃ ὅσα χρήματα παρὰ τοῦ οἰκογενειάρχου λαμβάνει καὶ ὅσα ἢ ἴδια ἀπὸ τῆς ἐργασίας τῆς κερδίζει»⁴.

Δὲ γνωρίζουμε τί ἀπήχησιν βρῆκε ἡ *Πραγματεία* στὶς Ἑλληνίδες καὶ ἂν χρησιμοποιήθηκε ὡς σχολικὸν ἐγχειρίδιον σὲ κάποιον παρθεναγωγεῖον. Πάντως τὴ χρονίαν ποὺ ἐκδόθηκε, τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν στὸ Ἀρσάκειον εἶχε διδάξει ἢ διευθύντρια Ἀμεναῖς Καβανιάρη «γαλλιστί», μὲ βάση δικὴ τῆς ἐγχειρίδιον⁵. Δυστυχῶς δὲ στάθηκε δυνατὸ νὰ βροῦμε ἀντίτυπον τοῦ βιβλίου τῆς.

1. Στὸ ἴδιον, σ. 14, 73.

2. Στὸ ἴδιον, σ. 44.

3. Στὸ ἴδιον, σ. 3-4.

4. Στὸ ἴδιον, σ. 43.

5. «Τὸ μάθημα τοῦτο συντεταχμένον ὑπ' αὐτῆς καὶ ἐν χειρογράφῳ διδασχθησόμενον μετέφρασεν ἢ κυρίᾳ Καλλ. Πετροκοκκίνου καὶ ἐκδοῦσαι ἑμοῦ ἢ κυρίᾳ Καβανιάρη καὶ ἢ κυρίᾳ Καλλιόπῃ ἰδίῳ ἀναλώμασιν, ὑπηρετήσαν οὐχί

Στὴ δεκαετία τοῦ 1870, ὁ Ξενοφῶν Δ. Ζύγουρας, καθηγητῆς τῆς Ἐμπορικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης καὶ ἀργότερα τοῦ Ἄρσακειοῦ, ἐξέδωσε δύο ἐγχειρίδια οἰκιακῆς οἰκονομίας. Τὴν *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία. Θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ*, «συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ ἑλληνικῶν παρθεναγωγείων», ποὺ τυπώθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1875, καὶ τὴν *Ἐπιτομὴ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας*, «συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν δημοτικῶν σχολῶν τῶν κορασιῶν καὶ τῶν παρθεναγωγείων», ποὺ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1878 καὶ συστήθηκε ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Παιδείσεως Ἄ. Κουμουνδοῦρο «ὡς χρήσιμον ἀναγνωστικὸν βιβλίον ἐν ταῖς ἀνωτέραις τοῦ συνδιδασκτικοῦ τάξεσι».

Στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν* ἡ Παρρέν σχολίασε τὴν *Ἐπιτομὴ* θετικά, παρατηρώντας μάλιστα ὅτι «δύναται νὰ διδαχθῆ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ δημοτικὰ τῶν θηλέων σχολεῖα, ἔνθα τὰ τέκνα τοῦ λαοῦ λαμβάνουσι τὰς στοιχειώδεις ἀρχὰς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς μορφώσεως», ἀλλὰ καὶ νὰ χρησιμεύει σὲ οἰκοδόσποινες ποὺ «δὲν ἠτύχησαν νὰ ἀκολουθήσωσι τακτικὴν σειρὰν σπουδῶν»¹.

Τὸ 1889, στὴ σειρὰ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ποὺ τὴ διεύθυνσέ της εἶχε ὁ ἴδιος ὁ Ζύγουρας, ἐκδόθηκε ἡ *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*. Πρόκειται οὐσιαστικά γιὰ ἐπανέκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῆς *Ἐπιτομῆς* μὲ νέο πρόλογο, λιγοστὲς ἀλλαγές στὴ διατύπωση καὶ ὀρισμένες προσθήκες στὴν εἰσαγωγή. Ὁ συγγραφέας διευκρινίζει: «Ἐπειδὴ οἱ ἐχθροὶ τῆς οἰκονομικῆς προβάλλουσιν ὡς μέγα

μόνον τὴν Ἐταιρίαν, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ παρθεναγωγεῖα τῆς Ἀνατολῆς ἐξ ὧν ἔλειπε τὸ τόσο ἀναγκαῖον τοῦτο μάθημα, διὸ ὀφείλεται εἰς τὰς κυρίας ταύτας ἐθνικὴ εὐγνωμοσύνη», *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1871*, ὁ.π., σ. 6. Ἡ Ἀμεναῖς Καβανιάρη ἀρχισε νὰ διδάσκει τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία στὸ Ἄρσακειο τὸ 1865 (βλ. *Πρακτικὰ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας τοῦ ἔτους 1865*, ὁ.π., σ. 55). Τὸ ἐγχειρίδιό της ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιοῖται ἀφοῦ ἡ ἴδια σταμάτησε νὰ διδάσκει καὶ τὸ μάθημα ἀνέλαβε ἡ Ἀμαλία Σμίτ. Βλ. *Πρόγραμμα τῶν κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1878-79 διδασκασμένων ... μαθημάτων*, ὁ.π., σ. 6.

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «*Οἰκιακὴ Οἰκονομία*», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Α'/18 (1887), σ. 6.

κώλυμα τῆς διδασκαλίας αὐτῆς τὰς ὑψηλὰς ἰδέας τὰς ὁποίας δὲν δύναται ν' ἀντιληφθῆ μικρὰ κόρη τῆς τετάρτης τοῦ δημοτικοῦ, διὰ τοῦτο ἀπεφασίσαμεν νὰ συντάξωμεν κατὰ τὴν νέαν μέθοδον τῆς διδασκαλίας μικρὰν πραγματείαν οἰκιακῆς οἰκονομίας διὰ τὰ κοράσια τοῦ δημοτικοῦ»¹. Στις πρώτες σελίδες τοῦ ἐγχειριδίου ἐμφανίζεται ἡ «πρὸς τὰς Δημοδιδασκάλους» σύσταση τοῦ Ἀ. Κουμουνοῦρου γιὰ τὴν χρῆση τοῦ βιβλίου στὰ σχολεῖα θηλέων, καθὼς καὶ ἀντίστοιχες συστάσεις τοῦ δημάρχου Ἀθηναίων Π.Σ. Κυριακοῦ «Πρὸς τὰς Διευθυντρίαις τῶν Δημοτικῶν Σχολείων» (5 Αὐγούστου 1878), τοῦ δημάρχου Πειραιᾶ «Πρὸς τὰς διευθυντρίαις τῶν δημοτικῶν παρθεναγωγείων» (12 Αὐγούστου 1878) καὶ τοῦ δημάρχου Κρανίων Γ.Π. Δρακόπουλου «Πρὸς τὰς κυρίας διευθυντρίαις τῶν ἐν τῷ Δήμῳ παρθεναγωγείων» (15 Μαΐου 1887).

Μότο τῆς Ἑλληνικῆς Οἰκιακῆς Οἰκονομίας εἶναι τὸ ἐρώτημα τοῦ Φιλῆμονος «Τί ζῆν ὄφελος, ὃ μὴ ἔστι τὸ ζῆν εἰδέναι;» καὶ ἡ ἀπάντησις «Βίος ἔστιν ἄν τις τῷ βίῳ χαίρη βιῶν». Ἡ Οἰκιακὴ Οἰκονομία ἔχει μότο τρία ρητά: «Οὐ τὸ ζῆν περὶ πλείστου ποιητέον, ἀλλὰ τὸ εὖ ζῆν. (Πλάτ. Κρίτων)», «Διογένης ἔλεγεν τί οὖν ζῆς, εἰ τοῦ καλῶς ζῆν μὴ μέλει σοι» καὶ «Συμπεφύκασιν αἰ ἀρεταὶ τοῦ ζῆν ἡδέως. (Ἐπικούρου)».

Ἡ προσέγγισις τοῦ Ζύγουρα στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ ἐκεῖνη τῆς Πραγματείας. Γιὰ τὸ Ζύγουρα ὁ σκοπὸς τῆς ταυτίζεται μὲ τὸ σκοπὸ τῆς οἰκονομίας γενικότερα, δηλαδὴ μὲ τὴν κατάκτηση τῆς εὐδαιμονίας πὺν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν πλοῦτο: «Ὁ πρῶτιστος τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας σκοπὸς εἶναι ἡ εὐδαιμονία· μέσα δὲ πρὸς ἐπίτευξιν αὐτῆς εἶναι ἡ ἀκάματος ἐργασία πρὸς παραγωγὴν, ἡ λογικὴ τοῦ πλοῦτου χρῆσις, αἱ προσπάθειαι πρὸς συντήρησιν καὶ ἡ δραστηρία ἥθικὴ δύναμις, ἡ ἐνισχύουσα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας πρὸς αὐξήσιν τοῦ πλοῦτου»².

1. Ξενοφῶν Δ. Ζύγουρας, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ἐκδιδομένη κατὰ μῆνα ὑπὸ Ξενοφῶντος Δ. Ζύγουρα, καθηγητοῦ, τ. 12, Δεκεμβρίου 1889, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 1στ'.

2. Ξενοφῶν Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία. Θεωρητικὴ καὶ*

Ὁ συγγραφέας πιστεύει ὅτι «[ἡ] οἰκονομία εἶναι φυσικὸν τοῦ ἀνθρώπου αἴσθημα καὶ τὴν μανθάνει μόνος εἰς τὸν πρακτικὸν βίον, ὅταν γίνῃ οἰκοδεσπότης καὶ διαχειριστὴς τῶν πραγμάτων αὐτοῦ»¹. Συγχρόνως ἡ ἐκμάθηση καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς εἶναι καθήκοντα ποῦ ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς ιδιότητες τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ, λογι-κοῦ καὶ πολιτισμένου ὄντος, ποῦ ἐπιζητεῖ τὴν τελειότητα καὶ τὴν εὐδαιμονία². Ὁ πλοῦτος, ὑλικὸς καὶ ἄυλος, ἱκανοποιεῖ τὰ τρία εἶδη τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, τὶς σωματικὰς, τὶς πνευματικὰς καὶ τὶς ἠθικὰς ἢ ψυχικὰς³. Οἱ ἠθικὰς διαστάσεις τῆς οἰκονομίας, τῆς εὐδαιμονίας καὶ τοῦ πλοῦτος εἶναι ἀλληλένδετες. Ἡ ἠθικὴ διά-στασις τοῦ ὑλικοῦ πλοῦτος ἐγκεῖται στὸ ὅτι ἐξασφαλίζει τὴν οἰκο-νομικὴ αὐτάρκεια, ἡ ὁποία σὲ μεγάλο βαθμὸ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν εὐ-δαιμονία. Ἡ ἴδια ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν μεγιστοποίηση τοῦ πλοῦ-του εἶναι μιὰ ἐνάρετη δραστηριότητα ποῦ προϋποθέτει φρόνησι, αὐταπάρνησι, ἱεράρχησι τῶν ἀναγκῶν καὶ χαλιναγώγησι τῶν ὀρέ-ξεων: «Τοῦ ἀθλίου καὶ τοῦ πένητος ἡ δυστυχία προέρχεται οὐχὶ διότι στερεῖται κτημάτων ἢ χρημάτων ἀλλὰ διότι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ εἶναι ἄρρωστος»⁴. Ἡ εὐδαιμονία πάντως δὲν πρέπει νὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια ποῦ ἐπιβάλλει τὸ μέτρο: «[Ὁ] ὀρθὸς λόγος, ἐκτὸς τῆς ἠθικῆς, ὑπαγορεύει πρὸς τούτοις τὸ μέτρον τῶν ἀπολαύσεων, ὅσας ἡ κοινωνικὴ καὶ ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν»⁵. Ἐτσι ὅταν ἡ οἰκονομία στερηθεῖ τὴν ἠθικὴν τῆς βάση καὶ σκοπιμότη-τητα καὶ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς λογικῆς, ἐκφυλίζεται σὲ «γλισ-χρότητα» ἢ «φυλαργυρία» καὶ ἀκόμα χειρότερα σὲ «σπατάλη» καὶ

πρακτικῆ, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ ἑλληνικῶν παρθεναγω-γείων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875, σ. 188.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 35-36.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 34-35 καὶ τοῦ ἴδιου, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ὁ.π., σ. 4.

3. Βλ. στὰ βιβλία τοῦ Ε. Δ. Ζύγουρα, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὁ.π., σ. 28, 29. *Ἐπιτομὴ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας...*, ὁ.π., σ. 5-6, 9-10 καὶ *Οἰ-κιακὴ Οἰκονομία*, ὁ.π., σ. 3-5.

4. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἐπιτομὴ...*, ὁ.π., σ. 72.

5. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὁ.π., σ. 118-119· βλ. καὶ σ. 140 - 149.

«άσωτεια»¹. Ἀκόμα ἡ εὐδαιμονία ἐπιτρέπει τὴν ἀγαθοεργία².

Ἡ διασφάλιση τοῦ πλούτου προϋποθέτει γνώσεις. Ὁ Ζύγουρας ἐπιμένει ὅτι ἡ οἰκονομία εἶναι ἐπιστήμη, δηλαδή «ἄθροισμα τῶν σαφῶν γνώσεων, τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος βάλλει εἰς τοιαύτην κατάρταξιν καὶ ἀλληλουχίαν, ὥστε εὐκόλως νὰ ἀπομνημονεύη, εὐχερῶς νὰ ἐφαρμόζη καὶ ἐτοιμῶς νὰ ἀναφέρη»³.

«Ἡ οἰκονομία ἔταν ἐφαρμόζηται ἐντὸς τῆς οἰκίας, καὶ προτίθεται νὰ μᾶς διδάξῃ πῶς νὰ ἀποκτιῶμεν τὸν οἰκογενειακὸν πλοῦτον, πῶς νὰ τὸν μεταχειριζώμεθα, πῶς νὰ τὸν συντηρῶμεν καὶ πῶς νὰ ἀυξάνωμεν αὐτόν, τότε [...] λέγεται οἰκιακή· ἂν ὁμως [...] ἐφαρμόζεται εἰς τὴν κοινωνίαν ἢ πολιτείαν, [...] τότε λαμβάνει τὸ ὄνομα δημοσία ἢ πολιτικὴ οἰκονομία, ἣτις κατ' ἄλλους λέγεται καὶ διὰ μιᾶς λέξεως πλουτολογία»⁴. «Ἡ οἰκονομία δὲν εἶναι οὔτε μαγειρική, οὔτε ὑφαντική. Αὕτη κυρίως προτίθεται νὰ μᾶς διδάξῃ τὴν διεύθυνσιν καὶ μεταχειρίσιν τῶν τεχνῶν πρὸς πλειοτέραν παραγωγὴν παροξύνουσα τὴν εὐφυΐαν τοῦ παραγωγοῦ διὰ τὴν χρῆσιν ἐντελεστέρων μηχανῶν καὶ μεθόδων τῆς κατασκευῆς καὶ ὑπαγορεύουσα τὴν ἐπιτυχεστέραν τῶν κεφαλαίων μεταχειρίσιν»⁵.

Γιὰ τὴν οἰκοδέσποινα ἡ οἰκονομία εἶναι «θεῖος» σκοπός. Χωρὶς αὐτὸν «ἡ γυνὴ ἐκμηδενίζεται ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε καθίσταται χειρότερα καὶ αὐτῶν τῶν θηλέων ζώων»⁶. Τὸ «οἰκονομικὸν πιστεύω» τῆς λέει: «[...] περιφρονῶ τὴν πτωχαλαζονεϊαν, τὴν πολυτέλειαν, τοὺς συρμούς καὶ τὰ συμπόσια. Ἀπὸ τοῦδε κηρύττω ὅτι εἶμαι εὐτυχής· διότι δὲν ὀφείλω εἰς κανένα, εἶμαι ἀνεξάρτητος καὶ δὲν ἔδωκα ἀφορμὴν εἰς κανένα νὰ διασύρῃ τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς οἰκογενείας μου. Ἐξησφάλισα ἐφόδια διὰ τὸ γῆρας, ἔχω πῶς νὰ

1. Στὸ ἴδιο, σ. 35, 164. Βλ. καὶ τοῦ ἴδιου, Ἐπιτομή..., ὁ.π., σ. 29-31 καὶ Οἰκιακὴ Οἰκονομία, ὁ.π., σ. 31.

2. Ξ. Δ. Ζύγουρας, Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία..., ὁ.π., σ. 36.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 29-30.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 30.

5. Ξ. Δ. Ζύγουρας, Ἐπιτομή..., ὁ.π., σ. 51.

6. Στὸ ἴδιο, σ. 105.

ἐκπαιδεύσω τὰ τέκνα μου, πάντες μὲ ἀγαπῶσι· διότι περὶ πάντων μεριμνῶ. Ὅστις κατηγορεῖ τὰ προστάγματα ταῦτα τοῦ λογικοῦ εἶναι ἐχθρὸς ἐμοῦ καὶ τῆς κοινωνίας· τὸν περιφρονῶ, τὸν βδελύσσομαι, διότι ἠθικῶς εἶναι ἄρρωστος, πάσχει καὶ θὰ πάσχη μέχρι θανάτου καταβαίνων εἰς τὸν τάφον ἐξουδενισμένος, ἄθλιος καὶ ἐστιγματισμένος»¹.

Κατὰ τὸ Ζύγουρα ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία, ὅπως καὶ ἡ οἰκονομία γενικότερα, ἀφορᾷ τὴν παραγωγή, τὴ συντήρηση καὶ αὐξηση καὶ τὴ χρῆση καὶ ἀνάλωση τοῦ πλούτου. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ τομεῖς, πού στὴν Ἐπιτομὴ καὶ τὴν Οἰκιακὴ Οἰκονομία ὀνομάζονται ἀντίστοιχα «χρηματιστικὴ», «οἰκονομικὴ» καὶ «χρηστικὴ», ἀποτελοῦν τὶς βασικὲς ἐνότητες τῶν ἐγχειριδίων του. Στὴν πρώτη ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὰ ὄργανα τῆς παραγωγῆς, τὴν ἐργασία, τὸ κεφάλαιο καὶ τὴ φύση, καὶ παραθέτει μεθόδους γιὰ τὴν ἀξιοποίησίν τους. Στὴ δευτέρῃ ἀναπτύσσει τὰ πλεονεκτήματα τῆς φειδοῦς, τῆς πρόνοιας καὶ τῆς λιτότητας, καὶ περιγράφει τὶς ἐπωφελεῖς ὑπηρεσίαις πού προσφέρουν τὰ «ιδρύματα ὑπὲρ τῆς φειδοῦς», οἱ τράπεζαι, τὰ ταμιευτήρια καὶ οἱ ἀσφαλιστικὲς ἐταιρεῖαι. Στὴν τρίτῃ ἐνότητα τέλος ὑπάγει προειδοποιήσεις γιὰ τοὺς κινδύνους πού συνεπάγονται οἱ «ἄγονες ἀναλώσεις» καὶ οἱ κάθε εἶδους σπατάλαι, καθὼς καὶ συμβουλές γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ ρύθμιση τῶν δαπανῶν μέσω τῆς κκταστιχογραφίας².

1. Ξ. Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὅ.π., σ. 165.

2. Ἡ *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία* περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς μέρη πού περιέχουν ἐπιμέρους κεφάλαια: «Γενικαὶ περὶ οἰκονομίας γνώσεις», σ. 17-43. Μέρος Πρῶτον: «Περὶ παραγωγῆς τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου», σ. 44-114. Βιβλίον Δεύτερον: «Περὶ ἀναλώσεως τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου», σ. 115-148. Βιβλίον Τρίτον: «Περὶ συντηρήσεως τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου», σ. 149-180. Τὸ Βιβλίον Τέταρτον (σ. 181-190) δὲν ἔχει τίτλο καὶ περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς κεφάλαια: Α' «Ἡ ἀληθὴς τοῦ πλούτου ἔννοια καὶ αἱ ἠθικαὶ αὐτοῦ πηγαί». Β' «Αἱ οἰκογενειακαὶ ἀρεταὶ καὶ ὁ πλοῦτος». Γ' «Ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ ἡ εὐδαιμονία».

Τὰ μέρη τῆς Ἐπιτομῆς τῆς Οἰκιακῆς Οἰκονομίας εἶναι: «Γενικαὶ περὶ οἰκονομίας γνώσεις», σ. 9-15. Θεωρητικὴ Οἰκονομία: Α' «Χρηματιστικὴ ἢ πα-

Περιγράφοντας την ὀρθολογική συμπεριφορά πού ὑπαγορεύει ἡ οἰκονομία, ὁ Ζύγουρας δὲν ἀναφέρεται πάντοτε στὰ ἰδιαίτερα καθήκοντα τῆς οἰκοδέσποινας. "Ἄλλωστε μὲ τὰ ζητήματα πού ἐξετάζει στὰ ἐγχειρίδια οἰκιακῆς οἰκονομίας ἀσχολήθηκε καὶ σὲ ἄλλα βιβλία πού δὲν ἀπευθύνονται στὶς γυναῖκες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι συχνὰ ἀποδέκτης τῶν ρυθμιστικῶν προτάσεων πού περιέχονται στὰ ἐγχειρίδια οἰκιακῆς οἰκονομίας εἶναι πρῶτα «ὁ ἄνθρωπος» καὶ μόνον κατὰ ἕμμεσο τρόπο ἡ οἰκοδέσποινα. Γιὰ παράδειγμα: «Μᾶς ἐπιβάλλεται ἡ ἐργασία ὑπὸ τῆς φύσεως»¹. «Ὁ μωρός, ὁ ἄθλιος, ὁ μὴ ἐκτιμῶν ἑαυτόν, σπαταλᾷ ἀφρόνως τὰς ὥρας»². «Ἐν ᾧ διὰ τῶν σωματικῶν δαπανῶν πολλάκις ὁ ἄνθρωπος κινδυνεύει νὰ καταστραφῇ, διὰ τῶν πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν, ὠφελεῖται θετικῶς καὶ διαρκῶς»³.

Γιὰ τὸ Ζύγουρα οἱ ἀρχές τῆς οἰκονομίας εἶναι ἴδιες γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδέσποινας συνίσταται στὸ ὅτι τὸ πεδίο στὸ ὁποῖο ἐφαρμόζει τὶς ἀρχές αὐτὲς εἶναι ὁ οἶκος. "Ἐτσι οἱ ἀναφορὲς στὰ εἰδικὰ καθήκοντα τῆς οἰκοδέσποινας εἰκονογραφοῦν συνήθως τὴ σημασία καὶ τοὺς τρόπους τῆς ἐφαρμογῆς γενικῶν ἀρχῶν στὸν οἶκο. Γιὰ παράδειγμα:

«Ὅταν ὁ ῥάπτῃς μέμφεται τὴν καθεστηκυῖαν ζωὴν [...], ὁ διδάσκαλος τοὺς διανοητικοὺς κόπους, ὁ μαθητὴς ἀηδιάζει τὰ μα-

ραγωγή τοῦ οἰκογενειακοῦ πλοῦτου», σ. 15-26. Β' «Οἰκονομικὴ ἢ συντήρησις καὶ ἀύξεισις τοῦ οἰκογενειακοῦ πλοῦτου», σ. 27-34. Γ' «Χρηστικὴ ἢ χρῆσις τοῦ οἰκογενειακοῦ πλοῦτου», σ. 34-45. Πρακτικὴ Οἰκονομία: «Εἰσαγωγή», σ. 46-50. Α' «Πρακτικὴ τῆς χρηματιστικῆς», σ. 50-63. Β' «Πρακτικὴ τῆς οἰκονομικῆς», σ. 63-69. Γ' «Πρακτικὴ τῆς χρηστικῆς», σ. 70-104. Δ' «Ἡ διεύθυνσις τοῦ οἴκου», σ. 104-126.

Τὰ μέρη τῆς *Οἰκιακῆς Οἰκονομίας* εἶναι: «Εἰσαγωγή», σ. 1-14. Θεωρητικὴ Οἰκονομία: «Χρηματιστικὴ», σ. 14. «Οἰκονομικὴ ἢ συντήρησις καὶ ἀύξεισις τοῦ οἰκογενειακοῦ πλοῦτου», σ. 28. «Χρηστικὴ», σ. 36-46. «Ἐπίλογος», σ. 46-47.

1. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἐπιτομή...*, ὁ.π., σ. 17.

2. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὁ.π., σ. 80.

3. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ὁ.π., σ. 41.

θήματα, ὁ ζωγράφος βαρύνεται τὴν ἄκραν ἐπιμονὴν τὴν ὁποίαν τῷ ἐπιβάλλει ἡ τέχνη του, τότε οὐδ' ὁ ράπτῃς θὰ γείνη τέλειος, οὐδ' ὁ διδάσκαλος σοφώτερος, οὐδ' ὁ μαθητὴς ἄριστος, οὐδ' ὁ ζωγράφος ἔξοχος καὶ τέλειος. "Ἄν παρατηρήσωμεν τὰς καλὰς οἰκοκυράς, θὰ ἴδωμεν ὅτι ἀπέβησαν ἔξοχοι [...] διότι οὔτε μίαν στιγμὴν δὲν ἀπηύδησαν, δὲν ἐδειλίασαν, δὲν ἐβαρύνθησαν ἐνώπιον τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐπιμονῆς, ἣν ἡ οἰκονομία ἀπαιτεῖ"¹.

«Ἡ χρῆσις τῶν κεφαλαίων ἀπαιτεῖ σκέψιν ὅπως μὴ ἐκ τῆς χρήσεως καταστρέφονται. Τοῦτο ἐνδιαφέρει ὄχι μόνον τοὺς βιομηγάνους, ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκοδέσποιναν»².

«Ἡ εὐωνία [στὴν πλύση] συνίσταται εἰς τὴν μικρὰν δαπάνην τοῦ σάπονος, τῶν ξύλων, τοῦ ὕδατος καὶ τῆς ἐργασίας»³.

«Πᾶσα νέα ἐφεύρεσις συντελεῖ σπουδαίως εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ πλούτου καὶ εἰς τὴν εὐκολωτέραν τῆς ἐργασίας ἐφαρμογὴν, αἱ οἰκιακαὶ μηχαναί, τὰ σκευῆ, τὰ ἐπιπλα τοῦ οἴκου καὶ [...] πᾶσα ἄλλη ἐφεύρεσις [...] βοηθοῦσι τὴν προσεκτικὴν οἰκοδέσποιναν εἰς τὴν ἐπιτυχῆ τοῦ πλούτου χρῆσιν»⁴.

Συνεπῆς στὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία ὀφείλει νὰ ὑπηρετεῖ τὴν μεγιστοποίηση τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου, ὁ Ζύγουρας παρομοιάζει τὸν οἶκο μὲ ἐταιρεία ἢ συνεταιρισμό· τὰ μέλη του συνδέονται μὲ ἱερὸ οἰκογενειακὸ δεσμό, ἀλλὰ ἐμποροῦνται καὶ ἀπὸ μίαν ἔμφυτη τάση «πρὸς βελτίωσιν καὶ τελειότητα» καὶ ἐπιδιώκουν κοινὰ συμφέροντα. "Ὅπως ἓνας συνεταιρισμός, ὁ οἶκος λειτουργεῖ μὲ βάση τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ποῦ ἐδῶ ἀκολουθεῖ τὴ «φυσικὴ» διαφορὰ τῶν φύλων καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τὶς διακρίσεις τῆς ἡλικίας: «Εἰς τὸν οἰκογενειακὸν συνεταιρισμὸν τὰ ἔργα τοῦ οἴκου κατὰ τὰς ἀνάγκας καὶ δυνάμεις ἐκάστου κατεμερίσθησαν κατὰ φυσικὸν τινὰ τρόπον. Ὁ μὲν πατὴρ ὡς ἰσχυρότερος ἀνεδέχθη τὴν ὑπεράσπισιν ὄλων καὶ τὴν προμήθειαν τῶν ἀναγκαίων τῆς

1. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὁ.π., σ. 48.

2. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἐπιτομή...*, ὁ.π., σ. 37-38.

3. *Στὸ ἴδιο*, σ. 85.

4. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ὁ.π., σ. 27.

13. Μάθημα μαγειρικής

ζωῆς, ἡ δὲ μήτηρ ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ οἴκου, τὴν περιποίησιν ἀπάντων, τὴν κατασκευὴν τῶν πρὸς τροφήν καὶ ἱματισμὸν ἀναγκαίων, καὶ τέλος τὴν καλὴν διατήρησιν τῶν πρὸς ζῆν χρησίμων. Τὰ δὲ τέκνα ἅμα φθάσαντα εἰς ἡλικίαν φυσικῶς ἀνεδέχθησαν τὰ μὲν ἄρρενα τὴν τοῦ πατρὸς ἀσχολίαν, τὰ δὲ θήλεα παρέμειναν ἐν τῷ οἴκῳ πρὸς βοήθειαν τῆς μητρὸς»¹.

Οἱ σωματικὲς καὶ ψυχικὲς ιδιότητες ποῦ ὁ δημιουργὸς μοίρασε στοὺς ἄνδρες καὶ τὶς γυναῖκες εἶναι συμπληρωματικὲς, ὅπως εἶναι καὶ οἱ ἀποστολές τους. Ἔτσι ὁ ἄνδρας, ἰσχυρότερος στὸ σῶμα, τολμηρότερος καὶ ἱκανότερος στὸ «ἐπιχειρεῖν», εἶναι καταλληλότερος γιὰ τὴν ἐκτὸς τοῦ οἴκου οἰκονομία, ἐνῶ ἡ γυναίκα, «τὸ ἐντελέστατον τῶν ἐπὶ τῆς γῆς πλασμάτων», γιὰ τὴν ἐντὸς².

Ὁ Ζύγουρας εἶναι αὐστηρὸς μὲ τοὺς ἄνδρες ποῦ παρακωλύουν τὸ ἔργο τῆς συζύγου: «Ἐπάρχουσιν ἄνδρες δύσπιστοι καὶ ἀλαζῶνες φρονοῦντες ὅτι εἶναι ταπεινώσις νὰ ὑποκύπτωσιν εἰς τὰς οἰκονομικὰς προσταγὰς τῆς γυναικὸς, εὐρίσκοντες οὕτως εὐρείαν ἐλευθερίαν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀσωτείας καὶ τῆς φαυλοβιότητος. Ἄλλοι πάλιν δυσπιστοῦσι νὰ παραδώσωσιν εἰς χεῖρας γυναικὸς ἀπείρου τὸ βαλάντιον αὐτῶν ὡς στερουμένης δῆθεν τῆς τέχνης τοῦ διαχειρίζεσθαι τὸν πλοῦτον»³.

Ἡ σύζυγος εἶναι θεματοφύλακας τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου, τῆς τάξεως καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ συζύγου: «Αὕτη εἶναι ὁ ταμίας, ὁ εἰσπράκτωρ, ὁ λογιστὴς τῆς οἰκογενείας, διότι αὕτη δίδει λογαριασμὸν καὶ λαμβάνει λογαριασμὸν τῶν προσόδων καὶ δαπανῶν, αὕτη ἐπιτηρεῖ μὲ ἄγρυπνον ὄμμα τὴν ἀνάλωσιν, καὶ ἐν τῷ δικαίῳ της ἀνθίσταται εἰς τὰ ἄλογα τῶν ὀρέξεων καὶ ἐπιθυμιῶν ἀτοπήματα, διὰ δὲ τῆς ἠθικῆς αὐτῆς ἐπιρροῆς καταντᾷ ὁ οἰκονομικὸς ἀστυνόμος, ὅστις ἐπιτηρεῖ τὰ πάντα πρὸς τὴν κοινὴν τῆς οἰκογενείας εὐδαιμονίαν. Τὸν τοιοῦτον τῆς γυναικὸς προορισμὸν ἀνεγνώριζον οἱ ἄρ-

1. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὅ.π., σ. 22-23.

2. *Στὸ ἴδιο*, σ. 19-20. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Ἐπιτομή...*, ὅ.π., σ. 106-107 καὶ *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ὅ.π., σ. 2-3.

3. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἐπιτομή...*, ὅ.π., σ. 106-107.

χαῖοι τῆς οἰκονομίας διδάσκαλοι· διότι ἀπεκάλουν τὴν οἰκοδέσποιναν πηδάλιον τῆς οἰκίας καὶ ὁ Ξενοφῶν νομοφύλακα, φρουρόν, καὶ βασιλίισαν τοῦ οἴκου. Τοιαύτην ἔχουσα ἀποστολὴν ἡ γυνὴ οὐ μόνον πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὴν οἰκονομίαν θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχῃ τὴν σοφίαν νὰ τὴν ἐπιβάλλῃ εἰς τοὺς μὴ πειθόμενους εἰς τὰ ὠραῖα καὶ σωτήρια αὐτῆς διδάγματα. Ὁφείλει νὰ πείσῃ τὸν σύζυγόν της ὅτι χάριν τῆς ἰδίας ἑαυτῶν καὶ τῆς τῶν τέκνων εὐδαιμονίας πρέπει νὰ γείνη ἀντάρκης, λιτοδίαιτος, ἐγκρατῆς [...]. Εἰς τὰ σωτήρια ταῦτα διδάγματα τῆς οἰκοδεσποίνης, ὁ φρόνιμος οἰκοδεσπότης [...] θὰ ἀγάλλεται»¹.

Πάντως ἡ στοιχειώδης τουλάχιστον γνώση τῶν κανόνων τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας εἶναι ιδεώδης προϋπόθεση γιὰ νὰ ἀνταπεξέλθῃ καὶ ὁ σύζυγος στὸ ρόλο του ὡς μετόχου τῆς οἰκιακῆς «ἐταιρείας». Δηλαδή οἱ «φυσικὲς» ιδιότητες πού τὸν προδιαθέτουν γιὰ τὰ ἔκτος τοῦ οἴκου δὲ δικαιολογοῦν ἄγνοια ἢ ἀδιαφορία γιὰ τὰ οἰκιακά, οὔτε τὸν ἀπαλλάσσουν ἀπὸ κάθε σχετικὴ φροντίδα².

Ἀντίστοιχα ἡ κλίση τῶν γυναικῶν στὰ οἰκιακά δὲ συνεπάγεται ἀδυναμία γιὰ βιοποριστικὴ ἐργασία, ἡ ὁποία ὄχι μόνον ἐπιτρέπεται ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλεται σὲ δύσκολους καιροὺς. Ἔτσι ὁ Ζύγουρας πιστεύει ὅτι «ἡ φρόνησις ὑπαγορεύει [στὸ κορίτσι] παιδιόθεν νὰ ἐναγγαλισθῇ ἐπάγγελμά τι, ἱκανὸν ἀείποτε νὰ ἀσφαλίζῃ ἑαυτῆς τε καὶ τῶν φιλότων της τὴν εὐημερίαν». Ἰδιαίτερα συνιστᾷ ἐκεῖνα πού ταιριάζουν στὶς κλίσεις της: «Ὅπου ἀπαιτεῖται αἴσθησις, λεπτότης, ὑπομονή, ἐκεῖ ἡ γυνὴ ἐπιτυγχάνει καὶ εὐδοκιμεῖ. Αἱ ὠραῖαι τέχναι, ἡ ζωγραφικὴ, ἡ μουσικὴ, ἡ γλυπτικὴ, ἡ τορνευτικὴ, καὶ πᾶσα ἡ λεπτὴ λεγομένη χειροτεχνία ἀνήκει εἰς τὴν γυναῖκα, οἶον ἡ χειροκτιοποιία, ἡ ῥαπτικὴ, ἡ ποικιλτικὴ, ἡ ἀνθοποιία». Ἀλλὰ ὄχι μόνον αὐτά: «Καὶ εἰς κλάδους τινὰς τῶν ἐπιστημῶν ἐπιτυγχάνει ἡ γυνὴ, οἶον τῆς μαιευτικῆς, τῆς παιδαγωγίας, τῆς διδασκαλίας τῶν νηπίων καὶ μεγάλων κορασίων, εἰς τὴν τηλεγραφίαν, εἰς τὴν τήρη-

1. Ξ. Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὅ.π., σ. 186-187.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 185-186.

σιν τῶν καταστίχων ἐμπορικοῦ καταστήματος, καὶ προσέτι εἰς τὴν διεύθυνσιν πολλῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων, μὴ ἐξαιρουμένων καὶ τῶν τραπεζιτικῶν»¹.

Στὴν Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία ὁ Ζύγουρας ἐμφανίζεται θερμὸς ὑπέρμαχος τοῦ δικαιώματος τῶν γυναικῶν στὴν ἐργασία: «Τὰ ἐπαγγέλματα ἐκ φύσεως εἰσὶ μεμερισμένα καὶ ἐλεύθερα [...] Ὅθεν ἐπιτρέπεται εἰς τὴν γυναῖκα νὰ μετέλθῃ οἰονδήποτε ἐπάγγελμα συγχωρεῖ εἰς αὐτὴν ἡ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ δεξιότης, ὡς καὶ εἰς τὸν ἄνδρα [...] Πᾶσα τοιαύτη ἀπαγόρευσις εἰς τὴν γυναῖκα εἶναι ἐναντία εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ βλάπτει σπουδαίως τὸν πολιτισμὸν καὶ τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου τὴν εὐημερίαν»². Στὴν Ἐπιτομὴ πάντως ἐπισημαίνει ὅτι προτιμότερη ἀπὸ τὴν ἐπὶ μισθῷ εἶναι ἢ κατ' ἀποκοπὴν ἐργασία, ποῦ ἐπιτρέπεται στίς γυναῖκες νὰ συνδυάσουν τὸ βιοπορισμὸ μὲ τὰ καθήκοντά τους στὸν οἶκο.

Ἡ γυναῖκα βέβαια δὲν ἐπιδρᾷ στὴν κοινωνία μέσω τῆς ἐνδεχόμενης βιοποριστικῆς ἐργασίας της, ἀλλὰ κυρίως μέσω τῆς οἰκιακῆς ἀποστολῆς της. Θεωρώντας τὴν οἰκογένεια βασικὸ κύτταρο τῆς κοινωνίας καὶ τὴν κοινωνία ἄθροισμα οἰκογενειῶν, ὁ Ζύγουρας ἐξαρτᾷ τὴν εὐημερία τῶν («ἐθνῶν») ἢ τῶν («λαῶν») ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικὴ διοίκηση τοῦ κάθε οἴκου. Τὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ σημασία τῆς γυναικείας ἀποστολῆς ἐπικαλεῖται γιὰ νὰ τονίσει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν καὶ κυρίως τῆς μόρφωσής τους σὲ θέματα οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ παιδαγωγίας. Ἀποδίδει τὴν ἀποτυχία τῶν γυναικῶν στὴν ἀποστολὴ τους στὴν ἔλλειψη ἢ τίς ἀτέλειες τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης: «Ἡ μέχρι τοῦδε παιδείσις δὲν ὑπῆρξε ἀποτελεσματικὴ, διότι διέδωκε τὴν μανίαν τῆς ἀναγνώσεως τῶν μυθιστορημάτων, καὶ κατέστησε τὴν ἐργασίαν μισητὴν [...] διότι ἀντὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὸ γυναικεῖον πνεῦμα εἰς τὸ σκέπτεσθαι καὶ ἐργάζεσθαι, ἀπεναντίας διέδωκε τὴν ἡμιμάθειαν, τὴν

1. Στὸ ἴδιο, σ. 102-103. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, Ἐπιτομή..., ὁ.π., σ. 60-63.

2. Ξ. Δ. Ζύγουρας, Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία..., ὁ.π., σ. 103.

κουφόνοιαν, καὶ πτωχαλαζονείαν»¹. Ἀντίθετα ἡ διδασκαλία τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ ἡ γυναικεία ἐκπαίδευση γενικότερα πρέπει νὰ ὀδηγεῖ στὸ «νὰ ἀποβῆ ἡ γυνὴ τὸ στήριγμα τῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ ἔθνους τὸ ἀγλαΐσμα· διότι αἱ γυναῖκες ἐκπολιτίζουν τὰ ἔθνη ἀνατρέφουσαι ἐναρέτους, πιστοῦς, ἠθικοὺς καὶ οἰκονόμους πολίτας»².

Ὁ Ζύγουρας θεωρεῖ ὅτι οἱ ἀρχές τῆς οἰκονομίας ποὺ προβάλλει στὰ ἐγχειρίδιά του χαρακτηρίζουν τὴν «ὕγιᾶ» ἢ «ἀληθῆ» οἰκιακὴ οἰκονομία, δηλαδὴ τὴν «ἐλληνικὴ» οἰκιακὴ οἰκονομία, τὴν ὁποία ἀντιπαραθέτει στὴ «νόθο», «ψευδῆ», «εὐρωπαϊκῆ» διδασκαλία. Ἀνάγει τὶς ἀρχές αὐτὲς στὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡσίοδο, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ξενοφῶντα, τὸ Μένανδρο, τὸ Θεόγνη, τὴν Πυθαγορία Περικτιώνη, τὴ Φιντώ, τὴ Θεανῶ καὶ ἄλλους ἀρχαίους Ἕλληνας, ποὺ τοὺς θεωρεῖ πατέρες τῆς οἰκονομίας³. Στὴ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς σοφίας ἐναποθέτει πολλὲς ἐλπίδες: «Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ τάξις τοῦ βίου καὶ ἡ περὶ τὸ ἐργάζεσθαι ἐμπειρία καὶ πολλὰ ἔτι ἀγαθὰ τῆς οἰκονομικῆς σοφίας τῶν προγόνων ἀπωλέσθησαν, ἀλλ' ἀνακτῶνται ταχέως διὰ τῆς ὑγειοῦς διδασκαλίας τῆς Ἑλληνικῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας»⁴.

Διακριτικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ποὺ προτείνει εἶναι ὁ «θεωρητικὸς» χαρακτήρας της, ἀπόρροια τῆς ἐνταξίης της στὴν ἐνιαία ἐπιστήμη τῆς οἰκονομίας. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ διαστρέβλωση τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ὁ συγγραφέας τὴν ἀποδίδει στοὺς «Εὐρωπαίους», οἱ ὅποιοι ἀκολουθώντας τὰ βήματα τοῦ «Ἀδάμ Σμιθ» καὶ τοῦ «Κουεσνέη» διέσπασαν τὴν ἐνότητα τῆς οἰκιακῆς καὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ καλλιέργησαν τὴ δευτέρη σὲ βάρος τῆς πρώτης⁵. Ἐκτοτε ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία ἐκφυλί-

1. Ξ. Δ. Ζύγουρας, Ἐπιτομή..., ὅ. π., σ. 61.

2. Ξ. Δ. Ζύγουρας, Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία..., ὅ. π., σ. 7-8.

3. Βλ. π.χ. στὸ ἴδιο, σ. 37-38, καὶ τοῦ ἴδιου, Ἐπιτομή..., ὅ. π., σ. στ', 12, 13 καὶ Οἰκιακὴ Οἰκονομία, ὅ. π., σ. ι', 6-8.

4. Ξ. Δ. Ζύγουρας, Ἐπιτομή..., ὅ. π., σ. ε', καὶ τοῦ ἴδιου, Οἰκιακὴ Οἰκονομία, ὅ. π., σ. θ'.

5. Βλ. Ξ. Δ. Ζύγουρας, Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία..., ὅ. π., σ. 38, τοῦ

στηκε σὲ «οἰκονομία τῶν συνταγῶν», στράφηκε δηλαδή σὲ πρακτικὲς γνώσεις ποὺ προσανατολίζουν στὸ θεαθῆναι, ὑποθάλλοντας τὴν τάση γιὰ ἐπίδειξη καὶ σπατάλη: «Ἡ [...] νόθος καὶ ποταπὴ διδασκαλία τῆς οἰκονομίας ἐξαρτᾷ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς οἰκογενείας ἀπὸ τὴν κομψὴν περικόσμησιν τοῦ οἴκου, ἀπὸ τυπικὰς τινὰς συνταγὰς πρὸς καθαρισμὸν ἐπίπλων, σκευῶν καὶ ἐνδυμάτων καὶ τέλος ἀπὸ νόθον τινὰ καλαισθησίαν, ἣτις φονεύει τὴν εὐαισθησίαν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς γυναικὸς καὶ ἀπορροφᾷ τὸν οἰκογενειακὸν πλοῦτον». Ἡ διδασκαλία αὐτῆς τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας «ἐξήπλωσεν ἐν Εὐρώπῃ τὴν πενίαν, τὴν διαφθορὰν καὶ συνετέλεσε σπουδαίως εἰς τὴν κατάλυσιν τῶν ἱερῶν τῆς οἰκογενείας δεσμῶν»¹. Πρωτεργάτριες καὶ ἐκπροσώπους τῶν τάσεων ποὺ ἐπικρίνει θεωρεῖ τὴν «ἐν Παρισίοις διδάσκαλον [...] Εὐγενίαν Ἰππώ», ποὺ ἀπογύμνωσε τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ τῆς θεμέλια, ὀρίζοντάς τιν ὡς «τέχνη», καὶ τὴν ἀμερικανίδα «Βίησερ», ποὺ τὴν καλλιέργησε «ὡς τὴν ὑγιεινὴν καὶ ἠθικὴν ἐπιστήμην»². Ἀντίθετα συγκαταλέγει τὸ Βενιαμὶν Φραγκλῖνο καὶ τὸν καθηγητὴ

ἴδιου, Ἐπιτομή..., ὁ.π., σ. 13 καὶ Οἰκιακὴ Οἰκονομία, ὁ.π., σ. 8.

1. Βλ. Ε. Δ. Ζύγουρας, Ἐπιτομή..., ὁ.π., σ. στ', ζ' καὶ τοῦ ἴδιου, Οἰκιακὴ Οἰκονομία, ὁ.π., σ. ι', ια'.

2. Βλ. Ε. Δ. Ζύγουρας, Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία..., ὁ.π., σ. 31-39-40. Ὁ Ζύγουρας ἀναφέρει τὸ βιβλίον τῆς E. Hyreau μὲ τὸ γαλλικὸ του, τίτλο, *Cours d' Economie domestique*, καὶ χρόνο ἐκδόσεως τὸ 1869, καὶ μὲ τὸν ἑλληνικὸ τίτλο, *Τὰ μαθήματα τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας*, καὶ χρόνο ἐκδόσεως τὸ 1870. Δὲν κατονομάζει τὸ ἔργο τῆς Catharine Beecher, γράφει ὅμως ὅτι ἐκδόθηκε τὸ 1874. Ἡ Beecher ἔχει γράψει πολλὰ βιβλία καὶ εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβει κανεὶς ποιοὶ ἔνοοι ὁ Ζύγουρας. Ἡ χρονολογία ἐκδόσεως ποὺ δίνει εἶναι ἴσως λανθασμένη, μιά καὶ τὸ 1874 ἡ Beecher δὲν ἐξέδωσε σύγγραμμα οἰκιακῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ βιβλίον μὲ τίτλο *Educational reminiscences and suggestions*. Ὁ Ζύγουρας ἔνοοι ἴσως τὸ *New Housekeeper's Manual*, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1873, τὸ *Principles of domestic science* (1873), τὸ *Miss Beecher's housekeeper and healthkeeper* (1873) ἢ τὸ πρῶτον τῆς βιβλίου *Treatise on domestic economy*, ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1841 καὶ ἐπανεκδόθηκε πολλὰς φορές. Βλ. Kathryn Kish Sklar, *Catharine Beecher: A study in American domesticity*, Νέα Ὑόρκη 1973, σ. 333-334.

«Μεζιέρο» στους ελάχιστους σύγχρονους σοφούς που ασχολήθηκαν με την οικιακή οικονομία¹. Ο Ζύγουρας έκτιμᾷ ιδιαίτερα τὸ δεύτερο, καὶ στὸν πρόλογο πὸ ἐγράψε γιὰ τὴν ἐκδοση τῆς *Οικιακῆς Οἰκονομίας* τὸ 1889 ὁμολογεῖ ὅτι στράφηκε στὰ οἰκονομικὰ ἀφοῦ τὸ 1863 διάβασε τυχαῖα «τὸ πολλοῦ λόγου ἄξιον σύγγραμμα τοῦ Πρυτάνεως κυρίου Μεζιέρου, ἐπιγραφόμενον *L' Economie ou remède au pauperisme* τὸ βραβευθὲν ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας». Παραθέτει ἀπόσπασμα τοῦ βιβλίου μὲ τις ἀπόψεις τοῦ Μεζιέρου γιὰ τὴ σημασία τῆς διδασκαλίας τῆς οικιακῆς οἰκονομίας στὰ σχολεῖα. Μὲ ἀφορμὴ τὰ σχόλια τοῦ γάλλου καθηγητῆ καταδικάζει τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις γιὰ τὴν ἀδιαφορία της πρὸς τὸ θέμα².

Ἡ *Οικιακὴ Οἰκονομία* τῆς Σαπφοῦς Κ. Λεοντιάδος ἐκδόθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1887 «πρὸς χρῆσιν τῶν παρθεναγωγείων». Ἡ *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, τῆς ὁποίας ἦταν μέλος ἡ Λεοντιάς, ἀφιέρωσε στὸ βιβλίον μιὰ κολακευτικὴ κριτικὴ³. Λίγο ἀργότερα ἡ *Ἐφημερὶς* ἀπάντησε στὸν Ξενοφῶντα Ζύγουρα, ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶχε δυσανεστῆθαι ἀπὸ τὴν κριτικὴ αὐτή. Ἡ *Ἐφημερὶς*

1. Ὁ Ζύγουρας (*Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὁ.π., σ. 32) παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ M. L. Mezières, *L' Economie* (1853), τὸ ὁποῖο ὑποστηρίζει ὅτι ἡ «ιδιωτικὴ οἰκονομία εἶναι ἀναγκαίως ἡ βᾶσις καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς πολιτικῆς» καὶ ἐξετάζει τὴ στενὴ σχέση τῶν δύο.

2. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ὁ.π., σ. ιγ'-ιε'. Ὁ Ζύγουρας χαρακτηρίζει τὴν προκήρυξη τοῦ ὑπουργείου γιὰ τὴ συγγραφή βιβλίου ραπτικῆς «παράλογον πεισιμονὴν» καὶ γράφει ὅτι ὁ τμηματάρχης τοῦ ὑπουργείου δικαιολογήθηκε γιὰ τὴν παράλειψη τῆς οἰκονομίας λέγοντας ὅτι αὐτὴ δὲν περιλαμβάνεται στὰ προγράμματα τοῦ δημοτικοῦ στῆ Γερμανία. Ὁ συγγραφέας στὴ συνέχεια ἀναφέρεται σὲ διαγωνισμό τοῦ ὑπουργείου τὸ 1887 πὸν περιλαμβάνει καὶ τὴ συγγραφή σύντομου ἐγχειριδίου οικιακῆς οἰκονομίας μόνο γιὰ τὰ διδασκαλεῖα, δηλαδὴ γιὰ τὸ Ἀρσάκειο: «Ὁ διαγωνισμὸς οὗτος εἶναι τοσοῦτον ἀνωφελὴς διὰ τὰ παρθεναγωγεῖα ὡς καὶ διὰ τὸν συγγραφέα, ὥστε οὐδεὶς ἔχων ἄρτιον τὸν νοῦν θέλει ὑποβάλει συγγραφήν πρὸς ἔγκρισιν».

3. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Διδασκόμεθα τὴν οικιακὴν οἰκονομίαν;», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α' /30 (1887), σ. 3-4.

τοῦ καταλογίζει ἰδιοτέλεια· ἀποδίδει τὴν ἀρνητικὴ γνώμη του γιὰ τὸ ἔργο τῆς Λεοντιάδος στὸ φόβο μήπως χάσει τὰ κέρδη του, μήπως δηλαδή δὲν ἐξασφαλίσει τὴν προτίμηση τοῦ βιβλίου του στὸ διαγωνισμό τοῦ ὑπουργείου. Ἐπίσης τὸν κατηγορεῖ ὅτι ἀναφέρεται στὶς δυσμενεῖς ἐντυπώσεις πού ἡ *Οἰκιακὴ Οἰκονομία* τῆς Λεοντιάδος προκάλεσε σὲ γνωστούς του οἰκονομολόγους, χωρὶς νὰ τοὺς κατονομάζει ἢ νὰ ἐκθέτει τοὺς λόγους τους¹.

Ἡ Λεοντιάς ὑπάγει τὴ διδασκαλία πού ἀφορᾷ τὴ μεγιστοποίηση τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, ἀλλὰ δὲν περιορίζεται σὲ αὐτήν. Συμπεριλαμβάνει στὸ βιβλίο της πολλὰ ἀπὸ τὰ ζητήματα τῆς διεύθυνσης τοῦ οἴκου πού ἔθιγε καὶ ἡ *Πραγματεία*. Ἡ Λεοντιάς δὲν ὀριοθετεῖ τὸ ἀντικείμενό της τόσο αὐστηρὰ ὅσο ὁ Ζύγουρας, καὶ ἔτσι ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτὸ της νὰ λάβει ὑπόψη τὸ σύνθετο χαρακτῆρα τῶν καθηκόντων τῆς οἰκοδέσποινας. Ταυτόχρονα ἡ προσέγγισή της διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἐκείνη τῆς *Πραγματείας*, καθὼς δὲν ἀρκεῖται νὰ περιγράψει ἀπλῶς τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἡ οἰκοδέσποινα πρέπει νὰ ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντά της, ἀλλὰ ἀναλύει διεξοδικὰ τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴ σημασία τῆς ἀνάθεσης τῆς φροντίδας τοῦ οἴκου στὶς γυναῖκες.

Σύμφωνα μὲ τὴν τελικὴ διατύπωση τῆς Λεοντιάδος, «Τὸ βαθὺ καὶ σπουδαῖον περιεχόμενον νόημα τῆς *Οἰκιακῆς Οἰκονομίας* διατυποῦται εἰς ταῦτα: *Οἰκιακὴ Οἰκονομία* σημαίνει τὴν σωματικὴν καὶ πνευματικὴν παρασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ὅπως γένωνται ἄξιοι ἀρχηγοὶ καὶ κυβερνήται καὶ μορφωταί, καὶ προβιβασταὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου ὑπὸ ὕλικὴν καὶ ἠθικὴν ἔποψιν. τὴν σκόπιμον καὶ θεάρεστον κίνησιν καὶ ἐνέργειαν τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν αὐτῶν δυνάμεων ἐπὶ τῶν δυνάμεων καὶ ἐνεργειῶν τῆς φύσεως καὶ τὴν μετὰ λόγου καὶ ἀρετῆς χρῆσιν τῶν ὑπαρχόντων ἀλλων καὶ ὕλικῶν κεφαλαίων πρὸς παραγωγὴν καὶ κτήσιν τῶν οἰκειῶν καὶ ἀναγκαιούντων τῷ τε ἀτομικῷ καὶ οἰκογενειακῷ

1. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ὁ Κύριος Ξενοφῶν Ζύγουρας», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Α' /32 (1887), σ. 5.

βίω ἀγαθῶν τὴν τε συνετὴν καὶ σώφρονα διαχείρισιν πάντων τούτων καὶ τὴν μετὰ δυνάμεως ἠθικῆς διοίκησιν καὶ διακανόνισιν τῆς ἀναλώσεως καὶ δαπάνης αὐτῶν διὰ τὰς παρούσας ἀνάγκας, καὶ ἐπὶ τούτοις πᾶσι τὴν ἐκ τῆς τοιαύτης διαχειρίσεως προερχομένην διατήρησιν καὶ προβλεπομένην φύλαξιν καὶ αὔξησιν αὐτῶν διὰ τὰς μελούσας»¹. Συνοπτικότερα ἡ Λεοντιάς ὀρίζει ἐπίσης τὴν οἰκιακὴν οἰκονομία ὡς «ἐπιστήμη καὶ τέχνη τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου»² ἢ «ἐπιστήμη καὶ τέχνη τῆς ἐνεργείας καὶ κινήσεως καὶ ζωῆς τῆς κατ' οἶκον κοινωνίας καὶ πολιτείας»³.

Ἡ συγγραφέας ἐξετάζει πρῶτα τὴ θέση, τὴν ἐπίπλωση καὶ τὴ διακόσμηση τῆς κατοικίας⁴. Ἐξηγεῖ ὅτι δίνει προτεραιότητα στὸ θέμα γιατί «ὁ οἶκος ἐστὶ τὸ πρῶτον ἀντικείμενον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἐν ᾧ πᾶσα αὕτη καὶ κατὰ θεωρίαν καὶ πρᾶξιν περιστρέφεται»⁵. Παρόλο πού δίνει μεγάλη σημασία στὴν οἰκονομικὴ πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς, τῆς μίσθωσης καὶ τῆς ἐπίπλωσης τοῦ σπιτιοῦ, εἶναι φανερό πὺς πιστεύει ὅτι ἡ ὑλικὴ διάσταση τῆς οἰκογενειακῆς εὐημερίας δὲν περιορίζεται ἀπλῶς στὴν ἐξασφάλιση γερῶν οἰκονομικῶν θεμελιῶν, ἀλλὰ ἀφορᾷ ἐπίσης καὶ τὶς συνθῆκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Στὴ συνέχεια πραγματεύεται τὴ σωματικὴ, διανοητικὴ, ἠθικὴ καὶ καλαισθητικὴ κατάσταση «τῶν ἀρχικῶν τῆς οἰκίας προσώπων»⁶ καὶ τὰ μεταξὺ τους καθήκοντα, τὰ πρὸς τοὺς τρίτους καὶ πρὸς τοὺς ὑπηρέτες⁷. Πιστεύει ὅτι «ἡ ἀρχικὴ αἰτία τῆς καλῆς ἢ κακῆς διεξαγωγῆς τῶν τοῦ οἴκου καὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου ἐν γένει ἐστὶν ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνὴ [διότι] ἡ ἐπιτυχῆς ἢ ἐναντία διοίκη-

1. Σαπφῶ Κ. Λεοντιάς, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία, πρὸς χρῆσιν τῶν Παρθενιαγωγέων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1887, σ. 281-282.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 282.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 10.

4. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Α': «Ὁ οἶκος ἢ ἡ οἰκία», σ. 19-45.

5. Στὸ ἴδιο, σ. ε'.

6. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Β': «Τὰ ἐν τῷ οἴκῳ πρόσωπα», σ. 46-61.

7. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Γ': «Καθήκοντα τῶν ἐν τῷ οἴκῳ προσώπων», σ. 62-

σις ἐξ ἐκείνων ἐξαρτᾶται καὶ εἰς ἐκείνους ἀνάγεται, οὐδὲ εἶνε δυνατὸν τὰ πράγματα νὰ γίνωνται ἀγαθὰ ἢ καὶ καλὰ ἂν μὴ οἱ ἐνεργοῦντες αὐτὰ ὧσι πρὸς τοῦτο παρεσκευασμένοι»¹.

Τὰ ἐπόμενα κεφάλαια ἀφοροῦν τὸν οἰκογενειακὸ πλοῦτο², τὴν χρῆση του³, τὴ φύλαξιν καὶ τὴν αὔξησίν του⁴. Οἱ οἰκονομικὲς καὶ οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς ποὺ ἐπικαλεῖται ἡ Λεοντιάς δὲ διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ κυριαρχοῦν στὰ συγγράμματα τοῦ Ζύγουρα. Ἐκείνη πάντως δίνει τὸ μεγαλύτερον βᾶρος στὴ χρῆση τοῦ πλοῦτου. Στὸ σχετικὸ κεφάλαιον, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συστηματικὴν ρύθμισιν τῶν οἰκογενειακῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναγκῶν μὲ τὴ βοήθειαν τῆς καταστιχογραφίας, πραγματεύεται τὴ «θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν ἀπὸ οἰκονομικὴν καὶ ὑγιεινὴν ἀποψιν». Διαχωρίζει τὶς ἀνάγκας σὲ σωματικὰς τῶν ὑγιῶν καὶ τῶν ἀρρώστων, σὲ πνευματικὰς, σὲ ψυχαγωγικὰς καὶ σὲ κοινωνικὰς ἢ «ὑπὲρ τοῦ πλησίον».

Στὴν ἐνότητᾳ γιὰ τὶς σωματικὰς ἀνάγκας, ποὺ εἶναι καὶ ἡ μεγαλύτερη, ἡ Λεοντιάς ἀναπτύσσει ζητήματα γιὰ τὴ διατροφή, τὸν ἱματισμὸν, τὴν καθαρότητα καὶ τὴν πλύσιν, καθὼς καὶ τὴν θέρμανσιν καὶ τὸ φωτισμὸν, παραθέτοντας ὁδηγίαις ποὺ διευκολύνουν τὴν οἰκοδόσποινα νὰ ἐξοικονομήσῃ χρήματα, κόπον καὶ χρόνον, καὶ συγχρόνως νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν μεγαλύτερην δυνατὴν ἄνεσιν καὶ ὑγιεινὴν στήν οἰκογένειαν. Γιὰ παράδειγμα, ἀφοῦ ἐκθειάσῃ τὴ λιτὴν διατροφήν, παρουσιάζει τὶς θρεπτικὰς ιδιότητεσ τῶν τροφῶν βοηθώντας τὴν οἰκοδόσποινα νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰ γνήσια φρέσκα τρόφιμα καὶ νὰ τὰ ἀξιοποιεῖ μὲ τοὺς κατάλληλους τρόπους μαγειρικῆς. Στὸ θέμα τοῦ ἱματισμοῦ ἐξετάζει τὴν ἐπιλογὴν καὶ τὴν χρῆσιν διαφόρων ὑφασμάτων καὶ εἰδῶν ρουχισμοῦ ἀπὸ πρακτικὴν καὶ αἰσθητικὴν ἀποψη, ἐνῶ στὴν ἐπόμενη ἐνότητᾳ τοῦ κεφαλαίου παραθέτει ὁδηγίαις

1. Στὸ ἴδιον, σ. ε'.

2. Στὸ ἴδιον, Κεφ. Δ': «Ὁ οἰκογενειακὸς πλοῦτος», σ. 88 - 138.

3. Στὸ ἴδιον, Κεφ. Ε': «Χρῆσις τοῦ οἰκογενειακοῦ πλοῦτου», σ. 138-256.

4. Στὸ ἴδιον, Κεφ. ΣΤ': «Φύλαξις καὶ αὔξισις τοῦ οἰκογενειακοῦ πλοῦτου», σ. 256-268.

για τὸ καθάρισμα τοῦ σπιτιοῦ καὶ τὴν πλύση. Διατυπώνει τὶς παραινέσεις τῆς συνήθως σὲ τρίτο ἐνικὸ πρόσωπο, ὅπου ὑποκείμενο εἶναι «ἡ οἰκοδέσποινα».

Ἡ Λεοντιάς θεωρεῖ ὅτι οἱ πρακτικὲς συμβουλὲς καὶ οἱ συνταγὲς ἔχουν τὴ θέση τους στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι τὸ ἅπαν: «[...] περιλαμβάνονται μὲν ἐν τῷ οἰκιακῷ καὶ οἰκογενειακῷ βίῳ, καὶ περιέχονται ἐν τῷ κύκλῳ τῶν γνώσεων καὶ τῶν πρακτικῶν ἐργασιῶν τῆς οἰκοδεσποίνης [...], δὲν συνιστῶσιν ὅμως τὴν οὐσιώδη καὶ βαρυσήμαντον καὶ πολύτιμον ἔννοιαν τῆς *Οἰκιακῆς Οἰκονομίας*, δὲν συγκροτοῦσι τὸ σοβαρὸν καὶ πλουτοφόρον βάθος τῆς ἐννοίας αὐτῆς, ἀλλ' ἀνήκουσιν εἰς ἐν σημεῖον τοῦ ἐκτεταμένου πλάτους αὐτῆς, εἰς ἐν μέρος τῶν τοῦ οἰκιακοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ βίου πρακτικῶν ἐνασχολήσεων τῆς ἀγαθῆς οἰκοδεσποίνης»¹. Στὸ βιβλίον τῆς πάντως προτάσσει τὸ «πρακτικὸν μέρος», πράγμα πού «ἴσως θέλει φανῆ παράδοξός τις νεωτερισμός», γιατί «πολλῶ δὲ μᾶλλον εἰς τοῦτο τὸ μάθημα ὕπερ παρὰ πᾶν ἄλλο ἐπὶ τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς πεῦρας θεμελιοῦται καὶ ἐκ ταύτης ἐξάγονται ἀμέσως αἱ θεωρίαι καὶ οἱ κανόνες αὐτοῦ»².

Ἄκόμη ἀναφέρει ὅτι, παρόλο πού γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου τῆς χρησιμοποίησε γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ βοηθήματα, «βάσιν πάντων καὶ τύπον καὶ κανόνα τῆς ὅλης διηκούσης ἐν τῷ ἔργῳ ἐννοίας» εἶχε τὸν *Οἰκονομικόν* τοῦ Ξενοφῶντος, στὶς ρῆτρες τοῦ ὁποίου θεμελίωσε κάθε κεφάλαιο καὶ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τῆς. Μότο τοῦ βιβλίου τῆς εἶναι μιὰ φράση ἀπὸ τὸν *Οἰκονομικό*: «Δοκεῖ γοῦν ἔφη ὁ Κριτόβουλος οἰκονόμου ἀγαθοῦ εἶναι κατοικεῖν τὸν ἑαυτοῦ οἶκον»³. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο παρατίθενται καὶ στὴν ἀρχὴ κάθε κεφαλαίου. Ἐπίσης ἀναφέρεται στὸν τρόπο πού ὁ Ξε-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 281.

2. Στὸ ἴδιο, σ. ε'. Τὸ «Θεωρητικὸν Μέρος» περιλαμβάνει τὶς ἐνόητες: Α' Ὁ οἶκος καὶ τὰ οἰκογενειακὰ ἀγαθὰ (σ. 269-275), Β' Κανόνες τῆς χρήσεως, φυλάξεως καὶ ἀξίσεως τῶν οἰκογενειακῶν ἀγαθῶν (σ. 275-280) καὶ Γ' Ἔννοια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας (σ. 280-286).

3. Στὸ ἴδιο, σ. δ'.

νοφῶν συνδέει τὴ θεωρία μὲ τὴν πρακτικὴν, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν προτεραιότητα ποὺ δίνει ἡ ἴδια στὸ πρακτικὸ μέρος τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας.

Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ σημασία ποὺ ἀποδίδει ἡ Λεοντιάς στὸ «πρακτικὸ» μέρος τῆς διδασκαλίας διαφοροποιεῖ τὴν ἀντίληψή της γιὰ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Ζύγουρα. Ἡ συστηματικὴ ἀναφορά της στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία ὡς «ἐπιστήμης καὶ τέχνης» ἐναρμονίζεται μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ δίνει στὶς πρακτικὰς ὁδηγίαις (οἱ ὁποῖες σίγουρα ἐμπίπτουν στὴν κατηγορία τῶν «συνταγῶν» ποὺ τόσο ἀντιπαθεῖ ὁ Ζύγουρας) καὶ ἀντίκειται στὴν προσπάθειά του νὰ πείσει πάση θυσίᾳ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ της ὑπόσταση.

Ἡ οὐσιαστικότερη διαφορὰ τῆς Λεοντιάδος ἀπὸ τὸ Ζύγουρα πάντως ἔγκειται στὴν εὐρύτερη ἔννοια ποὺ ἀποδίδει στὸν οἶκο καὶ τὴν οἰκιακὴ εὐδαιμονία. Ἡ Λεοντιάς δὲν ἔχει λόγο νὰ ἀμφισβητήσει τὴ χρησιμότητα τῶν «συνταγῶν», ἐφόσον δὲν ταυτίζει τὴν εὐδαιμονία μὲ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τόσο ἀπόλυτα ὅσο ὁ Ζύγουρας. Ἄλλωστε στὸ ἀσύμπτωτο τῶν δύο θεμελιώνει καὶ τὴν αὐτονομία ποὺ ἀναγνωρίζει στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία. Ἡ πολυδιάστατη ἔννοια ποὺ ἀποδίδει στὴν εὐδαιμονία ἐπιβάλλει μία προσέγγιση ποὺ δὲν ἐπιδέχεται τὸν ὀρθολογισμό τοῦ Ζύγουρα, ὁ ὁποῖος προϋποθέτει ἓνα σαφὴ σκοπὸ — τὴ μεγιστοποίηση τοῦ πλούτου. Ἡ Λεοντιάς δὲν ἀρνεῖται τὸν ἐξορθολογισμό τοῦ οἴκου· ἀντίθετα τὸν καλλιεργεῖ σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ὡστόσο ἡ ἄρνηση ἢ ἡ ἀδυναμία της νὰ υἱοθετήσει ἓναν μονοδιάστατο ὀρισμὸ τοῦ οἴκου καὶ ἡ προσπάθειά της νὰ συμπεριλάβει ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν «ἐνέργεια καὶ κίνηση καὶ ζωὴ τῆς κατ' οἶκον κοινωνίας» ἀποδυναμώνει ἀναγκαστικὰ καὶ τὴ δυνατότητά της νὰ προτείνει εὐσύνοπτους ὀρθολογικοὺς κανόνες ποὺ νὰ ρυθμίζουν ὅλες τὶς σημαντικὰς δραστηριότητες ποὺ ἐντάσσονται στὸ σύνθετο ἔργο τῆς οἰκοδόσποινας.

Ὅπως ὁ Ζύγουρας, ἡ Λεοντιάς ἀνάγει τὴν κλίση τῶν γυναικῶν στὰ τοῦ οἴκου στὴ φύση: «Ἡ γυνὴ καὶ ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ πρὸς [τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν] ἀποδεικνύεται ὠρισμένη· διότι εἶνε πεπλασμένη διὰ σώματος λεπτοτέρου καὶ αἰσθητικωτέρου κατὰ

τὸ νευρικὸν σύστημα καὶ τὰ κινητικὰ καὶ αἰσθητήρια ὄργανα ἢ τὸ τοῦ ἀνδρός, καὶ πεπρωκισμένη δὲ εἶνε διὰ πνεύματος, ὅπερ ὑπερβαίνει μὲν τὸ τοῦ ἀνδρός κατὰ τὴν ὀξύνοϊαν, τὴν φανταστικότητα καὶ τὴν προβλεπτικότητα τοῦ νοῦ, κατὰ τὴν εὐαισθησίαν, τὸ στοργικὸν καὶ τὸ συμπαθὲς καὶ τὸ προαισθητικὸν τῆς καρδίας, καὶ κατὰ τὴν ὑπομονὴν καὶ τὴν θεοσέβειαν· ἐλασσοῦται δὲ κατὰ τὸ δειλὸν καὶ τὸ φιλύποπτον καὶ τὸ προφυλακτικὸν καὶ τὸ ἄτολμον. Αὗται δὲ αἱ ιδιότητες, σωματικαὶ καὶ ψυχικαί, καθιστῶσι καὶ καταδεικνύουσιν αὐτὴν ἰκανωτέραν καὶ ἀρμοδιωτέραν τοῦ ἀνδρός εἰς τὰ ἐντὸς τοῦ οἴκου, εἰς τὴν μείζονος στοργῆς καὶ ἀγάπης δεομένην τροφήν καὶ ἀνατροφήν τῶν τέκνων, εἰς τὰς λεπτῶν δακτύλων καὶ χειρῶν δεξιῶν καὶ εὐκάμπτων χρηζούσας ἐργασίας τοῦ οἴκου, εἰς τὴν μετὰ συμπαθείας, τρυφερότητος καὶ καλαισθησίας περιποιήσιν καὶ περίθαλψιν τῶν οἰκογενειῶν, ἐν γένει εἰς τὴν μετὰ συλλογισμοῦ, ἐπιφυλάξεως καὶ κηδομένης καὶ φειδομένης προαισθητικότητος χρῆσιν τῶν οἰκιακῶν ἀγαθῶν, ἐξ ἧς ἡ διατήρησις καὶ ἡ φύλαξις καὶ ἡ αὐξήσις αὐτῶν προκύπτει»¹.

Ἡ Λεοντιάς ἐπίσης πιστεύει ὅτι καὶ ὁ ἀνδρας πρέπει νὰ γνωρίζει καὶ νὰ ἐφαρμόζει τὰ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας². Ἀναπτύσσει ἐκτενέστερα ἀπὸ τὸ Ζύγουρα τὸ ἰδεῶδες τῆς συντροφικότητος, τὴν ὁποία συνδέει μὲ τὴν ἀμοιβαία κατανόησιν καὶ ἐκτίμησιν τῶν συζύγων. Ἐτσι συμβουλεύει τὴ σύζυγο γιὰ εἰλικρίνεια, σεβασμὸ καὶ φροντίδα πρὸς τὸ σύζυγο, καὶ ἐκεῖνον τὸν προτρέπει νὰ τὴν ὑπολογίζει ὡς «συνεργάτιδα», νὰ τὴ διδάσκει κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰσχύμαχου, νὰ τῆς φέρεται τρυφερά, νὰ ἀποφεύγει τὸν αὐταρχισμὸ καὶ τὴν ἀλαζονεία τοῦ ἰσχυρότερου, καὶ νὰ θυμᾶται ὅτι ἡ γυναῖκα εἶναι πλάσμα τοῦ Θεοῦ, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος, καὶ γι' αὐτὸ ἴση μαζί του³.

Τὸ ἰδεῶδες τῆς συντροφικότητος συνεπάγεται καὶ κάποιον ἔλεγχον τῶν ἐξουσιῶν τῆς οἰκοδέσποινας, ἰδίως ἀφοῦ τὸ πρότυπο τοῦ

1. Στὸ ἴδιο, σ. 11-12.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 63, 108, 270.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 65-70.

συντρόφου απαιτεῖ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀνδρα, «συζύγου ἢ ἀδελφοῦ οἰκοδεσπότη» σὲ σοβαρὰ ζητήματα, ὅπως εἶναι ἡ κατάρτιση τοῦ ἐτήσιου προϋπολογισμοῦ¹, ὄχι ὅμως καὶ στὶς καθημερινὲς οἰκιακὲς ἐργασίες. Γιὰ τὸ δικό του καλὸ καὶ τῆς οἰκογένειας πάντως ὁ ἀνδρας πρέπει νὰ ὑποκύπτει στὶς ἠθικὲς ἐπιταγὰς τῆς οἰκοδέσποινας. «Διὰ τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς ἐγκρατείας τῶν δύο τούτων ἀδελφῶν, [ἡ οἰκοδέσποινα] ἀφ' ἐνὸς σώας ἔχουσα καὶ ὑγιὰς τὰς φρένας ζηραίνει διὰ τοῦ πυρός τοῦ πηνελοπέιου ὄμματός της καὶ τὴν λεπτοτάτην ῥίραν τῆς ὀρέξεως πρὸς τὰς φαύλας ἡδονάς, ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς ἐγκρατείας κρατεῖ καὶ ἐξουσιάζει διὰ στιβαρᾶς χειρὸς τὰς ὀρέξεις καὶ ἐπιθυμίας τὰς φυσικωτέρας καὶ θεμιτωτέρας καὶ ἐαυτῆς καὶ τῶν τέκνων καὶ τοῦ συζύγου καὶ πάντων τῶν οἰκογενῶν, καὶ μετὰ περισκέψεως καὶ φρονήσεως ἐκτελεῖ αὐτὰς ὅσον πρέπει καὶ ὅσον εἶνε ἀζήμιον καὶ εἰς τὸν χαρακτήρα καὶ τὸ ἦθος καὶ τὸ βαλάντιον τῆς οἰκογενείας»².

Ὁ διευθυντικὸς ρόλος ποὺ ἡ Λεοντιάς ἀποδίδει στὴν οἰκοδέσποινα περιλαμβάνει ἐπίσης τὴν ἐξουσία στοὺς ὑπηρέτες ποὺ ἐκτελοῦν τὶς ἐντολές της. Στὸ εἰδικὸ ὑποκεφάλαιο ποὺ ἀφιερώνει στὸ θέμα συμβουλεύει τὴν οἰκοδέσποινα νὰ δείχνει χριστιανικὴ καλοσύνη στοὺς ὑπηρέτες καὶ τὸ βοηθητικὸ προσωπικὸ γενικὰ· συγχρόνως ὅμως νὰ ἐμπνέει τὸ σεβασμὸ τους καὶ νὰ τοὺς ἔχει πάντα ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της³. Ἀντίστοιχες συμβουλὲς βρῖσκουμε καὶ στὴν *Πραγματεία*.

Ὅπως ὁ Ζύγουρας, ἡ Λεοντιάς θεωρεῖ ὅτι ὁ πρωταρχικὸς χαρακτήρας τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων τῶν γυναικῶν δὲν ἀποκλείει τὴ συμμετοχὴ τους στὴν πλουτοπαραγωγικὴ ἐργασία. Μάλιστα ἀναγνωρίζει ὅτι μία γυναίκα μπορεῖ νὰ ἐργαστεῖ εἴτε ἀπὸ ἀνάγκη «εἴτε ἐκουσίως, διότι θέλει καὶ προτιμᾷ τὸν περισσεύοντα ἐκ τῶν οἰκιακῶν ἔργων της χρόνον νὰ δαπανᾷ εἰς ἔργον συμβάλλον εἰς τὸν προορισμὸν τῶν κατὰ τὸν βίον καὶ εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ οἰκογε-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 148.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 261.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 83-87.

νειακοῦ πλούτου, παρέχον δὲ εἰς αὐτὴν καὶ ἀφθονώτερα τὰ μέσα τοῦ ἱκανοποιεῖν τὸ διακρίνον τὴν εὐαίσθητον καὶ φιλόνητρον γυναικίαν καρδίαν τῆς συμπαθητικῶν ἐνδιαφέρον¹.

Τὰ ἐπαγγέλματα πού θεωρεῖ κατάλληλα εἶναι ἡ παιδαγωγία, ἡ μουσική, ἡ ζωγραφική, ἡ γλυπτική, ἡ καλλιγραφία, ἡ ἱατρική, ἡ φαρμακευτική, ἡ νοσηλευτική, ἡ μαιευτική, τὸ ἐμπόριο, ἡ διεύθυνση ταχυδρομικῶν ἢ τηλεγραφικῶν καταστημάτων καὶ ἡ καταστιχογραφία². Ἐν παραστῆ ὅμως ἀνάγκη, ἡ οἰκοδέσποινα μπορεῖ νὰ ἀξιοποιήσῃ βιοποριστικὰ τὶς «οἰκιακὰς τέχνας», ὅπως εἶναι ἡ ἀνθοποιία, ἡ πιλοποιία, ἡ κηπουρική, ἡ μαγειρική, ἡ ραπτική κτλ. Γι' αὐτὸ ἡ Λεοντιάς συνιστᾷ νὰ διδάσκονται τὰ σχετικὰ μαθήματα συστηματικὰ στὰ παρθεναγωγεῖα³. Ὅπως εἶναι ἡ ἀποκοπὴν ἐργασία στὸ σπῆτι, «ἤτις καὶ ὑλικῶς καὶ ἠθικῶς συμφέρει», μιὰ καὶ συνδυάζεται εὐκόλα μὲ τὰ καθήκοντα τῆς οἰκοδέσποινας καὶ τῆς μητέρας⁴. Ὅπως καὶ ὁ Ζύγουρας, ἡ Λεοντιάς θεωρεῖ τὰ καθήκοντα αὐτὰ τὸ ὑπέρτατο χρέος τῶν γυναικῶν στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία· χρέος τόσο σημαντικόν, ὥστε ἀπαιτεῖ κατάλληλη παιδεία καὶ, ἂν εἶναι δυνατό, δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση⁵.

Ἡ Οἰκιακὴ Οἰκονομία τῆς Ἀγγλαίας Λ. Πρεβεζιώτου⁶ ἐκδό-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 109.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 110.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 111-113.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 129-130.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 51.

6. Τὸ μοναδικὸ στοιχεῖο πού γνωρίζουμε γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἀγγλαίας Πρεβεζιώτου εἶναι ὅτι συνεργάστηκε στὸ περιοδικὸ Ἡ Βοσπορίς, πού διηύθυνε ἡ ἀδελφὴ τῆς Κορνηλία Λ. Πρεβεζιώτου, σύζυγος τοῦ Ἐμμανουὴλ Ταβανιώτη, στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1901 ὡς τὸ 1905. Ἡ Βοσπορίς εἶχε ποικίλη ὕλη καὶ ἀσκοῦσε συστηματικὴ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς γυναικείας χειραφέτησης. Τὸ 1903 (Ε' / 186, σ. 201-203) τὸ περιοδικόν, ἀγωνιζόμενον πάντοτε κατὰ «τῆς ἠθοφθόρου χειραφετήσεως», καθιέρωσε «οἰκιακὸν τμήμα», τὸ ὁποῖο ἀνέλαβε ἡ Ἀγγαία Πρεβεζιώτου. Ἀπὸ τὴ στήλη αὐτὴ ἡ συγγραφέας τῆς Οἰκιακῆς Οἰκονομίας ἔδινε ὁδηγίες γιὰ τὸν καθαρισμό τοῦ σπιτιοῦ, τὴ μαγειρική, τὴν

θηκε στήν Κωνσταντινούπολη τὸ 1892 καὶ προοριζόταν καὶ αὐτὴ «πρὸς χρῆσιν τῶν παρθεναγωγείων». Ὁ ἐκδότης Ἐμμανουὴλ Ταβανιώτης προλογίζει τὸ βιβλίο ἀρχίζοντας μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι: «Πάντες κατανοοῦσι τὴν μεγίστην καὶ ἀπαραίτητον ἀναγκαιότητα τοῦ μαθήματος τῆς *Οἰκιακῆς Οἰκονομίας* εἰς τὴν ὑγιᾶ καὶ ἀρτίαν μόρφωσιν τῆς γυναικὸς ὄλων τῶν τάξεων». Ὁ ἴδιος διευκρινίζει ὅτι ἀνέθεσε «εἰς τὴν μακρὰν πεῖραν ἐπὶ τοῦ μαθήματος τούτου κερτημένην λογιᾶν Δεσποινίδα Ἀγλαΐαν Α. Πρεβεζιώτου τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος πονήματος, ἥτις ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ἐκτενεστάτου διαγράμματος περιλαμβάνοντος ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκλαϊκευμένας πάσας τὰς πρὸς λελογισμένην διοίκησιν τοῦ οἴκου θεωρητικὰς γνώσεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ πλείστας ὅσας πρακτικὰς συμβουλάς καὶ ὁδηγίας, ὅσαι ἀπαιτοῦνται πρὸς καλὴν αὐτοῦ συντήρησιν, ἥτοι στοιχοῦσας ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴν πρακτικὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἔργου τῆς οἰκοκυρίας. Τὰς συνταγὰς καὶ ὁδηγίας ταύτας παρέλαβεν ἡ συγγραφεὺς ἐκ τῶν ἀρίστων τοῦ εἴδους τούτου γαλλικῶν καὶ ἀγγλικῶν συγγραμμάτων». Ἀναφέρει ἀκόμα ὅτι: «Προσεπάθησεν ἡ λογιᾶ Δεσποινὶς νὰ καταστήσῃ τὸ ἀνά χειρὰς πόνημα τόσῳ εὐληπτον καὶ πρακτικόν, ὥστε νὰ ᾖ προσιτόν, εἰς τὴν ἀντίληψιν καὶ αὐτῶν τῶν μικρῶν κορασίδων καὶ εὐχρηστον εἰς πᾶν παρθεναγωγεῖον». Τὸ βιβλίο, προσθέτει ὁ Ταβανιώτης, «δύναται νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ἐκτὸς τῆς σχολικῆς μορφώσεως ὡς οἰκογενειακὸν ἀνάγνωσμα διὰ πᾶσαν κόρην ἢ οἰκοδέσποιαν»¹.

Ἡ Πρεβεζιώτου ἀρχίζει μὲ τὴν ἀποστολὴ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἴδιας τῆς οἰκοδέσποινας: «Ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία διδάσκει τὴν καλὴν διοίκησιν τοῦ οἴκου· εἶναι δὲ μάθημα ἀναγκαιότατον διὰ τὴν γυναῖκα, διότι εἰς ταύτην εἶναι ἀνατεθημένη ἡ ἐσω-

ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, τὰ ἐργόχειρα καὶ τὴ ραπτικὴ κτλ., καὶ μὲ κάθε εὐκαιρία τόνιζε τὶς ὀλέθριες συνέπειες τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὸν οἶκο καὶ τὴν οἰκογένεια. (Γιὰ τὴν πληροφορίαν ὅτι ἡ Πρεβεζιώτου συνεργάστηκε στὴ *Βοσπορίδα* εὐχαριστοῦμε τὴν Κούλα Ξηραδάκη.)

1. Ἀγλαΐα Α. Πρεβεζιώτου, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία, πρὸς χρῆσιν τῶν Παρθεναγωγείων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1892, σ. γ'-δ'.

τερική τοῦ οἴκου διοικήσεις. Ἡ γυνὴ ὀφείλῃ νὰ γνωρίζῃ ὅτι τὸ νὰ διευθύνῃ τὸν οἶκον καὶ ν' ἀνατρέφῃ τὰ τέκνα εἶναι ὁ προορισμὸς τῆς, ἐπομένως τοῦτο πρέπει νὰ θεωρῆ ὡς τὸ σπουδαιότατον τῶν καθηκόντων τῆς, καθ' ὅσον ἐκ τῆς καλῆς ἢ κακῆς ἐκπληρώσεως αὐτοῦ ἐξαρτᾶται ἡ εὐδαιμονία ἢ ἡ δυστυχία τῆς οἰκογενείας¹.

Ἡ προετοιμασία τῆς οἰκοδέσποινας πρέπει νὰ ἀρχίζει σὲ μικρὴ ἡλικία. Ἀπαραίτητα ἐφόδια γιὰ τὸ ἔργο τῆς εἶναι ἡ «σωματικὴ ὑγεία», ἡ «διανοητικὴ ἀνάπτυξις» καὶ ἡ «ἠθικὴ μόρφωσις»². Ἡ Πρεβεζιώτου πάντως συμβουλεύει ὅτι «[π]ρὸς τούτοις ὅμως ἀνάγκη νὰ ἐξασκῆται ἐγκαίρως ἡ γυνὴ καὶ εἰς τινὰς ἀρετὰς ὅπως γυναικείας καὶ πρακτικωτέρας», στὴν τάξην, τὴν καθαριότητα, τὴ φιλεργία, τὴ δεξιότητα, τὴ φειδῶ καὶ τὴν καλὴν χρῆσιν τοῦ χρόνου³.

Τὸ πρῶτον καὶ μεγαλύτερον μέρος τοῦ βιβλίου («Ἑλικὸς διοργανισμὸς καὶ λελογισμένη διοίκησις τοῦ οἴκου») ἀφορᾷ τὴν ἐπιλογὴν, τὴ διαρρύθμισιν καὶ τὴν καθαριότητα τῆς κατοικίας⁴, τὶς ιδιότητες τῶν τροφίμων, τὶς τεχνικὰς διατήρησάς τους καὶ τὴ συμπεριφορὰν κατὰ τὸ φαγητό⁵, τὴν ἐπιλογὴν καὶ τὴ φροντίδα τοῦ ρουχισμοῦ καὶ τὶς σχετικὰς μὲ τὴν ἐνδυμασίαν οἰκιακὰς τέχνας⁶, καὶ τέλος τὴ θέρμανσιν καὶ τὸ φωτισμὸν τῆς κατοικίας καὶ τὸ ἡμερήσιον πρόγραμμα τῆς οἰκοδέσποινας, ποῦ παραδόξως ὑπάγεται στὸ ἴδιον κεφάλαιον⁷.

Στὸ δεύτερον μέρος («Ἠθικὸς καταρτισμὸς τοῦ οἴκου») ἀναπτύσσονται οἱ ἀρετὰς ποῦ πρέπει νὰ διακρίνουν τὴν οἰκοδέσποινα (εὐσέβεια, πραότητα, μετριοφροσύνη, σταθερότητα τοῦ χαρακτῆρα καὶ φιλοφροσύνη)⁸, οἱ «ὑγιεῖς» ψυχοπνευματικὰς ἀνάγκαις ποῦ ἰκα-

1. Στὸ ἴδιον, σ. 5.

2. Στὸ ἴδιον, σ. 5-6.

3. Στὸ ἴδιον, σ. 6-12.

4. Στὸ ἴδιον, Κεφ. Α' «Περὶ κατοικίας», σ. 13-29.

5. Στὸ ἴδιον, Κεφ. Β' «Περὶ τροφῆς», σ. 29-45.

6. Στὸ ἴδιον, Κεφ. Γ' «Περὶ ἱματισμοῦ», σ. 45-74.

7. Στὸ ἴδιον, Κεφ. Δ' «Περὶ θέρμανσεως καὶ φωτισμοῦ», σ. 74-82.

8. Στὸ ἴδιον, Κεφ. Α' «Ἀρεταὶ τῆς οἰκοδεσποίνης», σ. 82-87.

νοποιοῦνται μὲ τὰ ὠφέλιμα ἀναγνώσματα, τὶς οἰκογενειακὲς ὁμηγύρεις, τὸ θέατρο, τὴν ἀνθοκομία καὶ τὴ σωστὴ διαπαιδαγώγησι τῶν παιδιῶν¹, οἱ κανόνες τῆς εὐπρέπειας στὶς σχέσεις μὲ συγγενεῖς, γείτονες καὶ φίλους², οἱ σχέσεις μὲ τοὺς ὑπηρέτες³ καὶ ἡ κατάρτιση τοῦ οἰκογενειακοῦ προϋπολογισμοῦ⁴. Τὸ «Παράρτημα» εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ὑγιεινὴ καὶ τὴ νοσηλευτικὴ⁵.

Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς *Οἰκιακῆς Οἰκονομίας* τῆς Πρεβεζιώτου εἶναι ἡ ἔμφασι στὶς γνώσεις καὶ τὶς τεχνικὲς ποὺ ἀπαιτοῦν οἱ πρακτικὲς ἐργασίαι τοῦ οἴκου μὲ τὶς ὁποῖες ἀσχολεῖται πάντοτε ἡ οἰκοδέσποινα. Ἡ συγγραφέας ἀποδίδει στὴ γυναίκα τὴν εὐθύνη τοῦ ἐτήσιου προϋπολογισμοῦ καὶ τὴν παρακολούθησι τῶν καθημερινῶν δαπανῶν ὅμως ἀντίθετα μὲ τὸ Ζύγουρα καὶ τὴ Λεοντιάδα δὲ θεωρεῖ ὅτι ἀποτελοῦν τὴν κυριότερη ἢ μία ἀπὸ τὶς κυριότερες ἀρμοδιότητές της στὸν οἶκο, ἀλλὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀτέλειωτα καθήκοντά της. Ὁ τρόπος ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ ζήτημα θυμίζει περισσότερο τὴν *Πραγματεία*. Αὐτὸ ποὺ κυρίως διαχειρίζεται ἡ οἰκοδέσποινα ποὺ περιγράφει ἡ Πρεβεζιώτου εἶναι ἡ προσωπικὴ της ἐργασία. Τὰ «διευθυντικὰ» της καθήκοντα συνίστανται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἐπιβολὴ πειθαρχίας στὸν ἑαυτὸ της. «Ὁ χρόνος εἶναι χρῆμα»⁶, ἀλλὰ τὸ κόστος τῆς σπατάλης του εἶναι κυρίως ἡ ἀταξία στὴν ἐκτέλεσι τῶν οἰκιακῶν ἐργασιῶν.

Τὸ ὠρολόγιό πρόγραμμα ποὺ προτείνει ἡ Πρεβεζιώτου εἶναι ἐνδεικτικόν. Ἡ οἰκοδέσποινα καταπιάνεται μὲ τὰ οἰκιακὰ της ἔργα ἀμέσως μόλις σηκωθεῖ καὶ ντυθεῖ ἀπλυστάτην ἀλλὰ καθαρὰν

1. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Β' «Πνευματικαὶ καὶ ψυχαγωγικαὶ ἀνάγκαι τῆς οἰκογενείας», σ. 87-101.

2. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Γ' «Κοινωνικὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀνάγκαι. Καθήκοντα κοινωνικῆς εὐπρέπειας», σ. 101-111.

3. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Δ' «Περὶ ὑπηρετῶν καὶ ὑπηρετριῶν», σ. 112-118.

4. Στὸ ἴδιο, Κεφ. Δ' (sic) «Οἰκογενειακὸς προϋπολογισμὸς καὶ καταστιχογραφία», σ. 118-130.

5. Στὸ ἴδιο, Παράρτημα: «Ἵγιεινὴ, οἰκ. ἰατρικὴ καὶ φαρμακολογία, νοσηλεία», σ. 130-172.

6. Στὸ ἴδιο, σ. 9.

περιβολήν». Ἀερίζει, σκουπίζει, μαγειρεύει καὶ ράβει ὡς τὸ μεσημέρι. Μετὰ τὸ φαγητὸ ἀναπαύεται ἢ κάνει ἐλαφρὰ ἐργασία. Ἐπειτα ξαναράβει καὶ φροντίζει γιὰ τὸ δεῖπνο, ἐνῶ συγχρόνως ἐπιβλέπει τὰ παιδιά καὶ παρακολουθεῖ τὴ μελέτη τους. Τὸ ἀπόγευμα ἐπίσης ἀφιερώνει μίαν ὥρα σὲ ἐπισκέψεις, περίπατο ἢ «ὑποδοχὴ ξένων». Πρὶν κοιμηθεῖ κάνει τοὺς λογαριασμούς¹.

Στὰ ἀντίστοιχα προγράμματα ποὺ προτείνουν ἡ Λεοντιάς καὶ ὁ Ζύγουρας, ἡ γυναίκα περνάει ἐπίσης τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἡμέρας μὲ τίς φροντίδες τοῦ οἴκου. Ὁ Ζύγουρας ὅμως ἐπιτρέπει στὴν οἰκοδέσποινα μίαν ὥρα προσευχὴ καὶ μίαν ὥρα γιὰ σκέψεις «περὶ τῶν πρακτέων» τὸ πρωί, ἀνάπαυση μετὰ τὸ γεῦμα καὶ δύο σχετικὰ ἐλεύθερες ὥρες πρὶν ἀπὸ τὸ δεῖπνο². Ἀνάλογους «περισπασμούς» ἐπιτρέπει καὶ ἡ Λεοντιάς. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι, παρόλο ποὺ ἡ οἰκοδέσποινα τῆς Λεοντιάδος κατέχει σὲ βάθος τὴν περὶ τὰ οἰκιακὰ γνῶση, στὴν καθημερινή της ζωὴ ἐκτελεῖ λίγες ἐργασίες ἢ ἴδια. Κυρίως ἀρκεῖται νὰ «διατάσῃ» καὶ νὰ «ἐπιστατῇ» τοὺς ὑπηρέτες της³. Ἡ οἰκοδέσποινα τῆς *Πραγματείας* ἐπίσης ἀναλαμβάνει τίς οἰκιακὰς ἐργασίες ἢ ἴδια μόνον ὅταν δὲν ἔχει ὑπηρέτες. Διαφορετικὰ περιορίζεται νὰ τοὺς καθοδηγεῖ καὶ νὰ τοὺς διατάζει, νὰ τοὺς ἐπιτηρεῖ καὶ νὰ τοὺς ἐλέγχει. Ἐὰν καὶ ἀφιερώνει εἰδικὸ κεφάλαιο στὴ σχέση τῆς οἰκοδέσποινας μὲ τοὺς ὑπηρέτες, ἡ Πρεβεζιώτου θεωρεῖ δεδομένο ὅτι ἡ γυναίκα πρέπει ὄχι μόνον νὰ γνωρίζει τὰ πάντα γιὰ τὴν οἰκιακὴ ἐργασία, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀσχολεῖται ἢ ἴδια μὲ ὅλες της τίς λεπτομέρειες.

Ἡ Πρεβεζιώτου ἀποφεύγει νὰ χαρακτηρίσει τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία ἐπιστήμη ἢ τέχνη καὶ δὲν ἐξετάζει τὸ θέμα τῆς ὑπόστασός της. Ἀρκεῖται νὰ τὴν ὀνομάσει «μάθημα» ποὺ διδάσκει «τὴν καλὴν διοίκησιν τοῦ οἴκου»⁴. Στὸ μέρος γιὰ τὸν «ἠθικὸν καταρτισμὸν τοῦ οἴκου» ἡ συγγραφέας ἐπεκτείνεται σὲ ζητήματα στὰ ὁποῖα δὲν

1. Στὸ ἴδιο, σ. 10-12, 81-82.

2. Βλ. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἐπιτομή...*, ὅ.π., σ. 47-49.

3. Βλ. Σ. Κ. Λεοντιάς, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὅ.π., σ. 132-134.

4. Βλ. *Πραγματεία...*, ὅ.π., σ. 6.

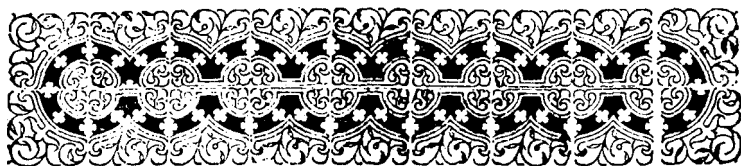
έμβαθύνει ή *Πραγματεία*, πού κατὰ τὰ ἄλλα ἐπίσης δίνει μεγάλη σημασία στίς τεχνικές γνώσεις. Πάντως ὁ τρόπος πού ἀντιλαμβάνεται τίς ἠθικές καί κοινωνικές διαστάσεις τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδέσποινας διαφοροποιεῖται ἀπό τὸν τρόπο τοῦ Ζύγουρα καί τῆς Λεοντιάδος. Γιατί, ἐνῶ ἐκεῖνοι προσπαθοῦν νά θεμελιώσουν τίς διαστάσεις αὐτές σὲ μία ρητὴ θεωρία γιὰ τὸν προορισμὸ τῶν ἀνθρώπων στὸν οἶκο καί τὸν κόσμο, ἡ Πρεβεζιώτου ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τίς τεχνικές τῆς προσαρμογῆς στὰ κριτήρια τῆς κοινωνικῆς εὐπρέπειας.

Ὁ κανόνας τοῦ ἐπαναλαμβανόμενου προτύπου καί οἱ μικρὲς διαφορὲς

Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα στὴν Ἑλλάδα ἐμφανίζονται συχνὰ στὸ γυναικεῖο τύπο δημοσιεύματα πού συμβουλεύουν τίς γυναῖκες πῶς νὰ ἀνταποκρίνονται στὰ οἰκιακά τους καθήκοντα, καθὼς καί ἄρθρα πού ἀφοροῦν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ καί τὴ μὸδα. Τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον πού ἐκδηλώθηκε γιὰ τὴν ὑγεία τὴν ἐποχὴ αὐτῇ¹ ἀποτυπώνεται ἐπίσης στὸ γυναικεῖο τύπο, ὅπου δημοσιεύονται συχνὰ κείμενα μὲ θέμα τὴν ἀτομικὴ ὑγιεινὴ καί τὴν ὁμορφιά, τὴν ὑγιεινὴ τῆς κατοικίας καί τὴ φροντίδα τῶν ἀρρώστων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὀρισμένους τίτλους πού περιλαμβάνονταν στὸ *Θησαυρὸ τῆς οἰκογενείας*, περιοδικὴ ἔκδοση τοῦ Σταμ. Θεοχάρη: «Ἡ κατοικία», «Αἱ τροφαί», «Οἰκιακὴ ἱατρικὴ καί φαρμακευτικὴ», «Ἐνδυμασία», «Οἰκιακὴ οἰκονομία»². Σὲ παρόμοια

1. Βλ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Ἡ παιδικὴ ἡλικία στὰ ἀγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Ἀθῆνα 1986, σ. 237-242.

2. *Ἡ κατοικία*, Ὁ Ἡσαυρὸς τῆς οἰκογενείας, ἐγκυκλοπαιδεία γνώσεων χρησίμων εἰς τὸν πρακτικὸν βίον, ὑπὸ Σταμ. Κ. Θεοχάρη, βάσει συγγράμματος τοῦ κ. Ρ. Ηουζὲ, ἐν Πάτραις 1892, τεῦχος Α'· *Αἱ τροφαί*, τεῦχος Β'· *Οἰκιακὴ ἱατρικὴ καί φαρμακευτικὴ*, τεῦχος Γ'· *Ἐνδυμασία*, τεῦχος Δ'· *Οἰκιακὴ οἰκονομία*, τεῦχος Ε'. Ὁ ἐκδότης τοῦ Ἡσαυροῦ εἶχε γράψει παλαιότερα καί ἔγχειρίδιο οἰκιακῆς οἰκονομίας, ἀντίτυπο τοῦ ὁποῦ ὅμως δὲν μπορέσαμε νὰ

“ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ,,

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ

Ἡ Ἑλλάς εἶναι ἴσως ὁ μόνος τόπος, ἡ μόνη χώρα, εἰς ἣν ἡ γυνὴ δὲν καταρτίζεται ποσῶς οὔτε δι' αὐτὰς τὰς ἐργασίας, εἰς ἃς μέχρι τοῦδε τὴν ἐθεώρουν ἀποκλειστικῶς προωρισμένην. Αὐταὶ αἱ ράπτριαί μας δὲν ἠξεύρουν ἐπιστημονικῶς, μαθηματικῶς τὸ ἔργον των. Αἱ μαγείρισσαί μας, αἱ πληρωνόμεναι ἀντὶ τεσσαράκοντα καὶ πενήκοντα δρ. κατὰ μῆνα, ἀγνοοῦσι πῶς νὰ κόψωσι τὸ κρέας των, ποῖον μέρος νὰ προορίσωσι διὰ τοῦτο καὶ ποῖον δι' ἐκεῖνο τὸ φαγητόν. Πολλάκις κρέας διὰ τοῦ ὁποίου μάγειρος εὐρωπαϊα θὰ διετῆρει οἰκογένειαν ἐπαρκῶς, ἀφθόνως καὶ μὲ ποικιλίαν τροφῆς ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας, ἡ ἰδικὴ μας τὸ σπαταλᾷ εἰς μίαν καὶ μόνην, καὶ μᾶς ἀφίνει νὰ πεινώμεν.

Ἡ «Οἰκιακὴ Ἐφημερίς» θὰ θέσῃ τέρμα τὴν εἰς κατάστασιν ταύτην. Θὰ μορφώσῃ τὰς κυρίας, καὶ δι' αὐτῶν θὰ μορφωθῶσι καὶ αἱ ὑπέρτριαι. Θὰ ἀναπληρώσῃ τὰ ἀλλαχοῦ λειτουργοῦντα πρακτικὰ σχολεῖα, ὡς καὶ τὰ πολυπληθῆ συγγράμματα καὶ περιοδικά, ἐν οἷς ἐκτίθεται ἡ διδασκαλία τῶν μαθημάτων τούτων.

Εἰσέρχεσθε διὰ πρῶτην φοράν εἰς τὸ μαγειρεῖον. Διὰ τῶν ὁδηγιῶν τῆς «Οἰκιακῆς Ἐφημερίδος» δύνασθε νὰ κατασκευάσητε Λουκούλιον γεῦμα, νὰ καταπλήξῃτε τὸν εἰδικώτερον μάγειρον, νὰ προκαλέσητε τὸν ἐνθουσιασμόν τοῦ δυστροπωτέρου συζύγου, ὃν ἀφίνει ἐντελῶς ἀπαθῆ καὶ ἀδιάφορον ἢ θαυμασιωτέρα μουσικὴ ἐκτελέσει τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ Μότσαρτ. Διὰ τῆς «Οἰκιακῆς Ἐφημερίδος» δύνασθε νὰ ἔχητε καθ' ἑκάστην ἐπὶ ἐβδομάδα ὅλην νέα φαγητά, νέον ρόφημα, νέον γλύκυσμα, διὰ μεθύδου ἀπλῆς, σαφoῦς, εὐκόλου.

θέματα έστιαζόταν ή *Βιβλιοθήκη τής γυναικός*, περιοδική σειρά πού έγκαινίασε τó 1894 ó γιατρός Άλεξάνδρος Γεωργιάδης και πού στό πρώτο έτος τής κυκλοφορίας της περιλάμβανε τίτλους όπως: «Ή οίκοδέσποινα ώς νοσοκόμος και φαρμακοποιός», «Όδηγός συμπεριφορᾶς τοῦ γυναικείου φύλου», «Πώς καθαρίζονται και διατηροῦνται τὰ ένδύματα» και «Υγιεινή τής οίκίας»¹. Στά οίκιακά καθήκοντα τών γυναικών έξειδικεύτηκε άποκλειστικά ή *Οίκιακή Έφημερίς*. Ένδεικτικά αναφέρουμε τὰ άρθρα: «Έπίπλωσις ύπνοδωματίου»², «Μαγειρική»³, «Τὰ πρὸς τούς άσθενείς καθήκοντά μας»⁴, «Διασκευή οίκου»⁵ και «Πλύσις άσπροροούχων»⁶. Τὰ πρακτικά θέματα τοῦ οίκου, καθώς και τὰ θέματα τής συμπεριφορᾶς και τής υγιεινῆς, δέν έλειπαν και άπό τήν *Έφημερίδα τών Κυριών* και τή *Φιλόκαλο Πηνελόπη*, πού περιλάμβανε έπίσης πολλά άρθρα για τή μόδα και τόν καλλωπισμό, τὰ όποία συναντοῦμε και σέ περιοδικά πού δέν άπευθύνονταν καταρχήν σέ γυναικείο κοινό, όπως π.χ. ή *Έστία*. Άκόμα τὰ γυναικεία περιοδικά άπαντοῦσαν συχνά σέ άναγνώστριες πού ζητοῦσαν συμβουλές για τέτοια θέματα.

Στό γυναικείο τύπο ό όρος «οίκιακή οίκονομία» χρησιμοποιόταν συχνά για νά δηλώσει τó σύνολο τών καθηκόντων τής οίκοδέσποινας ή τή διδασκαλία πού προετοίμαζε τις μαθήτριες για

έντοπίσουμε. Πρόκειται για τήν *Οίκιακή Οίκονομία ή περι τών καθηκόντων τής γυναικός*, έν Πάτρας 1876.

1. *Ή οίκοδέσποινα ώς νοσοκόμος και φαρμακοποιός*, Βιβλιοθήκη τής Γυναικός, διευθυνόμενη ύπό Άλεξ. Ι. Γεωργιάδου, ίατροῦ, έτος Α΄, βιβλίον 4ον, Άθήνησιν. *Όδηγός συμπεριφορᾶς τοῦ γυναικείου φύλου*, έτος Α΄, βιβλίον 5ον. *Πώς καθαρίζονται και διατηροῦνται τὰ ένδύματα*, έτος Α΄, βιβλίον 7ον. *Οίκιακή άνθοκομία*, έτος Α΄, βιβλίον 10ον, έν Άθήναις. *Υγιεινή τής οίκίας*, έτος Α΄, βιβλίον 11ον, έν Άθήναις.

2. *Οίκιακή Έφημερίς* Α΄/7 (1893).

3. *Στό ίδιο*, Α΄/7 (1893), άρθρο τής Άσπασίας Σκορδέλη.

4. *Στό ίδιο*.

5. *Στό ίδιο*, Α΄/11 (1893).

6. *Στό ίδιο*.

νά ανταποκριθῶν σὲ αὐτά. Ὁ ὅρος ἐμφανίζεται συχνὰ σὲ δημοσιεύματα πού ἀφοροῦν συγκεκριμένες οἰκιακὲς ἐργασίες, δὲ χρησιμοποιεῖται ὁμως συστηματικά. Γιὰ παράδειγμα, ἓνα ἄρθρο μὲ θέμα τὸ πλῦσιμο τῶν ἀσπρορούχων θὰ μπορούσε νὰ ἐμφανιστεῖ μὲ τίτλο ἢ ὑπέρτιτλο «Οἰκιακὴ οἰκονομία», νὰ χαρακτηριστεῖ «Χρήσιμαι γνώσεις», «Συνταγαί» κτλ. ἢ καὶ νὰ δεχτεῖ μόνο ἓναν περιγραφικὸ τίτλο. Πάντως πολλὰ ἀπὸ τὰ ἄρθρα πού ἐπιχειροῦν νὰ καθοδηγήσουν τὴν οἰκοδέσποινα στὶς λεπτομέρειες τῶν οἰκιακῶν τῆς καθηκόντων θυμίζουν ἀντίστοιχα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν *Πραγματεία καὶ τὴν Οἰκιακὴ Οἰκονομία* τῆς Πρεβεζιώτου ἢ τὸ ὁμώνυμο βιβλίον τῆς Λεοντιάδος. Ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἔννοια πού ἀποδίδεται στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ὕψεις τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδέσποινας στὶς ὁποῖες ἐστιάζονται τὰ περισσότερα δημοσιεύματα, ἢ ἀποψῆ τοῦ Ζύγουρα γιὰ τὴν προσφιλή του «ἐπιστήμη» δὲ φαίνεται νὰ εἶχε ἰδιαίτερη ἀπήχηση στὸ γυναικεῖο ἀναγνωστικὸ κοινό. Κέρδισε ὁμως ἔδαφος στὴν ἐκπαίδευση. Τὴν προώθησε ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἔδρα τοῦ δασκάλου τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας στὸ Ἄρσάκειο, ἀλλὰ καὶ τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας, πού ἐνέκρινε τὴν *Ἐπιτομὴ καὶ τὴν Οἰκιακὴ Οἰκονομία* καὶ συνέστησε τὴ χρῆση τους, ὅπως ἔκαναν καὶ διάφοροι δήμαρχοι. Εἶναι προφανὲς ὅτι στὰ περιεχόμενα αὐτῶν τῶν βιβλίων βασίστηκε τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τοῦ 1893 γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος στὰ παρθεναγωγεῖα¹.

1. Τὸ πρόγραμμα ὄριζε τὰ ἑξῆς: «*Εἰσαγωγή*: Ἡ δημιουργία, τὰ ζῶα, οἱ ἄνθρωποι καὶ αἱ συνθήκαι ὑπάρξεως αὐτῶν, ὁ πλοῦτος, ἡ οἰκονομία καὶ τὰ ὄρια αὐτῆς. *Θεωρητικὴ οἰκονομία, χρηματιστικὴ*: Ἡ παραγωγή καὶ τὰ ὄργανα αὐτῆς. Ἡ ἐργασία πρῶτον τῆς παραγωγῆς ὄργανον. Τὸ κεφάλαιον δεῦτερον τῆς παραγωγῆς ὄργανον. Ἡ φύσις καὶ αἱ ἰδιότητες αὐτῆς τρίτον τῆς παραγωγῆς ὄργανον. *Οἰκονομικὴ*: Ἡ πρόνοια, ἡ φειδώ. Αἱ λοιπαὶ ἀρεταί. *Χρηστικὴ*: Ἡ χρῆσις, αἱ δαπάναι, ἡ ἀνάλωσις καὶ οἱ κανόνες αὐτῶν. *Πρακτικὴ οἰκονομία*: Ἐφαρμογὴ ἐν τῇ πράξει τῆς οἰκονομίας. Ἡ γυνὴ ἐν τῇ πράξει. Βοηθητικὰ μέσα διὰ τὴν πράξιν. *Πρακτικὴ χρηματιστικὴ*: Ἐργασίας ἐφαρμογαί. Αἱ τιμαὶ τῆς ἐργασίας καὶ τῶν κεφαλαίων. Οἰκιακὴ παραγωγή. Βιοποριστικὴ ἐφαρμογὴ. *Πρακτικὴ οἰκονομικὴ*: Ἡ πρόνοια καὶ ἡ φειδώ. Ταμιεύματα καὶ

Ἡ ζέση μὲ τὴν ὁποία οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγχειριδίων κηρύττουν τὰ διδάγματα τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας μαρτυρεῖ ἴσως τὴν πρόθεσή τους νὰ εἰσαγάγουν νεοτερισμούς. "Ὁμως δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι τὰ διδακτικὰ κείμενα δὲν ἱκανοποιοῦν πάντα τὴν ἀνάγκη γιὰ πληροφόρηση ἢ μόνον αὐτὴ· συχνὰ οἱ ἀναγνώστες τὰ ἀποζητοῦν γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν συνήθειες καὶ ἀπόψεις πού ἔχουν ἤδη ἐπιλέξει¹. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Ἑλληνίδες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἐκδόθηκαν τρία ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια πού ἐξετάσαμε, ἦταν γενικὰ περισσότερο ἐξοικειωμένες μὲ τὰ πρότυπα πού προβάλλουν ἀπὸ ὅ,τι οἱ Ἑλλαδίτισσες, καὶ ὅτι οἱ γυναῖκες τῶν λαϊκῶν τάξεων γενικὰ ταυτίζονταν μὲ αὐτὰ τὰ πρότυπα λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι οἱ πιδ εὐπορες. Πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τοπικὴ καὶ ταξικὴ τῆς προέλευση, μία ἀναγνώστρια θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἐξοικειωμένη μὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀρχές καὶ ἀξίες πού ἐπικαλοῦνται οἱ συγγραφεῖς καὶ ὄχι μὲ ἄλλες. Γιὰ παράδειγμα, θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρίζει δικές τῆς συνήθειες στὶς ὁδηγίες τῶν ἐγχειριδίων γιὰ τάξη στὴν οἰκιακὴ ἐργασία, ἀλλὰ νὰ ἀγνοεῖ τὰ περὶ καταστροφολογίας ἢ καὶ νὰ μὴν ἀποδέχεται τὴν ἀναγκαιότητά τῆς.

Εἶναι λάθος νὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ συνοχὴ στὸ ἦθος πού χαρακτηρίζει τὰ ἐγχειρίδια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας. Στὴ σχέση τῶν γυναικῶν μὲ τὸν οἶκο, ὅπως προδιαγράφεται στὰ βιβλία, εὐκόλα διακρίνει κανεὶς στοιχεῖα πού ἀνάγονται στοὺς ἀρ-

ἀποθεματικόν. Πρακτικὴ χρηστικὴ: Πρόσοδοι καὶ χρήσις. Αἱ δαπάναι καὶ ὁ κανονισμὸς αὐτῶν. Σχέδια προϋπολογισμῶν. Πρόχειρον οἴκου. Δαπάναι συντηρήσεως, ἱματισμοῦ, κατοικίας καὶ περικοσμῆσεως. Ἐκτέλεισις δαπανῶν καὶ διάγνωσις εἰδῶν ἀναλώσεως. Ἡ διεύθυνσις τοῦ οἴκου: Ὁδηγία περὶ διεύθυνσεως οἴκου. Ἡ συμπεριφορὰ πρὸς οἰκιακὴν ἀρμονίαν. Συμπεριφορὰ πρὸς τοὺς νοσοῦντας. Συμπεριφορὰ πρὸς συντήρησιν τῆς ὑγείας». Στὸ «Κανονιστικὸν περὶ ὥρολογίου καὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων τῶν πλῆρων παρθεναγωγείων καὶ τῶν διδασκαλείων τῶν θηλέων», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. φύλ. 163, 21 Αὐγούστου 1893.

1. Βλ. Kathleen M. Davies, «Continuity and change in literary advice on marriage», στὸ R. B. Outhwaite (ἐπιμ.), *Marriage and society. Studies on the social history of marriage*, Λονδίνο 1981, σ. 58-59, 78.

χαίους, την Παλαιά Διαθήκη και τὸ Χριστιανισμό. Ἡ πολικότητα ἀνάμεσα στὴν ἐσωστρεφή οἰκονομικὴ λειτουργία τῆς γυναίκας καὶ τὴν ἐξωστρέφεια τοῦ ἀνδρα ποὺ τονίζεται στὰ ἐγχειρίδια εἶναι ἰδέα τόσο παλιά, ὥστε φαινομενικὰ τουλάχιστον δὲν ἔχει ἱστορία ἢ ἔχει μιὰ ἱστορία ποὺ ἐπαναλαμβάνεται. Στὴν ἀρχαιότητα τὸ αἶσθημα αὐτῆς τῆς πολικότητας ἦταν τόσο ἰσχυρό, ὥστε τὸ ἐκφράζουν ὑμνητὲς καὶ κατακριτὲς τῆς γυναίκας καὶ μάλιστα μὲ ἀνάλογες παρομοιώσεις. Στὸν *Οἰκονομικό*, τὸ ἔργο τοῦ Ξενοφῶντος στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται πολὺ συχνὰ ὁ Ζύγουρας καὶ ἡ Λεοντιάς, ἡ σύζυγος παρομοιάζεται μὲ τὴ βασίλισσα τῶν μελισσῶν, ἐνῶ στὴ *Θεογονία* ὁ Ἡσίοδος τὴν παρομοιάζει μὲ κηφήνα¹. Ἡ ταύτιση μὲ τὸν οἶκο, ἡ φειδῶ καὶ ἡ ἀφοσίωση στὸ σύζυγο καὶ τὴν οἰκογένεια ἀποτελοῦν βασικὲς γυναικεῖες ἀρετὲς σύμφωνα μὲ τὴν Παλαιά Διαθήκη καὶ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία, ἡ ὁποία μάλιστα παρομοιάζει τὴν Ἐκκλησία μὲ ἀφοσιωμένη καὶ ὑποταγμένη ἑγγαμὴ γυναίκα, ἐνισχύοντας ἔτσι παλαιότερες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ σημασία ποὺ ἔχουν γιὰ τὸν ἀνδρα οἱ ὑπηρεσίες μιᾶς καλῆς συζύγου καὶ γιὰ τὴν ἀδυναμία τῶν γυναικῶν νὰ ὑπάρξουν ἔξω ἀπὸ τὸ γάμο.

Μελετώντας κείμενα ποὺ ρυθμίζουν τὶς σχέσεις τῶν συζύγων, ἡ Kathleen Davies ἐπισημαίνει τὶς ἐπικαλύψεις μεταξὺ πουριτανικῶν οἰκογενειακῶν ὁδηγῶν καὶ παλαιότερων ἀντίστοιχων βιβλίων ποὺ γράφτηκαν γιὰ νὰ βοηθήσουν καθολικοὺς κληρικοὺς στὸ συμβουλευτικὸ τους ἔργο. Παρατηρεῖ, γιὰ παράδειγμα, τὶς ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν συστάσεων ποὺ ἀπευθύνουν στοὺς συζύγους τὸ 1614 οἱ John Dodd καὶ Robert Cleaver, συγγραφεῖς τοῦ ἔργου *A Godly form of household government: for the ordering of private families according to the direction of God's word*, καὶ τῶν συμβουλῶν ποὺ περιέχονται στὸ *The Golden Book of Christian matrimony*, ποὺ ἔγραψε ὁ Heinrich Bullinger τὸ 1543. Σύμ-

1. Βλ. Ζὰν Πιερ Βερνάν, «Ἐστία-Ἐρμῆς. Σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἔκφραση τοῦ χώρου καὶ τῆς κίνησης στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα», στὸ βιβλίο του *Μῦθος καὶ σκέψη στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ. Στέλλα Γεωργούδη, Ἀθήνα 1975, σ. 160.

φωνα με τὰ βιβλία αὐτά, ὁ σύζυγος προμηθεύεται τὰ ἀγαθὰ τοῦ νοικοκυριοῦ, βγαίνει ἔξω καὶ ἀναζητᾷ ἐργασία, πληρώνεται, εἶναι αὐτὸς ποὺ δίνει καὶ ὁ κύριος ὅλων, καὶ τακτοποιεῖ τὶς ἐξωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς οἰκογένειας. Ἡ γυναίκα ἀντίθετα συγκεντρώνει καὶ συντηρεῖ τὰ ἀγαθὰ τοῦ νοικοκυριοῦ, κρατᾷ τὸ σπίτι, δὲν ξοδεύει χρήματα μάταια, φυλάγει αὐτὰ ποὺ τῆς δίνει ὁ σύζυγος, δίνει λογαριασμὸ γιὰ ὅλα καὶ εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὴν τάξη μέσα στὸ σπίτι¹. Πρόκειται γιὰ παμπάλαιη πολικότητα.

Οἱ παραπάνω ιδιότητες τῆς συζύγου συγκροτοῦν καὶ τὸ βασικὸ πυρῆνα τοῦ προτύπου τῆς οἰκοδέσποινας, ποὺ εἶναι κοινὸς σὲ ὅλα τὰ ἐγχειρίδια οἰκιακῆς οἰκονομίας. Οἱ ἀπόηχοι ἀπὸ μακρινὲς ἐποχὲς δὲν ἐμποδίζουν νὰ ἀναγνωρίσουμε στὰ ἐγχειρίδια στοιχεῖα τῆς νέας νοοτροπίας ποὺ ἀναδύθηκε μετὰ τὴν ἀστική τάξη στὴ Δύση, καὶ ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως βρίθεται ἀπὸ κατάλοιπα παρελθόντων χρόνων².

Τὴν ἀφομοίωση τῆς νέας νοοτροπίας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐξυπηρετοῦσαν ἤδη ἀπὸ τὸ 18ο αἰῶνα οἱ χρηστοθήθειες, οἱ ὀδηγοὶ καλῆς συμπεριφορᾶς ποὺ προορίζονταν γιὰ σχολικὴ χρῆση. Ἡ ἐπίσημη διδασκαλία τῶν κανόνων συμπεριφορᾶς, ὅπως καὶ ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων, ἐκπορευόνταν ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ παραδοσιακοὶ ἀνεπίσημοὶ τρόποι διαπαιδαγώγησης ἦταν πιά ἀνεπαρκεῖς. Ἄν καὶ οἱ χρηστοθήθειες ἀνταποκρίνονταν στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία, προδιαγράφοντας τοὺς καλοὺς τρόπους ἀνάλογα μετὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν ἀνθρώπων μετὰ τοὺς ὁποίους ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ τὸ ὑποκείμενο, προϋπέθεταν ἐπίσης τὴ δυνατότητα τῆς κοινωνικῆς ἀνόδου μέσω τῆς

1. Βλ. K. Davies, *ὁ.π.*, σ. 60.

2. «Ὁ λόγος τῶν ἀνθρώπων —ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ τόνος ποὺ ἐκφέρεται— τῆς πειθοῦς, τῆς συγκίνησης ἢ τῆς ἔμφασης, δὲν εἶναι τὶς περισσότερες φορὲς παρὰ ἓνα συνοθύλευμα ἀπὸ ἔτοιμες ἰδέες, κοινὸς τόπος, τετριμμένες ἀπόψεις, ἢ ἀσυνήθιστη διέξοδος γιὰ τὰ λείψανα ἀπὸ κουλτοῦρες καὶ νοοτροπίες διαφόρων προελεύσεων καὶ διαφόρων ἐποχῶν», Ζᾶκ Λὲ Γκρόφ, «Οἱ νοοτροπίες, μιὰ διφορούμενη ἱστορία», στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ Πιερ Νορά, *Τὸ ἔργο τῆς ἱστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, τ. Α', Ἀθήνα 1975, σ. 322.

άφομοίωσης τῶν τρόπων τῆς ἀνώτερης τάξης. Οἱ χρηστοθήθειες καὶ τὰ ἐγχειρίδια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἀποβλέπουν σὲ ἓναν κοινὸ στόχο: τὴν εὐδαιμονία. Ὁ προσανατολισμὸς σὲ αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες εἶναι συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἀργῆς ἀλλὰ σταθερῆς στροφῆς πρὸς μιὰ κοσμοθεωρία ποὺ μεταθέτει τὴ σφαῖρα τῆς ἠθικῆς στὰ ἐγκόσμια, ποὺ καθιστᾷ τὸ ἄτομο ρυθμιστὴ τῶν σχέσεών του μὲ τοὺς ἄλλους καὶ ποὺ δὲν ἀναγνωρίζει τὸ «αἷμα» ὡς πρωταρχικὸ παράγοντα τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας¹.

Πάντως, ἐνῶ οἱ κανόνες συμπεριφορᾶς ποὺ προδιαγράφουν οἱ χρηστοθήθειες ἀφοροῦν τὸ ἄτομο στὶς κοινωνικὲς του σχέσεις, οἱ κανόνες τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἀφοροῦν τὴν οἰκογενειακὴ εὐδαιμονία καὶ τὸ σκηنيκὸ της, τὸν οἶκο. Τὸ πεδίο στὸ ὁποῖο δοκιμάζεται ἡ εὐπρέπεια ἐντοπίζεται στὸν ἰδιωτικὸ χῶρο, πράγμα καθόλου παράδοξο, ἐφόσον τὰ ἐγχειρίδια ἀπευθύνονται στὶς γυναῖκες. Ταυτόχρονα πάντως ἡ κατάσταση τοῦ οἴκου ἀναδεικνύεται ἀσφαλέστερη ἔνδειξη γιὰ τὴν εὐημερία τῆς οἰκογένειας καὶ τὴν «πραγματικὴ» ἠθικὴ καὶ πολιτιστικὴ της στάθμη ἀπὸ ὅ,τι ἡ ἐμφάνιση τῶν μελῶν της στὸν ἔξω κόσμο, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι σκόπιμα παραπλανητικὴ καὶ ποὺ ἐν πάση περιπτώσει ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὰ ἦθη ποὺ ἐπικρατοῦν στὸν οἶκο. Καθὼς τὰ ἐγχειρίδια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἀναθέτουν τὴ φροντίδα τοῦ οἴκου στὶς γυναῖκες, μεταθέτουν σὲ αὐτὲς ἔμμεσα καὶ μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς οἰκογένειας στὸν ἔξω κόσμο.

Τὴ διάδοση τῶν νέων προτύπων εἰδικὰ γιὰ τὴ γυναικεία συμπεριφορὰ ἐπιδιώξαν οἱ πρῶτες ἑλληνίδες λόγιες, μεταφράζοντας εὐρωπαϊκὰ ἔργα. Στὴ δευτέρη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα ἡ Παλλοῦ Σούτζου μετέφρασε τὸ *Παράινεις μητρὸς πρὸς θυγατέρα* (*AVIS d' une mère à sa fille*) τῆς Madame Anne Thèrese de Lambert, ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Γαλλία τὸ 1734· ἡ Αἰκατερίνη

1. Βλ. "Ἐμη Βασικοῦση, «Χρηστοθήθειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία (18ος-19ος αἰ.)», *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, ὁ.π., τ. Α', σ. 287-299.

Σούτζου μετέφρασε τὸ *Διάλογοι Φωκίωνος (Entretiens de Phocion sur le rapport de la morale avec la politique)* τοῦ Ἀββᾶ G. Bonnot de Malby, καὶ ἡ Εὐανθία Κατρη τὸ *Συμβουλαὶ πρὸς τὴν θυγατέρα μου (Conseils à ma fille)*, πού εἶχε ἐκδώσει τὸ 1811 στὸ Παρίσι ὁ Jean Nicolas Bouilly. Τὰ βιβλία αὐτά, καθὼς καὶ ἄλλα κείμενα καὶ μεταφράσεις τῶν πρώτων ἐλληνίδων λογίων, προσπαθοῦσαν νὰ ἐμπνεύσουν τὴ σεμνότητα, τὴν ἀγνότητα, τὴν αὐτοσυγκράτηση, τὴν ἀξιοπρέπεια, τὴν ὑποταγὴ στὸν πατέρα καὶ τὸ σύζυγο καὶ τὴν αὐτοθυσία — ἀρετὲς πού προϋπέθεταν τὴν κατάλληλη (εὐρωπαϊκὴ) παιδεία καὶ θεωροῦνταν ἀπαραίτητες προκειμένου νὰ ἀνταποκριθοῦν οἱ γυναῖκες στὰ οἰκογενειακὰ καὶ τὰ ἐθνικὰ τους καθήκοντα¹.

Εἶδαμε ὅτι οἱ συγγραφεῖς διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὶς ἐπιμέρους διαστάσεις τῆς εὐδαιμονίας στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀποβλέπουν οἱ φροντίδες τῆς οἰκοδέσποινας. Γιὰ τὸ Ζύγουρα ἡ εὐδαιμονία ἐξασφαλίζεται ὅταν στὸν οἶκο ἐδραιώνεται ἡ λογικὴ τοῦ κέρδους, ὅταν δηλαδὴ ἡ διοίκησή του ἀκολουθεῖ τὶς προτεραιότητες καὶ τὶς ἀρχές πού ἀπαιτεῖ ἡ διεύθυνση μιᾶς ἐπιχείρησης. Μία πρὸς μία οἱ ἀξίες πού τονίζει περισσότερο εἶναι αὐτὲς πού χαρακτηρίζουν τὸ πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τὸ Weber: ἐργατικότητα, λιτότητα, αὐτάρκεια, φειδώ, ἀποταμίευση, ἐγκράτεια, ὀρθολογικότητα. Ἡ Λεοντιάς συμμερίζεται τὸ ὄραμά του στὸ βαθμὸ πού ἐπιδιώκει καὶ αὐτὴ τὴν αὔξηση τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου. Ταυτόχρονα ὅμως ἀποδίδει στὸν οἶκο τὰ χαρακτηριστικὰ μικρῆς ὄασης — ὑγιεινῆς, ἀνετῆς, καθαρῆς, εὐχάριστης καὶ καλαίσθητης —, ὅπου καταφεύγουν οἱ ἄνδρες μετὰ τὴν ἐργασία τους καὶ ὅπου μεγαλώνουν μὲ ἀσφάλεια τὰ παιδιὰ. Ὁ Ζύγουρας ἀναγνωρίζει τὴ σημασία αὐτῆς τῆς διάστασης τοῦ οἴκου καὶ τῆς φροντίδας πού προϋποθέτει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς οἰκοδέσποινας, μολονότι δὲν τὴ θεωρεῖ πρωτεύουσα: «ἢ φρόνιμος προσπαθεῖ νὰ κατα-

1. Βλ. P. M. Kitromilides, «The enlightenment and womanhood: Cultural change and the politics of exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* 1/1 (1983), σ. 46-55.

Φωτογραφισθήκη δια παραγραφίας

*Εφημεριδοθήκη

Φωτογραφισθήκη

Τετάρτα δια λασιδων *Αγγλικών

στήση τὸν οἶκον τῆς εἰς τὸν σύζυγον εὐάρεστον καταφύγιον ἀνακουφίσεως ἐκ τῶν βιωτικῶν περισπασμῶν»¹. Ἡ Πραγματεία καὶ ἡ Ἀγγλία Πρεβεζιώτου ἐπίσης ταυτίζουσι σὲ μεγάλο βαθμὸν τὴν οἰκιακὴν εὐδαιμονία μετὰ τὴν ἐξασφάλισιν εὐχάριστου περιβάλλοντος ποῦ λειτουργεῖ ὡς καταφύγιον γιὰ τοὺς ἄνδρες καὶ φωλιά γιὰ τὰ παιδιὰ, καὶ γι' αὐτὸ δίνουν ἰδιαίτερη σημασία στὶς φροντίδες ποῦ πρέπει νὰ καταβάλλει ἡ οἰκοδέσποινα γιὰ τὸν ἐξωραϊσμὸν τοῦ οἴκου. Τέλος ὅλοι οἱ συγγραφεῖς θεωροῦν τὴν ὑγείαν στοιχεῖον τῆς εὐδαιμονίας καί, παρόλο ποῦ δίνουν διαφορετικὴ βαρῦτητα στὴν ὑγιεινὴν καὶ τὴν νοσηλευτικὴν μέσῃ στὴν οἰκιακὴν οἰκονομία, ἀναθέτουσι στὴ γυναῖκα τὴν εὐθύνην γιὰ τὴν πρόληψιν τῆς ἀσθένειας καὶ τὴν περίθαλψιν τῶν ἀρρώστων.

Τὰ πρότυπα ποῦ κυριαρχοῦν στὰ ἐγχειρίδια εἶναι εὐρωπαϊκὰ. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι οἱ περιγραφές τοῦ οἴκου ποῦ περιλαμβάνονται στὰ ἑλληνικὰ βιβλία θὰ μπορούσαν κάλλιστα νὰ ἀντικατασταθοῦν μετὰ ἀντίστοιχα ἀποσπάσματα τῆς μεταφρασμένης ἀπὸ τὰ γαλλικὰ Πραγματείας καὶ ἀντίστροφα. Ἄλλωστε οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἀναφέρουσι ὅτι συμβουλευτήκαν εὐρωπαϊκὰ βοηθήματα. Ὁ Ζύγουρας ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸ Mezières. Ἀναφέρεται εὐνοϊκὰ ἐπίσης στὸ ἔργον τοῦ Ε. Λεβασσέρ, *Du rôle de l' intelligence dans la production*², στὸ *Elements of Political Economy*, τοῦ ἄγγλου F. Wayland (1872)³, στὸν «τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας σοφὸ[ν]» ἄγγλον «Γλέστερφηλδ»⁴, καὶ παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Πλοῦτον τῶν ἔθνων τοῦ Adam Smith⁵. Ἄν καὶ δὲ μνημονεύει τὸ Samuel Smiles, γνωρίζουμε ὅτι τὸν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα καὶ τὰ ἐγχειρίδια τοῦ συμφωνοῦν μετὰ τὸ πνεῦμα τοῦ *Self-help* (1859) ποῦ ἦταν ἐξαιρετικὰ δημοφιλὲς στὴ βικτωριανὴ Ἀγγλία⁶. Ἄλλὰ καὶ βιβλία οἰκιακῆς οἰκονομίας εἶχε ὑπόψην

1. Ε. Δ. Ζύγουρας, Ἐπιτομή..., ὅ.π., σ. 109-110.

2. Ε. Δ. Ζύγουρας, Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία..., ὅ.π., σ. 61.

3. Στὸ ἴδιον, σ. 136.

4. Στὸ ἴδιον, σ. 162.

5. Στὸ ἴδιον, σ. 155-156.

6. Βλ. στὸ ἴδιον, σ. 92-94 γιὰ τὴν σημασίαν ποῦ ἀποδίδει στὴν αὐτοδιδασκα-

του, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ ἀρνητικὰ σχόλιά του γιὰ τὴν E. Hyppreau καὶ τὴν C. Beecher. Ἀκόμη ἀναφέρει τὸ *La science de la vie*, τῆς Louise D' Alg, ὡς παράδειγμα τῆς τάσης πολλῶν Γαλλίδων νὰ ἀρνοῦνται τὴ χειραφέτηση, ἐνῶ στὴν Ἀμερικὴ «πλεῖσται ἔξοχοι κυρίαι διὰ φλογερᾶς ῥητορείας ὑπερασπίζονται δημοσίως τὰ δίκαια τοῦ γυναικείου φύλου»¹. Ἡ Λεοντιάς χρησιμοποίησε γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ βοηθήματα καὶ ἡ Πρεβεζιώτου γαλλικὰ καὶ ἀγγλικὰ.

Ἡ μελέτη τῶν συγκεκριμένων βιβλιογραφικῶν πηγῶν ἀπὸ ὅπου ἀντλήσαν οἱ συγγραφεῖς θὰ ἀπαιτοῦσε ξεχωριστὴ ἐργασία. Πάντως τὴν ἐποχὴ πού ἐκδόθηκαν τὰ ἐγχειρίδια τὸ οἰκιακὸ ἰδεῶδες (ideal of domesticity) ἦταν ἤδη τόσο διαδεδομένο ὥστε οἱ διάφορες ἐκδοχές του στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ ἐπικαλύπτονταν². Δηλαδή ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο ἴσχυαν —σὲ γενικὲς τουλάχιστον γραμμές— τὰ πρότυπα πού κυριαρχοῦν στὰ ἑλληνικὰ ἐγχειρίδια ἦταν ὅπωςδήποτε εὐρύτερος ἀπὸ τοὺς τόπους στοὺς ὁποίους θὰ ὀδηγοῦσε ἡ ἔρευνα γιὰ τὶς συγκεκριμένες πηγές καὶ ἐπιρροές τοῦ κάθε συγγραφέα.

Ὁ οἶκος πού περιγράφεται στὰ ἐγχειρίδια εἶναι τύπος κατοικίας καὶ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ἀνδρικήs βιοποριστικῆs ἐργασίας. Στὸ δυτικὸ κόσμο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς γίνεται ὅλο καὶ πιὸ συνηθισμένος στὶς πόλεις. Στὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων οἱ ἔννοιες τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημόσιου χώρου ἐπαναπροσδιορίζονται, καθὼς γιὰ ἓνα ὀλοένα μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἡ ἐνότητά τῆs ἐργασίας καὶ τῆs οἰκογενειακῆs ζωῆs, τῶν ἐργασιακῶν καὶ τῶν οἰκογενεια-

νία, τὴν αὐτοπραγία ἢ αὐτενέργεια, τὴν αὐτομάθεια καὶ τὴν αὐτοδιδασκαλία. Βλ. ἐπίσης τὸ ἔργο του Ὁ πρακτικὸς βίος (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ἐκδιδομένη κατὰ μῆνα ὑπὸ Ξενοφῶντος Δ. Ζύγουρα, Καθηγητοῦ, τόμος ἕκτος, ἐν Ἀθήναις 1889), πού παρουσιάζει τὰ διδάγματα τοῦ Smiles.

1. E. Δ. Ζύγουρας, Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία..., ὁ.π., σ. 114.

2. Βλ. Erna Olafson, Leslie Parker Hume καὶ Karen M. Offen (ἐπιμ.), *Victorian women: A documentary account of women's lives in 19th century England, France and the United States*, Στάνφορντ 1981.

κῶν σχέσεων διασπᾶται. Ταυτόχρονα ἡ ἰδεολογία τῆς πολικότητος ἀνάμεσα στὴν ἐξωστρέφεια τοῦ ἀνδρα καὶ τὴν ἐσωστρέφεια τῆς γυναίκας, πού παλαιότερα νομιμοποιῶσε τὴν ἀποχὴ τῶν γυναικῶν ἀπὸ ὀρισμένες «ἀνδρικές» δραστηριότητες, ὅπως τὸ ἐμπόριο ἢ τὰ ταξίδια, καὶ ὑπαγόρευε ἕναν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα σὲ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἐμποδίζει τὴ συνεργασία τους στὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ καὶ τὸ χωράφι, ἀποκτᾶ νέα βαρύντη-
τα καὶ σαφήνεια. Ὁ «ἰδιωτικὸς» χῶρος, ἀπογυμνωμένος ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς δραστηριότητες πού ἀπαιτοῦσαν τὴ συμμετοχὴ ὅλης τῆς οἰκογένειας, ἀναδεικνύεται κατεξοχὴν «γυναικεῖος». Ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία γίνεται ἀποκλειστικὰ γυναικεῖα ὑπόθεσις¹.

Τὸ ἰδεῶδες τῆς γυναίκας πού ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ φροντίδα τοῦ οἴκου καὶ τῆς οἰκογένειας δὲν ἀντανακλοῦσε βέβαια τὶς συνθήκες τῆς ζωῆς τῶν γυναικῶν τῶν λαϊκῶν τάξεων. Ἡ ἀποκλειστικὴ ἐνασχόληση τῶν γυναικῶν μὲ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου σηματοδοτοῦσε τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐημερίας τῆς οἰκογένειας, δηλαδὴ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια τοῦ πατέρα καὶ τοῦ συζύγου. Ταυτόχρονα ὅμως ἀποτελοῦσε κύριο γνώρισμα τῆς θηλυκότητος. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ αὐξανόμενη ζήτησις τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, καὶ γενικὰ τῆς διδασκαλίας πού ὑποσχόταν νὰ βελτιώσῃ τὴν ἀπόδοσις τῶν γυναικῶν στὰ οἰκιακὰ τους καθήκοντα, συνδέεται μὲ τὴ ραγδαία διάδοσις τοῦ προτύπου τῆς καλῆς γυναίκας, πού ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν καλὴ κόρη, σύζυγο, μητέρα καὶ οἰκοδέσποινα. Πάνω στὸ πρότυπο αὐτὸ οἰκοδομήθηκε μιὰ ὁλόκληρη κουλτού-

1. Τὸ πρότυπο τοῦ οἰκοδεσπότη πού συμμετέχει στὴ διεύθυνσις τοῦ οἴκου καὶ ἔχει τὸ τελικὸ πρόσταγμα ἐπιβιώνει στὰ ἀνώτατα στρώματα, σηματοδοτεῖ τὴν ἀποχὴ τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ διαδικασίαν καὶ χαρακτηρίζει τὸ ἀριστοκρατικὸ ἦθος. Ἐνα τέτοιο πρότυπο εἶχε ὑπόψιν τοῦ ὁ Νικόλαος Μ. Σαράντης. Τὸ βιβλίον του *Μαγειρικὴ*, πού ἐκδόθηκε στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1863, ἀπευθύνεται σὲ ἐπαγγελματίες μαγείρους καὶ μαγειρίσσες καὶ τοὺς προετοιμάζει νὰ ἀναλάβουν τὴν ἐργασία τῆς κουζίνας καὶ τὴν ἐπιστάσιαν τοῦ νεότερου ἢ κατώτερου προσωπικοῦ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ οἰκοδεσπότη καὶ τῆς οἰκοδέσποινας, πού φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρονται ἐξίσου γιὰ τὴν εὐρυθμη λειτουργίαν τῆς κουζίνας καὶ τὴν ποιότητά τοῦ φαγητοῦ.

ρα του οικιακού ιδεώδους, που δεν περιορίστηκε βέβαια στις γυναίκες της αστικής τάξης. Η ιδεολογία που συνδέει τη θηλυκότητα με την ταύτιση των γυναικών με τον οίκο διαχέεται και στις λαϊκές τάξεις, τουλάχιστον στο βαθμό που η εικόνα της καλής υπηρετριάς επικαλύπτεται με την εικόνα της τέλει βικτωριανής κόρης και συζύγου¹.

Το 19ο αιώνα στην Αγγλία η επιστήμη ενισχύει την αποκλειστική ταύτιση των γυναικών με τον οίκο, αποδεικνύοντας ότι απορρέει από τη φύση. Οι «αποδείξεις» αυτές εξυπηρετούν τον αποκλεισμό των γυναικών από την ανώτερη εκπαίδευση και νομιμοποιούν την έμφαση των σχολικών προγραμμάτων στην προετοιμασία για τα καθήκοντα του οίκου². Η διεύθυνση του οίκου ήταν ένα από τα θέματα στα όποια αναφέρονταν τακτικά τα αγγλικά περιοδικά που εκδίδονταν κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα για την ψυχαγωγία και την επιμόρφωση των γυναικών των ανώτερων τάξεων. Ο γυναικείος τύπος πάντως γνωρίζει μια ιδιαίτερη άνθιση από τα μέσα του 19ου αιώνα, που συνδέεται με την αύξηση στη ζήτηση πρακτικών συμβουλών για τον εξωραϊσμό του οίκου και τη βελτίωση του οικιακού βίου από ένα διευρυνόμενο αναγνωστικό κοινό. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του περιοδικού *The Englishwoman's Domestic Magazine*, που άρχισε να εκδίδει το 1852 ο Samuel Beeton και που απευθυνόταν στις γυναίκες της μεσαίας τάξης. Τα γυναικεία έντυπα που περιέχουν οδηγίες

1. Βλ. Deborah Graham, *The Victorian girl and the feminine ideal*, Μπλούμιγκτον 1982.

2. Στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν γενικά αποδεκτό ότι άνδρες και γυναίκες προικίζονται με διαφορετικά εφόδια από τη «φύση» και ότι μόνον οι άνδρες είναι ικανοί για ανώτερες σπουδές. Γύρω στο 1860 οι επιφυλάξεις απέναντι στην ανώτερη γυναικεία εκπαίδευση διατυπώνονται με τρόπο που συμφωνεί με το πνεύμα του Δαρβινισμού. Οι φυσικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα και συνακόλουθα οι διαφορές στις ικανότητες και τη συμπεριφορά ανδρών και γυναικών θεωρούνται σημεία του ανώτατου σταδίου της ανθρώπινης εξέλιξης. Το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα κυριαρχούν τα ιατρικά επιχειρήματα που επισημαίνουν ότι η διανοητική και σωματική κόπωση υποσκάπτουν

ραπτικῆς καὶ συμβουλῆς οἰκονομίας καὶ ὑγιεινῆς πυκνώνουν μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Self-help* τοῦ Samuel Smiles. Ὁ πολλαπλασιασμός τους ὀφείλεται, ἐν μέρει τουλάχιστον, στὴ μεγάλη ἀπήχηση πού εἶχε τὸ δόγμα τῆς αὐτοβοήθειας καὶ τῆς αὐτάρκειας στὴ βικτωριανὴ Ἀγγλία. Ἀντίθετα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ πού ἐκδίδονταν τὸ 18ο καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, τὰ νεότερα περιεῖχαν λιγότερα ἐπιμορφωτικὰ κείμενα ἢ εἰδήσεις ἀπὸ τὸν κόσμο. Ἀπευθύνονταν κυρίως στὶς συζύγους καὶ τὶς κόρες οἰκονομικὰ ἀνερχόμενων οἰκογενειῶν, πού τὰ ἀποζητοῦσαν ὄχι γιὰ νὰ ψυχαγωγηθοῦν ἢ γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὴ μόρφωσή τους, ἀλλὰ γιὰ νὰ βροῦν ὁδηγίες πού θὰ τὶς βοηθοῦσαν νὰ προσαρμόσουν τὴν ἐμφάνιση, τοὺς τρόπους, τὰ σπίτια τους καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς οἰκογένειάς τους στὰ πρότυπα τῆς ἀνώτερης τάξης¹. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ βιβλίο τῆς *From kitchen to garret* (1890), ἕναν οἰκιακὸ ὁδηγὸ πού καθοδηγεῖ ἕνα νιόπαντρο ζευγάρι τῆς μεσαίας τάξης στὰ μυστικὰ τῆς οἰκιακῆς εὐδαιμονίας καὶ τῆς εὐπρέπειας, ἡ J. E. Panton συμβουλεύει τὴ σύζυγο νὰ ἀγνοεῖ ἐκείνους πού κοροϊδεύουν ὅσες γυναῖκες προσπαθοῦν νὰ μιμηθοῦν τὶς συνήθειες τῶν κοινωνικὰ ἀνώτερων τους, μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι τὰ οἰκονομικὰ τῆς τῆς ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιγράψει ὀρισμένες ἔστω ἀπὸ αὐτές².

Στὴν Ἀμερικὴ ἡ Catharine Beecher, πρωτοπόρος τῆς κίνησης οἰκιακῶν μεταρρυθμίσεων, θεώρησε ὅτι ἡ εὐθύνη τοῦ οἴκου καὶ τῆς οἰκογένειας μποροῦσε νὰ συσπειρώσει ὅλες τὶς γυναῖκες. Ἀναγκωρίζοντας τὸ φύλο ὡς σημαντικότερο παράγοντα γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας ἀπ' ὅ,τι ὁ τόπος καταγωγῆς, τὸ θρήσκευ-

τὴν ὑγεία τῶν γυναικῶν καὶ βλάπτουν ἰδιαίτερα τὸ ἀναπαραγωγικὸ σύστημα τοῦ ὄργανισμοῦ τους. Βλ. Joan Burstyn, *Victorian education and the ideal of womanhood*, Λονδίνο 1981.

1. Βλ. Marjorie Ferguson, *Forever feminine: Women's magazines and the cult of femininity*, Λονδίνο 1983, σ. 15-17.

2. Βλ. David Pocock, «Introduction», στὸ Arnold Palmer, *Movable feasts*, Ὁξφόρδη 1984.

μα, ἡ φυλὴ ἢ ἡ κοινωνικὴ τάξη, καὶ τονίζοντας τὴν οἰκουμενικότητα τῆς οἰκογένειας καὶ τὴν κεντρικὴ θέσιν τῶν γυναικῶν σὲ αὐτήν, ἡ Beecher προσπάθησε νὰ διαδώσει τὸ ὄραμα μιᾶς γυναικείας κουλτούρας. Σὲ μιὰ ἐποχὴ βίαιων ἀνακατατάξεων, πίστεψε ὅτι τὸ ἥμισυ τῆς φυλετικά, ταξικὰ καὶ ποικιλωνύμως ἔθνικὰ κατακερματισμένης ἀμερικανικῆς κοινωνίας μποροῦσε νὰ συμβάλει στὴν ὑπερβάσιν τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων ὄχι μόνον θωρακίζοντας τὸν οἶκο ἀπέναντι στὸ ἦθος τοῦ κέρδους καὶ τὸν ἀνταγωνισμό, ἀλλὰ μεταφέροντας καὶ διαδίδοντας τὶς ἀξίες τῆς ἐνδοοικογενειακῆς κατανόησης, ἀρμονίας, ἀνοχῆς καὶ ἀφιλοκέρδειας ἀπὸ τὸν οἶκο στὸν ἔξω κόσμον. Ὅταν τὸ 1841 ἡ Beecher ἐξέδωσε τὸ βιβλίον τῆς *Treatise on domestic economy* (1841), οἱ Ἀμερικανίδες εἶχαν ἤδη στὴ διάθεσίν τους οἰκιακοὺς ὁδηγοὺς γραμμένους στὶς ΗΠΑ, ὅπως τὸ *American frugal housewife* (1832), καὶ τὸ *Young Housekeeper* (1838) τῆς Lydia Maria Child, τὸ *Father's book* (1834) τοῦ Theodore Dwight ἢ τὸ *Domestic education* (1840) τοῦ Herman Humphrey. Ἐπίσης μποροῦσαν νὰ διαλέξουν ἐγχειρίδια ποὺ πραγματεύονταν ἐξειδικευμένους τομεῖς τοῦ νοικοκυριοῦ ἢ νὰ καταφύγουν σὲ ἀγγλικούς οἰκιακοὺς ὁδηγοὺς. Ἡ Beecher βρῆκε τὶς λύσεις αὐτὲς ἀνεπαρκεῖς, γιατί τὰ βιβλία εἴτε ἔδιναν τὸ τελικὸ πρόσταγμα στὰ τοῦ οἴκου στοὺς ἄνδρες εἴτε προσέγγιζαν τὰ οἰκιακὰ καθήκοντα τῶν γυναικῶν μὲ ἀποσπασματικὸ τρόπο, ἢ πάλι—στὴν περίπτωσιν τῶν ἀγγλικῶν ἐγχειριδίων— προϋπέθεταν σπιτικὰ μὲ ὑπηρετικὸ προσωπικόν. Ἀντίθετα ἐκεῖνη ἀπέδωσε ὅλη τὴν εὐθύνη τῆς διεύθυνσης τοῦ οἴκου στὶς γυναῖκες, πραγματεύτηκε ὅλες τὶς ὀψεις τοῦ οἰκιακοῦ βίου—ἀπὸ τὸ σχεδιασμὸ τοῦ σπιτιοῦ ἕως τὴ φροντίδα τῶν παιδιῶν—καὶ θεώρησε δεδομένη τὴν ἀπουσία ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ. Ἡ ἐφευρετικότητά της ἔχει ἀποσπάσει τὸ θαυμασμὸ πολλῶν εἰδικῶν τῆς τεχνολογίας¹.

1. Βλ. Κ. Kish Sklar, ὁ.π., σ. 151-167. Ἄλλα βιβλία στὰ ὁποῖα ἡ Beecher πραγματεύεται ζητήματα οἰκιακῆς οἰκονομίας εἶναι: *Principles of domestic science* (1870), *Miss Beecher's housekeeper and healthkeeper* (1873),

Στην Ἀμερική ἡ ζήτηση γιὰ γραπτές συμβουλές πού ἀφοροῦσαν τὸ γάμο, τὸ νοικοκυριὸ καὶ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν ἦταν ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι στὴν Ἀγγλία. Στὶς ἐκδοτικὲς ἐπιχειρήσεις, πού στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ἀποτελοῦσαν ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀνθηρότερους κλάδους, τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ κέρδους προερχόταν ἀπὸ ἔντυπα πού ἀπευθύνονταν στὶς γυναῖκες. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀφοροῦσαν τὶς ἐπιδόσεις τους στὸν οἶκο. Μὲ τὴν ἐξάπλωση τῆς ἐκβιομηχάνισης καὶ τῆ συνακόλουθη μείωση τῶν ἀνεξάρτητων παραγωγῶν, τὰ καλοβαλμένα σπίτια, οἱ καλοὶ τρόποι, τὰ καλοντυμένα παιδιὰ καὶ κάθε ἄλλη ἔνδειξη νοικοκυρεμένης οἰκιακῆς εὐδαιμονίας σηματοδοτοῦσαν ταυτόχρονα τὴν ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ κατάσταση τῶν μεσοαστῶν μισθωτῶν καὶ τὶς ἰδιαίτερες ἱκανότητες τῶν γυναικῶν τους¹.

Στὴ βόρεια Γαλλία οἱ γυναῖκες τῶν εὐπορῶν βιοτεχνῶν καὶ ἐπιχειρηματιῶν πού ἀποσύρθηκαν ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες τῶν συζύγων καὶ τῶν πατεράδων τους ἀφοσιώθηκαν στὸν

The new housekeeper's manual (1873) καὶ τὸ *American woman's home, or principles of domestic science* (1869), πού ἔγραψε μαζί μὲ τὴν ἀδελφὴ τῆς Harriet Beecher Stowe. Ἡ κίνηση τῶν οἰκιακῶν μεταρρυθμίσεων (domestic reform movement), πού ἐκδηλώθηκε στὴν Ἀμερική πρὶν ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, εἶχε μιὰ ριζοσπαστικὴ πτέρυγα στὴν ὁποία ἐντάσσονταν οὐτοπιστὲς σοσιαλιστὲς καὶ θρησκευτικὲς ομάδες πού ζοῦσαν κοινοβιακὰ καὶ πειραματίζονταν στὴν κοινωνικοποίηση τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας. Τὰ ὁράματα αὐτὰ ἔβρισκαν ἀντίθετη τὴν Beecher, γιατί ὑπονόμευαν τὸν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα τοῦ οἴκου καὶ ἦταν φυσικὰ ἀσυμβίβαστα μὲ τὴν ἀντίληψή της γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν γυναικῶν. Ἡ κίνηση τοῦ ὑλιστικοῦ φεμινισμοῦ (material feminism), πού ἀναπτύχθηκε στὴν Ἀμερική μετὰ τὸ 1860, ἀντιπροσώπευε μιὰ σύνθεση τῶν παλαιότερων ἀπόψεων, καθὼς ἐπιδίωκε ταυτόχρονα τὴν κοινωνικοποίηση τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαγωγή τῆς ρύθμισής της στὴ δικαιοδοσίᾳ τῶν γυναικῶν. Βλ. Dolores Hayden, *The grand domestic revolution: A history of feminist designs for american homes, neighborhoods and cities*, Καίμπριτζ Μασ. 1981.

1. Βλ. Mary Ryan, «Femininity and capitalism in antibellum America», στὸ Zillah Eisenstein (ἐπιμ.), *Capitalist patriarchy and the case for socialist feminism*, Νέα Ὑόρκη καὶ Λονδίνο 1979, σ. 151-172.

οἶκο καὶ τὴν οἰκογένεια καὶ καλλιέργησαν μιὰ κουλτούρα ποὺ ἐπι-
κεντρώθηκε σὲ ἀξίες ἀντίθετες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ κυριαρχοῦσαν στὸν
ἔξω κόσμος, ὅπου κινοῦνταν οἱ σύζυγοί τους¹, ἀξίες ταυτόσημες
μὲ ἐκεῖνες ποὺ ἐξῆρε ἡ Beecher.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, καὶ ἰδίως κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ
19ου, δόθηκε μεγάλη ἔμφαση στὴ διδασκαλία ποὺ ἀφοροῦσε τὴ
συντήρηση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου στὸ πλαίσιο τῆς οἰκο-
γένειας, καὶ ποὺ προετοίμαζε τὶς γυναῖκες νὰ ἀναλάβουν τὴ διεύ-
θυνση τοῦ οἴκου καὶ νὰ διαχειριστοῦν τὴν «καθημερινή ζωή».
Ἡ διάδοση αὐτῆς τῆς διδασκαλίας συνδέεται μὲ τὴν ἐξάπλωση
τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καὶ ἐντείνεται στὰ τέλη τοῦ αἰώνα².
Ὅταν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καταβάλλονταν προσπάθειες νὰ καταξιωθεῖ
ἡ ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου (enseignement ménager) ὡς χω-
ριστὸ πεδίο σπουδῶν, οἱ στόχοι τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης εἶχαν
πιὰ διευρυνθεῖ καὶ δὲν ὀδηγοῦσαν ἀποκλειστικὰ στὴν προετοιμασία
τῆς συζύγου, μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας. Ὡστόσο, μὲσω τοῦ δημο-
τικοῦ σχολείου ποὺ ἔγινε τότε ὑποχρεωτικὸ καὶ μὲσω ἐπιμορφωτι-
κῶν προγραμμάτων ποὺ ὀργάνωναν κυρίως γυναικεῖα φιλανθρω-
πικὰ σωματεῖα, τὰ διδάγματα τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἄρχισαν
νὰ φτάνουν καὶ στὶς γυναῖκες τῶν λαϊκῶν τάξεων ἢ ἀκόμα καὶ νὰ
ἀπευθύνονται εἰδικὰ σὲ αὐτές. Ἡ προετοιμασία γιὰ τὶς πρακτικὲς
οἰκιακὲς ἐργασίες—τὴ μαγειρικὴ, τὴν πλύση, τὸ σίδερο, τὴν κη-
πουρικὴ κτλ.—συνδυαζόταν μὲ τὴν ὑγιεινὴ καὶ τὴν καταστιχογρα-
φία. Τὸ πρότυπο τῆς γυναίκας-φρουροῦ τῆς ὑγείας καὶ τῆς οἰκο-
νομικῆς εὐρωστίας τῆς οἰκογένειας, ποὺ συνδυαζόταν μὲ τὸ πρότυ-
πο τῆς ἱκανῆς ἐργάτριας τοῦ οἴκου, ἀπέδιδε στὶς γυναῖκες τὴν ἰ-
διότητα τοῦ ἐγγυητῆ τῆς οἰκογένειας ἀπέναντι στὴν κοινωνία καὶ
τὸ κράτος³.

1. Βλ. Bonnie G. Smith, *Ladies of the leisure class: The bourgeoises of Northern France in the nineteenth century*, Πρίνστον 1981.

2. Βλ. Jean-Marie Barbier, «Scolarisation féminine et éducation à l'économie quotidienne», ὁ.π., σ. 83-85.

3. Βλ. M. Martin, *Femmes et société...*, ὁ.π., σ. 79-86.

Τὸ οἰκιακὸ ἰδεῶδες υἰοθετήθηκε παντοῦ πρῶτα ἀπὸ τὶς γυναῖκες τῶν εὐπορων οἰκογενειῶν τῆς ἀστικῆς τάξης. "Ὁμως ἡ διδασκαλία ποὺ ἀπέβλεπε στὴ βελτίωση τῆς ἀπόδοσης τῶν γυναικῶν στὸν οἶκο προσαρμόστηκε κατὰ καιροὺς στὶς συνθήκες τῆς ζωῆς — πραγματικὲς ἢ ἐξιδανικευμένες— καὶ τὶς ὑποτιθέμενες «ἀνάγκες» τῶν γυναικῶν τῶν κατώτερων τάξεων. Πάντως χαρακτηριστικὸ τῆς διδασκαλίας αὐτῆς σὲ ὅλες τὶς ἐκδοχὲς τῆς εἶναι ὅτι, ὡς πρὸς τὶς βασικὲς ἀρχές τῆς τουλάχιστον, ἀπευθύνεται σὲ ὅλες τὶς γυναῖκες. Ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία ἐγκαλεῖ τὶς γυναῖκες ὡς μέλη ὄχι μιᾶς ταξικῆς διαφοροποιημένης κοινωνίας, ἀλλὰ ἐνὸς κόσμου χωρισμένου πρῶτα καὶ κύρια κατὰ φύλα.

Ἡ διαταξικότητα τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας δὲν εἶναι παράδοξη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς ταξικῆς εὐρωκεντρικῆς ἰδεολογίας. Ὁ προβληματισμὸς γύρω ἀπὸ τὴν ὑγεία, τὴν ἀναπαραγωγὴ καὶ τὴ σεξουαλικότητα τῶν λαϊκῶν τάξεων ἦταν προῖον τῆς ἀπειλῆς ποὺ σήμαινε γιὰ τοὺς ἀστοὺς ἡ συνυπαρξὴ τους στὶς πόλεις, καὶ ἀποτελέσμα τῆς προσπάθειας νὰ ἀναζητήσουν ἀποδοτικὲς μεθόδους ἐκμετάλλευσης, καθὼς καὶ νὰ συγκροτήσουν ἕναν τεχνικό, θεσμικό καὶ διοικητικὸ μηχανισμό ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐπιτήρηση τοῦ προλεταριάτου¹. Ἡ αὐτοαναγόρευση τῶν ἀστῶν ὡς φορέων «ἐκπολιτισμοῦ», ἡ διάδοση τῆς ἀντίληψης ὅτι ἡ ἔνταξη στὴ μεσαία τάξη εἶναι φυσικὴ ἀπόρροια ἐπίμονης ἐργασίας, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς μεσαίας τάξης, ποὺ τὰ ὄριά της εἶναι τόσο χαλαρὰ ὥστε νὰ μποροῦν νὰ διευρύνονται ἐπ' ἀπειρον, καὶ ἡ ἐξομοίωση τῆς προόδου τῆς ἀστικῆς τάξης μὲ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας ἀποτελοῦν συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας.

Στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα δὲν μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ συμφραζόμενα ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας στὴν Εὐρώπη, οὔτε γιὰ συστηματικὴ προσπάθεια μεταλαμπάδευσης τῶν ἐπιμέρους προτύπων τῆς μέσω τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης. Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς τῶν ἐγγχειριδίων

1. Βλ. Μισὲλ Φουκώ, *Ἱστορία τῆς σεξουαλικότητας. Α'* *Ἡ δίψα τῆς γνώσης*, μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, Ἀθήνα 1982, σ. 156-157.

τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας βέβαια ἔζησαν καὶ ἐργάστηκαν σὲ ἐξω-ελλαδικές κοινότητες μὲ ἐντονότερη ἀστική παράδοση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ διέθεταν τὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδας. Τὰ ἔργα τους πάντως ἐναρμονίζονται μὲ τὴν κατεύθυνση τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ κυριαρχοῦσε στὰ ἐλλαδικὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴ διάδοση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ οἰκιακοῦ ἰδεώδους ὀφείλεται, ἐν μέρει τουλάχιστον, στὸ ὅτι ἀπευθύνονταν σὲ κορίτσια καὶ κυρίως στὶς κόρες εὐπορῶν οἰκογενειῶν. Ἡ ἀδιαφορία τοῦ κράτους γιὰ τὰ σχολεῖα θηλέων, ἡ περιορισμένη ἔκταση τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης καὶ ἡ ἀνάθεσὴ τῆς σὲ ἰδιῶτες, δηλαδή ἡ ἴδια ἡ περιθωριοποίησή της, διευκόλυνε τὴν προσαρμογὴ στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς ἀστικῆς τάξης ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξαρτοῦσε τὴν αἴγλη τῆς ἀπὸ τὴ συγγένεια τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τῆς μὲ τὴν Εὐρώπη.

Ὁ οἶκος ποὺ περιγράφεται στὰ ἐγχειρίδια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας δὲν εἶναι ὑπεράνω οἰκονομικῶν δυσχερειῶν. Οἱ οἰκοδεσπότες πάντως μποροῦν νὰ ἐλπίζουν σὲ μιὰ σχετικὴ εὐημερία, ἂν δὲν τὴν ἔχουν ἤδη κατακτήσει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ἀναφορὲς τῶν συγγραφέων στὸν πρόσκαιρο χαρακτήρα τῆς εὐημερίας, τὸ μόνιμο κίνδυνο τῆς διολίσθησης, τὸ ἐνδεχόμενον νὰ βρεθεῖ ἡ οἰκοδέσποινα χωρὶς ὑπηρέτες ἢ καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ ἐργαστεῖ παραπέμπουν στὶς συνθήκες τῆς ζωῆς οἰκογενειῶν μὲ χαμηλὰ εἰσοδήματα ἢ τουλάχιστον στὴν εἰκόνα ποὺ ἔχει γι' αὐτὲς ἡ ἀστικὴ κοινωνία.

Ἡ οἰκοδέσποινα πρέπει πάντοτε νὰ ρυθμίζει τὰ τοῦ οἴκου ἀνάλογα μὲ τὰ οἰκονομικὰ δεδομένα τῆς οἰκογένειας. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ αὐτά, πρέπει πάντα νὰ ἐφαρμόζει τὶς ἀρχὲς τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας. Κατὰ τὸ Ζύγουρα μάλιστα, «ὄσον ἡ γυνὴ ὑψηλοτέραν θέσιν κατέχει ἐν τῇ κοινωνίᾳ, τοσοῦτον μᾶλλον πρέπει νὰ εἶναι ἐργατικὴ, φειδωλὴ καὶ ἐνάρετος»¹. Τὸ κάλεσμα στὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου μπορεῖ νὰ ἐνώσει γυναῖκες μὲ πολὺ διαφορετικὲς τύχες. Ἡ Παρρὲν περιγράφει τὴν ἐπίσκεψή τῶν γυναικῶν τῆς βασιλικῆς

1. Ξ. Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὅ.π., σ. 91.

οικογένειας — πού είχαν παρακολουθήσει μαθήματα τῆς Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς τοῦ Βερολίνου— στήν Οἰκοκυρική καί Ἐπαγγελματική Σχολή τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων μέ τρόπο πού θά ἐνθουσίαζε τήν Catharine Beecher: «[...] καί ἦτο ὠραῖον, πρωτοφανές, παράδοξον νά βλέπης μίαν βασίλισσαν, μίαν κόρην τσάρων νά τοποθετῆται παρὰ τὸ ἀχνίζον φουρνέλον τῆς τάξεως, μίαν κόρην τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας νά ἴσταται πλησίον μιᾶς μαγειρίσσης [...] Ἡ ἀτυχῆς μαγειρίσσα συγκεκινημένη δὲν ἤμπορεῖ νά πιστεῦσῃ τοὺς ὀφθαλμούς της. Πῶς! μία βασίλισσα τόσον καλή, τόσον καταδεκτική»¹.

Τὰ διδάγματα τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας δὲν ἀφοροῦν μία συγκεκριμένη τάξη καί διατυπώνονται ὡς αἰώνιες ἀλήθειες. Κατὰ τὸ Ζύγουρα οἱ κανόνες τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας εἶναι «τοσοῦτον ἀπλοῖ καί σταθεροί, ὥστε εἰς ὅλους τοὺς αἰῶνας καί εἰς ὅλα τὰ εἶδη παραμένουσιν οἱ αὐτοί»². Τὴν οἰκουμενικότητα τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ὑπογραμμίζει ἐπίσης ἡ ἀναγωγὴ τῶν ἀρχῶν της στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ὁ ἐνεστὼς χρόνος, πού οἱ συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν γιὰ νά περιγράψουν τὴν καθημερινή ζωὴ τῆς οἰκοδέσποινας, δὲν μπορεῖ βέβαια νά κρύψει ὅτι ἡ περιγραφή δὲν ἀνταποκρίνεται στίς συνθήκες τῆς ζωῆς μιᾶς λαϊκῆς γυναίκας, ἀλλὰ στήν καλύτερη περίπτωση σὲ μία βελτιωμένη ἐκδοχὴ της, πού εἰκονογραφεῖ τὰ ἀποτελέσματα τῶν διδαγμάτων τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας. Οἱ λιγοστὲς ἀναφορὲς στὸ λαϊκὸ παρὸν ἀφοροῦν κυρίως τοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴ διαδεδομένη ὑλικὴ καί ἠθικὴ ἔνδεια, ὑποδεικνύοντας ἔτσι ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας εἶναι πραγματικὰ ἀναγκαῖα. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὁ Ζύγουρας ἐπισημαίνει ὅτι τὰ λαϊκὰ ἦθη καί ἔθιμα δίνουν συχνὰ ἀφορμὴ γιὰ περιττὰ ἔξοδα καί προειδοποιεῖ ὅτι οἱ ἐπιδεικτικοὶ γάμοι, τὰ βαφτίσια καί πρὸ παντὸς οἱ κηδεῖες

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Καθημεριναὶ ἐντυπώσεις: τὰ ἐγκαίνια τῆς Οἰκοκυρικῆς καί Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΑ' /509 (1897).

2. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὅ.π., σ. 36.

ΕΤΗΣΙΟΣ ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1890

Ετησίοι Πρόσοδοι	Κεφάλ. ἀποθεματ.	Ετησίοι δαπάναι
<p style="text-align: right;">Δρ. _____</p> <p style="text-align: right;">ἤτοι ἐκ τῆς</p> <p style="text-align: right;">Ἔργασίας Δρ. _____</p> <p style="text-align: right;">Ἐνοικίων » _____</p> <p style="text-align: right;">Τόκων » _____</p> <p style="text-align: right;">Ἐκτάκτων κερδῶν _____</p>	<p style="text-align: center;">Τὸ 1)8 τῶν προσό- δων Δρ. _____</p> <p style="text-align: center;">Τὸ ἐπόλοιπον τῶν προσόδων διὰ τὰς ετησίας δαπάνας _____</p>	<p style="text-align: right;">Τροφή Δρ. _____</p> <p style="text-align: right;">Ἐνοίκιον καὶ » _____</p> <p style="text-align: right;">ὑπηρεσία » _____</p> <p style="text-align: right;">θέρμανσις » _____</p> <p style="text-align: right;">Φωτισμὸς » _____</p> <p style="text-align: right;">Πλύσις » _____</p> <p style="text-align: right;">Ἐνδύματα » _____</p> <p style="text-align: right;">Ἐπόδῆματα » _____</p> <p style="text-align: right;">Ἰατρὸς » _____</p> <p style="text-align: right;">Φάρμακα » _____</p> <p style="text-align: right;">Δίδαχτρα » _____</p> <p style="text-align: right;">Βιβλία » _____</p> <p style="text-align: right;">Διάφορα » _____</p>

μποροῦν νὰ ἔχουν καταστρεπτικά ἀποτελέσματα γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῆς οἰκογένειας¹.

Ἡ καταξίωση τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ὡς ξεχωριστῆς «ἐπιστήμης», «τέχνης» ἢ ἀπλοῦ μαθήματος προϋποθέτει κάποια, ἀτελή ἔστω, διαφοροποίηση τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους «γυναικεῖες τέχνες» ποὺ προϋπῆρχαν στὰ σχολικά προγράμματα καὶ καταλάμβαναν πάντα μεγάλο μέρος τοῦ χρόνου τῶν μαθητριῶν. Διακριτικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ συνολικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδέσποινας. Ἡ Λεοντιάς διευκρινίζει ὅτι ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία «δὲν προτίθεται τὴν διδασκαλίαν τῶν οἰκιακῶν τεχνῶν τῆς γυναικὸς [...] μόνον ὁδηγεῖ τὴν οἰκοδέσποινα πῶς νὰ διευθύνῃ καὶ νὰ μεταχειρίζηται τὰς τέχνας ταύτας»². Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὀφείλεται ἴσως ἐν μέρει στὴν προσδοκία τῆς συγγραφέως ὅτι οἱ ἀναγνώστριές τῆς θὰ διέθεταν ὑπηρετικὸ προσωπικό. Ἡ περιγραφή τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ποὺ δίνει ἡ Παρρέν, σὲ ἄρθρο μὲ τὸ ὁποῖο εἰσηγεῖται τὴν ἴδρυση «πρακτικῆς σχολῆς» πρὸς ὄφελος κυρίως κοριτσιῶν ἀπὸ οἰκογένειες μὲ χαμηλὰ εἰσοδήματα, τονίζει τὴν τεχνικὴ ὄψη τῶν καθηκόντων τῆς οἰκοδέσποινας. Ἡ Παρρέν συνιστᾷ: «Θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν ἐκμάθησιν τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καθ' ὅλους τοὺς κλάδους αὐτῆς· διεύθυνσιν τοῦ οἴκου καὶ διαχείρισιν τῶν οἰκογενειακῶν δαπανῶν μετὰ σχετικῆς τηρήσεως βιβλίων διπλογραφικῶν· ἀγορᾶς προμηθείας, μεθόδους τοῦ διατηρεῖν τὰ διάφορα εἶδη τῶν τροφίμων, ἐκμάθησιν μαγειρικῆς, ζαχαροπλαστικῆς, σιδηρώματος καὶ τῆς ἐν γένει καθαριότητος τοῦ οἴκου. Ταξινόμησιν προγευμάτων, γευμάτων, δειπνῶν· διευθέτησιν καὶ διακόσμησιν αἰθουσῶν, δωματίων ἑστιατορίου· τρόπον τοῦ ὑποδέχεσθαι καὶ φιλοξενεῖν· ραπτικὴν καὶ κοπτικὴν· ὑγιεινὴν τῶν παιδῶν καὶ μαθήματα νοσηλείας»³.

1. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 146, καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἐπιτομή...*, ὁ.π., σ. 44 καὶ *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ὁ.π., σ. 45.

2. Βλ. Σ. Κ. Λεοντιάς, ὁ.π., σ. 113.

3. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἰδρύσατε σχολὴν πρακτικὴν διὰ τὰς νέας», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α' / 14 (1887), σ. 1.

Ἐκ τῆς ἄλλης μεριάς, ἡ περιγραφή τοῦ μαθήματος τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας στὴ Σχολὴ τῆς Κυριακῆς, τὴν ὁποία παρακολοῦθοῦσαν φτωχῆς καὶ ἐργαζόμενες κοπέλες, ἀναφέρει ὅτι διδάσκονταν «ὅχι μόνον πρακτικαὶ γνώσεις περὶ διευθύνσεως οἴκου, καταστιχογραφίας καὶ διαχειρίσεως τῶν ὑλικῶν πόρων, ἀλλ' ἐν ταυτῷ ὀδηγίαι πρακτικαὶ περὶ ἀνατροφῆς τέκνων, περὶ συμπεριφορᾶς τῆς γυναικὸς ἐν γένει πρὸς τοὺς γονεῖς, ἀδελφοὺς καὶ συζύγους, περὶ καθηκόντων αὐτῆς ἀπέναντι τῆς οἰκογενείας, κοινωνίας καὶ ἐν γένει τῆς πατρίδος, καὶ πρακτικὰ ὑγιεινὰ παραγγέλματα»¹.

Καὶ οἱ δύο περιγραφές ἐπικαλύπτονται μὲ τὰ περιεχόμενα τῶν ἐγχειριδίων οἰκιακῆς οἰκονομίας ποὺ προορίζονταν γιὰ τὶς μαθήτριες τῶν ἀνώτερων παρθεναγωγείων καὶ τὶς οἰκοδέσποινες. Τὸ στοιχεῖο ποὺ τὶς διαφοροποιεῖ εἶναι ἡ ἀπουσία ἀναφορῶν στοὺς ὑπηρετές καὶ στὸ καθῆκον τῆς οἰκοδέσποινας νὰ διαχειρίζεται τὴν ἐργασία τους. Πάντως σύμφωνα μὲ τὰ ἐγχειρίδια, ἡ ἀπουσία ὑπηρετῶν δὲν εἶναι λόγος νὰ στερηθεῖ ἡ οἰκογένεια τὶς ὑπηρεσίες ποὺ καλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων θὰ ἀναλάμβαναν ἐκεῖνοι, ὅπως καὶ ἡ παρουσία τους δὲ δικαιολογεῖ τὸν ἐφησυχασμὸ τῆς οἰκοδέσποινας ἢ τὴν ἀγνοία της στὰ οἰκιακά.

Τὸ «πρόβλημα τῶν ὑπηρετῶν» ἀπασχολεῖ συχνὰ τὸ γυναικεῖο τύπο. Ἡ ὑπηρεσία τους παρουσιάζεται ὡς ἀναγκαῖο κακό. Πρῶτα πρῶτα ἀντιπροσωπεύει ἓνα ἔξοδο. Ἄρθρο τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν μὲ τίτλο «Τί μᾶς κοστίζει μίᾳ μαγειρίσῃ» ἐπισημαίνει ὅτι τὸ κόστος τῆς περιλαμβάνει ὅχι μόνον τὸ μισθὸ τῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ χρήματα ποὺ ξοδεύονται γιὰ τὶς σπατάλες τῆς². Ἡ μεγιστοποίηση τῆς ἀποδοτικότητος τῶν ὑπηρετιῶν ἀπαιτεῖ τὴν ἐπιτήρηση καὶ τὴν ὀρθολογικὴ ἀξιοποίησή τους. Ὁ Ζύγουρας, γιὰ παράδειγμα, συμβουλεύει τὴν οἰκοδέσποινα νὰ μὴ μεταχειρίζεται «ἐπιτηδεῖαν ὑπηρετρίαν εἰς τὰς χονδροειδεῖς τοῦ οἴκου ὑπηρεσίας, ἀλλὰ τὴν

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἐναρξίς τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς τῆς Κυριακῆς», Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Γ' / 152 (1890), σ. 3-4.

2. Μαρία Γ., «Τί μᾶς κοστίζει μίᾳ μαγειρίσῃ», Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Α' / 3 (1887), σ. 2.

μαλλον εϋωνον»¹. Οί υπηρέτες επίσης πρέπει να διαπαιδαγωγοῦνται σωστά ὥστε να προσαρμόζονται στους κανόνες τῆς ἠθικῆς. Σχετικό ἄρθρο στὴν *Οἰκιακὴ Ἐφημερίδα* ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ὑπηρεσία τους «εἶναι τόσον περισσότερον μᾶστιξ, ὅσον καὶ ἡ κυρία καὶ ὁ κύριος τοῦ οἴκου κακῶς εἶναι κατηρτισμένοι διὰ τὴν μόρφωσιν ὑπηρετῶν»². Στὰ ἠθικὰ μειονεκτήματα τῶν ὑπηρετριῶν ἀναφέρεται ἐπίσης ἡ Παρρέν³, ἐνῶ ἡ *Πραγματεία*, ἡ Λεοντιάς καὶ ἡ Πρεβεζιώτου συμβουλεύουν τὴν οἰκοδέσποινα νὰ τοὺς δίνει τὸ καλὸ παράδειγμα μὲ τὴ χριστιανικὴ τῆς συμπεριφορὰ καὶ νὰ ἐλέγχει τὴ διαγωγή τους. Στὸ γυναικεῖο τύπο καταγγέλλεται ἐπίσης συχνὰ ἡ τάση ὀρισμένων γυναικῶν γιὰ φυγοπονία, πού ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ὑπερβολικὴ ἐξάρτηση τῆς οἰκοδέσποινας ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες τοῦ οἰκιακοῦ προσωπικοῦ. Ἰδιαιτέρα ἐπικίνδυνη θεωρεῖται ἡ ἐγκατάλειψη τῶν παιδιῶν στὴ φροντίδα τῆς τροφοῦ ἢ τῆς νταντᾶς⁴.

Οἱ ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι τοὺς ὑπηρετές πάντως δὲν ἰσοδυναμοῦν μὲ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν κατάργησή τους. Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγχειριδίων καὶ οἱ ἀρθρογράφοι δὲν ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ οἰκοδέσποινα πρέπει πάντοτε νὰ ἀναλαμβάνει μόνη ὅλο τὸ βᾶρος τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας. Ἐπιμένουν ὅμως ὅτι πρέπει νὰ ἐπιτηρεῖ τὶς ὑπηρετρίες καὶ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ βγάζει πέρα μόνη τῆς, ἂν οἰκονομικοὶ λόγοι τὴν ἀναγκάσουν νὰ στερηθεῖ τὴ βοήθειά τους. Ἄλλωστε, ὅπως παρατηρεῖ ἀρθρογράφος τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν* μὲ τὴν εὐγλωττὴ ὑπογραφή «Μήτηρ ἰατρός καὶ παιδαγωγός», ἡ τριβὴ μὲ τὴν οἰκιακὴ ἐργασία ἐγγυᾶται καὶ τὴν ἴδια τὴν ἀνάπτυξη τῆς γυναίκας: «Αἱ οἰκιακὰ ἐργασίαι δὲν εἶναι ἐξευτελιστικαὶ [...]. Εἶναι τὸ φυσικὸν ἐργαστήριον, εἰς τὸ ὁποῖον, ἡ νεᾶνις

1. Ε. Δ. Ζύγουρας, *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία...*, ὁ.π., σ. 131.

2. «Πῶς μορφώνομεν τοὺς ὑπηρετάς μας;» *Οἰκιακὴ Ἐφημερίς* Α' / 9 (1893), σ. 1.

3. Καλλιρρόη Παρρέν, «Αἱ Παρισιναὶ ὑπηρετρίαι καὶ αἱ ἰδικαὶ μας», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Γ' / 131 (1889), σ. 1-2.

4. Βλ. π.χ. ἐνδεικτικὰ Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἐχομεν μητέρας;», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Α' / 1 (1887), σ. 2-3.

ἀποκτᾶ τὴν μεγαλυτέραν φυσικὴν ἀνάπτυξιν, ἐν ταυτῷ δὲ καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν λειτουργίαν τοῦ οἴκου, πρᾶγμα μεγάλης χρησιμότητος διὰ τὸν μετέπειτα οἰκογενειακὸν βίον τῆς κόρης»¹.

Τόσο ἡ ἔμφαση στὴν «ἐπιστημονικὴ» κατάρτιση τῆς οἰκοδέσποινας, στὴν ὁποία ἐπιμένει ὁ Ζύγουρας, ὅσο καὶ ἡ ἔμφαση σὲ πρακτικὰς ὁδηγίαις καὶ συνταγὰς δὲν ἀναιροῦν τὴ σημασίαν τῶν «ἐμφυτων» κλίσεων τῶν γυναικῶν, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὰ πρωταρχικὰ ἐφόδια γιὰ τὴν ἐπιτυχία τους στὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου. Οἱ δύο αὐτὲς τάσεις τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ὡστόσο τονίζουν διαφορετικὰς ὕψεις τῆς σχέσης τοῦ οἴκου μὲ τὸν ἔξω κόσμον καὶ ἐπιστρατεύουν διαφορετικὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδέσποινας. Μεταξὺ τοῦ οἴκου καὶ τοῦ ἔξω κόσμου ἡ πρώτη «βλέπει» κυρίως συγγένεια καὶ συνέχεια· ἡ δευτέρα κυρίως διαφορὰ καὶ ἀσυνέχεια. Ἔτσι ὁ Ζύγουρας προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ στὴν οἰκοδέσποινα «ἐπιστημονικὰς» μεθόδους ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους στὸν ἔξω κόσμον. Ἡ ἐπιμονὴ του νὰ ἐξοβελίσῃ τις τεχνικὰς γνώσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴν οἰκιακὴν ἐργασία ἀπὸ τὸ πεδίου τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας δὲ σημαίνει βέβαια ὅτι πιστεύει πῶς οἱ γυναῖκες πρέπει νὰ τις ἀγνοοῦν ἢ πῶς ἡ οἰκιακὴ εὐδαιμονία δὲν ἐξαρτᾶται καθόλου ἀπὸ τὴν κατάρτισή τους σὲ αὐτὸν τὸν τομέα. Ἡ ἐπιλογή του ἐκπορεύεται μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἐκτίμησιν ὅτι οἱ κανόνες τῆς οἰκονομίας ἔχουν μεγαλύτερον κύρος, καθὼς ἡ ἰσχὺς τους δὲν ἐξαντλεῖται στὰ ὄρια τοῦ οἴκου. Τὸ κύρος αὐτὸ ἀντανακλάται στὴν οἰκοδέσποινα καὶ τὸ ἔργο της· παράλληλα νομιμοποιεῖ τὴν ἐνασχόλησιν ἐπιστημόνων ὅπως ὁ ἴδιος μὲ τὰ ζητήματα τοῦ οἴκου, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐνισχύεται ἀπὸ αὐτήν².

1. Μήτηρ ἰατρὸς καὶ παιδαγωγός, «Μητέρες καὶ παιδιά», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* Η'/365 (1894), σ. 6.

2. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ζύγουρας ἀποδίδει στὸ ἔργο τῆς γυναίκα χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνδρικήας ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος εἶναι ἀκόμα μία ἔνδειξις τῆς προσήλωσός του στὸ πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τὴν προτεσταντικὴν ἠθική. Ἡ προτεσταντικὴ ἐκκλησία ἀποδυναμώνει τὸ ρόλο τῆς Παναγίας-Μητέρας, εἰσάγοντας μιὰ τυπικὴ ταύτισιν τῆς γυναίκα μὲ τὸν ἄνδρα, ποὺ

Ἀντίθετα ἡ Λεοντιάς ἐπιδιώκει τὴν κοινωνικὴ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδόσποινας, τονίζοντας περισσότερο τὴν ἰδιαιτερότητά του, πού ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὶς εἰδικές ἀνάγκες τοῦ οἴκου ὡς ἐπίκεντρο τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου. Ἐν ὄνοματι αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν καὶ κυρίως προκειμένου νὰ καταφέρει νὰ διατηρήσει τὸν οἶκο της «εὐάρεστον», ἡ *Πραγματεία* συμβουλεύει τὴν ἀναγνώστρια νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ γενναιοῦτητα «τὰς δυσχερεστέρας καὶ ἀηδεστέρας ὄψεις τοῦ ἔργου τῆς γυναικός»¹.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν *Πραγματεία* καὶ τὴν Ἀγλαΐα Πρεβεζιώτου, πού περιορίζονται στὰ καθήκοντα τῶν γυναικῶν στὸν οἶκο, ὁ Ζύγουρας καὶ ἡ Λεοντιάς ὑπάγουν στὸ πεδίο τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας θέματα ὅπως ὁ προορισμὸς τῶν φύλων, ἡ θέση τῆς γυναικας στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία, ἡ σχέση της μὲ τὸν ἄνδρα, ὁ ρόλος της στὴν οἰκονομία καὶ τὰ δικαιώματά της στὴν ἐκπαίδευση, πού ἀποτελοῦν τὶς κυριότερες πλευρὲς τοῦ «γυναικείου ζητήματος» αὐτῆ τὴν ἐποχὴ. Τὸ γεγονὸς εἶναι ἀρκετὰ ἐντυπωσιακό, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴν τάση τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων νὰ ἀποσιωποῦν ἐπίκαιρα ἢ «ἀκανθώδη» θέματα ἢ νὰ τὰ θίγουν μονάχα γιὰ νὰ βροῦν ἀφορμὴ νὰ προπαγανδίσουν τετριμμένες ἀπόψεις. Μολονότι οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ζύγουρα καὶ τῆς Λεοντιάδος διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὶς ριζοσπαστικότερες ἀπόψεις πού ἐκφράζει κατὰ καιροὺς ἡ Παρρέν, βρίσκονται ὡστόσο σὲ ἀρμονία μὲ τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν*. Κλίμα χαρακτηριστικὰ ἀντιφατικὸ, καθὼς ἡ *Ἐφημερίς* φιλοξενεῖ συχνὰ κείμενα πού ἐξαίρουν τὴν ἀφοσίωση τῶν γυναικῶν στὴν οἰκογένεια, δίπλα σὲ ριζοσπαστικὲς φεμινιστικὲς διεκδικήσεις ἢ περιγραφὲς τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερική, σὲ ἐξωτικὲς χῶρες ἢ στοὺς μύθους, πού ἔρχονται σὲ πλήρη ἀντίθε-

ὡστόσο δὲν ἀντιφάσκει μὲ τὴν ἀνάθεση τῶν οἰκιακῶν στίς γυναῖκες ἢ μὲ τὴν ὑποδεέστερη θέση τους στὴν πολιτικὴ κοινωνία. Βλ. Françoise Eliet, «Οἱ γυναῖκες καὶ ὁ φασισμὸς», στὸ Armando Verdiglione (ἐπιμ.), *Ἡ Βία*, μτφρ. Ἰουλιέττας Ράλλη καὶ Καίτης Χατζηδημόου, Ἀθήνα 1979, σ. 16.

1. *Πραγματεία...*, ὁ.π., σ. 4.

ση με την τρέχουσα έννοια του γυναικείου προορισμού¹.

Μέσα στο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τους, ὁ Ζύγουρας καὶ ἡ Λεοντιάς ἀνάγουν τὰ πρότυπα τῆς γυναικειᾶς συμπεριφορᾶς στὴ φύση καὶ ἀντιστρόφως. Οἱ ἀναφορὲς στὴ φύση ἐκφράζουν ἴσως τὴν ἀνάγκη τῶν συγγραφέων νὰ κατοχυρώσουν τὶς ἀπόψεις τους, θεμελιώνοντάς τες σὲ ἓνα πεδίο τὸ ὁποῖο, ἀντίθετα μετὰ τὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ ἢ τὸ λόγο, θεωροῦν σταθερὸ καὶ ἀδιάβλητο. Ἡ φύση πάντως ἀποδεικνύεται διαφοροῦμενη περιοχὴ, ὅπου προβάλλονται περισσότερο ἢ λιγότερο δεσμευτικὲς, διαφορετικὲς ἢ καὶ ἀντίθετες ἐκδοχὲς τῆς ἐννοίας τοῦ γυναικείου προορισμοῦ². Οἱ συγγραφεῖς ἐπικαλοῦνται τὴ φύση γιὰ νὰ καταδείξουν τὸν ἀναπόφευκτο χαρακτήρα τῆς ἀνάθεσης τῶν οἰκιακῶν στὶς γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ τὶς δυνατότητές τους νὰ διαπρέψουν ὄχι μόνον σὲ ἀσχολίες ποὺ θεωροῦνται «γυναικεῖες», ὅπως ἡ παιδαγωγία, τὰ ἐργόχειρα ἢ ἡ οἰκοτεχνία, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐμπόριο, τὴν ἰατρικὴ, τὴν φαρμακευτικὴ ἢ τὴν τηλεγραφία, ἀν βρεθοῦν στὴν ἀνάγκη νὰ ἐργαστοῦν³. Ἡ αἴσθησις τοῦ

1. Βλ. σχετικὰ Ἑλένη Βαρίκα, *Ἡ ἐξέγερσις τῶν κυριῶν...*, ὅ.π., καὶ ἰδίως τὸ κεφάλαιον «Ὁ φεμινισμὸς τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν».

2. Πρὸβλ. L. J. Jordanova, «Natural facts: A historical perspective on science and sexuality», στὸ Carol MacCormack καὶ Marilyn Strathern (ἐπιμ.), *Nature, culture and gender*, Καίμπριτζ 1982, σ. 67.

3. Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ τὶς ΗΠΑ εἰκονογραφεῖ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἀναφορὲς στὶς «ἐμφυτες» κλίσεις τῶν γυναικῶν μποροῦν νὰ «πεῖθουν» τόσο γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀποκλεισμοῦ τους ἀπὸ τὴ μισθωτὴ ἐργασία ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἀντίθετο. Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα τὰ γυναικεῖα περιοδικὰ ἄρχισαν νὰ δημοσιεύουν ἄρθρα ποὺ ἐνθάρρουν τὶς γυναῖκες νὰ ἀσχοληθοῦν μετὰ τὴ γραφομηχανὴ καὶ τὴ στενογραφία, προβάλλοντάς ἀκριβῶς τὶς ἴδιες «γυναικεῖες» ἰδιότητες ποὺ ἐπικαλοῦνταν λίγες δεκαετίες πρὶν γιὰ νὰ τὶς ἀποτρέψουν ἀπὸ τὴν ἐξωοικιακὴ ἐργασία: τὴν τάση γιὰ ὑπακοή, τὴν ὑπομονετικὴτητα, τὴν κατανόηση, τὴ μειωμένη πρωτοβουλία καὶ ἀνταγωνιστικὴτητα, τὴν ἰκανότητα γιὰ λεπτὴ ἐργασία καὶ τὸ χάρισμα νὰ δημιουργοῦν ἓνα εὐχάριστο περιβάλλον. Ἡ εἰκόνα τῆς γραμματέως στηρίχθηκε στὴν εἰκόνα τῆς συζύγου. Βλ. Margery Davis, «Woman's place is at the typewriter: The feminization of the clerical labor force», στὸ Zillah Eisenstein (ἐπιμ.), *Capitalist patriarchy and the case for socialist feminism*, ὅ.π., σ. 256-626. Γιὰ μιὰ παρόμοια

ἀδιεξόδου πού μπορεῖ νά ἐμπνεύσει αὐτὴ ἡ θέση διαφαίνεται στὴ φαινομενικὰ ἐλπιδοφόρα προσδοκία τῆς Λεοντιάδος: «Οὐδαμῶς λοιπόν, οὐδαμῶς ἐννοῶ νά ἀποκλεισθῇ ἡ γυνὴ παντὸς ἄλλου ἔργου, καὶ νά ἐγκλεισθῇ ὡς ἐν κλωβῷ μόνον ἐντὸς τοῦ οἴκου· ἀλλὰ νά τακτοποιηθῇ τὸ πρᾶγμα τοῦτο καὶ νά ἐξακριβωθῇ οὕτως, ὥστε νά μὴ προσγίνηται βλάβη εἰς τὰ συμφέροντα τῆς οἰκογενείας, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος»¹.

διαδικασία στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐπαγγέλματος τῆς νοσοκόμης στὴν Ἀγγλία με-
ταξὺ 1860 καὶ 1923, βλ. Eva Gamarnikow, «Sexual division of labor: The
case of nursing», στὸ Annette Kuhn καὶ Ann Marie Wolpe (ἐπιμ.), *Fem-
inism and materialism*, Λονδίνο 1979, σ. 96-120.

1. Σαπφῶ Κ. Λεοντιάς, *Ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή. Διαλέξεις τρεῖς ἀναγνωσθεῖ-
σαι ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ καὶ πέντε ποιήματα*, ἐν Κων-
σταντινουπόλει 1899, σ. 78.

Β' ΜΕΡΟΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ «ΕΙΣ ΤΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ» (1904 - 1929)

Ὁ εἰκοστὸς αἰώνας βρίσκει τὶς γυναῖκες ἀποκλεισμένες ἀπὸ τὴ δημόσια μέση ἐκπαίδευση. Οἱ κοπέλες ποὺ εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ φοιτήσουν στὰ ἰδιωτικὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα ἐκπαιδεύονταν πάντοτε σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς μελλοντικῆς ἀποστολῆς τους στὸν οἶκο, ἐνῶ τὸ διδασκαλεῖο ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ διέξοδος ἀπὸ αὐτὴν. Παρόλο ποὺ τὸ αἶτημα γιὰ ἴσα δικαιώματα στὴ μόρφωση ἔμεινε καὶ τυπικὰ ἀκόμη ἀνικανοποίητο ὡς τὸ 1917, ὅταν ἰδρῦθηκαν τὰ πρῶτα γυμνάσια θηλέων, ἡ ἀναζήτησις νέων κατευθύνσεων στὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ νωρίτερα νὰ συστηματοποιεῖται καὶ νὰ ἀφορᾷ ἕναν εὐρύτερο κύκλο ἀνθρώπων, στοὺς ὁποίους συγκαταλέγονταν καὶ ἐκπρόσωποι τοῦ κράτους. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐξετάζει τὶς ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν στὶς διάφορες μεταρρυθμιστικὰς προτάσεις σχετικὰ μὲ τὴν κατεύθυνση ποὺ ἔπρεπε νὰ δοθεῖ στὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων καὶ τὰ μέτρα ποὺ ἔλαβε τὸ κράτος γιὰ τὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση στὶς τρεῖς πρῶτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα¹. Ἀναφέρεται ἐπίσης στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπί-

1. Γιὰ κείμενα τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα ποὺ ἀναφέρονται στὴ γυναικεῖα ἐκ-

στηκε ἡ διδασκαλία τῶν μαθημάτων στὸ Ἀνώτερο Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου.

Στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἐξετάζουμε διαπιστώνεται ἐπανειλημμένα ὅτι ἡ ἐκπαίδευση, καὶ κυρίως ἡ δευτεροβάθμια, ἦταν πρόνομιο τῶν κοριτσιῶν ποὺ προέρχονταν ἀπὸ εὐπορες οἰκογένειες. Παράλληλα, σταδιακὰ καὶ διστακτικὰ ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνάγκη νὰ διευρυνθοῦν οἱ στόχοι τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης πέρα ἀπὸ τὴν προετοιμασία τῆς συζύγου, μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας καὶ τὴ μὀρφωση τῆς δασκάλας. Πάντως οἱ προτάσεις ποὺ δέχεται καὶ τὰ μέτρα ποὺ παίρνει τὸ κράτος εἴτε διατηροῦν τὸν ἀρχικὸ προσανατολισμὸ τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης εἴτε χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰν ἀντιφατικότητα, καθὼς ἐπιδιώκουν νὰ μορφώσουν ὅλες τὶς μαθήτριες ταυτόχρονα ὡς «αὐτὸύπαρκτα ὄντα» καὶ ὡς «βοηθοὺς τοῦ ἀνδρός», ἢ νὰ τὶς διαχωρίσουν σὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀναγκαστικὰ θὰ ἀσχοληθοῦν ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ σπίτι καὶ τὶς λιγοστὲς ποὺ θὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀποκτήσουν τὰ τυπικὰ προσόντα ποὺ συνεπάγεται τὸ ἀπολυτήριο τοῦ γυμνασίου. Ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων θεωρεῖται σημαντικὴ ἢ περιθωριοποιεῖται κατὰ περίπτωση, δὲν ἀπουσιάζει ὅμως ποτὲ ἀπὸ τὰ σχολικὰ προγράμματα γιὰ τὰ κορίτσια. Ἡ ἐκτίμησις ὅτι στὸ παρελθὸν ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἔχει συντελέσει στὴ διάδοσις ἄχρηστων γνώσεων καὶ ἀνεπιθύμητων προτύπων θεμελιώνει τὴν ἄποψη ὅτι πρέπει νὰ στραφεῖ στὴν καλλιέργεια τῆς «νοικοκυροσύνης».

Τὸ «Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον»

Τὸ 1904 (31 Μαρτίου-4 Ἀπριλίου) ὁ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Φιλολογικὸν Σύλλογο Παρνασσὸ καὶ τὸ Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων

παίδευση βλ. τὴν ἀνθολογία κειμένων γιὰ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση τὸ 19ο αἰῶνα, τῆς Ἑλένης Φουρναράκη, ὑπὸ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸ Ι.Α.Ε.Ν.

Βιβλίων, συγκάλεσε στην Ἀθήνα τὸ Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, πὺ χωρίστηκε σὲ τέσσερα τμήματα: τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης, τῆς μέσης ἐκπαίδευσης, τῆς γυναικείας ἀγωγῆς καὶ τῆς τεχνικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης¹. Στὸ συνέδριο συμμετεῖχαν ἐκπαιδευτικοὶ ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ «ὐπόδουλες» περιοχῆς καὶ ἀπὸ τὴν Κύπρο.

Πρόεδρος τοῦ τμήματος γυναικείας ἀγωγῆς ἐκλέχτηκε ἡ Αἰκατερίνη Λασκαρίδου, πὺ ἦταν πρόεδρος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ τμήματος τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἑλληνίδων, καὶ γραμματέας ἡ Ἑλένη Χρήστου, διευθύντρια τοῦ Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου καὶ τοῦ Διδασκαλείου Θηλέων στὴ Λευκωσία. Μὲ βάση τὴ διαπίστωση ὅτι ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς κοριτσιῶν δὲν πῆγαινε καθόλου στὸ σχολεῖο², τὸ τμῆμα γυναικείας ἀγωγῆς πρότεινε νὰ ἐφαρμοστεῖ ὁ Νόμος ΒΤΜΘ³, πὺ ὄριζε ὅτι ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευση ἔπρεπε νὰ εἶναι ὑποχρεωτικὴ, νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ φοίτηση τῶν ἀπορῶν κοριτσιῶν, νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν δημοτικῶν σχολείων θηλέων, νὰ ἰδρυθοῦν νηπιαγωγεῖα καὶ νὰ βελτιωθεῖ ἡ κατάρτιση τῆς δασκάλας καὶ τῆς νηπιαγωγῶ. Τὸ τμῆμα συνέστησε ἐπίσης νὰ γίνεῖ ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν περισσότερο πρακτικὴ καὶ νὰ δοθεῖ μεγα-

1. Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον (ἐν Ἀθήναις 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904). Συγκληθὲν ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός καὶ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Μετὰ σχολικῆς ἐκθέσεως ἐπιβοηθήσεως τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. Ἔργασια τῆς διευθυνούσης ἐπιτροπῆς — Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων — Σχολικὴ ἔκθεσις, ἐν Ἀθήναις 1904.

2. Σὲ ὑπόμνημα πὺ ὑποβάλλει στὸ τμῆμα γυναικείας ἀγωγῆς, ὁ Δ. Βικέλας ἀναφέρει ὅτι, σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, τὸ 1900 φοιτοῦσαν σὲ ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια σχολεῖα συνολικὰ 45.655 κορίτσια. Ἄν φοιτοῦσαν ὅλα τὰ κορίτσια σχολικῆς ἡλικίας, ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι 206.000. Ὁ Βικέλας ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἡ ἀναλογία μαθητῶν ἐπὶ τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι 114/1.000, ἐνῶ ἡ ἀναλογία τῶν μαθητριῶν ἐπὶ τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ εἶναι 81/1.000. Βλ. Δ. Βικέλας, *Γυναικεία ἀγωγή*. (Ἑπεβλήθη ὡς ὑπόμνημα εἰς τὸ τμῆμα τῆς γυναικείας ἀγωγῆς τοῦ Πρώτου Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου), ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 9.

λύτερη έμφαση στην καλλιέργεια του έθνικοῦ φρονήματος τῶν μαθητριῶν¹.

Στις παραπάνω προτάσεις διαφαίνεται τὸ μεταρρυθμιστικὸ πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει ὁλόκληρο τὸ συνέδριο. "Ὅπως σωστὰ παρατηρήθηκε, «οἱ διαμαρτυρίες, οἱ ἐνέργειες τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, οἱ δειλές κρατικὲς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὰ καθιερωμένα, βρίσκουν τὴ δικαίωσή τους στὸ "Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον" [...] τοῦ 1904. Ἀπαντοῦμε ἐδῶ ἐκφράσεις ὅλων τῶν τάσεων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν προοδευτικὲς μέσα στὰ σχεδὸν ἀμετακίνητα ὄρια στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση»².

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ συνεδρίου ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀγοριῶν, τὸ τμήμα τῆς γυναικείας ἀγωγῆς συγκέντρωσε τὴν προσοχὴ του στὴν ἀποτελεσματικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν κοριτσιῶν σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ρόλου τῆς συζύγου, μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας, καθὼς καὶ στὴ μόρφωση τῆς δασκάλας. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐδῶ τὸ ριζοσπαστικὸ αἴτημα γιὰ ἐλεύθερη πρόσβαση τῶν γυναικῶν σὲ κάθε εἶδος σπουδῆς, ποὺ εἶχε θεθεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν, δὲν ἐκφράστηκε κἀν.

Στὴν εἰσηγητικὴ του ἐκθεση στὸ τμήμα ὁ Ἀριστοτέλης Κουρτίδης ἔδωσε ἰδιαίτερο βάρος στὴν πρακτικὴ καὶ τὴν ἑλληνοπρέπεια ποὺ ἔπρεπε κατὰ τὴ γνώμη του νὰ χαρακτηρίζουν τὴ μόρφωση τῶν κοριτσιῶν³. Ὁ εἰσηγητὴς εἶχε ὑπόψη του δώδεκα ὑπομνήματα ποὺ εἶχαν ὑποβληθεῖ στὸ τμήμα τῆς γυναικείας ἀγωγῆς⁴.

1. Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, ὅ.π., σ. 175-213.

2. Ἄλ. Δημαρᾶς, ὅ.π., τ. Β', σ. λα'.

3. Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, ὅ.π., σ. 192-213.

4. Σὲ πέντε ὑπομνήματα (τῆς Ἐλένης Μπουκουβάλα, τῆς Φλωρεντίας Φουντουκλή, τοῦ Χρήστου Παλαμαᾶ, τοῦ Ἰ. Διαμαντόπουλου καὶ τοῦ Δ. Μαρίνου) τονίζεται ἡ ἀνάγκη νὰ τονωθεῖ τὸ ἔθνικὸ φρόνημα τῶν μαθητριῶν καὶ νὰ περιοριστεῖ ἡ ἐπιρροὴ τῶν ξένων σχολείων. Σὲ τέσσερα ὑπομνήματα (τῆς Πολ. Λοιζιάδος, τῆς Φλωρεντίας Φουντουκλή, τοῦ Ξ. Δ. Ζύγουρα καὶ τοῦ Βασ. Παπαλεξανδρῆ) ὑπογραμμίζεται ὅτι τὰ κορίτσια πρέπει νὰ ἐκπαιδεύονται ἀρι-

Ὁ Κουρτίδης, πού ἀναπολεῖ «τὴν ἑλληνικὴν οἰκογένειαν ὡς ῥωμαλέαν δρῶν βυθίζουσαν τὰς ἰσχυρὰς ρίζας τῆς εἰς τὰ βάθη τῆς πίστεως καὶ τῶν παραδόσεων»¹, ὑποστήριζε μία δημοτικὴ ἐκπαίδευση πού θὰ ἐνίσχυε τὶς τοπικὲς παραδόσεις καὶ θὰ ἀποτελοῦσε ἀντίδοτο στὴν ξενομανία: «Ὅπου γενικὸν ἔνδυμα τοῦ τόπου εἶνε ἡ φουστανέλλα, ἅς μάθη [τὸ κορίτσι] νὰ κόπτη καὶ νὰ ῥάπτη φουστανέλλαν, καὶ ἅς μὴ κεντᾶ πολυχρῶμους παντούφλας [...] καὶ προσκέφαλα μὲ πελώρια κεφαλαῖα γράμματα, τὰ ὅποια θὰ στεναχωρῶνται μέσα εἰς τὴν ἀπλότητα τοῦ ἀγροτικοῦ ἰσογείου».

Οἱ τοπικὲς παραδόσεις περιλαμβάνουν καὶ τὴν περιποίηση τοῦ ἀνδρα: «Ἄς διδαχθῆ, κατὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ τόπου, στοιχειῶδεις γνώσεις σηροτροφίας, μελισσοκομίας· ἅς μάθη νὰ περιποιηθῆται τὰ κατοικίδια ζῶα καὶ νὰ μὴ παραθέτῃ ἀηδὲς κουρκοῦτι εἰς τὸν πατέρα τῆς, ἢ βραδύτερον εἰς τὸν ἀνδρα τῆς, ἐνῶ παρέκει περιμένει ἀφρίζον ἀκόμη, πρὸ μικροῦ ἀμελχθέν, θαυμάσιον γάλα!»²

Ὁ Κουρτίδης θεωρεῖ σοβαρότερα τὰ προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ ρύθμιση τῆς μέσης ἐκπαίδευσης, γιατί ἡ φοίτηση τῶν κοριτσιῶν σὲ αὐτὴν συμπίπτει μὲ τὴν ἐφηβεία. Ἐπικαλεῖται τὶς ἀπόψεις τῆς κυρίας de Remusat καὶ τῆς ψυχολόγου Σωσάννας Ρουμπινιστάν γιατὶ τὶς ἰδιομορφίες τῆς γυναικείας ψυχῆς, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ προσαρμοστεῖ στὴν «ψυχοφυσικὴ ἰδιοσυστασία» καὶ τὸν «προορισμὸ» τῶν κοριτσιῶν³, καὶ νὰ ὀξύνει τὴν κρίση τους χωρὶς νὰ ἐξαντλεῖ τὴν ἀντο-

ότερα στὰ τοῦ οἴκου. Τέσσερα ὑπομνήματα (τῆς Ἑλένης Μπουκουβάλα, τοῦ Δ. Βικέλα, τοῦ Βασ. Παπαλεξανδρῆ καὶ τοῦ Ἰω. Μοσχονᾶ) συνιστοῦν πρακτικὰ μαθήματα, ἐνῶ δύο (τῆς Πολ. Λοϊζιάδος καὶ τῆς Ἑλένης Χρήστου) ἀναφέρονται στὴν ἀνάγκη τεχνικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης. Τὰ ὑπομνήματα τῆς Λοϊζιάδος καὶ τοῦ Βικέλα ὑποστηρίζουν ἐπίσης τὴν ὑποχρεωτικὴ φοίτηση στὸ δημοτικὸ. Τέλος, τὰ ὑπομνήματα τῆς Φλωρεντίας Φουντουκλῆ καὶ τοῦ Εὐρ. Σεκιάρη συνιστοῦν νὰ ἐλαττωθεῖ ὁ φόρτος ἐργασίας τῶν μαθητριῶν τοῦ ἀνώτερου παρθεναγωγείου.

1. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, ὁ.π., σ. 213.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 199.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 204-205.

χή τους και να θέτει σὲ κίνδυνο τὴν υγεία τους: «Ἀνάγκη προσέτι, αὐξανομένου τοῦ βάρους διὰ τῆς εὐμεθοδίας, νὰ ἐλαττωθῆ τὸ πλάτος. Τὸ σκάφος κινδυνεύει, καὶ μόνη σωτηρία ἀπομένει νὰ ριφθῆ μέρος τοῦ φορτίου εἰς τὴν θάλασσαν».

Στὴ συνέχεια προτείνει: «Τὸ πρόγραμμα πρέπει νὰ περικοπῆ, ἀλλ' οὐχὶ διὰ νὰ ἀκρωτηριασθῆ, ἀλλ' ὅπως κλαδεύμενον τὸ δένδρον συγκεντρώνει τοὺς χυμούς του. Ἡ μέση λοιπὸν παιδείαις τῶν θηλέων πρέπει νὰ γίνῃ βαθυτέρα κατὰ δύο διευθύνσεις, ἀφ' ἐνὸς τὴν οἰκοκυρικὴν καὶ ἀφ' ἐτέρου τὴν ἀνθρωπιστικὴν. Ἀφ' ἐνός, ἡ κόρη θὰ διδαχθῆ τὴν ἑλληνικὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν, ἣτις ἐν τινι ὑπομνήματι ἀποκαλεῖται 'ἐθνικὴ κατήχησις'. Αὕτη διδάσκει ὅχι μόνον τὴν πάτριον λιτότητα, τὴν ἐγκράτειαν, τὴν σωφροσύνην, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν αὐταπάρνησιν· ἐμφυτεύει εἰς τὰς ἑλληνικὰς καρδίας τὴν ἀλληλοβοήθειαν, τὴν ἀλληλεγγύην τῶν οἰκογενειακῶν συμφερόντων, τὴν συγκράτησιν τῆς οἰκογενειακῆς ἐνότητος' (Ζύγουρας). Ἀφ' ἐτέρου, θὰ λάβῃ ὅλην τὴν ἐλευθέριον ἀγωγὴν τὴν ἀρμόζουσαν εἰς ἄτομον πεπολιτισμένης κοινωνίας καὶ τὴν εἰδικὴν ἀγωγὴν μελλούσης μητρός».

Τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας ἐκπαίδευσης θὰ εἶναι νὰ μάθῃ ἡ γυναίκα «ν' ἀγαπᾷ περισσότερον τὸν οἶκον της, νὰ συγκεντρῶνῃ ἐν αὐτῷ τὴν εὐτυχίαν της»¹. Ἡ ἀγωγὴ τῶν κοριτσιῶν τέλος πρέπει νὰ εἶναι «ἐθνικὴ» καὶ νὰ ἐμπνέει ἔφεση πρὸς τὴ φιλανθρωπία, τὴν «κοινωνικὴ ἐνέργεια» ποὺ ἀρμόζει κατεξοχὴν στὸ φύλο τους².

Τῇ δευτέρῃ μέρᾳ τοῦ συνεδρίου ἡ Καλλιόπη Κεχαγιᾶ, ἐπόπτῃς τοῦ Ἀρσακείου, ἄρχισε τὴν εἰσήγησίν της μὲ τὴν ἐκτίμησιν ὅτι «[ἡ] Ἑλληνὶς εἶνε πρῶτον ἄνθρωπος, δεῦτερον γυνὴ καὶ τρίτον Ἑλληνίς», καὶ συνεπῶς δικαιούται ἀγωγὴ ποὺ θὰ συμβάλῃ στὴν ἀρμονικὴ ἀνάπτυξιν «ὄλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου». Εἰδικότερα ὅμως ἡ δευτέρῃ ιδιότητά ἀπαιτεῖ «νὰ παρασκευάζεται ὡς γυνὴ διὰ τῆς ἀγάπης πρὸς τὰς οἰκιακάς της ἐργασίας καὶ τῆς κατὰ ταύτας δεξιότητος καὶ τελειότητος αὐτῆς. Πρέπει εἰδικῶς νὰ προ-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 206-207.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 208-211.

ετοιμάζεται διὰ τὴν περίθαλψιν καὶ ἀνατροφὴν τῶν μετέπειτα τέκνων τῆς, ἐν γένει δὲ νὰ ἀνυψωθῇ ἐν τῷ κύκλῳ τῆς ἐνεργείας τῆς καθ' ὅλους τοὺς κλάδους καὶ ἐν πλήρει τῇ συναισθήσει τῆς ἐκπληρώσεως τῆς ὑψηλῆς αὐτῆς ἐντολῆς! Αὕτη εἶνε ἡ ἀληθῆς καὶ εὐεργετικὴ χειραφέτησις τῆς ἐναρέτου γυναικός, οἰκοδοσποίνης, συζύγου καὶ μητρός»¹.

Πάντως οἱ σύμβουλοι δὲ φαίνεται νὰ συμμερίστηκαν τὴν ἀποψὴ τῆς Κεχαγιᾶ γιὰ τὴν προτεραιότητα τῆς ιδιότητος («ἄνθρωπος»). Συμφώνησαν ὅμως μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τῆς γιὰ τὴ σημασία τῆς προετοιμασίας τῶν μελλοντικῶν οἰκοδοσποινῶν, συζύγων καὶ μητέρων. Ἔτσι δὲν εἶναι καθόλου περίεργο ὅτι στὶς συζητήσεις ποὺ ἀκολούθησαν ἡ ἔννοια «γυνή» ἐπισκίασε τὴν ἔννοια («ἄνθρωπος»), καὶ ὅτι μεγάλο μέρος τῶν ἐργασιῶν τοῦ τμήματος ἀφιερώθηκε στὸ ζήτημα τῆς μόρφωσης ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ πάρουν τὰ κορίτσια προκειμένου νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου.

Τὸ βᾶρος ποὺ ἔδινε ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις τοῦ Κουρτίδη στὴν προετοιμασία γι' αὐτὰ τὰ καθήκοντα ἀντανεκλάται καὶ σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς προτάσεις τοῦ τμήματος. Ἔτσι θεωρήθηκε σκόπιμο:

«Βον δ') Ν' αὐξηθῶσιν αἱ ὥραι τῆς χειροτεχνίας ἐν τοῖς σχολείοις τῶν θηλέων, νὰ μεταρρυθμισθῇ δὲ αὕτη ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον, συμφώνως πρὸς τὰς ἀνάγκας ἐκάστου τόπου, ἐπιβαλλομένων κατὰ προτίμησιν τῶν ἐργοχειρῶν τῶν χρησίμων καὶ ἀπαραιτήτων.

»ε') Ν' αὐξηθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν πλήρων σχολείων τῶν θηλέων, προστιθεμένης ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ τάξει διδασκαλίας καὶ ἀσκήσεων τῶν εἰς τὸν πρακτικὸν βίον ἀπαιτουμένων»².

Ἡ κύρια πρότασις ποὺ ἀφοροῦσε τὴ μέση ἐκπαίδευσις ἐπιδίωκε τὴν προσαρμογὴν τοῦ προγράμματος στὴ «φύση» καὶ τὴν ἀποστολὴν τῶν γυναικῶν: «Δ'. α') Νὰ μεταρρυθμισθῇ καὶ συμπληρωθῇ τὸ πρόγραμμα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τῶν θηλέων, συμφώνως πρὸς τὸν ἰδιάζοντα φυσιολογικὸν καὶ πνευματικὸν ὄργανισμὸν τῶν κορασίων καὶ τῆς ἐν τῷ βίῳ ἐντολῆς αὐτῶν».

1. Στὸ ἴδιον, σ. 176-177.

2. Στὸ ἴδιον, σ. 184.

Ἀκολουθοῦσαν συγκεκριμένες συστάσεις: «Νὰ ἐμβαθυνθῆ ἡ διδασκαλία ὑπὸ πρακτικὴν καὶ ἀνθρωπιστικὴν ὄψιν, προστιθεμένης τῆς πρακτικῆς χειροτεχνίας καὶ ἐλαφρυνομένου συγχρόνως τοῦ προγράμματος παντὸς περιττοῦ φόρτου»¹.

Ἡ τάση γιὰ ἀναζήτηση μιᾶς πρακτικῆς κατεύθυνσης στὴν ἐκπαίδευση δὲν ἦταν καινούρια ἢ προσωρινή καὶ δὲν ἀφοροῦσε ἀποκλειστικὰ τῇ γυναικείᾳ ἐκπαίδευση· συνόδευε τὴν ἀντίθεση ποὺ ἐκδηλώθηκε ἀπὸ τὸ 19ο αἰὼνα στὸν κλασικισμὸ ποὺ χαρακτήριζε τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα γενικὰ. Ἡ τάση αὐτὴ πάντως ἐκδηλώθηκε ἰδιαίτερα ἔντονα στὸ τμήμα τῆς γυναικείας ἀγωγῆς καί, χωρὶς νὰ ἐκφράζεται ἀποκλειστικὰ σὲ συνάρτηση μὲ τὴ διδασκαλία τῶν μαθημάτων ποὺ προάγουν κατεξοχὴν τὴ γυναικεία ἀποστολή², ἐπικεντρώθηκε κυρίως σὲ αὐτήν. Ἡ ἐπιμονὴ στὴν ἀνάγκη γιὰ πρακτικότερη ἐκπαίδευση ἀντιπροσώπευε πιθανότατα τὴν ἀπάντηση τῶν συνέδρων στὸ πρόβλημα τῆς προσαρμογῆς τῆς ἐκπαίδευσης στὶς συνθηκὲς ζωῆς τῆς πλειοψηφίας τῶν κοριτσιῶν, καὶ ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ τμήματος ὅτι ἡ δημοτικὴ τουλάχιστον φοίτηση ἔπρεπε νὰ γενικευτεῖ. Ἔτσι ὁ Κουρτίδης καὶ ἄλλοι σύεδροι τονίζουν ἐπανειλημμένα τὴν ἀνάγκη μιᾶς μὀρφωσης ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ³.

Τόσο στὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση ὅσο καὶ στὶς προτάσεις τοῦ τμήματος, ἡ ἀναζήτηση μιᾶς πρακτικότερης κατεύθυνσης διαπλέκεται

1. Στὸ ἴδιο, σ. 187.

2. Γιὰ παράδειγμα, τὸ τμήμα διαπιστώνει τὴν ἀνάγκη νὰ τροποποιηθεῖ «ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον» ἡ διδασκαλία τῶν ξένων γλωσσῶν. Βλ. *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον*, ὁ.π., σ. 188.

3. Ἡ Σεβαστὴ Καλλισπέρη εἰσηγεῖται νὰ διδάσκονται στὸ δημοτικὸ «μαθήματα πρακτικά, σχέσιν ἀμεσον ἔχοντα πρὸς τὸν ὕλικὸν βίον, ἕνα αἱ γυναικὲς καὶ πρακτικαὶ γίνωνται καὶ διὰ πᾶσαν περίστασιν ἀσφαλίζονται, ἀλλ' ὡς ἄνθρωποι ἀγαπῶσαι τὴν ἐργασίαν καὶ σεβόμεναι τοὺς κόπους τῶν ἄλλων. Τοιαῦτα μαθήματα εἶνε ἡ σηροτροφία, ἡ μελισσοκομία, ἡ κηπουρικὴ, ἡ ἀνοικομία, ἡ λαχανοκομία, ἡ ὀρνιθοτροφία, ἡ γαλακτομία κτλ.». Ἡ πρόταση αὐτὴ περιλαμβάνεται στὸ ὑπόμνημα ποὺ ὑπέβλεξε ἡ Σεβαστὴ Καλλισπέρη στὴ Βουλῆ, στὶς 2 Μαρτίου τοῦ 1899. Βλ. *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν*

μέ την αναζήτηση μιᾶς «ἐθνικῆς» ἀγωγῆς¹. Ἡ γνωστὴ ἀπὸ παλαιότερα ἄποψη ποὺ ἀπέδιδε τὴν τάση γιὰ «ἐπιπόλαια» μὀρφωση σὲ ξένες ἐπιρροές διατυπώθηκε καὶ ἐδῶ μὲ σαφήνεια καὶ ἐπιμονή. Τὸ ἀντίθετο τῆς ἐπιπόλαιης μὀρφωσης, ἡ πρακτικὴ, προβλήθηκε ἔτσι καὶ ὡς ἐθνικὰ συμφέρουσα. Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ἐπιπολαιότη-
τας στὰ ξένα σχολεῖα διευκόλυνε τὴ σύζευξη μεταξὺ τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς κατεύθυνσης².

Ὅπως παρατήρησε τὸ 1930 μίᾳ γνωστῇ παιδαγωγός, «μὲ τὸ Συνέδριο ἀναγνωρίστηκε ἐπίσημα ὅτι ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν, δηλ. τὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὅμοια μὲ τῶν ἀγοριῶν, ἀλλὰ στενώτερη [...] ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ [...] καὶ ὡς πρὸς τὴν χρονικὴν ἔκταση»³.

Συνέδριον, ὅ.π., σ. 179. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα, ἡ Μαρία Χ. Κωνσταντινόγλου προτείνει τὴ σύσταση «ἀγροτικῶν διδασκαλείων» ὅπου θὰ διδάσκουν γεωπό-
νοι. Στὸ ἴδιο, σ. 183.

1. Τὸ τμῆμα τῆς γυναικείας ἀγωγῆς προτείνει: «Ε' α') Νὰ καταπολεμηθῇ ἡ ἐπιπόλαιος μὀρφωσις· ἡ ἀγωγή τῶν Ἑλληνίδων νὰ καταστῇ ἐθνικωτέρα, νὰ προστατευθῇ ἡ Πίστις καὶ ἡ Ἐθνικότης τῆς Ἑλληνικῆς Οἰκογενείας ἀπὸ ξένων ἐπιρροῶν, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς ἐπιρρώσεως τῶν πατριωτικῶν καὶ θρησκευτικῶν αἰσθημάτων ἐν τῷ σχολείῳ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῆς διδασκαλίης τῶν ξένων γλωσσῶν ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον καθ' ἅπαντα τὰ παρθεναγωγεῖα. β') Νὰ προσέλθωσιν ἀρωγοὶ αἱ ἅπανταχοῦ Ἐκκλησιαστικαὶ ἀρχαὶ διὰ κηρύγματος καὶ δι' ἐμμέσου προσωπικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν οἰκογενειῶν, ὅπως καταπολεμήσωσι τὴν εἰς τὰ ξένα σχολεῖα φοίτησιν ὡς θρησκευτικῶς καὶ ἐθνικῶς ἐπιβλαβῆ». Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, ὅ.π., σ. 188.

2. Ἡ συνύπαρξη τοῦ ἐθνικοῦ ἰδεώδους μὲ τὴν πρακτικότητα ἐντάσσε-
ται στὸ γενικότερο κλίμα ποὺ διαμορφώνεται μετὰ τὴν ἤττα τοῦ 1897· παράλ-
ληλα μὲ μιὰ ἐξέχρηση τοῦ ἐθνικιστικοῦ πνεύματος, ἐντείνονται οἱ ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι στὸν κλασικιστικὸ προσανατολισμὸ τῆς ἐκπαίδευσης. Βλ. Δη-
μαρᾶς, ὅ.π., σ. κδ', κη'-λα'. Ἀντίθετα ὅμως μὲ τοὺς ἀνάλογους προβλημα-
τισμοὺς στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ἀγοριῶν, ἡ αναζήτηση πρακτικῶν
κατευθύνσεων στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν δὲν προϋπο-
θέτει τόσο τὴν ἀρνηση ἑνὸς κλασικιστικοῦ προσανατολισμοῦ, ποὺ ἄλλωστε δὲν
εἶχε ὑλοποιηθεῖ, ἀλλὰ κυρίως τὴν καταδίκη τῆς «ξενόφερτης ἐπιπολαιότη-
τας».

3. Λίζα Κόττου, «Ἡ ἐκπαίδευση τῶν Ἑλληνίδων ἀπὸ τὸ 1830 ἕως σή-

Μόνο ἡ Καλλιρρόη Παρρὲν ξέφυγε ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ τμήματος, ζητώντας γιὰ τὶς γυναῖκες κάποια ἄλλη διέξοδο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προετοιμασία τῆς οἰκοδέσποινας καὶ τὴ μόρφωση τῆς δασκάλας. Πρότεινε μεταρρυθμίσεις στὸ πρόγραμμα τῆς κατώτερης καὶ τῆς μέσης ἐκπαίδευσης, ὥστε νὰ προετοιμάζονται τὰ κορίτσια «διὰ τὸν βιοποριστικὸν ἀγῶνα». Εἰσηγήθηκε τὴ δημιουργία ἐπαγγελματικῶν δημοτικῶν σχολείων καὶ τὴ μετατροπὴ τῶν ὀρφανοτροφείων «εἰς συστηματικὰς οἰκοκυρικὰς, καὶ ἐπαγγελματικὰς σχολὰς». Πρότεινε ἐπίσης νὰ προστεθοῦν στὸ δημοτικὸ τάξεις «εἰς τὰς ὁποίας νὰ διδάσκωνται ἡ ὑφαντικὴ, ἡ κηπουρικὴ, ἡ ἀνθοκομία, ἡ ὀρνιθοτροφία, ἡ τυροκομία καὶ ἡ μελισσοκομία»¹.

Ὁ ριζοσπαστισμὸς τῆς Παρρὲν δὲν ἔγκειται στὸ εἶδος τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ πρότεινε, ἀλλὰ στὸ γεγονὸς ὅτι πρόβαλε τὸ δικαίωμα τῶν γυναικῶν στὸ «βιοποριστικὸ ἀγῶνα». Οἱ προτάσεις της πάντως δὲν ἔγιναν δεκτὲς ἀπὸ τὸ τμήμα τῆς γυναικείας ἀγωγῆς ποῦ, ὅπως διευκρίνισε ὁ Δ. Βικέλας, δὲν ἦταν ἀρμόδιο γιὰ θέματα ποῦ ἀφοροῦσαν τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση². Οὔτε ἄλλωστε καὶ οἱ προτάσεις τοῦ τμήματος εἰσακούστηκαν ἀπὸ τὴν πολιτεία. Ἔτσι ἂν τὸ Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον ἀποτελεῖ τομὴ στὴν ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται σὲ κάποιον ἄμεσο ἀντίκτυπο ποῦ εἶχε, ἀλλὰ κυρίως στὸ γεγο-

μερα», στὸ βιβλίον τῆς Ζωῆς Φράγκου, *Γύρω ἀπὸ τὸ παιδί*, Ἀθῆναι 1930, σ. 368-369.

1. Ἡ Παρρὲν ὑπογραμμίζει συγχρόνως τὴν ἀνάγκη νὰ προστατευθοῦν τὰ ἐργαζόμενα παιδιὰ μὲ τὴν ἐλάττωση τῶν ὥρῶν ἐργασίας στὰ ἐργοστάσια καὶ μὲ ἄλλα μέτρα. Ὑποστηρίζει ἐπίσης ὅτι «πρέπει ν' ἀπαγορευθῆ, λόγῳ ὑγιεινῆς, πᾶσα λεπτὴ ἐργασία, οἷον κεντήματα, τρίχαπτα κ.τ.λ., καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα». Ἡ πρόεδρος τοῦ τμήματος τῆς ἀπαντᾷ ὅτι ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει γενικὰ, γιὰτι θὰ «ἤθελε καταργῆσει τὴν παρ' ἡμῶν βιοτεχνία καὶ βιομηχανίαν τῶν κεντημάτων, τριχάπτων κ.τ.λ.». Παρατηρεῖ ὅμως ὅτι ἡ Βδ' πρόταση τοῦ τμήματος γιὰ τὴν τροποποίηση τῆς χειροτεχνίας «ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον» ἀποθαρρύνει αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴ λεπτὴ ἐργασία. Βλ. *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον*, ὅ.π., σ. 189.

2. Βλ. *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον*, ὅ.π., σ. 189-190.

νός ότι στο συνέδριο τέθηκε επίσημα και δημόσια τὸ ζήτημα τῆς γυναικείας ἀγωγῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς προτάσεις ποὺ διατυπώθηκαν γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου, αὐτὲς σὲ μεγάλο βαθμὸ συγκεφαλαιώνουν καὶ ἐπαναλαμβάνουν παλαιότερα αἰτήματα. Τὸ κυριότερο ἀπὸ αὐτά, τὸ αἶτημα γιὰ μόρφωση ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τοῦ νοικοκυριοῦ, θὰ συνεχίσει νὰ προβάλλεται ἐπίμονα ὡς ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς μεταρρύθμισης τῶν προγραμμάτων γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν.

Τὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου

Στὸ *Κρυφὸ σχολεῖο*, ὁ Ἀλέξανδρος Δελμούζος γράφει ὅτι μὲ τὶς προτάσεις τοῦ τμήματος τῆς γυναικείας ἀγωγῆς τοῦ Πρώτου Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου «ἐκδηλώθηκε μιὰ γενικότερη παιδαγωγικὴ βούληση. Κύριο γνώρισμά της εἶναι τὸ θετικὸ καὶ πραχτικὸ πνεῦμα», ποὺ διαφαίνεται στὴν προσπάθεια νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ ἐκπαίδευση τὶς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης ζωῆς, ἀλλὰ καὶ «τὰ περασμένα»¹. Ἡ ἴδια αὐτὴ παιδαγωγικὴ βούληση ἀπέκτησε σάρκα καὶ ὄστα στὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου. Κύριο ὅμως μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωσή της ἐκεῖ ἦταν ἡ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς γλώσσας.

Τὸ Ἀνώτερο Δημοτικὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου ἰδρύθηκε τὸ 1908, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Παγασῶν².

1. Ἀλ. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο 1908-1911*, Ἀθήνα 1950, σ. 20.

2. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν ποὺ ἤθελαν νὰ συνεχίσουν τὶς σπουδὲς τους ἀπασχολοῦσε τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο ἀπὸ τὸ 1902. Ὅπως καὶ στὶς ἄλλες πόλεις, οἱ ἀπόφοιτες τοῦ δημοτικοῦ στὸ Βόλο εἶχαν τρεῖς ἐπιλογές: νὰ διακόψουν τὶς σπουδὲς τους, νὰ γραφοῦν σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας ἢ νὰ φοιτήσουν σὲ ἕνα ξένο παρθεναγωγεῖο. Ὁ δῆμος προσπάθησε νὰ δημιουργήσει μιὰ ἐναλλακτικὴ λύση, προσθέτοντας δύο ἀνώτερες τάξεις στὸ Ἀ' Δημοτικὸ Σχολεῖο Θηλέων. Τὸ 1907 ὠστόσο ἔκρινε ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτὴ εἶχε ἀποτύχει: οἱ δύο τάξεις ἀκολουθοῦσαν τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀρσακείου, ποὺ ἔδινε μονόπλευρὴ ἔμφαση στὴν προετοι-

Στις 7 Δεκεμβρίου τοῦ 1907 τὸ Δ.Σ. συνέστησε ἐπιτροπή, ποὺ σκοπὸ εἶχε νὰ μελετήσῃ τὸ ζήτημα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν τῶν ἀστικῶν οἰκογενειῶν τοῦ Βόλου¹. Στις 8 Σεπτεμβρίου τοῦ 1908 ὁ γιατρὸς Δημήτρης Σαράτσης παρουσίασε στὸ Δ.Σ. τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση ποὺ εἶχε συντάξῃ καὶ ποὺ ἀναφερόταν στὴν ἴδρυση ἀνώτερου παρθεναγωγείου ἀπὸ τὸ δῆμο. Ὁ Σαράτσης ἔκρινε «τὴν δημιουργίαν [...] τοῦ Παρθεναγωγείου [...] λείαν ἐπείγουσαν καθόσον ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ὠραίου φύλου — τῶν μητέρων τοῦ μέλλοντος — ἐξαρτᾶται ἡ μόρφωσις ἀγαθῶν τέκνων, ἀρίστων πολιτῶν τιμώντων τὴν οἰκογένειαν καὶ τὴν Πατρίδα»².

Ὁ Σαράτσης θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν ἔπρεπε νὰ ἔχει διπλὸ σκοπὸ: «Ἄφ' ἑνὸς πρέπει νὰ τείνῃ εἰς μόρφωσιν τοῦ πνεύματος καὶ δημιουργίαν χαρακτῆρος καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ χορηγήσῃ ὅλας ἐκείνας τὰς πρακτικὰς γνώσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἡ σημερινὴ μαθήτρια θὰ καταστῇ ἐν τῷ μέλλοντι πρότυπον μητρός, συζύγου καὶ νοικοκυρᾶς». Τὸ διπλὸ αὐτὸ σκοπὸ ἀποδέχονταν οἱ «διαπρεπεῖς λόγιοι» ποὺ εἶχε συμβουλευτεῖ ὁ εἰσηγητής: ὁ Γ. Δροσίνης, γεν. ἐπιθεωρητῆς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδευσεως, ὁ Γ. Παπασωτηρίου, διευθυντῆς τοῦ Διδασκαλείου Κρήτης, ὁ Ν. Καπετανάκης, παιδαγωγὸς καὶ διευθύνων τὴν Ἐμπορικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, καὶ ἡ Κ. Παρρέν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γνώμη τους, ὁ Σαράτσης συμβουλευτέθηκε τὰ πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου, τὸ σύγγραμμα *Ἐθνικὴ ἀγωγή* (1904) καὶ διάφορες γαλλικὰς καὶ γερμανικὰς παιδαγωγικὰς μελέτες. Μελέτησε ἐπί-

μασία τῆς δασκάλας, καὶ λειτουργοῦσαν χωρὶς τὸ κατάλληλο διδακτικὸ προσωπικὸ καὶ χωρὶς διεύθυνση. Βλ. «Εἰσήγησις εἰς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον, ὑπὸ τοῦ κ. Δημ. Ἰ. Σαράτση, ἱατροῦ καὶ Δημ. Συμβούλου, κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 8 Σεπτ. 1908», στὸ Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος (ἐπιμ.), «Ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεση τοῦ Δημ. Σαράτση γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Παρθεναγωγείου Βόλου», *Θεσσαλικὴ Ἔστια* 32 (1978), σ. 329, 331.

1. Τὴν ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦσαν τὰ μέλη τοῦ συμβουλίου Περ. Ἀποστολίδης, Νικ. Ζαρχής, Δημ. Σαράτσης, Ἀγ. Παπαγεωργιάδης καὶ Κ. Χρυσοχόδης.

2. «Εἰσήγησις εἰς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον...», ὁ.π., σ. 338.

σης τὰ προγράμματα τοῦ Ἀμερικανικοῦ Παρθεναγωγείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν σχολείων μέσης ἐκπαίδευσης τῆς Λωζάνης καὶ τῶν γαλλικῶν ἀνώτερων παρθεναγωγείων¹.

Σύμφωνα μὲ τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση, τὸ Ἀνώτερο Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου θὰ ἦταν τριετές. Τὸ μισὸ ἢ τὰ δύο τρίτα τῶν δαπανῶν του θὰ ἀναλάμβαναν οἱ γονεῖς τῶν μαθητριῶν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔξοδα θὰ κάλυπτε ὁ δῆμος. Γιὰ τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ ἡ ἔκθεση προέβλεπε τὰ ἑξῆς: «[...] ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς διευθυντοῦ, εἴτε διευθυντρίας, διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας, μιᾶς Γαλλίδος διδασκαλίσσης, μὲ ἀνώτερον πτυχίον, μιᾶς πρωτοβαθμίου διδασκαλίσσης κεκτημένης τὴν περὶ τὴν κοπτικὴν καὶ ραπτικὴν μάθησιν, ἑνὸς καθηγητοῦ τῆς μουσικῆς, ἑνὸς τῆς ὑγιεινῆς καὶ νοσηλευτικῆς καὶ ἑνὸς καθηγητοῦ τῆς ζωγραφικῆς»².

Τὸ πρόγραμμα τοῦ σχολείου «ὁμοιάζει πρὸς τὰ προγράμματα τῶν ἀντιστοίχων Ἑλβετικῶν Σχολείων»³. Ὁ Σαράτσης προτείνει «ἡλαττωμένη» διδασκαλία τῶν ἀρχαίων, ἄφθονη νέα ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ φιλολογία, γαλλικά⁴, «περισσότερα διδασκαλία τῶν φυσιογνωστικῶν μαθημάτων»⁵ καὶ προσθέτει: «Πλὴν τούτων εἰ-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 332.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 333.

3. Στις ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν εἶναι ἴσως περισσότερο ἐξελιγμένη στὴν Ἑλβετία παρὰ σὲ οποιαδήποτε ἄλλη χώρα τῆς Εὐρώπης. Ἐκεῖ συγκαλεῖται τὸ 1908 καὶ τὸ Πρῶτο Συνέδριο γιὰ τὴν Ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου («Congrès International de l'Enseignement Ménager») στὸ ὁποῖο συμμετέχουν ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τὸ Βέλγιο, τὴ Γερμανία, τὴν Ἀγγλία, τὴν Ὀλλανδία καὶ ἄλλες χώρες. Βλ. Μ. Martin, *Femmes et société...*, ὁ.π., σ. 83.

4. Βλ. «Εἰσήγησις εἰς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον...», ὁ.π., σ. 333-335. Ὁ Σαράτσης πίστευε ὅτι ἡ σωστὴ διδασκαλία τῆς γαλλικῆς θὰ μπορούσε νὰ προσελκύσει κορίτσια ποῦ ὡς τότε φοιτοῦσαν σὲ ξένα σχολεῖα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴ γνώμη του ἀσκοῦσαν θρησκευτικὸ καὶ κοινωνικὸ προσηλυτισμό.

5. Ὁ Σαράτσης εἰσηγεῖται τὴ διδασκαλία φυσιογνωστικοῦ μαθήματος ἐν ὀνόματι τοῦ γενικῶ παραδεκτοῦ στόχου τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης, δηλαδὴ τῆς προετοιμασίας τῶν μελλοντικῶν μητέρων: «Ἡ κόρη ἢ ὁποῖα θὰ μάθῃ νὰ γνωρίζῃ τὸν κόσμον τὸν περὶ αὐτῆς ζῶντα θὰ ἐμπνεύσῃ καὶ εἰς τὰ τέκνα αὐ-

σάγω και τὸ μάθημα τῆς νοικοκυροσύνης ὅπως τοῦτο διδάσκεται εἰς τὰ Ἑλβετικά σχολεῖα, με ὑποδιαιρέσεις τὴν ὑγιεινὴν καὶ νοσηλευτικὴν, καθαριότητα τοῦ οἴκου, κηπευτικὴν καὶ μαγειρικὴν· παρ' αὐτὸ δὲ θὰ εἶναι καὶ τὸ μάθημα τῆς κοπτικῆς, ραπτικῆς καὶ κεντητικῆς, ὅχι ἀφιερουμένης εἰς ἄχρηστα χειροτεχνήματα ἀλλ' εἰς ἀσπρόρουχα καὶ φορέματα χρήσιμα διὰ τὸν ὅλον οἰκογενειακὸν βίον. Περὶ τῶν μαθημάτων τούτων νομίζω περιττὴν πᾶσιν ἀνάπτυξιν. Σᾶς παρακαλῶ μόνον νὰ σημειώσητε ὅτι εἰς μὲν τὰ Γαλλικὰ σχολεῖα κατέχουσι ταῦτα 10-20 ὥρας καθ' ἑβδομάδα ἐπὶ 35 τῆς ὄλης διδασκαλίας, εἰς δὲ τὰ ἑλβετικά 10-15 ἀναλόγως τῆς τάξεως τοῦ σχολείου»¹.

Τὸ μάθημα τῆς νοικοκυροσύνης θὰ περιλάμβανε πρακτικὰς ἐφαρμογὰς ποὺ ἀπαιτοῦσαν εὐρυχωρία. Αὐτὸς ἦταν καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὁ Σαράτσης πρότεινε νὰ στεγαστεῖ τὸ σχολεῖο «ἐν ἰδίῳ οἰκῆματι»². Τέλος ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις διευκρινίζει: «Διὰ δὲ τὰ τεχνικὰ μαθήματα (μουσικὴν, ζωγραφικὴν καὶ νοικοκυρωσύνην ἐν γένει), θὰ προσκληθοῦν εἰδικοί καθηγηταί, ὑπάρχοντες ἐν τῇ πόλει μας, οἱ ὅποιοι ἔχοντες τὴν πρὸς τοῦτο ἱκανότητα δὲν εἶναι βεβαίως ἀνάγκη νὰ ἔχουν δίπλωμα πανεπιστημιακόν»³.

Τὸ Συμβούλιο τοῦ Δήμου Παγασῶν ἀποφάσισε τὴν ἴδρυση Ἐνωτέρου Παρθεναγωγείου ἀμέσως μετὰ τὴν ὑποβολὴ τῆς εἰσηγητικῆς ἔκθεσις τοῦ Σαράτση. Τὸ σχολεῖο ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1908, με διευθυντὴ τὸν Ἀλέξανδρον Δελμοῦζο⁴.

τῆς τὸν πόθον τῆς παρατηρήσεως, καὶ συνεπεῖα αὐτῆς καὶ τὰς μεθόδους διὰ τῶν ὁποίων ἡ φύσις γίνεται ὑποχείριος τοῦ ἀνθρώπου». «Εἰσήγησις εἰς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον...», ὁ.π., σ. 335.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 335.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 333.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 336.

4. Στις 3-7 Ἰουνίου ὁ Δελμοῦζος δημοσίευσε στὴν Ἀκρόπολιν μίαν μελέτη γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴ γλώσσα, με τίτλο «Πρόσωπα καὶ πράγματα» (βλ. Ἄλ. Δελμοῦζος, *Μελέτες καὶ πάρεργα*, Ἀθήνα 1958, σ. 13-30). Ὁ Σαράτσης τὴ διάβασε καὶ με τὴ μεσολάβηση τοῦ Νικολάου Πολίτη πρότεινε στὸ Δελμοῦζο νὰ ἀντλάβει τὴ διευθύνση τοῦ Παρθεναγωγείου. Ὁ Δελμοῦζος

17. 'Ο 'Αλέξανδρος Δελμούζος με τις μαθήτριες και τὸ προσωπικὸ στὸ Σχολεῖο τοῦ Βόλου (1910)

Πρωταρχικό μέλημα του Δελμούζου ήταν να καταπολεμήσει τη «σωματική, πνευματική και ήθικη καχεξία» των μαθητριών, που πίστευε ότι ήταν αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο τα κορίτσια είχαν διαπαιδαγωγηθεί στο σπίτι και το δημοτικό, και που έκφραζόταν με την έλλειψη αυτοπεποίθησης, την αίσθηση σωματικής ανημποριάς, την τάση για «παπαγαλισμό», ψέμα και επίδειξη, το φόβο απέναντι στους δασκάλους, τη διανοητική σύγχυση και την ανεπάρκεια στην έκφραση, καθώς και την ωραιοπάθεια¹.

Στά τρία χρόνια που λειτούργησε, το σχολείο προσπάθησε να μεταδώσει στις μαθήτριες το πρακτικό και θετικό πνεύμα και να διαμορφώσει την εθνική τους συνείδηση, κυρίως μέσα από τη γνώση και τη χρήση της δημοτικής γλώσσας.

Η διδασκαλία της «νοικοκυροσύνης» είναι μία πλευρά του πειράματος του Παρθεναγωγείου του Βόλου για την οποία υπάρχουν λιγότες μόνο και αποσπασματικές πληροφορίες. Τα οικοκυρικά διδάσκονταν 3 ώρες την εβδομάδα στην πρώτη και την τρίτη, και 2 ώρες στη δεύτερα τάξη, σε σύνολο 30, 29 και 28 ωρών αντίστοιχα· το μάθημα είχε σκοπό να μεταδώσει «χρήσιμες» πρακτικές γνώσεις².

Ήταν διευθυντής στο Παρθεναγωγείο του Βόλου από το 1908 ώσπου ή λειτούργια του διακόπηκε το 1911, ύστερα από βίαιες αντιδράσεις και κατηγορίες έναντι των πρωτεργατών του σχολείου για προσβολή της θρησκείας και της γλώσσας και παραβίαση της τάξης. Οι αντιδράσεις αυτές προκάλεσαν δικαστική επέμβαση. Ο Δελμούζος, μαζί με άλλους καθηγητές του Άνωτερου Παρθεναγωγείου και μέλη του Εργατικού Κέντρου του Βόλου, δικάστηκε και άθωώθηκε από το Έφετείο του Ναυπλίου τον Απρίλιο του 1914.

1. Για τις έντυπώσεις του νέου διευθυντή από την κατάσταση των μαθητριών του, βλ. Άλ. Δελμούζος, *Το κρυφό σχολειό...*, δ.π., σ. 40-58.

2. Σύμφωνα με το ωρολόγιο πρόγραμμα που ανασύνταξε ο Χ.Γ. Χαρίτος με βάση δημοσιεύματα του Σαράτση και του Δελμούζου, στο *Το Παρθεναγωγείο και τα «Αθεικά» του Βόλου. Συμβολή στη μελέτη των Έκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στη νεότερη Ελλάδα, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εργαστήριο πειραματικής παιδαγωγικής, Αθήνα 1986, σ. 87. Βλ. και στο ίδιο, σ. 101-102.*

Τὴν πρώτη χρονιά δίδαξε στὸ Παρθεναγωγεῖο ἡ Εὐφροσύνη Κουτσοπούλου, πτυχιούχος τῆς Οἰκοκυρικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν¹. Στις 9.10.1908 ὁ Δελμούζος γράφει στὴ μνηστὴ του: «Μαγειρικὴ αὐτὸ τὸ χρόνο δὲ θάχουν. Τὰ 2 ἐπόμενα. Τότε θάρθῃ καὶ ἡ ὑγιεινὴ. Τώρα κάνουν κοπτικὴ—ἀσπρόρουχα—καὶ ραπτικὴ»².

Ἡ Κουτσοπούλου ὅμως δὲν εὐδοκίμησε. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1909, ἔταν ὁ Δελμούζος ταξίδεψε στὴν Ἑλβετία καὶ τὴ Γαλλία, ἐπισκέφθηκε σχολεῖα θηλέων, ἀναζητώντας μία καθηγήτρια πού θὰ μπορούσε νὰ διδάσκει γυμναστικὴ, γαλλικὰ καὶ ραπτικὴ, νὰ συνοδεύει τὶς μαθήτριες σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς περιπάτους τους καὶ συγχρόνως νὰ ἀναλάβει καὶ χρέη ὑποδιευθύντριας. Στις 19.8.1909 γράφει στὸ Σαράτση ὅτι ἔβαλε ἀγγελία στὴν Agence des Institutrices τῆς Γενεύης, ζητώντας δασκάλα πού νὰ διδάσκει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τέσσερις ὥρες κοπτικὴ καὶ ραπτικὴ σὲ κάθε τάξη. Φοβᾶται ὅμως ὅτι οἱ ὥρες τοῦ μαθήματος αὐτοῦ θὰ πρέπει νὰ ἐλαττωθοῦν, μιὰ καὶ τὰ χρήματα γιὰ τὸ μισθὸ τῆς δασκάλας εἶναι περιορισμένα: «Εἶναι βέβαια δυνατὸ νὰ διδάξῃ μόνο 6 ὥρ. κοπτικὴ, μὲ 30 δρχ. ἐπὶ πλέον, ἀλλὰ ὑποθέτω ὅτι δὲ φτάνουν καθόλου ἀπὸ 3 ὥρ. σὲ κάθε τάξη». Στὸ ἴδιο γράμμα γράφει ἐπίσης: «Νομίζω προτιμότερο νὰ διδάσκη ἢ ὑποδιευθ[ύντρια] καὶ τὸ μάθημα τῆς κοπτικῆς γιὰ νὰ ἀποφύγωμε τὴν διδακτ[ικὴ] ἀνικανότητα τῆς δος Κουτσοπούλου»³.

Τὴ δυσαρέσκειά του γιὰ τὴν Κουτσοπούλου ἐκφράζει καὶ στὸ ἐπόμενο γράμμα του στὸ Σαράτση (30.8.1909): «Ὅσο ἀληθινὸ καὶ ἂν εἶναι πὼς δύσκολα ἐπιβάλλεται ἓνα νέο κορίτσι, τόσο πάλι

1. Βλ. Χ.Γ. Χαρίτος, *Τὸ Παρθεναγωγεῖο καὶ τὰ «Ἀθεϊκὰ» τοῦ Βόλου. Ἡ ἀλληλογραφία τῶν πρωταγωνιστῶν*, Βόλος 1980, σ. 27, 43. Πρόκειται γιὰ τὴν Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 237.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 41.

ἀληθ[ινὸ] εἶναι πὼς ἡ ἐπιβολὴ εἶναι ζήτημα χαρακτῆρος καὶ ὄχι ἡλικίας (ἴδ. Κουτσοπούλου καὶ Πούλακα)»¹.

Τελικά, ὕστερα ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες, ὁ Δελμοῦζος καταλήγει στὴ γαλλίδα Seurin. Κατὰ τὸ σχολικὸ ἔτος 1909-1910, ἡ Seurin δίδαξε συνολικὰ 22 ὥρες, 6 ἀπὸ τίς ὁποῖες κοπτικὴ². Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Δελμοῦζου μὲ τὸ Σαράτση φαίνεται ὅτι οἱ μισθολογικὲς ἀπαιτήσεις καὶ ἡ ἐπιμονὴ τῆς νὰ παραδίδει ἐξωτερικὰ μαθήματα δημιούργησαν ἀρκετὰ προβλήματα. Αὐτὰ ὅμως δὲν ἦταν τὰ μόνα. Στις 26.6.1910 ὁ Δελμοῦζος γράφει: «Νά Σου ὅμως, ἡ κυρία αὐτὴ ἐδήλωσε στὴν ἀρχὴ μὲ γράμμα τῆς πὼς εἶναι σὲ θέση νὰ διδάξῃ σουηδ. γυμναστικὴ καὶ ἐν μέρει πρακτικὴ ραπτικὴ, γι' αὐτὸ καὶ τὴ δεχτήκαμε. Ἄν ἀπέτυχε, μάλιστα στὴν ραπτικὴ, φταίει γιατί ἡ ἴδια ἐδειξε στὰ παιδιὰ πὼς δὲν ἀγαπᾷ αὐτὸ τὸ μάθημα τὴν κοπτικὴ καὶ ρ[απτικὴ] τῆς τὴν ἀφήσαμε, γυμναστικὴ ὅμως ὀφείλει νὰ διδάξῃ καὶ φέτος»³.

Λίγες μέρες ἀργότερα (1.7.1910) ὁ Σαράτσης γράφει στὸ Δελμοῦζο: «[Ἡ Seurin] γιὰ μαγειρικὴ οὔτε ν' ἀκούση θέλει. [...] Ὡστε πρέπει νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὴν Ἡλ[ιακοπούλου] ἡ ὁποία ἴσως εἶνε πχιὸ (sic) νοικοκυρεμένη καὶ θελήσῃ νὰ μαγειρεύῃ!»⁴ Ὁ Δελμοῦζος τοῦ ἀπαντᾷ ὅτι ἡ γνώμη τοῦ Πολίτη γιὰ τὴ Μυρσίνη Ἡλιακοπούλου «δὲν εἶναι καθόλου κολακευτικὴ». Γράφει ἐπίσης: «Ὁ Δραγούμης μοῦ σύστησε κάποια Μπηγάτση ἢ Μπηγάτου, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι εἶναι καλὴ ἀλλὰ καθαρευουσιάνα. Φυσικὰ δὲ μᾶς κάνει»⁵. Ὑπενθυμίζει ἀκόμη τὴν ἀρχικὴ δήλωση τῆς γαλλίδας δασκάλας, ὅτι προτιμᾷ τὴ μαγειρικὴ ἀπὸ τὴν κοπτικὴ.

Στις 8.7.1910 ὁ Σαράτσης τοῦ γράφει: «Ὡς πρὸς τὴ μαγειρικὴ σὲ ἔγραψα τί μοῦ εἶπε [ἡ Seurin]. Ἄλλὰ ἔχω τὴν ἐλπίδα νὰ τὴν

1. Στὸ ἴδιο, σ. 44.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 38.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 48.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 51.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 52. Ὁ Χ.Γ. Χαρίτος σημειώνει ὅτι ἡ Μυρσίνη [Κλεάνθους;] Ἡλιακοπούλου καὶ ἡ Μπηγάτση (σ. 54) εἶναι φιλόλογοι.

κάνω να δεχθῆ με τὰς 30 δρ. τὸν μῆνα πού θὰ τῆς δώσουμε ἐπὶ τέλους ἐν ἀνάγκῃ, ἐὰν ἡ κουζίνα δὲν ἐγκρίνουμε νὰ διδαχθῆ ἀπὸ κανένα ἄλλο πρόσωπο πχὶ ἔμπειρο. Εἶδα τὰς κρίσεις τοῦ Πολίτη γιὰ τὴν Ἡλ[ιακοπούλου] καὶ συμμερίζομαι τοὺς φόβους του καὶ τοὺς δικούς σου. Ἔχω ὅμως τὴν ἰδέα ὅτι αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα θὰ τὰ ἔχη οἰαδήποτε γυναίκα, ἐκτὸς τῆς Παρρέν, τὴν ὁποίαν βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ φέρουμε!»¹

Γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς «νοικοκυροσύνης» στὸν τρίτο χρόνο τῆς λειτουργίας τοῦ σχολείου δὲν ἔχουμε καθόλου πληροφορίες. Ὅπως καὶ νὰ ἴναι πάντως, ἡ Ἡλιακοπούλου δὲν προσλήφθηκε.

Τὸ γεγονός ὅτι στὸ *Κρυφὸ σκολειὸ* ὁ Δελμοῦζος δὲν ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὴ διδασκαλία τῆς «νοικοκυροσύνης» εἶναι ἴσως ἐνδειξὴ ὅτι τὸ θέμα δὲν τὸν ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἡ φροντίδα του νὰ βρεῖ καθηγήτρια γιὰ τὴν κοπτικὴ καὶ ραπτικὴ δείχνει ὅτι ἔδινε σὲ αὐτὸ τὸ μάθημα κάποια σημασία. Ἐξἄλλου σὲ γράμμα πού ἀπευθύνει στὶς μαθήτριές του μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ σχολείου (8.7.1911), ὁ ἴδιος παραδέχεται ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς κοπτικῆς-ραπτικῆς δὲν ἦταν αὐτὴ πού θὰ ἔπρεπε: «[...] τὰ τεχνικὰ μαθήματα, κοπτικὴ δηλαδή, ραπτικὴ, μαγειρικὴ κλπ. δὲν εἶχαν τὸν ἀνθρωπὸ τους»².

Ἡ διδασκαλία τῆς κοπτικῆς-ραπτικῆς πάντως καὶ ἡ φροντίδα πού κατέβαλαν ὁ Δελμοῦζος καὶ ὁ Σαράτσης γιὰ νὰ διδαχτοῦν οἱ μαθήτριες μαγειρικὴ συμφωνοῦσαν μὲ τὸ πρακτικὸ πνεῦμα πού ἐπιδίωκε τὸ Παρθεναγωγεῖο, καθὼς καὶ μὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς προτάσεις τοῦ Πρώτου Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου³. Ἀκό-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 56. Σημειώνουμε ὅτι ἡ Παρρέν ἐκφράζει θετικὰ σχόλια γιὰ τὸ Παρθεναγωγεῖο στὸ ἄρθρο «Πρότυπο δημοτικὸ σχολεῖο», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 24/986 (1910), σ. 1167.

2. Ἄλ. Δελμοῦζος, *Τὸ κρυφὸ σκολειό...*, ὁ.π., σ. 286-269.

3. Ὁ Ἄλ. Δελμοῦζος (στὸ ἴδιο, σ. 13-14) συμπεριλαμβάνει τὰ πολὺ-πλοκὰ κεντήματα ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τὸ αἰδανικὸ τῆς κού-

μα, ὅσο ἐλλιπής κι ἂν ἦταν ἡ ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου, ἐντάχθηκε στὴν εὐρύτερη «ἀνθρωπιστική, ἐθνική, θετική καὶ πρακτική μὀρφωση»¹ πού ἐπιδίωκε τὸ Παρθεναγωγεῖο, καὶ πού στὸ σύνολό της ἀπέβλεπε στὴν προετοιμασία τῶν κοριτσιῶν γιὰ τὸ μελλοντικὸ ρόλο τους στὴν οἰκογένεια. Τὸ ἀνθρωπιστικὸ, ἐθνικὸ καὶ πρακτικὸ ἰδεῶδες πού ἐμπνέει («τὸ —πρῶτο καὶ οὐσιαστικὰ τὸ μόνον ὡς σήμερα— σχολεῖο μὲ διαφορετικὸ παιδευτικὸ προσανατολισμὸ»² δὲν προβάλλει κανέναν ἀντίλογο στὴν κυρίαρχη ἀντίληψη γιὰ τὸν πρωταρχικὸ προορισμὸ τῶν γυναικῶν. Οἱ ἀρχές τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ, πάνω στὶς ὁποῖες στηρίχθηκε τὸ σχολεῖο, δὲν ἀφοροῦν οὔτε μόνον τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν οὔτε κυρίως αὐτήν. Προσπαθώντας νὰ ὑλοποιήσῃ ἓνα ὄραμα πού δὲν ἀμφισβητοῦσε ριζικὰ τὴ θέση τῶν γυναικῶν στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία, ὁ Δελμοῦζος ἀποδέχτηκε τὰ καθήκοντα τῶν μελλοντικῶν συζύγων καὶ μητέρων ὡς τὸν κύριον παράγοντα πού καθορίζει τὶς μορφωτικὲς ἀνάγκες τῶν μαθητριῶν. Οἱ ἐπαναστατικὲς παιδαγωγικὲς μέθοδοι πού εἰσήγαγε δὲν ἀμφισβητοῦσαν τὴ «φυσικὴ» καταβολὴ τοῦ προορισμοῦ τῶν κοριτσιῶν· ἀπελευθέρωναν κυρίως τὴν ἐκπαίδευσή τους ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ψευτοκλασικισμοῦ καὶ τοῦ αὐταρχισμοῦ τῶν δασκάλων καὶ ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ προτύπου τῆς κούκλας, καὶ τὴν προσανατόλιζαν στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς σύγχρονης καλλιεργημένης καὶ προοδευτικῆς οἰκογένειας.

Στὸ γράμμα πού ἀπευθύνει στὶς παλιὲς μαθήτριές του ὁ Δελμοῦζος μιλάει γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ διδαχτοῦν τὰ παιδιά «τί καθήκον ἔχομε ὡς Ἕλληνες καὶ ὡς πολῖτες, ὡς Ἕλληνίδες καὶ ὡς μητέρες»³. Καὶ στὸ τέλος τοῦ γράμματος γράφει: «Εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ κύκλος ὅπου μπορεῖ νὰ δράσῃ κάθε κορίτσι, φαίνεται στενὸς καὶ περιωρισμένος. Φαίνεται στενός, ἀλλὰ δὲν εἶναι, ἀφοῦ πεδίο δρά-

κλας», τὸ ὁποῖο συνυφασμένο μὲ τὸν ψευτοκλασικισμὸ κυριαρχεῖ στὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 226.

2. Ἰ. Δημαρᾶς, ὁ.π., σ. λγ'.

3. Ἰ. Δελμοῦζος, ὁ.π., σ. 267.

σεως έχει τήν οίκογένεια, και ή επίδρασις τῆς οίκογένειας στήν κοινωνία εἶναι μεγάλη»¹.

Στή διάκριση μεταξύ τοῦ πολίτη και τῆς μητέρας και στήν ἐκτίμηση τοῦ Δελμούζου για τή σημασία τῆς δράσης τῶν γυναικῶν στήν οίκογένεια ἀναγνωρίζουμε τίς δύο ἰδέες πού ἐπαιξαν βασικό ρόλο στήν ἐξέλιξη τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν, στηρίζοντας συχνά τόσο «προοδευτικές» ὅσο και «συντηρητικές» ἀπόψεις για τήν ἔκταση και τὸ περιεχόμενό της. Στὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου, ὅπως και σὲ προηγούμενες και μεταγενέστερες φάσεις τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν, οἱ ἰδέες αὐτὲς θεμελιώνουν τήν εἰδική διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων, χωρὶς ὅμως νὰ προεξοφλοῦν ἀπαραίτητα και τήν ἔμπρακτη ἀναγνώριση τῆς σημασίας της.

Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1912 τὸ Κεντρικὸν Ἐποπτικὸν Συμβούλιον τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, μὲ πρόεδρο τὸν Γ. Παπασωτηρίου και προϊστάμενο ὑπουργὸ τὸν Ἀπ. Ἀλεξανδρῆ, ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὁμιλο νὰ συνεισφέρει «παρατηρήσεις περὶ τῶν ἀτελειῶν τοῦ καθεστῶτος προγράμματος και γνώμας ἡτιολογημένας περὶ τῶν ἐπιβαλλομένων τροποποιήσεων αὐτοῦ». Ὁ Ὁμιλος ἀνταποκρίθηκε στῆ σχετικὴ ἐγκύκλιο και τὸ καλοκαίρι τοῦ 1912 παρέδωσε στὸ Συμβούλιο Ὑπόμνημα μὲ προτάσεις για τὸ πρόγραμμα τοῦ δημοτικοῦ, τοῦ ἀνώτερου παρθεναγωγείου και τοῦ διδασκαλείου κοριτσιῶν². Τὰ δύο τρίτα τοῦ ὑπομνήματος, πού

1. Στὸ ἴδιο, σ. 279.

2. «Πρόγραμμα Δημοτικοῦ Σχολείου, Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιῶν. Ὑπόμνημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου πρὸς τὸ Κεντρικὸ Ἐποπτικὸ Συμβούλιο τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως», στὸ Φ. Ἡλιοῦ (ἐπιμ.), *Δημήτρης Γληνὸς Ἀπαντα*, τ. Β' 1910-1914, Ἀθήνα 1983, σ. 100-147. Τὸ ὑπόμνημα δημοσιεύτηκε ἀρχικὰ στὸ *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου Β' / γ'* (1912), σ. 202-262.

ἀφοροῦσαν τῇ δημοτικῇ ἐκπαίδευση καὶ τὸ διδασκαλεῖο, συντάχθησαν ἀπὸ τὸ Δ. Γληνό, ἐνῶ τὸ ἐνδιάμεσο κεφάλαιο γιὰ τὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο πρέπει νὰ γράφτηκε ἀπὸ τὸ Δελμούζο, καὶ περιλαμβάνει ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ πρόγραμμα τοῦ Παρθεναγωγείου τοῦ Βόλου¹.

Πραγματικά, οἱ προτάσεις τοῦ Ὁμίλου γιὰ τὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο ἀκολουθοῦν τὸν προσανατολισμὸ τοῦ Παρθεναγωγείου τοῦ Βόλου, τὸν ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὸν ἀποσαφηνίζουν. Σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα, ἡ ἐκπαίδευση ποὺ παρεῖχαν ὡς τότε τὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα ἀνταποκρινόταν ἀπὸ τὴ μιὰ στῆν τάση τῶν ἀστῶν νὰ μιμοῦνται τὴν ἐπιφανειακὴ κατ' οἶκον διδασκαλία ποὺ ἔδιναν οἱ πλούσιοι στὰ κορίτσια τους, κι ἀπ' τὴν ἄλλη στῆν ἐπιθυμία νὰ γίνουν οἱ κόρες τους καλὲς νοικοκυρές:

«Ἡ δική μας κοινωνία εἶναι ἀκόμη ἀμόρφωτη, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ψευτοαριστοκρατικὴ ἀγωγή τῆς εὐχάριστης κούκλας μὲ τοὺς καλοὺς τρόπους, τίς πολυποικίλες γνώσεις καὶ τὴ λίγη γνώση ὑψώθηκε ὡς ἰδανικὸ σ' ὅλη σχεδὸν τὴ μεσαία ἀστική τάξη, πρὸ πάντων στὸν κύκλο τῶν μητέρων. Τὸ ψευτοαριστοκρατικὸ αὐτὸ ἰδανικὸ ἀναλάμβαναν ἐν μέρει νὰ πραγματοποιήσουν τὰ ἀνώτερα ἰδιωτικὰ

1. Βλ. Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 533. Ὁ Ἡλιοῦ πάντως ἐπισημαίνει ὅτι τὰ κείμενα εἶναι προϊόντα συλλογικῆς ἐπεξεργασίας· ἄρα, πέρα ἀπὸ τίς ἀπόψεις τῶν συντακτῶν τους, ἐκφράζουν πιθανότατα καὶ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις. Ἐπιπλέον προειδοποιεῖ τὸν ἀναγνώστη νὰ μὴν ἀναζητήσῃ στὸ ὑπόμνημα «τίς συνολικὲς λύσεις ποὺ ὁραματίζονται καὶ ἐπιδιώκουν οἱ μεταρρυθμιστές». Μὲ ἀποδέκτη τὸ κράτος, τὸ Ὑπόμνημα συντάχθηκε γιὰ νὰ ἐπηρεάσει τὴ διχόμορφωση τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, καὶ δὲν ἀντιπροσωπεύει ἀπαραίτητα τὴ συνολικὴ ἰδεολογικὴ τοποθέτηση τῶν δημιουργῶν του. Ἡ προειδοποίηση εἶναι χρήσιμη. Πάντως ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν δὲ βρισκόταν ἔτσι κι ἀλλιῶς στὸ ἐπίκεντρο τοῦ προβληματισμοῦ τῶν μεταρρυθμιστῶν. Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν σχετικῶν μαθημάτων στὸ Σχολεῖο τοῦ Βόλου δὲν ἀνταποκρινόταν στίς ἀπαιτήσεις τοῦ Δελμούζου. Συνεπῶς εἶναι δύσκολο ἀν ὄχι ἀδύνατο νὰ διαπιστώσουμε τυχὸν παραχωρήσεις στὴ διατύπωση τῶν μεταρρυθμιστικῶν προτάσεων γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς «νοικοκυροσύνης» στὸ Ὑπόμνημα, ἐφόσον μάλιστα δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις ὅτι πίσω ἀπὸ τίς προτάσεις αὐτὲς κρύβονται ριζοσπαστικότερες θέσεις.

παρθεναγωγεία κολακεύοντας την επικίνδυνη αδυναμία τῶν ἀστῶν. Ὁ ἀστός ὅμως πρῶτα ἀπ' ὅλα θέλει τὸ κορίτσι του νὰ γίνεи καλὴ νοικοκυρά· γι' αὐτὸ μὲ τὴν πρώτη τάση συνδυάστηκε καὶ ἡ νοικοκυρίστικη μόρφωση, δηλ. ραπτική, κοπτική, μαγειρική κλπ.».

Τὸ γενικὸ ἀποτέλεσμα ἀξιολογεῖται μὲ βάση τὸ κόστος του στοὺς ἄνδρες, τὸ σπίτι, τὰ παιδιὰ καὶ τὴν κοινωνία: «[...] μορφώνονται μόνον ἐπιπόλαια ἀδύνατα πλάσματα, πασαλειμμένα ἀπ' ὅλα, χωρὶς καμιά ὀντότητα καὶ αὐθυπαρξία. Κ' ἔτσι πολλὲς γυναῖκες μᾶς θυμίζουи τὸν κισσὸ —χλωμιασμένο ὅμως καὶ ἀδύναμο— πού σφιχτοτυλίγεται στὸν πρῶτο κορμὸ δέντρου πού βρίσκει ἐμπρός του, γιὰ νὰ στηριχτεῖ· συχνὰ μὲ τὸν κισσὸ μαραίνεται καὶ πνίγεται καὶ τὸ δέντρο. Τέτοια γυναῖκα οὔτε σπίτι μπορεῖ νὰ κυβερνήσει, οὔτε παιδιὰ ν' ἀναθρέψει· μ' αὐτὴν ἐκφυλίζεται, δὲν προοδεύει καμιά κοινωνία»¹.

Προκειμένου νὰ καταπολεμηθεῖ τὸ ἰδανικὸ τῆς γυναίκας-κούκλας καὶ νὰ ἀποσυμφορηθεῖ τὸ ἐπάγγελμα τῆς δασκάλας, τὸ ὑπόμνημα συνιστοῦσε νὰ ἰδρυθοῦν κλασικὰ καὶ πραγματικὰ λύκεια τὰ ὁποῖα θὰ δέχονταν ὅσες ἀπόφοιτες τοῦ νέου ἀνώτερου παρθεναγωγείου σκόπευαν νὰ φοιτήσουν στὸ πανεπιστήμιο, καθὼς καὶ κατώτερα ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα (κοπτικῆς καὶ ραπτικῆς, οἰκοκυρικῆς κτλ.) γιὰ τὶς ἀπόφοιτες τοῦ δημοτικοῦ². Ἐπισημαίναи πάντως ὅτι ἡ παραμέληση τῆς προετοιμασίας γιὰ τὸ σπίτι ἦταν σοβαρὸ μειονέκτημα τῆς συνεκπαίδευσης, πού εἶχε καθιερωθεῖ ἀνεπίσημα στὴν ἐπαρχία γιὰ λόγους ἀνάγκης: «[...] σὲ κορίτσια πού θέλουи ἀπλῶς ἀνώτερη μόρφωση, δίνουи μόρφωση ὅμοια μὲ τῶν ἀγοριῶν δηλ. προπαρασκευαστικὴ γιὰ ἐπιστημονικῆς=φιλολογικῆς σπουδῆς. Ὅ,τι πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα γιὰ τὰ κορίτσια ἢ δὲν τονίζεται ἢ καὶ λείπει ὅλως διόλου· γιὰ νοικοκυροσύνη οὔτε λόγος»³.

Τὸ πρόγραμμα πού πρότεινε ὁ Ὅμιλος γιὰ τὰ ἀνώτερα παρθε-

1. «Πρόγραμμα Δημοτικοῦ Σχολείου, Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου καὶ Διδασκαλείου Κοριτσιῶν...», ὁ.π., σ. 127-128.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 131.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 128.

ναγωγεία απέβλεπε σέ «μόρφωση ἀνθρωπιστική, ἔθνικὴ καὶ θετικὴ». Ὁ σκοπὸς αὐτῶν τῶν σχολείων ἦταν νὰ μορφώσουν «Ἑλληνοποῦλες μὲ χαρακτῆρα αὐθύπαρκτο, ἱκανὲς νὰ κυβερνήσουν τὸ σπίτι τους καὶ ν' ἀναλάβουν τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν τους ἔτσι, ὥστε νὰ ἐξυψώσουν τὴν οἰκογένεια σὲ παράγοντα κοινωνικῆς προόδου. Νὰ δώσουν ἀκόμη τὴ μόρφωση ποὺ θὰ ἐπιτρέπει σ' ὅσες ἀποφοιτοῦν ἀπ' αὐτὰ τὰ σχολεῖα νὰ κατεβοῦνε στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, ὅταν ἡ ἀνάγκη τὸ φέρει, ἢ γιὰ νὰ συντηρήσουν ἔντιμα τὸν ἑαυτὸ τους ἢ γιὰ ν' ἀνακουφίσουν τὴν οἰκογένειά τους»¹.

Σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα, στὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο τὰ μαθήματα ποὺ θὰ προετοίμαζαν τὶς μαθήτριες γιὰ τὰ εἰδικὰ καθήκοντά τους στὸ σπίτι θὰ ἦταν ἡ χειροτεχνία, ἡ βρεφοκομία-παιδολογία, ἡ νοσηλευτικὴ καὶ ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία, καὶ θὰ ἀντιπροσώπευαν περίπου τὸ 7% τοῦ συνολικοῦ διδακτικοῦ χρόνου, ποὺ γιὰ τὶς τέσσερις τάξεις προβλεπόταν νὰ εἶναι 126 ὥρες².

Ἡ χειροτεχνία θὰ διδασκόταν δύο ὥρες στὴν πρώτη τάξη καὶ τρεῖς στὴ δευτέρα, τὴν τρίτη καὶ τὴν τετάρτη. Τὸ περιεχόμενό της ἐκφράζει τὸ πρακτικὸ πνεῦμα ποὺ ὁ Δελμοῦζος ἐπιθυμοῦσε νὰ κυριαρχεῖ καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ ἀντίστοιχοῦ μαθήματος στὸ Σχολεῖο τοῦ Βόλου:

«Στὴ χειροτεχνία ὡς βάση ἔχομε πάντοτε τὸ χρήσιμο συνδυασμένο μὲ τὸ ὠραῖο. Γι' αὐτὸ οἱ μαθήτριες τοῦ Α. Παρθεναγωγείου πρέπει ν' ἀσκηθοῦνε καὶ τελειοποιηθοῦνε πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν Κοπτικὴ καὶ τὴ Ραπτικὴ. Νὰ ἐτοιμάζουνε δηλ. ἀσπρόρρουχα δικά τους καὶ τοῦ σπιτιοῦ καὶ τὰπλούστερα γυναικεῖα φορέματα. Ἐξακολουθοῦνε τὴν ἄσκηση στὶς ταντέλλες, στὸ πλέξιμο καὶ στὸ κέντημα, ἀποφεύγουν ὅμως ἐργόχειρα καὶ ἀσπροκεντήματα πολὺπλοκα ποὺ καὶ τὰ μάτια πειράζουν καὶ ἄσκοπα εἶναι. Προαιρετικὰ μποροῦνε ν' ἀσκηθοῦνε στὴν Πηλοπλαστικὴ, Πυροχαρακτικὴ καὶ τὴν Ξυλογλυπτικὴ, ὑποχρεωτικὴ δὲ γιὰ ὅλες θὰ εἶναι ἡ Κηπουρικὴ.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 132.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 139.

“Όπως και στὸ δημοτικὸ παρθυναγωγεῖο, ἔτσι κ’ ἐδῶ θὰ τονίζονται ἀνάλογα μὲ τὶς διάφορες τοπικὲς ἀνάγκες καὶ διάφορα τεχνικὰ μαθήματα π.χ. τυροκομία καὶ γαλακτοκομία ἢ σηροτροφία καὶ μελισσοκομία κ.τ.θ.»¹.

Τὸ ὑπόμνημα — ὕπως καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ Παρθυναγωγείου τοῦ Βόλου καὶ οἱ προτάσεις τοῦ Πρώτου Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου — τόνιζε τὴν ἄσκηση στὰ πρακτικὰ καὶ χρήσιμα ἐργόχειρα περισσότερο ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη πλευρὰ τῆς προετοιμασίας τῶν μαθητριῶν γιὰ τὸ σπιτί. Ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία, ἀπούσα ἀπὸ τὸ Σχολεῖο τοῦ Βόλου, ἐμφανίζεται σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο τοῦ Δελμούζου ἐξαρτημένη ἀπὸ τὰ μαθηματικά· ἐντάσσεται στὴ δίωρη ἐπανάληψη τῆς πρακτικῆς ἀριθμητικῆς καὶ καταστιχογραφίας στὴν τρίτη τάξη. Ἄν καὶ τὸ περιεχόμενό της δὲν προσδιορίζεται, προφανῶς ἀφοροῦσε κυρίως τὸν οἰκογενειακὸ προϋπολογισμό. Ἡ νοσηλευτικὴ, ἀπαραίτητη γιὰ κάθε ἄνθρωπο, πρὸ πάντων ὅμως γιὰ κάθε γυναίκα, ἐπρόκειτο νὰ διδάσκεται χωριστὰ μίᾳ ὥρᾳ τὴν ἐβδομάδα στὴν τετάρτη τάξη, παράλληλα μὲ τὸ δίωρο μάθημα τῆς βρεφοκομίας καὶ παιδοκομίας².

Στὸ τμήμα τοῦ ὑπομνήματος ποὺ ἐπεξεργάστηκε ὁ Γληνὸς καὶ ἀναφερόταν στὸ δημοτικὸ τὸ μόνον μάθημα γιὰ τὸ ὁποῖο προέβλεπε ξεχωριστὴ ὕλη γιὰ τὰ κορίτσια ἦταν ἡ χειροτεχνία, ποὺ θὰ διδασκόταν τρεῖς ὥρες τὴν ἐβδομάδα στὶς πρῶτες τέσσερις τάξεις καὶ δύο ὥρες στὴν πέμπτη καὶ τὴν ἕκτη. Ἡ σχετικὴ πρόταση ἀποκαλύπτει μιὰ ξεκάθαρη ἀντίληψη γιὰ τὰ πρότυπα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ καλλιεργήσει τὸ μάθημα στὰ παιδιά ἀνάλογα μὲ τὸ φύλο τους.

Ἔτσι στὶς πρῶτες τρεῖς τάξεις τοῦ δημοτικοῦ τὰ ἀγόρια ἀσχολοῦνται μὲ τὴ χαρτοκολλητικὴ, τὴ χαρτοκεντητικὴ, τὴν ψαθοπλεκτικὴ καὶ τὴν πλαστικὴ. Ὅπου εἶναι δυνατὸν τὰ κορίτσια ἀσκοῦνται στὶς χειροτεχνίες τῶν ἀγοριῶν, χωρὶς ὅμως νὰ ἰσχύει καὶ τὸ ἀντίστροφο. Στὴν πρώτη τὰ κορίτσια διδάσκονται τὶς «πρῶτες ὁδηγίες γιὰ τὸ ράψιμο, τὸ καρύκωμα καὶ τὸ μπάλλωμα» καὶ ἀρχί-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 138, 139.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 137, 139.

ζουν πλέξιμο και κέντημα. Στή δευτέρα συνεχίζουν τις βελονιές, «καταγίνονται να ράψουν σάκκους, μαντήλια, πετσέτες και μπλουζες», πλέκουν παιδικά ρουχαλάκια και κεντούν, ενώ στην τρίτη δοκιμάζουν τις δυνάμεις τους σε δυσκολότερα κεντήματα, μπαλώματα, μανταρίσματα, ραψίματα, πλεξίματα και σε δαντέλες και ψαθοπλεκτική. Στις τρεις τελευταίες τάξεις το μάθημα της χειροτεχνίας εξειδικεύεται ακόμα περισσότερο ανάλογα με το φύλο των παιδιών. Οι μαθητές κάνουν ξυλουργική, σιδηρουργική, πηλοπλαστική και ίχνογραφία με πολύπλοκα θέματα, ενώ τα κορίτσια γυμνάζονται σε όλοένα και πιό σύνθετα ραψίματα, πλεξίματα, δαντέλες και καπέλα¹. Τα κορίτσια προσαρμόζονται στο ιδεώδες της αξίας νοικοκυράς, ενώ τα αγόρια προετοιμάζονται για το ρόλο του καλού μάστορα αλλά και του καλλιτέχνη.

Τὰ Νομοσχέδια τοῦ 1913

Τὰ νομοσχέδια πού κατέθεσε στή Βουλὴ ὁ ὑπουργὸς Ἰωάννης Τσιριμῶκος στὶς 21 Νοεμβρίου 1913 ἦταν δημιούργημα τοῦ Γληνοῦ καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ βασίζονταν στὸ ὑπόμνημα πού εἶχε πα-

1. Σύμφωνα με τὸ Διάταγμα τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1913 —ὑπουργὸς Παιδείας, Ἰ.Δ. Τσιριμῶκος—πού καθόριζε τὸ πρόγραμμα τοῦ ἐξατάξιου δημοτικοῦ, οἱ μαθητὲς καὶ οἱ μαθήτριες τοῦ δημοτικοῦ θὰ διδάσκονταν τὴ χειροτεχνία μιάμιση ὥρα τὴν ἐβδομάδα στὶς δύο πρώτες τάξεις καὶ δύο ὥρες στὶς ὑπόλοιπες τέσσερις. "Ὅπως καὶ ἡ σχετικὴ πρόταση τοῦ ὑπομνήματος, τὴν ὁποία πιθανότατα λαβαίνει ὑπόψη, τὸ διάταγμα προβλέπει διαφορετικὴ ὕλη γιὰ τὰ παιδιά ἀνάλογα με τὸ φύλο τους. Τὸ πρόγραμμα τοῦ 1913 πάντως εἶναι λιγότερο φιλόδοξο ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα. Γιὰ τὰ κορίτσια περιλαμβάνει ραπτική, κοπτική, κέντημα καὶ πλέξιμο, δὲν ἀναφέρει ὅμως δαντέλες καὶ καπέλα, οὔτε ὀρίζει τὸ εἶδος τῶν ρούχων πού θὰ ράψουν οἱ μαθήτριες. Βλ. «Ὁρολόγιον πρόγραμμα ἐξατάξιου Δημοτικοῦ Σχολείου», στὸ Ἐλ. Δημαρᾶς, ὁ.π., σ. 92. Τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τοῦ μαθήματος, στὸ Χρ. Λέφας, Ἱστορία τῆς Ἐκπαίδευσης, Ἀθήνα 1942, σ. 112-113.

ραδοθεῖ στὸν ἴδιο ὑπουργὸ τὴν προηγούμενη χρονιά¹. Μιὰ σύγκριση μὲ τὰ νομοσχέδια πού εἶχε προτείνει τὸ 1899 ὁ ὑπουργὸς Παιδείας τῆς κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη, Ἀθανάσιος Εὐταξίας, δείχνει ὅτι τὰ νομοσχέδια τοῦ 1913 ἐπαναλάμβαναν πολλὰ ἀπὸ τὰ αἰτήματα τοῦ 1899 πού ἀφοροῦσαν τῇ δομῇ καὶ τὸ ρόλο τῆς ἐκπαίδευσης στὴν ἀστική κοινωνία, διατύπωναν ὅμως «πολὺ σαφέστερα

1. Βλ. Φ. Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 534, 548. «Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Β' σύνοδον τῆς ΙΘ' περιόδου εἰς τὴν Βουλὴν ὑπὸ Ἰωάννου Δ. Τσιριμώκου, Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Παιδείσεως», *στο ἴδιο*, σ. 185-366. Δημοσιεύτηκαν σὲ εἰδικὸ τεύχος μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο τὸ 1913. Μὲ ὀρισμένες ἀλλαγές ἡ «Γενικὴ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις» ἀναδημοσιεύτηκε στὸν τόμο τοῦ Γληνοῦ, *Ἐνας ἄταφος νεκρὸς. Μελέτες γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας σύστημα*, Ἀθῆνα 1925, σ. 1-157. Ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1912 ὁ ὑπουργὸς Ἰ.Δ. Τσιριμώκος, διάδοχος τοῦ Ἀπ. Ἀλεξανδρῆ καὶ ἀδελφὸς τοῦ Μάρκου Τσιριμώκου πού ἦταν ἡγετικὸ στέλεχος τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, κάλεσε τὸν Δ. Γληνό, πού τότε ἐργαζόταν στὸ Ἀρσάκειο, καὶ ζήτησε τίς ἀπόψεις του γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ ζήτημα. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου καὶ ἀφοῦ τοῦ παρέδωσε τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, ὁ Γληνὸς πρότεινε στὸν ὑπουργὸ νὰ υἱοθετήσῃ τίς προτάσεις πού περιέχονταν ἐκεῖ. Στὴ συνέχεια ἀσχολήθηκε μὲ τὴν προετοιμασίαν τῶν νομοσχεδίων, ἡ Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις τῶν ὁποίων στηρίχτηκε στὸ ὑπόμνημα. Ὁ Τσιριμώκος παρουσίασε τὰ νομοσχέδια στὴ Βουλὴ μὲ μιὰ εἰσήγηση πού ἐντυπωσίασε τὸ ἀκροατήριον καὶ θεωρήθηκε προσωπικὴ του ἐπιτυχία. Σύντομα ἐκδηλώθηκαν ἔντονος ἀντιδράσεις κατὰ τῶν προτεινόμενων μέτρων, ἀπὸ συλλόγους καὶ ὀργανώσεις ἐκπαιδευτικῶν πού θεωροῦσαν ὅτι θίγονταν τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντά τους, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπέρμαχους τῶν συντηρητικῶν τάσεων στὴν παιδείαν καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς ἐπηρέασαν τὴν κυβέρνηση, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συζητηθοῦν ἀποσπασματικὰ τὰ νομοσχέδια καὶ νὰ μὴν ψηφιστοῦν τὰ δύο σημαντικότερα πού ἀφοροῦσαν τῇ δημοτικῇ καὶ τῇ μέσῃ ἐκπαίδευση (βλ. Φ. Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 544-560). Ἄν καὶ δημιουργήμα τοῦ Γληνοῦ, τὰ νομοσχέδια ἔπρεπε νὰ ἀνταποκρίνονται στὶς προδιαγραφές τῆς βενιζελικῆς κυβέρνησης γιὰ τὸ εἶδος τῆς μεταρρύθμισης στὴν ὁποία ἦταν διαθετικὴ νὰ προχωρήσῃ. Τὰ κείμενα δὲν ἀποδίδουν τὴ συνολικὴ ἀντίληψη τοῦ Γληνοῦ γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ ζήτημα καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι στὴν ἐπεξεργασία τους συνεργάστηκαν ἐπίσης ἐκπαιδευτικοὶ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, καθὼς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἰ. Δ. Τσιριμώκος (*στο ἴδιο*, σ. 545-548).

[...] τὴν ἀστική διάσταση τῆς μεταρρύθμισης, τεκμηριωμένη μάλιστα ὄχι μόνο παιδαγωγικά, ἀλλὰ καὶ πολιτικά καὶ κοινωνικά»¹. Ὁ ἀστικός ὀρθολογισμὸς ποὺ τὰ χαρακτήριζε ἀποτελοῦσε καινοτομία καὶ ἐκφραζόταν μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ σχολεῖο ἔπρεπε νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἀντίληψη ποὺ θεμελιώνει τὴ διεκδίκηση ἑνὸς ἐνιαίου, αὐτόνομου, λαϊκοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ὑποχρεωτικοῦ γιὰ ἀγόρια καὶ κορίτσια².

Ἡ Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις ποὺ εἶχε συντάξει ὁ Γληνὸς ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὴν ἀνάγκη νὰ μεταρρυθμιστεῖ ἡ γυ-

1. Ἄννα Φραγκουδάκη, *Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ φιλελεύθεροι διανοοῦμενοι. Ἄγονοι ἀγῶνες καὶ ἰδεολογικὰ ἀδιέξοδα στὸ μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα 1983, σ. 28.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 26, 28. Στὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση ἀναφέρεται ὅτι τὰ νομοσχέδια τοῦ 1899 «ἀποτελοῦσι σπουδαιότητα καὶ δυνάμει νὰ εἴπωμεν τὴν πρώτην ἐπιστημονικὴν συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἡμῶν πραγμάτων» («Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις εἰς τὰ Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια», στὸ Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 230). Στὴ συνέχεια ἐπισημαίνονται τὰ κυριότερα σημεῖα ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα διαφοροποιοῦνται τὰ Νομοσχέδια τοῦ 1913: προτείνουν ἐνιαῖο ὁμοίομορφο καὶ κοινὸ ἐξαετὲς δημοτικόν, ποὺ θὰ παρέχει σὲ ὅλα τὰ παιδιὰ τὴν ἴδια ἠθικὴν, ἐθνικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἀγωγήν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ διαχωρισμὸ τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης σὲ κατώτερο καὶ ἀνώτερο κύκλο ποὺ προέβλεπαν τὰ Νομοσχέδια τοῦ 1899. Προτείνουν ἐπίσης νὰ ἀρχίσει ἡ μέση ἐκπαίδευση μετὰ τὸ τέλος τοῦ δημοτικοῦ καὶ νὰ διαιρεῖται σὲ δύο κύκλους, ὁ συντομότερος τῶν ὁποίων θὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῶν παιδιῶν τῆς μέσης τάξης καὶ ὁ ἐκτενέστερος στὶς ἀνάγκες τῶν παιδιῶν τῆς ἀνώτερης (στὸ ἴδιο, σ. 235-237.) Βλ. *Νομοσχέδιον περὶ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως*, 1 Νοεμβρ. 1899 (Ἄθ. Εὐταξίας), σ. 1-22. Ἡ ἔκθεση ἀναφέρεται ἐπίσης στὰ νομοσχέδια τῶν ὑπουργῶν Γ.Ν. Θεοτόκη (1889), Σ. Στάη (1908) καὶ Ἀπ. Ἀλεξανδρῆ (1912) («Γενικὴ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις...», ὁ.π., σ. 203). Σημειώσαμε ὅτι τὸ «Σχέδιον Νόμου περὶ ὀργανώσεως τῆς γυναικείας ἐκπαιδεύσεως» τοῦ Σ. Στάη προέβλεπε ὑποχρεωτικὴ ἐξαετὴ δημοτικὴ μόρφωση γιὰ ὅλα τὰ κορίτσια. Σύμφωνα μὲ τὸ νομοσχέδιο, οἱ ἀπόφοιτες τοῦ δημοτικοῦ θὰ μπορούσαν νὰ φοιτήσουν στὶς διετεῖς ἀγρονομικῆς, οἰκοκυρικῆς καὶ χειροτεχνικῆς σχολῆς ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἰδρυθοῦν ἢ νὰ παρακολουθήσουν τὸ παρθεναγωγεῖο. Οἱ ἀπόφοιτες τοῦ παρθεναγωγείου θὰ μπορούσαν νὰ συνεχίσουν στὸ γυμνάσιο καὶ λύκειο καὶ στὸ πανεπιστήμιον ἢ νὰ φοιτήσουν στὶς βιοτεχνικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ ἐμπορικῆς σχολῆς, στὶς σχολῆς δημόσιων ὑπηρεσιῶν ἢ στὸ διδασκαλεῖο

ναικεία εκπαίδευση σὲ βάθος¹. Τεκμηριώνει τὴν «γενικὴν καθυστέρησιν» στὸν τομέα αὐτὸ καὶ ἀποδίδει τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ τῶν ἀναλφάβητων γυναικῶν (80 %) στὶς «προλήψεις τοῦ λαοῦ» καὶ τὴν ἀδιαφορία τῆς ἀρχουσας τάξης:

«Καὶ εἶνε μὲν βεβαίως τὰ ἀπώτερα αἷτια τοῦ φαινομένου καθαρῶς κοινωνικά, ἀναγόμενα εἰς προλήψεις τοῦ λαοῦ, θεωροῦντος περιττὴν ἐντελῶς, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐπιβλαβὴ τὴν μόρφωσιν εἰς τὴν γυναικία, ἀλλὰ δυστυχῶς ἐλέγχεται καὶ ἡ ἰθύνουσα τάξις οὐδὲν σχεδὸν πράξασα ἕνα [...] ἐξυψώση τὴν Ἑλληνίδα γυναικία καὶ τὴν Ἑλληνίδα μητέρα εἰς πεφωτισμένην σύντροφον καὶ βοηθὸν τοῦ ἀνδρός, εἰς πεφωτισμένον καὶ ὀπωσδήποτε αὐτοτελεῖ συντελεστὴν τοῦ κοινωνικοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς κοινωνικῆς προόδου»².

Ἡ κατηγορία ποῦ ὁ Γληνὸς ἀπευθύνει στὴν «ἰθύνουσα» τάξη εἶναι μία ἔμμεση διατύπωση τοῦ στόχου τῆς μεταρρύθμισης τῆς γυναικείας εκπαίδευσης. Ἡ ἀντίφαση μεταξὺ τοῦ προτύπου τῆς γυναικίας-βοηθοῦ τοῦ ἀνδρα καὶ τῆς γυναικίας-αὐτοτελοῦς συντελεστῆ κοινωνικῶν ἀγῶνων καὶ προόδου, ἀντίφαση ποῦ διαφαίνεται καὶ στὸ ὑπόμνημα, σφραγίζει τὰ περισσότερα προτεινόμενα μέτρα.

Οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ Γληνοῦ γιὰ τὴν ἐπιβλαβὴ ἐπιρροή τῶν παρανεαγωγείων, ποῦ ἐμφυτεύουν στὰ κορίτσια «τὸ ἀριστοκρατικὸν ἰδεῶδες, τὸ ἰδεῶδες τῆς κοσμικῆς γυναικός»³, θυμίζουν τὶς διαπιστώσεις τοῦ τμήματος τῆς γυναικείας ἀγωγῆς τοῦ Πρώτου Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου, τῆς εἰσηγητικῆς ἐκθεσης τοῦ Σαράτση καὶ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, ἀλλὰ καὶ παλαιότερες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ προσανατολιστεῖ ἡ γυναικεία εκπαίδευση σὲ «χρήσιμες» γνώσεις.

Δίπλα στὸ ἀπωθητικὸ ἀριστοκρατικὸ ἰδεῶδες ὅμως, ἡ ἐκθεση

(βλ. Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως Σ.Ε. Στάη κατὰ Νοέμβριον 1908, χ.τ. χ.χ., σ. 3-4.

1. Βλ. «Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις...», ὁ.π., σ. 202-227, 249-252.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 204.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 208.

έπισημαίνει μιὰ ὑγιή τάση γιὰ ἀνώτερη, ἀρτιότερη καὶ πληρέστερη μόρφωση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ παρέχει τὸ δημοτικὸ, τάση ποὺ ἐπικρατεῖ «παρὰ τῆ ὑγιεῖ ἀστικῆ κοινωνία»: «Ἡ ἀγωγή αὕτη οὕσα ὅπως καὶ ἡ τῶν ἀρρένων ἀγωγή ἠθικὴ καὶ ἐθνικὴ, ἀνθρωπιστικὴ καὶ θετικὴ σκοπὸν θὰ εἶχε νὰ διαπλάσῃ Ἑλληνίδας πρὸς παντὸς μὲ χαρακτῆρα ἐλληνικὸν καὶ αὐτοτελεῖ ἱκανὰς νὰ ἰδρῦσωσιν οἴκους τιμίους καὶ νὰ ἀναθρέψωσιν ἐλληνόπαιδας, ἱκανὰς νὰ ἐξυψώσωσι τὴν ἐλληνικὴν οἰκογένειαν εἰς συντελεστὴν ἀληθινὸν τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς προαγωγῆς, συγχρόνως ὅμως νὰ παράσχῃ εἰς αὐτάς ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἵνα ὧσιν ἱκαναὶ ἢ οὕτως ἢ καὶ συμπληροῦσαι ἐν ἀνάγκῃ τὴν μόρφωσίν των εἰς τὰ κατάλληλα ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα, νὰ κατέλθωσιν εἰς τὸν τίμιον ἀγῶνα τῆς ζωῆς ἢ ἀνγκυφίζουσαι τὴν οἰκογένειάν των ἢ συντηροῦσαι ἑαυτάς, οὔσαι ἐν πάσῃ περιπτώσει μέλη ζωντανὰ τῆς πεπολιτισμένης κοινωνίας»¹.

Τὰ νομοσχέδια, ποὺ φιλοδοξοῦσιν νὰ κάνουν πραγματικότητα τὸ ἰδεῶδες πρὸς τὸ ὁποῖο ἔτεινε ἡ «ὑγιής» ἀστικὴ κοινωνία, πρόβαλλαν ὡς πρότυπο γιὰ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀγοριῶν, ὅπως αὐτὴ θὰ διαμορφωνόταν σύμφωνα μὲ τὰ προτεινόμενα μέτρα. Ἡ εἰσηγητικὴ ἐκθεση συνιστᾷ κοινὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα, «πλὴν τινων διαφορῶν ἐκπηγαζουσῶν ἐκ τῆς διαφόρου φύσεως καὶ τῆς διαφόρου ἀποστολῆς τοῦ γυναικείου φύλου»². «Ἐτσι στὸ δημοτικὸ «ἢ μόνῃ [...] διαφορὰ θὰ εἶνε εἰς τὸ πρόγραμμα τῆς χειροτεχνίας, εἰς τὴν ἐν τῇ τελευταίᾳ τάξει προσαρμογὴν τῶν φυσιογνωστικῶν μαθημάτων εἰς τὰς πρακτικὰς ἀνάγκας τῆς γυναικὸς καὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς καὶ εἰς τὴν κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος ἐλάττωσιν τῶν ὥρων τῆς διδασκαλίας, οὕτως, ὥστε νὰ μένωσι διὰ τὰς μαθητρίας ἀντὶ δύο τρία ἀπογεύματα ἐλεύθερα πρὸς ἀποφυγὴν τῆς κατὰ τὴν τοιαύτην ἡλικίαν εὐκόλου σωματικῆς καὶ πνευματικῆς κοπώσεως αὐτῶν»³.

Ἡ κυριότερη ἴσως καινοτομία ποὺ εἰσήγαγαν τὰ νομοσχέδια

1. Στὸ ἴδιο, σ. 209.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 210.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 249.

τοῦ 1913 στὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν ἦταν ἡ ἴδρυση γυμνασίων θηλέων, ποὺ θὰ ἀνοίγε καὶ τὸ δρόμο γιὰ τὸ πνευματικόν. Κι ἐδῶ ὅμως προβλεπόταν ἡ ἰδιαίτερη προετοιμασία τῶν κοριτσιῶν γιὰ τὰ μελλοντικά τους καθήκοντα: «Τὰ γυμνάσια ταῦτα θὰ ἔχωσι τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ τὸ αὐτὸ πρόγραμμα πρὸς τὰ τῶν ἀρρένων, μὲ διαφορὰς τινὰς ἐπιβαλλομένας ὑπὸ τῆς φύσεως τῆς γυναικὸς καὶ τῆς κυρίας ἀποστολῆς αὐτῆς θὰ διαιροῦνται δὲ καὶ ταῦτα εἰς φιλολογικὸν καὶ πραγματικὸν τμήμα, περιέχοντα ὅμως ἐν ἀμοτέροις καὶ τὰ εἰς πᾶσαν γυναικῶν ἀπαραίτητα μαθήματα τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, νοσηλευτικῆς, βρεφοκομίας καὶ στοιχειώδους παιδολογίας»¹.

Συγχρόνως προβλεπόταν ἡ σύσταση τριετῶν ἀστικῶν σχολείων ἀρρένων καὶ θηλέων. Ὁ καταμερισμὸς τῶν ἀγοριῶν στὰ ἀστικά σχολεῖα καὶ τὰ γυμνάσια προϋπέθετε καὶ ἐνίσχυσε τὴ διάκριση μεταξὺ μικροαστῶν καὶ ἀστῶν καὶ τὴν ἀνιση πρόσβασή τους στὴν κορυφὴ τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας. Σύμφωνα μὲ τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση, οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ δημοτικοῦ θὰ διαχωρίζονταν σὲ δύο τάξεις: ἡ μία θὰ περιλάμβανε «τοὺς μέλλοντας ἐμπόρους, μικροβιομηχάνους καὶ βιοτέχνους, τοὺς γεωργοκτηματίας, τοὺς ἐμποροῦπαλλήλους, τὴν κατωτέραν ὑπαλληλίαν τοῦ Κράτους» ποὺ θὰ φοιτοῦσαν στὸ ἀστικὸν σχολεῖο, καὶ ἡ ἄλλη «τοὺς μέλλοντας ἐπιστήμονας, τοὺς μεγαλοκτηματίας, τοὺς μεγαλεμπόρους, μεγαλοβιομηχάνους, τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ πᾶσαν τὴν ἀνωτέραν ὑπαλληλίαν τοῦ Κράτους» ποὺ θὰ πήγαιναν στὸ γυμνάσιο². Τὰ ἀστικά σχολεῖα θηλέων ἀντίθετα θὰ δέχονταν τὰ περισσότερα κορίτσια τῆς ἀστικῆς τάξης — ὅσα δὲν προορίζονταν γιὰ ἀνώτερες σπουδές· μαζὶ μὲ μαθήματα ποὺ θὰ ἦταν κοινὰ μὲ ἐκεῖνα ποὺ διδάσκονταν στὰ ἀγόρια, θὰ διδάσκονταν χειροτεχνία, δηλ. κοπτικὴ-ραπτικὴ καὶ μαγειρικὴ, καθὼς καὶ στοιχεῖα νοσηλευτικῆς καὶ βρεφοκομίας.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 252.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 241. Τὸ ἀστικὸν σχολεῖο βασιζέται στὸ παράδειγμα τῆς Realschule, ποὺ ἴδρυσε ὁ Φραγκίσκος ὁ 2ος καὶ ποὺ ἦταν προῖον τῆς ἀστικῆς ἀνάπτυξης καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ. Βλ. "Α. Φραγκουδάκη, ὁ.π., σ. 32.

«Τοιουτοτρόπως ἡ ἀπόφοιτος τοῦ ἀστικοῦ σχολείου θὰ εἶνε εἰς θέσιν ὄχι μόνον νὰ παρακολουθῇ καὶ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν πνευματικὴν καὶ κοινωνικὴν κίνησιν τοῦ τόπου τῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τοῦ οἴκου καὶ βραδύτερον τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων τῆς καὶ πρὸς τούτους, ἐὰν παραστῇ ἀνάγκη, θὰ δύναται νὰ ἀποδυθῇ ἐντίμως καὶ ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν βιοπάλην»¹.

Τέλος ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις συνιστοῦσε νὰ ἰδρυθοῦν ἀστικά σχολεῖα θηλέων στὴν πρωτεύουσα κάθε νομοῦ². Ἄν ἡ μέριμνα γιὰ τὴ φοίτηση τῶν κοριτσιῶν στὸ ἐνιαῖο δημοτικὸ, τὴν πρόσβασή τους στὸ γυμνάσιο καὶ τὸ πανεπιστήμιο προάγει καὶ ἀναδεικνύει τὴ γυναίκα ὡς αὐτοτελὴ κοινωνικὸ παράγοντα, τὸ ἀστικὸ σχολεῖο θηλέων βαραίνει πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, μὲ τὸ σχολεῖο αὐτὸ σχεδιάζεται μία κρατικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἀνώτερου παρθεναγωγείου γιὰ νὰ ἀντικαταστήσει τὸ μεγαλοαστικὸ ἰδεῶδες μὲ τὸ ἰδεῶδες τῆς καλλιεργημένης συζύγου, μητέρας καὶ νοικοκυρᾶς πού, ἂν χρειαστεῖ, μπορεῖ νὰ ἐργαστεῖ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι.

Ἀστικά σχολεῖα θηλέων

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ Νομοσχέδια τοῦ 1913 δὲν ψηφίστηκαν. Καὶ ἐνῶ ἡ ἴδρυση γυμνασίων θηλέων καθυστέρησε ὡς τὸ 1917, τὸ 1914 τὸ κράτος ἔδωσε τὸ δικαίωμα στὴ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία καὶ σὲ δήμους καὶ κοινότητες νὰ ἰδρῦσουν τριτάξια ἀστικά σχολεῖα, πού θὰ συγκαταλέγονταν στὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαίδευσης καὶ θὰ εἶχαν σκοπὸ τὴ «συμπλήρωσ[η] τῆς μορφώσεως τῶν ἐκ τῶν πλήρων δημοτικῶν σχολείων ἀποφοιτῶντων θηλέων»³.

1. «Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια...», ὅ.π., σ. 250.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 252.

3. «Περὶ χορηγίας ἀδείας εἰς τὴν Φιλεκπαιδευτικὴν Ἑταιρείαν ἰδρύσεως ἀστικῶν σχολείων θηλέων», διάταγμα τῆς 7 Σεπτεμβρίου 1914, στὸ Χρ. Β. Λέφας, Ἐκπαιδευτικὸς Κώδιξ, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 5-7.

Ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία ἱδρύσε ἀστικά σχολεῖα στὴν Ἀθήνα, τὴν Πάτρα, τὴν Τρίπολη, τὴν Κέρκυρα, τὴ Λαμία, τὴ Λάρισα καὶ τὰ Τρίκκαλα¹.

Ἀρχικὰ στὰ ἀστικά σχολεῖα ἐπρόκειτο νὰ διδάσκονται θρησκευτικά, ἑλληνικά, γαλλικά, ἱστορία, γεωγραφία, ἀριθμητικὴ, γεωμετρία, φυσικὴ ἱστορία, φυσικὴ καὶ χημεία, καλλιγραφία καὶ ἰχνογραφία, μουσικὴ, γυμναστικὴ καὶ ἑλληνικοὶ χοροί, καθὼς καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ οἰκιακὰ ἔργα, οἰκιακὴ παιδαγωγικὴ, ὑγιεινὴ καὶ νοσηλευτικὴ, καὶ χειροτεχνία². Ἡ ὑπουργικὴ ἔμως ἀπόφαση τοῦ Ἰ. Δ. Τσιριμώκου «περὶ προγράμματος τῶν ἀστικῶν σχολείων θηλέων», ποὺ ἐκδόθηκε στὶς 9 Νοεμβρίου 1914, περιορίζε σημαντικὰ τὴν προετοιμασία τῶν μαθητριῶν γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου. Καταργοῦσε τὴν ὑγιεινὴ καὶ νοσηλευτικὴ, καὶ ὄριζε νὰ διδάσκεται ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ ἡ οἰκιακὴ παιδαγωγικὴ ὡς ἐνιαῖο μάθημα 2 ὥρες τὴν ἐβδομάδα στὶς μαθήτριες τῆς τελευταίας τάξης. Στὴ χειροτεχνία ἀφιέρωνε 3 ὥρες σὲ κάθε τάξη καὶ σὲ σύνολο 38 διδακτικῶν ὥρῶν.

Σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα, στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία οἱ μαθήτριες διδάσκονταν κυρίως πῶς νὰ ἐκτελοῦν διάφορες οἰκιακὲς ἐργασίες. Τὸ μάθημα περιλάμβανε τίς ἐξῆς ἐνότητες: «Ἡ κατοικία. Ἀερισμός, φωτισμός, θέρμανσις, ἐπίπλωσις κλπ. Ἡ ἐνδυμασία. Ἐνδύματα βαμβακερά, λινά, μάλλινα, μεταξωτά. Πλύσις μαλλίνων, μεταξωτῶν καὶ δαντελλῶν. Καθαρισμός κηλίδων. Βαφή ἐνδυμάτων. Καθαρισμός κτενίων, ψηκτρῶν, σαρώθρων. Σιδέρωμα. Κολλάρισμα. Ἐπιδιόρθωσις φορεμάτων. Εἶδη τροφῶν. Παρασκευὴ ἐδεσμάτων. Διατήρησις τροφίμων καὶ ἐδεσμάτων».

Στὴ χειροτεχνία δινόταν ἰδιαίτερο βᾶρος στὴ ραπτικὴ καὶ λιγότερο στὸ κέντημα, ἐνῶ ἀπουσίαζαν οἱ δαντέλες ποὺ στὸ παρελθὸν εἶχαν κατηγορηθεῖ ὡς ἔργα πολυτέλειας καὶ ἐπίδειξης. Ἡ διδα-

1. Βλ. Στ. Γαλάτης, *Ἱστορία τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρίας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως μέχρι τοῦ 1936*, Ἀθήνη 1957, τ. Γ', σ. 482.

2. Βλ. «Περὶ χορηγείας ἀδείας...», στὸ Χρ. Β. Λέφας, ὁ.π., σ. 6-7.

κτέα ὕλη περιλάμβανε στὴν πρώτη τάξη χαρτοκεντητική, χαρτοπλεκτική, πηλοπλαστική, ραπτική καὶ κέντημα ἀσπρορούχων· στὴ δευτέρα, πηλοπλαστική, χαρτοτεχνία, κοπτική, ραπτική καὶ ποικιλική· τέλος στὴν τρίτη τάξη, κοπτική-ραπτική ἀσπρορούχων καὶ ἐξωτερικῶν ἐνδυμάτων, καθὼς καὶ ἐπιδιόρθωση φορεμάτων¹.

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929 σχεδιάζεται καὶ ὑλοποιεῖται κάτω ἀπὸ νέες, κρίσιμες οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες². Σὲ γενικὲς γραμμὲς ὡστόσο κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα ποὺ χαρακτήριζε καὶ τὰ νομοσχέδια τοῦ 1913: Ἐπιδιώκει νὰ ὀργανώσῃ τὸ σχολεῖο σύμφωνα μὲ τὶς ἰδεολογικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος καὶ νὰ τὸ προσαρμόσῃ στὶς ἀνάγκες τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης³. "Ὅσον ἀφορᾷ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση πάν-

1. Ὑπουργικὴ ἀπόφασις, ἀριθ. 34514 τῆς 15 Νοεμβρίου 1914, «περὶ προγράμματος ἀστικῶν σχολείων θηλέων», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. φύλ. 333, 17 Νοεμβρίου 1914.

2. Ὁ Χαράλαμπος Νοῦτσος ἐπισημαίνει τρεῖς παράγοντες ποὺ ἐπηρεάζουν τὶς κοινωνικὲς σχέσεις αὐτὴ τὴν περίοδο: 1) τὴν εἴσοδο τῆς ἑλληνικῆς οικονομίας στὴ διεθνή ἀγορὰ καὶ τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὸ ξένο κεφάλαιο· 2) τὴν ὄξυνση τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων ποὺ ὀφείλονταν στὴν ἀφιξή τῶν προσφύγων, στὴν ἐδραίωση τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τοὺς ἀγῶνες τῆς ἐργατικῆς τάξης· καὶ 3) τὴν ἰδεολογικὴ σύγχυση στὴν ὁποία βρίσκονται οἱ φιλελεύθεροι διανοούμενοι, μετὰ τὸ τέλος τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ τὴν ἀντίθεσή τους μὲ τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς ἀριστερᾶς, ποὺ τώρα μορφοποιεῖται. Βλ. Χαράλαμπος Νοῦτσος, *Προγράμματα μέσης ἐκπαίδευσης καὶ κοινωνικὸς ἔλεγχος (1931-1973)*, Ἀθήνα 1979, σ. 230-237.

3. Βλ. "Α. Φραγκουδάκη, *ὁ.π.*, σ. 59-67 καὶ κυρίως σ. 59 καὶ 66-67. Ἐνδιάμεσος σταθμὸς μετὰ τῶν Νομοσχεδίων τοῦ 1913 καὶ τῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1929 στάθηκε ἡ μεταρρύθμιση τοῦ 1917, ποὺ ἐπικεντρώθηκε στὴ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς καὶ τὴν εἰσαγωγή νέων ἀναγνωστικῶν στὸ δημοτικό, καὶ ἀκυρώθηκε μετὰ τὴν ἐκλογικὴ ἤττα τοῦ Βενιζέλου τὸ 1920 (στὸ ἴδιο, σ. 40-48).

τως, είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε στο νομοθέτη την πρόθεση να διαγράψει μία τομή.

‘Η Γενική Εισηγητική’ Εκθεση, που υπέβαλε στη Βουλή μαζί με τα νομοσχέδια ο υπουργός Κωνσταντίνος Β. Γόντικας, υπογραμμίζει «όπόσον επιτακτική είναι η ανάγκη τῆς πρὸς τὴν διπλῆν [...] κατεύθυνσιν προπαρασκευῆς τῆς Ἑλληνίδος γυναικός», σύμφωνα με τις απαιτήσεις τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, στὴν ὁποία τότε εἶχε ἀρχίσει νὰ συμμετέχει, καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκογένειας: «[...] [ἡ] ἀθρόα κάθοδος τῶν γυναικῶν [στὴν ἐργασία] καὶ παρ’ ἡμῖν ἐπιβάλλει εἰς τὴν Πολιτείαν τὴν λῆψιν καταλλήλων μέτρων προετοιμασίας καὶ παρασκευῆς, ἀλλὰ καὶ [...] αἱ ἐπαγγελματικαὶ φροντίδες καὶ τὰ ἐπαγγελματικὰ τῶν γυναικῶν ἐνδιαφέροντα κινδυνεύουν νὰ ἀπορροφήσουν τέλεον τὴν γυναῖκα, εἰς τρόπον ὥστε αὕτη νὰ λησμονήσῃ καὶ τὸν προορισμὸν καὶ τὰ ἔργα τῆς μητρὸς, ἂ ἐν τῇ κοινωνίᾳ εἶναι προωρισμένη νὰ ἐκτελῇ».

Καὶ ἡ ἔκθεση συνεχίζει: «[...] ἐνῶ αἰσθανόμεθα τὴν ἀνάγκην νὰ συγχρονίσωμεν προσηκόντως τὰ πρακτικὰ μέτρα προπαρασκευῆς καὶ μορφώσεως τῆς γυναικὸς δὲν λησμονῶμεν ὅτι παράλληλα πρὸς οἰονδήποτε ἔργον τῆς γυναικὸς ἴσταται αἰεὶ πρωτεύων ὁ ρόλος αὐτῆς ὡς μητρὸς καὶ φυσικῆς παιδαγωγοῦ τῶν τέκνων τῆς καὶ ὅτι ἐπομένως τὸ πνεῦμα τοῦτο τοῦ διπλοῦ τῆς γυναικὸς προορισμοῦ δέον νὰ διαπνέῃ πάντα τὰ μορφωτικὰ τῆς γυναικὸς μέτρα, ἐὰν θέλωμεν νὰ παράσχωμεν εἰς αὐτὴν τὴν θετικὴν καὶ ὑγιᾶ ἐκπαίδευσιν, ἥτις καὶ τὴν ἰδίαν θὰ ἐξυπηρετήσῃ καὶ τὴν ὅλην ἑλληνικὴν κοινωνίαν θὰ ἐξυψώσῃ».

Με βάση τις παραπάνω ἀρχές, ἡ ἔκθεση συνιστᾷ νὰ τροποποιηθεῖ τὸ πρόγραμμα τοῦ δημοτικοῦ «εἰς τρόπον ὥστε τὸ μέγα τοῦτο πλῆθος τῶν γυναικῶν, ὕπερ θὰ μείνῃ με μόνην ταύτην τὴν μόρφωσιν, οὔτε σχεδὸν ἀγράμματον νὰ θεωρῇ ἑαυτὸ [...] οὔτε νὰ στερῆται στοιχείων τινῶν προσιδιαζόντων πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν μέλλοντα προορισμὸν του»¹. Ὡστόσο, τὸ νομοσχέδιο ποὺ υποβάλλει

1. Γενική Εισηγητική Ἐκθεση καὶ Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια κατατεθέντα εἰς τὴν Βουλὴν κατὰ τὴν Συνεδρίαν τῆς 2ας Ἀπριλίου 1929 ὑπὸ τοῦ

ὁ ὑπουργὸς γιὰ τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση δὲν προβλέπει τέτοιες τροποποιήσεις¹.

Ἡ *Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις* ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀπόφαση τοῦ κράτους νὰ ἀναλάβει τὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν. Θεωρεῖ χρέος τῆς πολιτείας νὰ φροντίσει γιὰ τὴν «ἐπὶ τὸ ἠθικώτερον καὶ ἀνθρωπιστικώτερον ρύθμισιν τῆς μορφώσεως καὶ τοῦ μεγάλου τούτου τμήματος τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας», δηλαδή τῶν κοριτσιῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ εὐπορες οἰκογένειες καὶ ποὺ χρειάζονται «ἀρτίαν γενικὴν μέσσην μόρφωσιν, πραγματικὴν, ἠθικὴν, ἐθνικὴν καὶ ἀνθρωπιστικὴν, δυναμένην νὰ καταστήσῃ αὐτὰς ἱκανὰς νὰ δημιουργήσωσι ἑλληνοπρεπεῖς οἰκογενεῖας καὶ νὰ συντελέσωσι εἰς τὸν ἐξευγενισμόν καὶ τὴν ἀνύψωσιν τῆς Ἑλληνίδος μητρὸς»².

Με βάση τὴ διαπίστωση ὅτι τὰ ἀστικά σχολεῖα θηλέων ἀπέτυχαν στὸν προορισμό τους καὶ οἱ ἀπόφοιτες δὲν κατάφεραν νὰ ἀπορροφηθοῦν στὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀπαιτοῦν γενικὴ μόρφωση, ὁ εἰσηγητὴς προτείνει τὴν κατάργησή τους. Σὲ ἀντίθεση ὅμως μετὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν ἀναγκαία διπλὴ κατεύθυνση στὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν, προτείνει τὴν ἴδρυση ἰσάριθμων ἀνώτερων παρθεναγωγείων ποὺ θὰ προετοιμάζουν τὶς μαθήτριες ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ σπῆτι: «[Τὸ πρόγραμμά τους] ἐστερημένον τῆς διδασκαλίας ἀρχαίων γλωσσῶν θὰ χαρακτηρίζεται διὰ τῶν μαθημάτων τῶν προσιδιαζόντων εἰς τὴν γυναικείαν φύσιν καὶ τὸν προορισμόν τῆς γυναικὸς ὡς μητρὸς»³.

Τὸ 29ο ἄρθρο τοῦ Νόμου 4373 τοῦ 1929 ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὰ νομοσχέδια ὀρίζει τὸ σκοπὸ τοῦ ἀνώτερου παρθεναγωγείου: «[...] νὰ παράσχῃ εἰς τὰ θήλεα τὰ μὴ ἐπιθυμοῦντα νὰ παρακολουθήσωσι μαθήματα εἰς προπαρασκευαστικὰς πανεπιστημιακῶν σπουδῶν Σχολὰς μόρφωσιν ἀνωτέραν καὶ μᾶλλον οἰκείαν πρὸς τὴν γυναι-

ὑπουργοῦ Κωνστ. Β. Γόντικα, ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 32-34.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 63-64.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 34.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 36.

κείαν φύσιν, τὰ ἔργα καὶ τὸν προορισμὸν τῆς 'Ἑλληνίδος μητρός»¹.

Τὸ 32ο ἄρθρο τοῦ νόμου ὀρίζει νὰ διδάσκονται στὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο τὰ παρακάτω μαθήματα: θρησκευτικά, νέα καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά, γαλλικά ὑποχρεωτικά καὶ ἄλλη ξένη γλῶσσα προαιρετικά, γεωγραφία, ἀριθμητικὴ καὶ γεωμετρία· στοιχεῖα φυσικῆς ἱστορίας, φυσικῆς καὶ χημείας· οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ οἰκιακὰ ἔργα· ὕγιεινή, βρεφοκομία καὶ νοσηλευτικὴ· καλλιγραφία, μουσικὴ καὶ τέλος γυμναστικὴ, παιδιὰ καὶ χοροί².

Προεδρικό διάταγμα, πού ὑπογράφτηκε ἀπὸ τὸ Γ. Παπανδρέου στὶς 27.11.-11.12.1930, ὀρίζει ὅτι τὰ οἰκιακὰ ἔργα θὰ διδάσκονται δύο ὥρες τὴν ἑβδομάδα στὴν πρώτη, τὴ δευτέρα καὶ τὴν τρίτη, καθὼς καὶ μία ὥρα στὴν τετάρτη καὶ τελευταία τάξη τοῦ σχολείου. 'Ἡ διδακτέα ὕλη περιλαμβάνει κέντημα, κοπτικὴ καὶ ραπτικὴ ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ρούχων, ἰδίως παιδικῶν, ἐπιδιόρθωση, πλύσιμο, σιδέρωμα καὶ κολλάρισμα ρούχων, μαγειρικὴ, σερβίρισμα καὶ διατήρηση τροφίμων μὲ πρακτικὲς ἐφαρμογές, καθὼς καὶ καθαρισμὸ σκευῶν. Τὸ διάταγμα δὲ διευκρινίζει τὸ περιεχόμενον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας πού διδασκόταν μία ὥρα στὴν τελευταία τάξη· ἀναφέρει μόνον ὅτι περιλαμβάνει πρακτικὲς ἐφαρμογές. Τέλος ὀρίζει ὅτι στὸ μάθημα τῆς χειροτεχνίας οἱ μαθήτριες θὰ κατασκευάζουν μεταξὺ ἄλλων διακοσμητικὰ ἔργα καὶ ἀντικείμενα πού διευκολύνουν τὴν διδασκαλίαν τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ ἄλλων μαθημάτων³.

Στὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων κατέχει κεντρικότερη θέση ἀπὸ ὅ,τι στὸ ἀστικὸν σχολεῖο. Αὐτὸ καθαυτὸ τὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο ὅμως εἶναι πιὸ περιθωριακὸ ἀπὸ τὸ ἀστικὸν σχολεῖο, μιά καὶ δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲ καμιά βαθμίδα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ἀγοριῶν καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ προε-

1. Ἀναφέρεται στὸ Χρ. Λέφας, *Νομοθεσία στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαίδευσης*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 420.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 421-422.

3. «Περὶ καθορισμοῦ τῶν ἐν τοῖς Ἀνωτέροις Παρθεναγωγείοις διδασκόμενων μαθημάτων, κατανομῆς τῆς διδακτέας ὕλης κ.λ.π.», τὸ ἴδιο, σ. 245.

τοιμάσει τὰ κορίτσια γιὰ κανένα ἄλλο μέλλον ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ποὺ τὰ περιμένει στὸ σπίτι. Ὁ θεσμὸς τοῦ ἀνώτερου παρθεναγωγείου στηρίζεται στὸ δισταγμὸ τῶν εὐπορῶν γονιῶν νὰ φανταστοῦν τὶς κόρες τους ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι γιὰ μεγάλο διάστημα, καὶ τὸν ἐνισχύει. Παράλληλα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τῶν οἰκιακῶν ἔργων, προάγει τὸ μικροαστικὸ ἰδεῶδες τῆς νοικοκυροσύνης.

Τὸ 27ο ἄρθρο τοῦ Νόμου 4373 καθόριζε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυση γυμνασίων θηλέων¹. Σύμφωνα μὲ τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση, αὐτὰ θὰ εἶχαν τὸ ἴδιο πρόγραμμα μὲ τὰ γυμνάσια τῶν ἀρρένων, «μεταρρυθμισμένον ὅμως ἐλαφρῶς εἰς τινὰ μόνον σημεῖα αὐτοῦ, οὕτως ὥστε νὰ προστεθῶσι καὶ μαθήματά τινὰ προσιδιάζοντα τῇ γυναικείᾳ φύσει»². Τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τοῦ γυμνασίου (ποὺ ρυθμίστηκε μὲ τὸ προεδρικὸ διάταγμα τῆς 18.11.1931) ὀρίζει ὅτι «τὰ οἰκοκυρικὰ» εἶναι προαιρετικὸ μάθημα καὶ διδάσκεται μίᾳ ὥρᾳ τὴν ἑβδομάδα στὶς πέντε πρῶτες τάξεις³. Ἡ διδακτέα ὕλη εἶναι παρόμοια μὲ ἐκείνη ποὺ προβλέπεται γιὰ τὸ ἀντίστοιχο μάθημα στὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο: κοπτικὴ καὶ ραπτικὴ, ἐργόχειρα καὶ μαγειρικὴ στὶς τέσσερις πρῶτες τάξεις καὶ «οἰκιακὴ οἰκονομία» στὴν πέμπτη⁴. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο ὅμως, ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων

1. Στὸ ἴδιο, σ. 420. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀπαγόρευε τὴ συνεκπαίδευση στὰ ὑπάρχοντα γυμνάσια, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις.

2. *Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις...*, ὅ.π., σ. 37.

3. «Περὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος διδακτέων μαθημάτων σχολείων Μέσης Ἐκπαιδεύσεως διὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1931-32», 18 Νοεμβρίου/13 Ἰανουαρίου 1932, στὸ Χρ. Λέφας, *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Ἐρησκειῶν 1930-1932*, τ. Β', Ἀθῆναι 1932, σ. 379-381.

4. Σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1931, ἡ διδασκαλία τῶν οἰκοκυρικῶν ἀντιπροσωπεύει τὸ 3,2% τοῦ συνολικοῦ διδακτικοῦ χρόνου. Ἄν ἱεραρχήσουμε τὰ μαθήματα μὲ βάση τὸ χρόνο ποὺ τοὺς ἀφιερώνει τὸ πρόγραμμα, τὰ οἰκοκυρικὰ ἔρχονται τρίτα ἀπὸ τὸ τέλος, μὲ πρῶτα τὰ ἀρχαῖα καὶ τελευταία τὴν ὑγιεινὴ. Ἡ θέση τοῦ μαθήματος ἀλλάζει ὥστόσο τὸ 1935. Τὰ οἰκοκυρικὰ γίνονται ὑποχρεωτικά, καὶ τὸ ποσοστὸ τοῦ χρόνου ποὺ τοὺς ἀναλογεῖ αὐξάνει σὲ 4,9%. Βλ. Χ. Νοῦτσος, ὅ.π., σ. 328-329.

—ή μικρή ιδιομορφία του προγράμματος των κοριτσιών— βρίσκονται στο περιθώριο της γυμνασιακής εκπαίδευσης.

Θά ήταν παράλειψη νά μὴν ἀναφερθοῦμε, ἔστω συνοπτικά, σέ ὀρισμένα μέτρα τῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1929 πού ἀντιπροσωπεύουν τὴν πρώτη προσπάθεια τοῦ κράτους νά δημιουργήσει προϋποθέσεις γιὰ ἐξειδικευμένη οἰκοκυρικὴ ἐκπαίδευση, κατώτερη καὶ ἀνώτερη. Ἀνάμεσα στὶς κυριότερες οἰκοκυρικὲς σχολές πού λειτουργοῦσαν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ὄχι ὅμως σέ κρατικὴ βάση, ἦταν ἡ Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ πού ἰδρύθηκε τὸ 1897 ἀπὸ τὴν Ἐνωσὶν τῶν Ἑλληνίδων, μία ρουμανικὴ καὶ μία ἰταλικὴ σχολὴ πού ἰδρύθηκαν στὴ Θεσσαλονίκη πρὶν ἀπὸ τὴν ἔνταξή της στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ ἡ σχολὴ πού ἴδρυσε τὸ 1918 στὴν Τεγέα ὁ Τεγεατικὸς Σύνδεσμος¹.

Σύμφωνα μὲ τὴν εἰσηγητικὴ ἐκθεση, τὰ ὑπὸ ἴδρυση κατώτερα οἰκοκυρικὰ σχολεῖα προορίζονταν γιὰ κορίτσια πού εἶχαν ἀνάγκη νά ἐργαστοῦν μετὰ τὸ δημοτικὸ, ἀλλὰ πού ζοῦσαν σέ μέρη ὅπου δὲν ὑπῆρχε τὸ κατάλληλο «ἔδαφος ἀπασχολήσεως»². Στὴ διετὴ φοίτησή τους στὰ οἰκοκυρικὰ σχολεῖα θά ἔπρεπε νά προετοιμάζονται γιὰ τὶς γεωργικὲς καὶ βιοτεχνικὲς ἐργασίες τοῦ τόπου τους καὶ γιὰ τὶς δουλειὲς τοῦ σπιτιοῦ. Ὅπωςδήποτε τὰ σχολεῖα αὐτὰ εἶναι τὰ μόνια κατώτερα ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα πού προορίζονται ἀποκλειστικὰ γιὰ κορίτσια³.

Ἡ γενικὴ εἰσηγητικὴ ἐκθεση σκιαγραφεῖ τὸ πρόγραμμα πού θά ἀκολουθοῦσαν: «[...] θά παρέχωνται μαθήματα οἰκιακῆς οἰκο-

1. Βλ. Τεγεατικὸς Σύνδεσμος, *Ἡ Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου*, χ.τ. χ.χ. καὶ *Τεγεατικὸς Σύνδεσμος 1883-1983. Ἐκατὸ χρόνια προόδου. Σύντομο ἱστορικὸ τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου*, Ἀθῆνα 1983.

2. *Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις...*, ὅ.π., σ. 35-36.

3. Τὰ κορίτσια πού ἔμεναν σέ πόλεις, ὅπου ὑπῆρχε δυνατότητα βιοποριστικῆς ἐργασίας, θά μπορούσαν νά φοιτήσουν στὰ κατώτερα ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα τῶν ἀγοριῶν. Βλ. *Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις...*, ὅ.π., σ. 35. Ἡ ἴδρυσή αὐτῶν τῶν σχολείων ἀποτελεῖ βασικὴ καινοτομία τῆς μεταρρύθμισης. Βλ. Ἄ. Φραγκουδάκη, ὅ.π., σ. 60.

νομίας και οικιακῶν ἔργων και ἅμα θὰ διδάσκωνται και εἰδικοί τινες κλάδοι γεωργικοί ἢ βιοτεχνικοί ἀναλόγως τῶν τοπικῶν συνθηκῶν, ὡς σηροτροφίας, ὀρνιθοτροφίας, μελισσοκομίας, ὑφαντικῆς, ταπητουργίας κλπ. προσιδιάζοντες εἰς τὰ ἔργα τῶν γυναικῶν»¹.

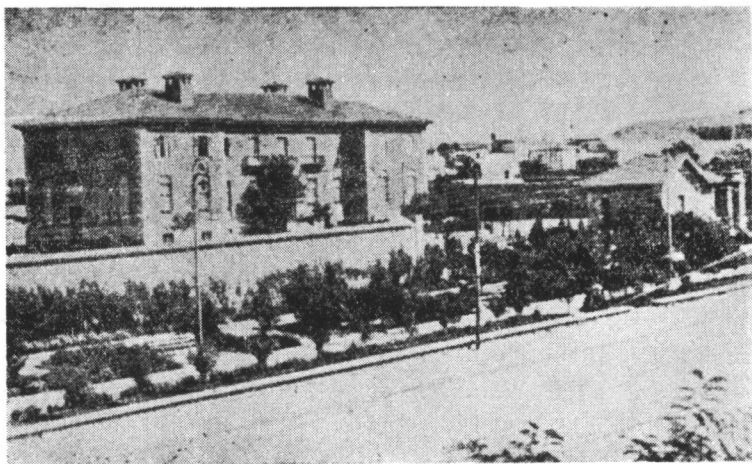
Τὸ πρόγραμμα θυμίζει αὐτὸ ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὰ «γυναικεῖα τμήματα» ποὺ λειτουργοῦσαν στὰ Κυριακὰ Γεωργικὰ Σχολεῖα². Ὅπως περιγράφεται στὸ ΙΓ' κεφάλαιο τοῦ Νόμου 4397 «περὶ στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως» ὅμως, τὸ πρόγραμμα τῶν κατώτερων οἰκοκυρικῶν σχολείων δίνει μικρότερο βᾶρος στὶς βιοτεχνικὲς και γεωργικὲς ἐργασίες τοῦ χωριοῦ. Ἡ ἔμφασή του στὶς οἰκοκυρικὲς γνώσεις και τὰ ἔργα τῆς χειρός, ποὺ ἐνδεχομένως ἀποτελοῦν και πηγὴ εἰσοδήματος, ταιριάζει περισσότερο στὶς συνθήκες τῆς ζωῆς τῶν κοριτσιῶν ποὺ ζοῦν σὲ μικρὲς ἢ μεγάλες πόλεις παρά σὲ χωριά. Τὸ ἄρθρο 48 προβλέπει ὅτι στὰ οἰκοκυρικὰ σχολεῖα θὰ διδάσκονται: «Πρακτικὴ ἀριθμητικὴ και γεωμετρία, καταστιχογραφία, σχέδιον, στοιχεῖα ὑγιεινῆς, γυμναστικὴ, βρεφοκομία, νοσηλεία, οἰκιακὴ οἰκονομία και οἰκιακὰ ἔργα, κοπτικὴ και ραπτικὴ, ποικιλτικὴ, κεντητικὴ, πλεκτικὴ, πλυντικὴ και μαγειρικὴ, ὑφασματολογία, ἀνθοκομία και κηπουρικὴ»³.

Τὸ δεῦτερο μέτρο ποὺ παίρνει ἡ κυβέρνησις στὸν τομέα τῆς

1. *Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἔκθεσις...*, ὅ.π., σ. 36.

2. Ὁ Νόμος 3600 τοῦ 1928, ποὺ ἐπικύρωνε και τροποποιοῦσε τὸ Ν.Δ. τῆς 7.11.1927 «περὶ στοιχειώδους γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως», προέβλεπε τὴν ἴδρυση Κυριακῶν Γεωργικῶν Σχολείων. Σὲ ἰδιαιτέρως τμήματα οἱ γυναῖκες μπορούσαν νὰ διδαχτοῦν «γεωργικὰ μαθήματα περισσότερον ἀναγόμενα εἰς τὸν κύκλον τῶν γυναικεῖων ἔργων, ὡς λ.χ. σηροτροφίαν, μελισσοκομίαν, ὀρνιθοτροφίαν, ὑγιεινὴν και οἰκοκυρικὰ μαθήματα». Βλ. Χρ. Λέφας, *Νομοθεσία στοιχειώδους...*, ὅ.π., σ. 216. Τὸ σχέδιο νόμου «περὶ στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως», ποὺ ψηφίστηκε τὸ 1929, περιέχει τὸ κεφάλαιο Ι' ποὺ προβλέπει τὴν ἴδρυση διετῶν γεωργικῶν σχολείων, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀναφέρεται σὲ ἰδιαιτέρως γυναικεῖα τμήματα ἢ μαθήματα. Βλ. *Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἔκθεσις...*, ὅ.π., σ. 70-71.

3. *Στὸ ἴδιο*, σ. 72.

18. Χαροκόπειο Διδασκαλείο Οικοκυριακής 'Εκπαίδευσης
(Χαροκόπειος 'Ανωτέρα Οικοκυριακή Σχολή)

19. Τὸ ἐργαστήριο ραπτικής
τῆς Χαροκοπέου 'Ανωτέρας Οἰκοκυριακῆς Σχολῆς (1935)

έξειδικευμένης οίκοκυρικῆς ἐκπαίδευσης ἀφορᾶ τὴν ἵδρυση Διδασκαλείου Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδεύσεως. Τὸ ἔργο χρηματοδοτήθηκε μὲ τὸ κληροδότημα ποῦ ἄφησε γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὁ Παναγῆς Ἄ. Χαροκόπος καὶ στεγάστηκε σὲ οἰκόπεδο ποῦ εἶχε ἐξασφαλίσει ὁ ἴδιος στὴν Καλλιθέα τῆς Ἀθήνας¹. Ὅπως διευκρινίζει ὁ ὑπουργὸς Κ. Γόντικας, ἡ καθυστέρηση στὴν ἔναρξη τῆς λειτουργίας τοῦ Διδασκαλείου ὀφειλόταν στὴ χρήση τοῦ κτιρίου τῆς Καλλιθέας γιὰ στρατιωτικὲς καὶ ἄλλες ἀνάγκες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου καὶ μετὰ².

Ἡ γενικὴ εἰσηγητικὴ ἔκθεση ὄριζε ὅτι σκοπὸς τοῦ Χαροκοπέου Διδασκαλείου εἶναι νὰ προετοιμάζει τὶς δασκάλες ποῦ θὰ ἀναλάβουν νὰ διδάξουν οἰκιακὰ ἔργα καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία στὰ σχολεῖα θηλέων³. Ὁ Νόμος 4360 τῆς 9.7.-17.8.1929 «περὶ ἰδρύσεως

1. Ἡ διαθήκη τοῦ Χαροκόπου γράφτηκε στὶς 20.4.1910 καὶ θεωρήθηκε στὶς 8.11.1911. Τὸ πλῆρες κείμενο περιλαμβάνεται στὸ Παναγῆ Ἄ. Χαροκόπου, *Ἰδιόγραφος διαθήκη καὶ κωδικοκῆλος. Κανονισμὸς σχολῆς καὶ καταστατικόν*, Ἀθῆναι 1914. Ὁ Χαροκόπος ἄφησε 400.000 δρχ. γιὰ τὴν ἀνέγερση καὶ ἀποπεράτωση τῆς Χαροκοπέου Οἰκοκυρικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς καὶ 56.000 δρχ. τὸ χρόνο γιὰ τὴ λειτουργία καὶ τὴ συντήρηση τοῦ ἰδρύματος. 6.000 δρχ. ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐτήσια ἐπιχορήγηση προορίζονταν γιὰ τὴ μετεκπαίδευση τριῶν τελειόφοιτων ἀνώτερου παρθεναγωγείου στὶς καλύτερες εὐρωπαϊκὲς οἰκοκυρικὲς σχολές (στὸ ἴδιο, σ. 7-9).

2. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου τὸ κτίριο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ στρατό. Ὅταν ἐπισκευάστηκε, ἐπιτάχθηκε ξανά γιὰ νὰ στεγάσει πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία καὶ κατόπιν τὸ Ὀρφανοτροφεῖο Χατζηκλώνστα καὶ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Ἐθνικῆς Στέγης. Βλ. *Γενικὴ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις...*, ὅ.π., σ. 47.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 47. Διάταγμα «περὶ προσόντων τῶν βουλομένων νὰ διορισθῶσι διδάσκαλοι τῶν τεχνικῶν μαθημάτων ἐν τοῖς διδασκαλείοις τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐν τοῖς ἀστικοῖς σχολείοις θηλέων» τῆς 20.8.1918 (στὸ Χρ. Λέφας, *Ἐκπαιδευτικὸς Κώδιξ*, τ. Β', Ἀθῆνα 1924, σ. 181-183) ὄριζε ὅτι γιὰ νὰ διοριστοῦν οἱ δασκάλες τῶν τεχνικῶν μαθημάτων στὰ διδασκαλεῖα καὶ τὰ ἀστικά σχολεῖα θηλέων ἔπρεπε νὰ ἐξεταστοῦν ἀπὸ ἐπιτροπὲς τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἀφοῦ καταθέσουν πιστοποιητικὸ σπουδῶν. Οἱ τῶν οἰκιακῶν ἔργων ἐξετάζονταν στὴν κοπτικὴ καὶ ραπτικὴ, τὴν κεντητικὴ, πλεκτικὴ καὶ ποικιλτικὴ, τὴν πλυντικὴ, σιδερωτικὴ

Διδασκαλείου Οικοκυρικῆς Ἐκπαιδεύσεως» ὄριζε ὅτι τὸ Διδασκαλεῖο θὰ εἶναι τριετές καὶ θὰ δέχεται ἀπόφοιτες τοῦ ἀστικοῦ σχολείου ἢ κατόχους ἐνδεικτικοῦ τῆς Β' τάξης τετραταξίου γυμνασίου ἢ ἀντίστοιχης τάξης ἐξαταξίου γυμνασίου. Ὅριζε ἐπίσης δύο κύκλους μαθημάτων, τὰ γενικά καὶ τὰ εἰδικά. Στὸ δεύτερο κύκλο ἀνῆκαν τὰ μαθήματα: α) Μαγειρικὴ καὶ διαιτητικὴ μετὰ πρακτικῶν ἀσκήσεων, β) Ραπτικὴ καὶ κοπτικὴ μετὰ πρακτικῶν ἀσκήσεων, γ) Οἰκιακὴ οἰκονομία, δ) Ἱστορία τέχνης καὶ ἐνδυμάτων, ε) Μικροβιολογία, ς) Βοτανικὴ καὶ ἀνθοκομία, ζ) Χειροτεχνία, η) Πιλοποιΐα, θ) Ψυχολογία, ι) Παιδαγωγικὴ». Ὅριζε τέλος ὅτι οἱ μαθήτριες τῆς πρώτης τάξης δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερβαίνουν τὶς τριάντα. Τὸ Διδασκαλεῖο ἐποπτευόταν ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῆς Παιδείας καὶ ἐλεγχόταν ἀπὸ διοικητικὸ συμβούλιο, ἐκπαιδευτικὸ συμβούλιο καὶ ἐκπαιδευτικούς ἐπιθεωρητές¹.

Ἀντίθετα μετὰ τὰ κατώτερα οἰκοκυρικὰ σχολεῖα ποὺ δὲ λειτούρ-

καὶ κολλαριστικὴ, τὴ μαγειρικὴ καὶ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία (στὸ ἴδιο, σ. 182). Σύμφωνα μετὰ τὸ ἀρχικὸ καταστατικὸ καὶ τὸν κανονισμὸ ποὺ συνέταξε ὁ Χαροκόπος, τὸ Διδασκαλεῖο θὰ περιλάμβανε καὶ ἄλλα τμήματα: τὸ οἰκοκυρικόν, ποὺ σκοπὸ θὰ εἶχε τὴν προετοιμασίαν τῶν μαθητριῶν γιὰ τὸ νοικοκυριόν, καὶ τὸ ἐπαγγελματικόν, ποὺ θὰ προετοίμαζε τὶς μαθήτριες γιὰ βιοποριστικὴ ἐργασία. Τὸ δεύτερο θὰ περιεῖχε τὰ ἐξῆς ἐπιμέρους τμήματα: κοπτικῆς καὶ ραπτικῆς ἀσπροούχων, κοπτικῆς καὶ ραπτικῆς φορεμάτων, καλλιτεχνικῶν ἐργοχειρῶν, σιδηρώματος καὶ μαγειρικῆς. Ἐπιπλέον ὑπῆρχε προοπτικὴ νὰ λειτουργήσῃ καὶ τμήμα σχολῆς ὑψηρῶν, καθὼς καὶ τμήμα ἐσπερινῶν μαθημάτων. Ὁ κανονισμὸς ὄριζε ἀνάλογα μαθήματα καὶ διάρκειαν σπουδῶν γιὰ τὸ κάθε τμήμα. Βλ. Π. Ἄ. Χαροκόπου, ὁ.π., σ. 34 καὶ 46-59. Ἡ ὀργανωτικὴ δομὴ τῆς σχολῆς, ὅπως σχεδιάσθηκε ἀρχικά, ἐμοίαζε μετὰ ἐκείνη τῆς Σχολῆς τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων, ποὺ ἐπίσης συνδύαζε οἰκοκυρικὸ καὶ ἐπαγγελματικὸ τμήμα. Στὴν εἰσηγητικὴ του ἔκθεση (σ. 128) ὁ ὑπουργὸς Παιδείας Κ. Γόντικας ἐξηγεῖ ὅτι τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ σχῆμα συρρικνώθηκε γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους.

1. Νόμος 4360, «περὶ ἰδρύσεως Διδασκαλείου Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδεύσεως (βλ. Χρ. Λέφας, *Νομοθεσία...*, ὁ.π., σ. 558-559). Τὸ πρόγραμμα καθορίσθηκε ἀναλυτικότερα μετὰ τὸ διάταγμα τῆς 27 Νοεμβρίου/17 Δεκεμβρίου 1930, «περὶ καθορισμοῦ τῶν ἐν τῷ Χαροκοπεῖῳ Διδασκαλεῖῳ Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδεύσεως διδασκομένων μαθημάτων, κατανομῆς τῆς διδασκτέας ὕλης, κ.λ.π.» (στὸ ἴδιο, σ. 560-570).

γησαν, ἡ ἴδρυση τοῦ Χαροκοπέιου Διδασκαλείου στάθηκε ἴσως τὸ κυριότερο γεγονός στὴν ἱστορία τῆς οἰκοκυρικῆς ἐκπαίδευσης¹. Μέσα στὰ ὄρια ποῦ ἐπέβαλλε ὁ συγκεντρωτισμὸς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, οἱ διευθύντριες², οἱ καθηγήτριες καὶ οἱ ἀπόφοιτες τοῦ Χαροκοπέιου Διδασκαλείου ἔπαιζαν καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ περιεχομένου τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ τῶν οἰκοκυρικῶν στὴ μέση ἐκπαίδευση. Ἀκόμα οἱ Χαροκοπειάδες ἀνέλαβαν τὴ διεύθυνση τῶν οἰκοκυρικῶν σχολῶν ποῦ ἰδρύθηκαν ἀργότερα καὶ στελέχωσαν ἐπιμορφωτικὰ προγράμματα ποῦ ὀργάνωσαν φορεῖς ὅπως ἡ Βασιλικὴ Πρόνοια, τὸ Βασιλικὸ Ἰδρυμα, τὸ Ὑπουργεῖο Προνοίας, τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας καὶ ἄλλοι.

1. Τὸ 1934 ὁ Νόμος 6205 (ΦΕΚ 337α) μετέτρεψε τὸ Διδασκαλεῖο σὲ Ἀνωτέρα Οἰκοκυρικὴ Σχολή, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιβάλλει ριζικὲς ἀλλαγές στὸ πρόγραμμά του. Ὁ ἴδιος νόμος προβλέπει τὴ λειτουργία οἰκοτροφείου, καθὼς καὶ γενικὸ οἰκοκυρικὸ τμήμα «χάριν τῶν ἐκ τοῦ Ἐξωτερικοῦ καὶ ἰδίᾳ τῶν ἐξ Ἀμερικῆς προερχομένων Ἑλληνίδων», ποῦ ὅμως δὲ λειτούργησαν.

2. Σύμφωνα μὲ τὸ Νόμο 4360 τοῦ 1929, τὴ διεύθυνση τοῦ Διδασκαλείου θὰ μπορούσαν νὰ ἀναλάβουν: «1. Οἱ προϋπηρετήσαντες ὡς διευθυνταὶ Διδασκαλείων Οἰκοκυρικῆς ἐκπαιδεύσεως ἰσοτίμου πρὸς τὸ ἰδρῦμενον. 2. Πτυχιούχοι Διδασκαλείων δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως διδάξαντες ἐπὶ τριετίαν εἰς σχολεῖα τῆς δημοτικῆς ἢ μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ εἰδικῶς σπουδάσαντες ἐπὶ διετίαν τοῦλάχιστον τὰ οἰκοκυρικὰ μαθήματα ἐν τῇ ἑσπερίᾳ ἢ τῇ Ἀμερικῇ» (βλ. Χρ. Λέφας, *Νομοθεσία...*, ὅ.π., σ. 576). Τὴ διεύθυνση τοῦ Διδασκαλείου ὅταν πρωτοιδρύθηκε ἀνέλαβε ἡ Μαριάνθη Ματσούκη, ποῦ εἶχε μετεκπαιδευτεῖ στὴν Ἀμερικὴ μὲ ὑποτροφία τοῦ κληροδοτήματος Χαροκόπου. Ὡς καθηγήτρια προσλήφθηκε ἐπίσης ἡ Ἑλένη Σδρίν, μετεκπαιδευμένη καὶ αὐτὴ στὴν Ἀμερικὴ μὲ τὴν ἴδια ὑποτροφία. Ὅρισμένες ἀπὸ τίς πρῶτες μαθήτριες τοῦ Χαροκοπέιου Διδασκαλείου μὲ τίς ὁποῖες μιλήσαμε θυμοῦνται ὅτι ἐνῶ ἡ Ματσούκη καὶ ἡ Σδρίν εἶχαν ξεκινήσει γιὰ διετὴ μετεκπαίδευση ὁ πόλεμος ποῦ ξέσπασε στὸ μεταξύ τίς ἐμπόδισε νὰ γυρίσουν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρατείνουν τίς σπουδές τους. Ὅπωςδῆποτε καὶ οἱ δύο ἐξελίχθηκν σὲ ἡγετικὲς φυσιογνωμίες τοῦ κλάδου ὑπηρέτησαν στὴ Χαροκόπειο πολλὰ χρόνια καὶ ἐκπαίδευσαν πολλὰς γενιὰς σπουδαστριῶν.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

‘Ο «ώραϊος φεμινισμός»

Στις αρχές του αιώνα οι γυναίκες που αγωνίζονταν για την «εξύψωση του φύλου τους» εξακολουθούσαν να προβάλλουν το έργο της συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας ως την κυριότερη συμβολή των γυναικών στην κοινωνία και να διεκδικούν τόσο την αναγνώριση της σημασίας του όσο και τα μέσα για τη μεγιστοποίησή του.

‘Από τις σελίδες της *‘Εφημερίδος των Κυριών*, ή *Καλλιρρόη Παρρέν* τόνιζε όλο και πιο επίμονα την ανάγκη της πρακτικής εκπαίδευσης των κοριτσιών στα του οίκου¹. Το 1905 έγραφε ότι ό

1. Σε προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση ήταν ένα από τα βασικότερα αιτήματα της Παρρέν και του φεμινισμού που εκπροσωπούσε. Στις αρχές του αιώνα, οι προσπάθειές της να εξασφαλίσουν οι γυναίκες πολύπλευρη και εκτεταμένη μόρφωση σε όλους τους τομείς αρχίζουν να υποχωρούν κάπως, ενώ η βαρύτητα που αποδίδει στην εκπαίδευση στα του οίκου γίνεται μεγαλύτερη. Πρώιμο δείγμα αυτής της στροφής είναι ίσως το άρθρο «Η οικοκυρική μόρφωσις των ‘Ελληνίδων» (*‘Εφημερίς των Κυριών* ΙΑ’/499 (1897), σ. 3), που επισημαίνει ότι αφού η γυναίκα ρίχτηκε «αχαλίνωτος» στους νέους όρίζοντες της ελευθερίας της, με αποτέλεσμα να «εξαρτάται πια υπερβολικά από το ύπηρετικό προσωπικό, «το οικοκυρικό ανακτᾶ και πάλιν τα δικαιώματά του, αναλαμβάνει και πάλιν τα πρωτεῖα εις την γυναικείαν ἀγωγὴν».

σκοπός τῆς Σχολῆς τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων «συνδέεται τόσον με τὴν Ἑλληνικὴν οἰκογένειαν ὅλων τῶν τάξεων καὶ με τὴν ἰδανικὴν ἄρμονίαν τὴν ὁποίαν ὅλοι καὶ ὅλοι ὄνειροπολοῦμεν διὰ τὸ μέλλον τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς». Ἡ Παρρέν πίστευε ὅτι ἡ σχολικὴ μόρφωση «εἰς ἔργα διὰ τὰ ὁποῖα καὶ ἡ φύσις καὶ τὸ κοινωνικὸν καὶ οἰκογενειακὸν καθεστῶς» προορίζουν τὴ γυναῖκα ἦταν πιὸ ἐπείγουσα παρὰ ποτέ. Ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία μπορεῖ νὰ μεταφέρθηκε στὸ ἐργοστάσιο, ἡ γυναῖκα ὅμως εἶχε ἀνάγκη «ἀνωτέρας καὶ ἐπιστημονικῆς μορφώσεως» καὶ αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ τὴν ἀποκτήσει στὸ σπίτι: «Αἱ μητέρες λοιπὸν τοῦ παρελθόντος δὲν εἶναι πλέον ἐπαρκεῖς διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς οἰκοκυρικῆς, ὡς δὲν εἶναι [...] ἐπαρκεῖς διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν οἰκικῶν τεχνῶν»¹.

Σὲ ἄλλο ἄρθρο ἐπισήμαινε τὴν ὁμοιότητα τοῦ οἴκου με τὸ ἔθνος —«τὸ Ἔθνος δὲν εἶνε τίποτε ἄλλο παρὰ μία μεγάλη οἰκογένεια»— καὶ ἔφτανε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πτώχευσή του εἶναι «σημεῖον ὅτι ἔχομεν χρεωκοπήσει ὡς οἶκος, [...] ὅτι δὲν ἔχομεν οἰκοκυράς, ὅπως τὰς θέλει καὶ τὰς ἐννοῆ ἡ ἐπιστῆμη τῆς οἰκονομίας, ἢ ὅτι αἱ οἰκοκυραὶ δὲν εὐρίσκονται εἰς τὴν θέσιν των». Καταλόγιζε εὐθύνες στοὺς ἄνδρες πού ἐπέμεναν νὰ κρατοῦν οἱ ἴδιοι «τὰ ἡνία τοῦ οἴκου», ἀλλὰ καὶ στὸ κράτος πού δὲν διαφοροποίησε ἀρκετὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἀγοριῶν, περιόρισε τὴν προετοιμασία τῶν κοριτσιῶν γιὰ τὸ σπίτι στὰ ἐργόχειρα, δὲ ζήτησε τὴ συμβουλή τῶν γυναικῶν γιὰ τὴν κατάρτιση κατάλληλων προγραμμάτων καὶ ἄφησε τὰ κορίτσια στὸ ἔλεος τῶν φυσικῶν καὶ ἠθικῶν κινδύνων τῆς δουλειᾶς στὸ ἐργοστάσιο².

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Οἰκοκυραὶ καὶ οἰκοκυριεῖο», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 19/837 (1905), σ. 5-7.

2. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Παλαιὰ Ἐρησκαεῖαι, Β'. Οἰκοκυρεῖο καὶ Ἐθνικὴ καὶ πτωχεύσεις», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 19/842 (1905), σ. 1-2. Σημειώονυμε ὅτι στὸ τμήμα τῆς γυναικείας ἀγωγῆς τοῦ Πρώτου Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου, ἡ Σεβαστὴ Καλλισπέρη εἶχε ἐπίσης ἀναφερθεῖ στὶς ἀρνητικὰς συνέπειες τῆς ἀνάμιξης τῶν ἀνδρῶν στὴ γυναικεία ἐκπαίδευση. Βλ. *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον...*, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 179.

Ἡ Παρρέν ἀναφερόταν συχνά στὴν πρόοδο ποὺ εἶχε συντελεστεῖ στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερική, τόσο στὴν ἐξειδικευμένη ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση ὅσο καὶ στὴ γενικότερη μόρφωση τῆς μητέρας καὶ τῆς νοικοκυρᾶς. Γιὰ παράδειγμα, περιγράφει τὴ διδασκαλία τῆς οἰκοκυρικῆς καὶ τῶν οἰκιακῶν τεχνῶν στὰ δημοτικά, τὰ μαγειρικὰ κέντρα (cookery centers) καὶ τὰ εἰδικὰ οἰκοκυρικὰ καὶ ἀγροτικά σχολεῖα στὴν Ἀγγλία — τὸ ἔθνος ποὺ «κατέχει τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς μορφώσεως τῆς γυναικὸς συμφώνως μὲ τὸν προορισμὸν καὶ τὴν ἀποστολὴν της». Ἐκφραζόταν ἐπίσης μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὸ τμήμα μητέρων ποὺ λειτουργοῦσε στὰ γαλλικὰ διδασκαλεῖα, γιὰ τὰ πρότυπα γαλλικὰ δημοτικά ποὺ ἔδιναν βάρος στὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν, γιὰ τὰ οἰκοκυρικὰ νηπιαγωγεῖα (kitchen gardens) τῶν ΗΠΑ, γιὰ τὴν «ἐπιστημονικὴ» οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ οἰκοκυρικὴ ποὺ διδάσκονταν στὰ ἀμερικανικὰ τεχνολογικὰ ἱνστιτούτα, καὶ ἀκόμα γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀλεξάνδρειας νὰ μιμηθοῦν τὸ παράδειγμα τῆς Ἀμερικῆς¹. Μίλησε γιὰ τὸ πρῶτο οἰκοκυρικὸ σχολεῖο ποὺ ἰδρύθηκε στὴ Σουηδία τὸ 1865 καὶ γιὰ τὶς ὑποχρεωτικὲς οἰκοκυρικὲς σπουδὲς ὄλων τῶν κοριτσιῶν ἐκεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο². Ἀκόμα πρόβαλε τὸ παράδειγμα τῶν μικτῶν ἀμερικανικῶν, σουηδικῶν καὶ νορβηγικῶν σχολείων, ὅπου τὰ ἀγόρια μυοῦνταν στὸ «δύσκολον καὶ κοπιαστικὸν ἔργον τῆς νοικοκυροσύνης», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σέβονται τὴ γυναῖκα ποὺ κοπίαζε γιὰ νὰ κρατήσῃ τὸ σπιτι τῆς τακτικῶς³.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προοδευμένους χώρες τῆς Δύσης, ἡ Ἑλλάδα διέθετε μονάχα τὴν Ἐπαγγελματικὴ καὶ Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ τῆς

1. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Παλαιαὶ Θρησκειῖαι, Γ'», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 19/843 (1905), σ. 1-2.

2. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἡ Λογοδοσία τῆς Ἐπαγγελματικῆς καὶ Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 20/878 (1906), σ. 2-4.

3. «Ἀπὸ τὴ λογοδοσία τῆς Προέδρου τοῦ Ἐπαγγελματικοῦ τμήματος τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων κ. Κ. Παρρέν: Οἰκοκυρῶν ἐξετάσεις», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 24/988 (1910), σ. 1194-1996.

Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων: «[...] μένομεν τὸ σύμβολον καὶ τὸ ἔμβλημα τῶν προσπαθειῶν τῶν γυναικῶν τῆς Ἑλλάδος πρὸς μετατροπὴν τῆς ἐκπαιδύσεως τοῦ φύλου μας, σύμφωνα πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὸν προορισμὸν μας». Στὴν οἰκοκυρικὴ σχολή, οἱ 220 μαθήτριες ποὺ φοίτησαν τὸ 1906 διδάχτηκαν «οἰκοκυρικά», «τεχνικά» καὶ «πρακτικά» μαθήματα. Στὰ πρῶτα περιλαμβάνονταν «ἡ μαγειρικὴ, τὸ σίδηρον, τὸ ἐμβάλωμα, ἡ οἰκ[ιακὴ] οἰκονομία ἐν τῇ ἐφαρμογῇ της, τὰ ἀσπρόρρουχα καὶ τὸ ράψιμον ἐν γένει, [...] ἡ ὑγιεινὴ τοῦ οἴκου καὶ τῶν τροφῶν». Στὰ «τεχνικά» μαθήματα ὑπάγονταν «ἡ ἰχνογραφία, ἡ ῥαπτικὴ φορεμάτων, τὰ καπέλλα, τὰ ἄνθη, ἡ ζωγραφικὴ, ἡ διπλογραφία, ἡ ξυλογλυπτικὴ, ἡ πυρογραφία, ἡ ἀγγειοπλαστικὴ». Τέλος, στὰ «γενικά» μαθήματα ἦταν «τὰ θρησκευτικά, ἡ ἀνάγνωσις καὶ γραφὴ, Ἀριθμητικὴ, Γαλλικὰ καὶ Ἰταλικὰ, καὶ Γυμναστικὴ». Παράλληλα μὲ τὴ σχολὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖ τὸ Κυριακὸ Σχολεῖο, μὲ ἰσάριθμες μαθήτριες — ἐργάτριες καὶ ὑπηρετίες. Στὴ λογοδοσίᾳ της ἡ Παρρὲν ἀναφέρει: «Ὅλαι ἐν γένει αἱ κατ' ἔτος ἐξερχόμεναι διπλωματοῦχοι μας ἐργάζονται»¹. Ὅστούσο θεωρεῖ τὴ μόρφωση ποὺ παρέχει ἡ σχολὴ κατάλληλη ὄχι μόνον γιὰ τὶς γυναῖκες ποὺ θὰ τὴν ἀξιοποιήσουν βιοποριστικά, ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ κορίτσια. Ἔτσι γράφει ὅτι μὲ τὶς ὑψηλὰς τοὺς ἐπιδόσεις στὶς ἐξετάσεις ποὺ ἔδωσαν «ἐνώπιον τῶν παρευρισκομένων [...] κυριῶν [...], αἱ μαθήτριαι ἔδωσαν μιὰ εἰκόνα τῆς τελείας ἀνατροφῆς ἡ ὁποία ὄφειλε νὰ εἶναι εἰς ὅλας τὰς τάξεις ἐν γένει»².

Ἡ Παρρὲν διαφωνεῖ μὲ τὸ κλασικιστικὸ πνεῦμα στὴν ἐκπαίδευση. Ἀντίθετα ἐγκρίνει τὸ πρόγραμμα τοῦ Παρθεναγωγείου Σκορδέλη, ποὺ περιλαμβάνει κηπουρικὴ, γαλακτοκομία, μαγειρικὴ, κοπτικὴ-ραπτικὴ, νοσηλεία καὶ ὑγιεινὴ, γιατί αὐτὰ τὰ μαθήματα θὰ χρησιμεύσουν στὰ κορίτσια «πολὺ περισσότερον ἀπὸ τοὺς

1. Καλλιρρόη Παρρὲν, «Ἡ Λογοδοσίᾳ τῆς Ἐπαγγελματικῆς καὶ Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς», ὅ.π., σ. 2-4.

2. Καλλιρρόη Παρρὲν, «Αἱ ἐξετάσεις τῆς Οἰκοκυρικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς», Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν 20/878 (1906), σ. 7-8.

ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ τὰς ξεκουράζουσι»¹. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα διερωτᾶται: «[...] ἀφοῦ ὑπάρχουν γυμνάσια κλασσικὰ καὶ πρακτικὰ διὰ τὰ ἀγόρια, διατὶ ὄχι καὶ διδασκαλεῖα, ἀλλὰ καὶ πρακτικὰ σχολεῖα διὰ τὰ κορίτσια;» Καὶ προτείνει: «Παρά ἡ χωρικὴ νὰ ἀρχίξῃ μανθάνουσα, γράμματα μὲ τὰ ἴα [...] εἶναι προτιμότερον νὰ μάθῃ νὰ καλλιερῆ τὰ ἴα καὶ τὰ ρόδα καὶ νὰ κατασκευάζῃ ροδόλαδον, ὅπως κάμνουν αἱ Βουλγαρίδες ποῦ κερδίζουν ἑκατομμύρια μὲ τὴν βιομηχανίαν αὐτὴν»².

Ἐπισημαίνοντας τὴν ἀνάγκη κατάρτισης τῶν κοριτσιῶν στὶς ἐργασίες τοῦ ἀγροῦ, ἡ Παρρέν τόνιζε περισσότερο τὴν οἰκονομικὴν τους σημασίαν. Ἡ ἀπόφασί της νὰ καθιερώσῃ ἀγροτικὰ μαθήματα στὴν Ἐπαγγελματικὴ καὶ Οἰκοκυρικὴ Σχολὴν γιὰ τὰ κορίτσια τῶν προαστίων καὶ τῶν ἐπαρχιῶν βασίστηκε στὴν ἐκτίμησιν ὅτι τὸ ἐπάγγελμα τῆς ράφτρας, ὅπως πρὸ πολλοῦ τὸ ἐπάγγελμα τῆς δασκάλας, εἶχε κορεστεῖ. Πάντως τὰ ὄρια τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς μόρφωσης γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι πάντοτε ἀσαφὴ καὶ συγκεχυμένα. Ἔτσι ὑποστήριξε ὅτι ὁ «φεμινισμὸς» ἔπρεπε «νὰ ἀποδώσῃ τὴν ἀγρότιδα εἰς τὴν γῆν», καὶ συγχρόνως νὰ τὴν μῆσει «εἰς τὰ καθήκοντά της ὡς οἰκοκυρᾶς, συζύγου καὶ μητρός»³.

Ἡ ἀπόδοσις τῶν γυναικῶν σὲ αὐτὰ τὰ καθήκοντα ἀφορᾶ ὀλόκληρην τὴν κοινωνίαν. Ἡ Παρρέν προειδοποιεῖ: «Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ πολιτεία καὶ οἱ νόμοι δὲν ἀντιλαμβάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ μεταβάλλουν ὅλον τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα, νὰ μορφώσουν ἀπλᾶ καὶ πρακτικὰ καὶ πατριωτικὰ ὅλους τοὺς ἀμαθεῖς γυναικείους πληθυσμούς, καὶ νὰ ἀνυψώσουν, τὴν γυναῖκα εἰς τὴν ὠραίαν καὶ τιμητικὴν θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν δικαιοῦται νὰ ἴσταται ὡς μητέρα, ἡ ἀδυ-

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἡ κηπουρικὴ καὶ ἡ γαλακτοκομία εἰς παρθεναγωγεῖον», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 21/922 (1907), σ. 8.

2. Καλλιρρόη Παρρέν, «Θεολόγοι ἐπαναστάται», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 24/982 (1910), σ. 1049-1050.

3. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἡ Λογοδοσία τῆς Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς», *ἔ.π.*, σ. 725-727.

ναμία της θα αύξάνη περισσότερο και τὰ ἐξ αὐτῆς ἀποτελέσματα θα γίνωνται αἰσθητότερα»¹.

Ἀντίστροφα, ἡ «Ἑλληνὶς οἰκοκυρά», συντάκτρια τῆς στήλης «Νοικοκυριὸ καὶ Κουζίνα» ποὺ καθιέρωσε τὸ 1908 ἡ Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν, ἀναφέρεται ἔμμεσα στὴ δυνατότητα τῶν γυναικῶν νὰ ἀποτελέσουν φορεῖς ἐξυγίανσης τῆς κοινωνίας, ἐφαρμόζοντας τὶς ἐπιστημονικὲς ἀρχὲς τῆς διεύθυνσης τοῦ νοικοκυριοῦ. Γιὰ παράδειγμα, προτρέπει τὶς ἀναγνώστριες στὴν καταπολέμηση τοῦ ἀλκοολισμοῦ: «Ἐὰν τὰ οἶνοπνευματώδη ποτὰ ἦσαν ἄγνωστα, φρενοκομεῖα δὲν θὰ ὑπῆρχαν, ὡς ἴσως δὲν θὰ ὑπῆρχαν κακοῦργοι μὲ ἄγρια καὶ αἰμοδιψῆ ἔνστικτα, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἔμενε φυτοφάγος μόνον»².

Στὴν «ἐξυγίανσιν» κυριολεκτικὰ καὶ μεταφορικὰ ἀπέβλεπε καὶ τὸ Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων, ποὺ ιδρύθηκε τὸ 1911 μὲ πρωτοβουλία τῆς Παρρέν³. Σὲ διάλεξή της στὸν Παρνασσό, ἡ Παρρέν ἐπικαλεῖται τὰ ὑψηλὰ ποσοστὰ θανάτων ἀπὸ ἄγνοια καὶ τὴν ὑψηλὴ παιδικὴ θνησιμότητα, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἐπιμορφωτικοῦ προγράμματος τοῦ Λυκείου, ποὺ περιλάμβανε βρεφοκομία, ὑγιεινὴ καὶ μαθήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐνδυμασία καὶ τὴν κατοικία⁴. Ἡ καταπολέμηση τῆς ξενομανίας, ἡ τόνωση τοῦ ἐθνικοῦ καὶ βασιλικοῦ φρονήματος καὶ ὁ «ἐκπολιτισμὸς» τῶν λαϊκῶν τάξεων ἦταν ὄψεις τῆς «ἐξυγιάνσεως» στὴν ὁποία ἡ Παρρέν ἀφιέρωνε ὀλοένα καὶ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δυναμισμοῦ της⁵. Ἡ Ἐφη-

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Αἱ μητέρες καὶ τὰ σχολεῖα», Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν 24/980 (1910), σ. 1001-1002.

2. Ἑλληνὶς οἰκοκυρά, «Αἱ τροφὰι», Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν 22/939 (1908) σ. 23-24.

3. Βλ. *Εἰκοσιπενταετηρὶς τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων 1911-1936. Πεντηκονταετηρὶς τῆς δράσεως τῆς ἰδρυτρίας καὶ προέδρου αὐτοῦ Καλλιρρόης Παρρέν 1886-1936*, Ἀθῆναι 1936.

4. Βλ. «Ἡ διάλεξις τῆς κ. Καλλιρρόης Παρρέν εἰς τὸν Παρνασσόν», Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν 25/1002 (1911), σ. 1549 - 1550.

5. Βλ. Ἐφη Ἀβδελαῖ καὶ Ἀγγέλικα Ψαρρᾶ, Ὁ φεμινισμὸς στὴν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου. Μία ἀνθολογία, Ἀθῆνα 1985, σ. 45-47.

μερίς τῶν Κυριῶν προσανατολίστηκε ἐπίσης στὸν ἴδιο στόχο. Γιὰ παράδειγμα, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίληψη τῆς ὁμιλίας ποὺ ἔδωσε ἡ βαρωνίς Horn στὸ Μόναχο καὶ ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν *Ἐφημερίδα*. Ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ὁμιλήτρια ὑπογράμμισε τὴ χρησιμότητα τοῦ οἰκογενειακοῦ προϋπολογισμοῦ, τῆς χημείας τῶν τροφίμων καὶ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας γενικὰ «πρὸς διατήρησιν τῆς υἰείας τοῦ οἴκου, τοῦ λαοῦ, πρὸς συντήρησιν φυλῆς ἀκμαίας τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος»¹.

Μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἡ *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ἄρχισε νὰ ἐλαττώνει τὴν ὕλη γιὰ τὸ γυναικεῖο ζήτημα καὶ τὴν εἰδησεογραφία γιὰ τὴ διεθνή γυναικεῖα κίνηση. Οἱ σελίδες τῆς γέμισαν μὲ πολεμικὲς εἰδήσεις, ἄρθρα ποὺ ἀφοροῦσαν ἐθνικὰ θέματα καὶ φωτογραφίες πριγκίπων, βασιλέων καὶ αὐτοκρατόρων ἀπὸ ὄλο τὸν κόσμο. Ἡ προσήλωση τῆς Παρρέν στὸ ἔθνος δὲν ἀπέκλειε βέβαια τὸ ἐνδιαφέρον τῆς γιὰ τὸ ἔργο τῆς νοικοκυραῶς. Ὅμως τὸ συμφέρον τοῦ ἔθνους καὶ τῶν φορέων τοῦ ἦταν γι' αὐτὴν τὸ κύριο κριτήριον γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν καὶ τὴν προώθησιν τῆς ἀποστολῆς τῶν γυναικῶν στὸ σπίτι. Ἡ σημασία τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς γιὰ τὶς κοινωνικὲς κατακτήσεις τῶν ἰδίων τῶν γυναικῶν ὑποβαθμιζόταν ἀναγκαστικά, καθὼς τὸ περιεχόμενό τῆς προσδιοριζόταν ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ ὀράματα καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐκπολιτισμοῦ τοῦ «λαοῦ» γιὰ νὰ ἐξαντληθεῖ στὴν ὑπηρεσία τους.

Τὸ ἴδιο πνεῦμα διαπνέει καὶ τὴν ὁμιλία ποὺ ἔδωσε ἡ Παρρέν τὸ 1915, μὲ τὴν ιδιότητα τῆς γενικῆς γραμματέως τοῦ Πατριωτικοῦ Συνδέσμου τῶν Ἑλληνίδων: «Ὅσον τὸ λαϊκὸν σπίτι ἐδραιώνεται εἰς θεμέλια τάξεως καὶ νοικοκυροσύνης, τόσον οἱ γάμοι πολλαπλασιάζονται καὶ ἡ πελατεία τῶν καπηλείων ἐλαττοῦται. Διὰ τὸν ἐργατικόν, ὡς καὶ διὰ πάντα ἄνθρωπον, ἡ καλὴ οἰκοκυρὰ εἶναι πολυτιμότερα ἀπὸ κάθε πλοῦτον καὶ κάθε θησαυρόν. Καὶ ἀπεδείχθη ὅτι μεταξὺ τῶν ἐθνῶν ἐκεῖνα, ποὺ ἔφθασαν εἰς οἰκονομικὴν

1. Μαρίξ Πινέλλη (ἐν Μονάχῳ), «Περίληψις τῆς ὁμιλίας τῆς Βαρωνίδος Horn», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 25/1000 (1914), σ. 1509-1510.

ἀκμήν καὶ ὑπεράρκειαν, εἶναι ὅσα ἐπεδίωξαν συστηματικώτερα τὴν οἰκοκυρικὴν μόρφωσιν τῶν γυναικῶν»¹.

Γιὰ τὴν Παρρέν ἡ πρόνοια, ἡ διδασκαλία τῆς ὑγιεινῆς, ἡ παροχὴ ἐργασίας σὲ φτωχὰς γυναῖκες, ἡ ἐπαγγελματικὴ μόρφωση τῶν ἐργατριῶν, ἡ προφύλαξη ἀπὸ μεταδοτικὰ νοσήματα, ἡ ἐξυγίανση τοῦ λαϊκοῦ σπιτιοῦ καὶ τῶν ὄρων τῆς ζωῆς — ἀπόρροια τῆς γυναικειᾶς φιλανθρωπικῆς δραστηριότητος ποὺ ἀναπτύχθηκε μὲ ἐπικεφαλῆς τῆ βασιλίτσα Ὀλγα — ἦταν συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ «ῥαῖου φεμινισμοῦ»:

«Ἴδου ὁ φεμινισμὸς, ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν σοφραζετισμὸν, εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ὁποῖου δὲν ἐφθάσαμεν ἀκόμη. Διότι ἡ γυναικεία ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνικὴ μας ἐξέλιξις καὶ τὸ πολιτικὸν περιβάλλον ἔχει ἀκόμη νὰ διανύσῃ πολὺν δρόμον, μέχρις οὗ φθάσει εἰς τὸ σημεῖον, νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἀνάγκην τῆς συνεργασίας τῆς Ἑλληνίδος καὶ εἰς τὴν νομοθεσίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν ἐκπροσώπησιν»².

Ὁ «ῥαῖος φεμινισμὸς» δὲν ἀπέβλεπε στὴν κατάκτηση τῆς ἰσότητος μὲ τοὺς ἄνδρες, ἀλλὰ στὴ διεύρυνση καὶ τὴν ἀναγνώριση τοῦ χώρου ποὺ παραχωροῦνταν στὶς γυναῖκες, κι αὐτὸ πρὸς ὄφελος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἡ Παρρέν ἐξακολοθοῦσε νὰ ἐπιμένει σὲ αὐτὸν τὸ φεμινισμὸ κι ἂς εἶχε ὁμολογήσει στὸ παρελθόν (1905) ὅτι οὔτε τὴν προετοιμασίαν τῶν γυναικῶν γιὰ τὴν ἀποστολὴ τους στὸν οἶκο δὲν μπόρεσε νὰ διεκδικήσῃ ἀποτελεσματικὰ, χωρὶς πολιτικὰ δικαιώματα:

«Βλέπετε δὲν εἶχον ζητήσῃ ἐγὼ διὰ τὰς Ἑλληνίδας οὔτε ψῆφον, οὔτε πολιτικὰ προνόμια [...] Ἐζήτησα ἀπλῶς ὅ,τι οἱ ἄνδρες

1. Ὁ Πατριωτικὸς Σύνδεσμος τῶν Ἑλληνίδων εἶχε πέντε τμήματα: τῆς προστασίας τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τῆς μορφώσεως τῶν νηπίων, τῆς ὑγιεινῆς τῶν λαϊκῶν τάξεων, τῆς μορφώσεως τῶν γυναικῶν στὰ οἰκοκυρικὰ τους καθήκοντα καὶ τῆς περιθάλψεως τῶν φτωχῶν. Βλ. «Ὁμιλίαν τῆς κ. Κ. Παρρέν, Γεν. Γραμματέως τοῦ Πατριωτικοῦ Συνδέσμου τῶν Ἑλληνίδων κατὰ τὴν τελετὴν τῆς ἐνάρξεως», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 28/1059 (1915), σ. 2699.

2. Καλλιρρόη Παρρέν, «Φεμινιστὰὶ καὶ φεμινίστριαι», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 30/1082 (1917), σ. 3072.

ὄλων τῶν πολιτικῶν ἀποχρώσεων καὶ οἱ μᾶλλον ὀπισθοδρομικοὶ ἀκόμη εἶχον πάντοτε ὄνειρευθῆ διὰ τὰς συζύγους καὶ τὰς θυγατέρας των· νὰ παραχωρηθοῦν εἰς αὐτάς τὰ μέσα, ὅπως γείνουν καλαὶ οἰκοδέσποιναι, καλαὶ οἰκονόμοι καὶ διαχειρισταὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου, καλοὶ παράγοντες τῆς οἰκιακῆς εὐημερίας καὶ τῆς τόσον ποθητῆς ἁρμονικῆς ζωῆς τοῦ οἴκου. [...] Δυστυχῶς [...] ὅμως [...] ἄνευ ψήφου καὶ πολιτικῶν προνομίων, οὐδὲν δύναται τις νὰ ἐπιτύχη εἰς τὸν τόπον μας»¹.

Τὸ 1921, δέκα χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυσή του, τὸ Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων συγκάλεσε τὸ Ἀ' Ἐθνικὸν Γυναικεῖον Συνέδριον, πού τὸ ἀκολούθησε ἡ Ἀ' Οἰκοκυρικὴ καὶ Βιοτεχνικὴ Ἐκθεσις. Πρόεδρος τοῦ συνεδρίου ἦταν ἡ Παρρέν καὶ ἀντιπρόεδροι ἡ Ἄννα Τριανταφυλλίδου καὶ ἡ Ὀλγα Βελλίνη². Στὸν ἐναρκτήριο λόγο της ἡ Παρρέν ἀνανέωσε τὴν πίστη της στὶς γυναῖκες τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, πού ἤγούνταν τῆς φιλανθρωπικῆς κίνησης, καὶ τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναγνωρισεῖ ἡ Ἑλληνίδα ὡς συντελεστὴς προόδου καὶ φορέας πολιτισμοῦ³.

Μὲ τὸν ἐρχομὸ τῶν προσφύγων, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, τὰ φιλανθρωπικὰ σωματεῖα καὶ τὰ ἰδρύματα πλήθυναν καὶ ἡ γυναικεῖα φιλανθρωπικὴ δραστηριότητα ἐντάθηκε. Οἱ φορεῖς πού ἐργάζονταν γιὰ τὴν ἀνακούφιση τῶν προσφύγων (τὸ Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων, ἡ ΧΕΝ, πού ἰδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1923⁴, ἡ Περὶθαλψις [τῶν προσφύγων] τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς (Near East

1. Καλλιρρόη Παρρέν, «Οἰκοκυραὶ καὶ οἰκοκυρεῖο», ὁ.π., σ. 6.

2. Βλ. Ἔ. Ἀβδελά καὶ Ἀ. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 33· ἐπίσης τὴ Λογοδοσίαν τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων γιὰ τὸ 1921 (Λογοδοσία τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων, 1911-1926) καὶ τὸ φυλλάδιον Τὸ Ἀ' Ἐθνικὸν Γυναικεῖον Συνέδριον, πού ἐξέδωσε τὸ Λύκειο μετὰ τὸ Συνέδριον.

3. Καλλιρρόη Παρρέν, «Λόγος ἐναρκτήριος κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ Ἀ' Ἐθνικοῦ Γυναικεῖου Συνεδρίου», στὸ Λογοδοσίαι Λυκείου Ἑλληνίδων 1911-1926, ὁ.π., σ. 1-12. Ἀναδημοσιεύεται στὸ Ἔ. Ἀβδελά καὶ Ἀ. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 430-441.

4. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ΧΕΝ, βλ. τὸ ἄρθρον «50 χρόνια τῆς ΧΕΝ Ἀθηνῶν», Νέοι Ὁρίζοντες ΙΖ'/152 (1973), ἐνθετο.

Relief Foundation), πού ιδρύθηκε τὸ 1919¹, τὸ Πατριωτικὸν Ἰδρυμα, τὸ τμημα προσφύγων τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων², τὸ ἑλληνικὸν παράρτημα τοῦ Διεθοῦς Συμβουλίου τῶν Γυναικῶν, τὰ διάφορα ὀργανοτροφεῖα πού συγκέντρωναν τὰ ὄφρα νὰ προσφυγόπουλα κ.ἄ.) προσπαθοῦσαν νὰ ἐφοδιάσουν τὰ φτωχὰ κορίτσια μὲ μιὰ τέχνη καὶ νὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν βιοποριστικὴ ἐργασία. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ λειτουργοῦσαν δεκάδες ἐπιμορφωτικὰ προγράμματα, πού δίδασκαν ράψιμο, κοπτικὴ, ταπητουργία, κέντημα, πλέξιμο, πιλοποιία καὶ ἄλλες τέχνες. Συνήθως εἶχαν στὸ πρόγραμμά τους γραφή, ἀνάγνωσι, στοιχειώδη ἀριθμητικὴ καὶ σπανιότερα οἰκοκυρικὰ καὶ ὑγιεινὴ. Παλιὰ βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια ἐπέκτειναν τὴ δραστηριότητά τους καὶ νέα ἐμφανίστηκαν, μὲ σκοπὸ νὰ δώσουν δουλειὰ σὲ φτωχὰς γυναῖκες. Στὴ δραστηριότητα αὐτὴ, πού συνδύαζε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴ φιλανθρωπία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν προβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μέσω τῆς «λαϊκῆς τέχνης», πρωτοστατοῦσαν γνωστὲς γυναικεῖες μορφές, ὅπως ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη, ἡ Ἐλένη Σιφναίου, ἡ Εὓα Σικελιανοῦ, ἡ Ἀθηνᾶ Ταρσούλη, ἡ Μαρία Δραγούμη καὶ ἄλλες³.

1. Βλ. *Ἐκθεσις πεπραγμένων τῆς Ἀμερικανικῆς περιθάλψεως τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ἔτος 1925*, Ἀθῆναι 1926, καὶ «Ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν τῆς Δος Χριστίνας Νοῦνο, Ἡ ἀμερικανικὴ ὀργάνωσις Near East Relief εἰς τὴν Ἑλλάδα», *Ἑλληνίς Γ'*/12 (1923), σ. 243-246.

2. Ὁμοσπονδία γυναικείων σωματείων, τὸ Ἐθνικὸν Συμβούλιον τῶν Ἑλληνίδων ιδρύθηκε τὸ 1908 ἀπὸ τίς Ἐλένη Ἀντωνοπούλου, Εὐφροσύνη Ἀργυροπούλου, Ἐδλα Νάζου, Εἰρήνη Φωτιάδου καὶ Ἐλένη Γρίβα, πού ἦταν καὶ ἡ πρώτη πρόεδρος του. Τὸ 1912 ἀνέστειλε τὴ λειτουργία του καὶ τὸ 1919 ἀνασυγκροτήθηκε ὡς μέλος τοῦ Διεθοῦς Συμβουλίου τῶν Γυναικῶν. Ἀνάμεσα στὰ μέλη τοῦ ΕΣΕ ἦταν ἡ Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων, τὸ Λύκειο, ὁ Σύνδεσμος ὑπὲρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναικός, ἡ ΧΕΝ καὶ ἄλλα σωματεῖα, καθὼς καὶ βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια πού ἱδρυσαν γυναικεῖοι σύλλογοι καὶ πού συγκέντρωναν κυρίως πρόσφυγες. Ὁργανο τοῦ ΕΣΕ εἶναι τὸ περιοδικὸ *Ἑλληνίς*, πού πρωτοεκδίδεται τὸ 1921 καὶ φιλοξενεῖ ὅλες τίς τάσεις τοῦ γυναικείου κινήματος. Βλ. Ἐ. Ἀβδελά καὶ Ἀ. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 42.

3. Ὁ Στέλιος Παπαδόπουλος ἀναφέρεται στὸ ρόλο πού ἐπαιζαν στίς

Ἴσοπολιτεία καὶ νοικοκυριό

Παρ' ὅλη τὴν ἔξαρση τῆς γυναικείας φιλανθρωπικῆς δραστηριότητας ὅμως, ὁ «ὠραῖος φεμινισμός», στὸν ὁποῖο μὲ τόσο πάθος ἀφιερῶθηκε ἡ Παρρέν, ἦταν ἤδη ξεπερασμένος. Μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ Συνδέσμου ὑπὲρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναίκος τὸ 1920 τὸ γυναικεῖο κίνημα μπῆκε σὲ μία νέα φάση, ποὺ κράτησε ὡς τὸ 1936. Τὸ αἶτημα τῆς ἰσοπολιτείας —ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ ἡ Παρρέν εἶχε χαρακτηρίσει πρόωρο λίγα χρόνια πρὶν— ἦταν ἡ προτεραιότητα γιὰ τὴν Αὔρα Θεοδωροπούλου, τὴ Μαρία Σβώλου, τὴν Ἀθηνᾶ Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ, τὴν Ἀγνή Ρουσσοπούλου καὶ τίς ἄλλες γυναῖκες ποὺ θὰ πρωτοστατήσουν στὸ γυναικεῖο κίνημα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου.

Οἱ φεμινίστριες διαμόρφωσαν προτάσεις γιὰ τὴν προστασία τῆς μητρότητας καὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τὴν ἀντιμετώπιση τῆς πορνείας, τὴν κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων τῆς γυναίκας στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν — θέματα ποὺ λίγο ἢ πολὺ εἶχε θίξει παλαιότερα ἡ *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*. Τὸ αἶτημα ὅμως ποὺ προεῖχε γι' αὐτὲς ἦταν ἡ ἰσότιμη συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ καὶ τὴ μισθωτὴ ἐργασία. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ μῦθο στὸ περιοδικὸ *Ἄγῶνας τῆς Γυναίκας*, ποὺ ἐξέδιδε ὁ Σύνδεσμος ὑπὲρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναίκος: «Ζητοῦμε δικαίωματα πολιτικά, ἀστικά, καὶ οἰκονομικά ἴσα κι ὅμοια γιὰ τὴ γυναίκα καὶ τὸν ἄνδρα»¹. Ἡ διαμόρφωση τῶν ἐπιμέρους ὅρων καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἰσότητας, καθὼς καὶ οἱ στρατηγικὲς γιὰ τὴν κατάκτησή της ἀπο-

δεκαετίες τοῦ '20 καὶ τοῦ '30 οἱ ἀθηναῖες φιλόθρωποι στὴ διάδοση τῆς χειροτεχνίας, στὴ διαμόρφωση μιᾶς ζήτησης ἐκ μέρους τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ γιὰ «λαϊκὴ» τέχνη, κυρίως κεντήματα, ροῦχα καὶ κοσμήματα, καὶ στὴν καλλιέργεια μιᾶς «βουκολικῆς» εἰκόνας γιὰ τὴν ὑπαιθρο γενικότερα. Βλ. Stelios Papadopoulos, «The 'discovery' of the peasant in Greek Museology», *Museum* 139 (1983), σ. 163-166.

1. Βλ. Ἴρις Λύδη-Καλλάνη, *Ἡ ἐπαγγελματικὰ ἐργαζόμενη Ἑλληνίδα*, Ἀθήνα 1978, σ. 34.

τέλεσαν τούς κυριότερους άξονες τής ριζοσπαστικῆς γυναικειάς ἀναζήτησης, ἀλλὰ καὶ τῶν διαφορῶν καὶ τῶν συγκρούσεων στὸ ἔσωτερικό της¹.

Ἐντίθετα μὲ τὴν προηγούμενη περίοδο, ὁ ρόλος τῆς μητέρας, συζύγου καὶ οἰκοδέσποινας δὲν ἀποτελεῖ πιά κύριο ἀντικείμενο προβληματισμοῦ ἢ σημεῖο ἀναφορᾶς αὐτὸς καθαυτὸς. Ἡ μητρότητα καὶ ἡ οἰκογένεια ἀπασχολοῦν πάντα τὶς φεμινίστριες, οἱ ὁποῖες ὅμως συγκεντρώνουν τώρα τὴν προσοχή τους κυρίως στὴν καταγγελία τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου πού ἐξασφαλίζει τὴν ἐξουσία τοῦ ἀνδρα στὴν οἰκογένεια, καὶ στὴν ἐπεξεργασία μεταρρυθμιστικῶν προτάσεων. Ἄμεσα ἢ ἔμμεσα πάντως οἱ γυναῖκες πού διεκδικοῦσαν τὴ συμμετοχή στὴν πολιτικὴ καὶ τὴ μισθωτὴ ἐργασία ἔπρεπε νὰ τοποθετηθοῦν ἀπέναντι στὰ παραδοσιακὰ πρότυπα τῆς συζύγου, μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας καὶ νὰ ὀρίσουν ἢ νὰ ἀφήσουν νὰ ἐννοηθεῖ ποιὸς θὰ ἦταν ὁ ρόλος τῆς ἐργαζόμενης στὸ σπίτι. Στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης οἱ φεμινίστριες διεκδικοῦσαν ἓνα σχολικὸ σύστημα πού θὰ ἀναγνώριζε καὶ θὰ κατοχύρωνε τὸ δικαίωμα τῶν γυναικῶν στὴν ἐργασία· παράλληλα ὅμως ἔπρεπε νὰ ἀπαντήσουν στὸ ἐρώτημα, κατὰ πόσο ἢ μόρφωση τῶν κοριτσιῶν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ περιλαμβάνει κάποια προετοιμασία γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου, καὶ τί εἴδους θὰ ἦταν αὐτή, ἢ τουλάχιστον νὰ τοποθετηθοῦν ἀπέναντι στὶς ἔμπρακτες ἀπαντήσεις πού εἶχε δώσει στὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ κράτος.

Σύμμαχος τῶν φεμινιστριῶν, ὁ Γληνὸς μετεῖχε στὸν ἀγώνα τους γιὰ ἰσοτιμία γενικὰ καὶ εἰδικότερα στὴν ἐκπαίδευση. Μοιραῖα ἐπανῆλθε στὰ προβλήματα πού προσπάθησε στὸ παρελθὸν νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ τὶς μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις του πρὸς τὴν πολι-

1. Γιὰ μιὰ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ γυναικεῖου κινήματος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου, δὲς τὴν εἰσαγωγὴ στὸ βιβλίο τῆς Ἐφης Ἀβδελά καὶ τῆς Ἀγγέλικας Ψαρρᾶ (ὅ.π., σ. 12-97), στὴν ὁποία καὶ βασίζεται ἡ συνοπτικὴ εἰκόνα πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ.

τεία. "Αν μπορούμε να επιχειρήσουμε μία σύγκριση, οι θέσεις που υποστήριζε στη δεκαετία του '20 ήταν ριζοσπαστικότερες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είχε μεσολαβήσει κάποια απότομη στροφή.

Με την ευκαιρία της έναρξης της 'Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής¹ στις 11.10.1921, ο Γληνός εκφώνησε στον Παρνασσό λόγο με τίτλο «Γυναικείος 'Ανθρωπισμός»². Σε αυτόν το λόγο προβάλλει «ένα νέο ιδανικό παιδείας για τη γυναίκα, βγαλμένο από ένα νέο ιδανικό ζωής»³ και, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, από το φεμινιστικό προβληματισμό της εποχής. Το ιδανικό αυτό στηρίζεται στην αξία της «παραγωγικής εργασίας». Αυτό είναι και το μέτρο για την αξιολόγηση της εργασίας στο σπίτι. "Όταν η γυναίκα μπει στην «παραγωγική εργασία», «τότε και αυτή της ζωής ή υπέρτατη λειτουργία, που η γυναίκα είναι ιέρειά της, ή μητρότητα, θα της δίνει την αληθινή χαρά της δημιουργίας. Το σπίτι θα ύψωθῃ γιατί θα λείψῃ ἀπὸ μέσα κεί ἡ σκλαβιά, ἡ ψυχικὴ ἀναπηρία, ὁ παρασιτισμός. Καὶ ἡ ἐργασία τῆς γυναίκας μέσα στο σπίτι, πού καὶ τώρα ἔχει τόση δημιουργικότητα καὶ τόσες εὐθύνες, μὰ εἶναι τόσο παραγνωρισμένη ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς καὶ ἠθικὲς συνθήκες,

1. «Ἡ Σχολὴ ἔχει σκοπὸ νὰ δώσῃ ἀνώτερη ἱστορικὴ, καλλιτεχνικὴ, φιλοσοφικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ μόρφωση στὶς γυναῖκες, πού θέλουν νὰ κατανοοῦν καὶ νὰ ὑποβοηθοῦν τὶς τάσεις τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ καὶ πρὸ πάντων τοῦ νεοελληνικοῦ καὶ νὰ μετέχουν συνειδητὰ στὴ σύγχρονη προοδευτικὴ κίνηση». 'Ο διετὴς κύκλος μαθημάτων περιλάμβανε φιλοσοφία, ψυχολογία (ιδίως τοῦ παιδιοῦ), ἱστορία, λογοτεχνία, ἱστορία τῆς τέχνης καὶ αἰσθητικὴ, ἀστικὸ δίκαιο, πολιτικὴ οἰκονομία, πολιτειακὴ ἀγωγή, κοσμολογικὲς θεωρίες, βιολογία καὶ ὑγιεινὴ. Στὴν 'Ανωτέρω Γυναικεία Σχολή, πού λειτούργησε ἕως τὸ 1923, δίδαξαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Γληνὸ, ὁ Κώστας Δ. Σωτηρίου, ὁ Σωκράτης Κουγέας, ἡ Μυρσίνη Κλεάνθους [-Παπαδημητρίου], ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος, ὁ Κυριάκος Βαρβαρέσος, ὁ 'Αλέξανδρος Σβώλος, ὁ Δημήτριος Χόνδρος, ὁ Σπυριδων Δοντᾶς, ὁ 'Απόστολος Δοξιάδης καὶ ὁ 'Ιωάννης Γρυπάρης. Βλ. «'Ανωτέρω Γυναικεία Σχολή - 'Αναγγελία γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς Σχολῆς ('Οκτώβριος 1921)» στὸ 'Αλ. Δημητράς ὁ.π., τ. Β', σ. 134-136.

2. Δ.Α. Γληνός, *Γυναικείος ἀνθρωπισμός*, 'Αθήνα 1921.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 6.

θά πάρη τὴν ἀξία της, γιατί θά ἔχη συγκριτικό μέτρο τὴν ἄλλη της ἐργασία»¹.

Ὁ Γληνὸς ἀντιμετώπιζε τὸ γυναικεῖο ζήτημα ὡς μαρξιστὴς ἐξαρθώντας τὴ χειραφέτηση τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὴ θέση τους στὴν παραγωγικὴ ἐργασία, δὲν ἐξέταζε καὶ τὸ κόστος της γιὰ τοὺς ἀνδρες. Ἀντίθετα ἔβλεπε τὴ χειραφέτηση σὰν μιὰ εὐεργετικὴ δύναμη ποὺ θά ἐπηρέαζε ὀλόκληρην τὴν κοινωνία καὶ θά μπορούσε νὰ ἀναστήσει καὶ αὐτὸ ἀκόμα τὸ παραδοσιακὸ ἰδανικὸ τῆς ἀξίας νοικοκυρᾶς:

«Ἡ ἐργαζόμενη γυναῖκα δημιουργώντας τὴν ἀπαραίτητη στερεὴ βάση γιὰ νὰ ὑψωθῇ τὸ ἰδανικὸ τοῦ γυναικεῖου ἀνθρωπισμοῦ, ἐπιδρᾷ ἔξυγιαντικὰ σὸλο τὸν κοινωνικὸ ὄργανισμὸ ἀναβαπτίζοντας καὶ ξαναστήνοντας στὸ θρόνο της καὶ τὴν ἀξία Πηνελόπη μὲ μιὰ βαθύτερη συνείδηση τοῦ προορισμοῦ της καὶ παραμερίζοντας τὴ γυναῖκα-κούκλα, ποὺ μόνο τίς πολὺ ἐπιπόλαιες καὶ ἀδύνατες ψυχὲς μπορεῖ νὰ ἱκανοποιῆ»².

Ὁ Γληνὸς χρησιμοποίησε σκληρὴ γλώσσα γιὰ νὰ περιγράψει τὴν κατάσταση τῶν γυναικῶν στὴ σύγχρονη κοινωνία. Ἀφοῦ μὲ τοὺς ἀγῶνες τους οἱ ἄνδρες ἔγιναν φορεῖς τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, «[σ]τὴ γυναῖκα ἔμειναν τὰ πατροπαράδοτα βάρη, ἡ ἔγνοια τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἡ μητρότητα καὶ τὰ πατροπαράδοτα ἀγαθὰ, ἡ ζωϊκὴ καὶ ψυχικὴ ραστώνη, ἡ περιορισμένη ἀτομικότητα καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τοῦ παρασιτισμοῦ. Αὐτὴ τὴ γυναῖκα ἀτενίζοντας ὁ Νίτσε ἔλεγε: “Ἡ γυναῖκα κατεβάζει στὴ μικρότητά της, ὅ,τι ἐγγίζει”»³.

Μὲ σκληρότερη ἀκόμα γλώσσα μίλησε γιὰ τὸν τύπο τῆς γυναίκας-κούκλας, ποὺ εὐδοκίμοῦσε στὰ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα: «Κοιτᾶτε πόσο αὐτόματα ὠχρηᾷ δίπλα σ’ αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ [τῆς ἐργαζόμενης], τὸ ὄραμα τῆς γυναίκας, ποὺ ζῆ μὲ ἀποκλει-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 15.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 21.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 12.

στικό τῆς ζωῆς της σκοπὸ νὰ περιφέρῃ τὴν ἀνία της, τὴν ἐλαφρότητα της, τὸν παπαγαλλισμό της, τὴν ψυχικὴ της κενότῃτα ψιμυθιωμένη, διακοσμημένη ἀπὸ πολύχρωμα ὑφάσματα καὶ ἀρωματισμένη ἀπὸ πολυώνυμες μυρωδιές»¹.

Ὁ Γληνὸς ἀπέδωσε τὴ γένεση τοῦ προτύπου τῆς γυναίκας-κούκλας στὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα καὶ τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς γυναίκας ἀπὸ κάθε ἐργασία. Καὶ ἐνῶ καταδικάζε τὴ διακοσμητικὴ ἐκπαίδευση ποὺ συντελοῦσε στὴ διάδοσή του, δεχόταν ὅτι ἡ ἀγωγή τῶν κοριτσιῶν, ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶναι κοινὴ μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀγοριῶν, ἦταν ἀναγκαῖο νὰ περιλαμβάνει κάποια προετοιμασία γιὰ τὰ μελλοντικὰ καθήκοντά τους στὴν οἰκογένεια:

«Κι' αὐτὰ τὰ οἰκιακὰ ἔργα, ἡ ἐπιστῆμη τοῦ σπιτιοῦ, παίρνουν ξεχωριστὴ σοβαρώτατη θέση στὸ συνολικὸ σύστημα τῆς γυναικείας ἀνατροφῆς. Εἰδικὰ σχολεῖα προετοιμάζουν τὸ κατάλληλο προσωπικὸ, εἰδικὰ σχολεῖα μορφώνουν κορίτσια ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ σ' ὅλα τᾶλλα σχολεῖα τὰ μαθήματα αὐτὰ γίνονται οὐσιαστικώτερα καὶ πλουτίζουνται καὶ μὲ ἄλλα σχετικὰ μὲ τὰ καθήκοντα τῆς μητρότητας (παιδοκομία, ὑγιεινὴ κτλ.). Κι' ἔτσι δείχνεται ὀλοφάνερα, ὅτι ἡ νέα κίνηση αὐτὴ ἀντὶ νὰ εἶναι ἐχθρική πρὸς τὴν οἰκογένεια ὅπως κατηγορεῖται, τὸναντίον προσπαθεῖ νὰ προετοιμάσῃ τὴ γυναῖκα πολὺ ἀληθινώτερα καὶ σοβαρώτερα ἀπὸ πρὶν γιὰ τὰ καθήκοντά της ὡς μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας»².

Στὸ αἶτημα γιὰ σοβαρὴ καὶ ἀληθινὴ προετοιμασία γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ σπιτιοῦ διακρίνουμε τὸ ἰδανικὸ τῆς ἄξιας μητέρας καὶ νοικοκυρᾶς ποὺ προβαλλόταν στὸ *Ἐκπαιδευτικὸ Ὁμίλιον* καὶ τὰ *Νομοσχέδια τοῦ 1913* — πλάι πλάι τῶρα μὲ τὸ ἰδανικὸ τῆς χειραφετημένης ἐργαζόμενης καὶ σὲ ἀντιπαράθεση πάντα μὲ τὸ πρότυπο τῆς γυναίκας-κούκλας.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 15.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 16-17.

“Όπως ό Γληνός συνένωνε τήν έργασία και τά οίκογενειακά καθήκοντα στο «νέο ιδανικό» τής γυναίκας, οι φεμινίστριες διακήρυτταν ότι ό φεμινισμός δέν άπειλοῦσε τήν οίκογένεια¹. Στην άκραιο της μορφή, ή παραδοχή ότι ή γυναικεία μισθωτή έργασία όχι μόνο δέν έθετε σε κίνδυνο τήν οίκογένεια αλλά άποτελοῦσε προϋπόθεση για τήν αναβάθμισή της όδηγοῦσε στην άμφισβήτηση τής δυνατότητας τής μη έργαζόμενης νά ύπηρετήσει σωστά και αυτό τό ίδιο τό σπιτικό της. Άπαντώντας σε έρώτημα τοῦ περιόδοιοῦ *Έλληνίς*, πῶς έβλεπε τήν εξέλιξη τής γυναίκας στις πόλεις, ή Ζωή Φράγκου έγραφε ότι ιστορικά ή γυναίκα δέν ήταν μόνο μητέρα, αλλά και οίκονομικός παράγων. “Όταν ή κοινωνική και οίκογενειακή ζωή μεταρρυθμιστοῦν σύμφωνα μέ τήν παραγωγή, ή γυναίκα θά μπορεῖ έλεύθερα νά έργάζεται έξω από τό σπίτι: «Ή γυναίκα τοῦ μέλλοντος θά εἶνε εὔτυχέστερα, διότι δια τής αναπτύξεως τής διανοητικῆς και βουλευτικῆς θά ζή και θά έλαττωθῇ ή μεγάλη της συνήθως ματαιότης και θά ισορροπήση ψυχικῶς. Και οὔτω θά εἶνε πλέον χρήσιμος στην οίκογένειά της και στην κοινωνία»².

Και ή Μαρία Σβώλου ὑποστήριζε ότι μέ τήν έργασία ή γυναίκα θά γινόταν «άνθρωπος»: «Ή γυναίκα πού κατέχτησε τά μέσα νά συντηρεῖται, έστω και άτελῆ, άπαιτεῖ πειά, λογίζεται σαν άνθρωπος. Άνθρωπος πρῶτα και ὕστερα όλα τάλλα. Όποιοσδήποτε προορισμός, ὅσο μεγάλος και νάναι, δέν έξυπηρετεῖται παρά δια μέσου τής πρώτης αὐτῆς έννοιας. Μή γελιόσαστε. Ή γυναίκα πού δέν εἶναι άνθρωπος, γιατί ή κοινωνία τής άρνιέται αὐτή τή θέση, δέν μπορεῖ νά εἶναι οὔτε μάνα οὔτε νοικοκυρά οὔτε σύντροφος»³.

Οί φεμινίστριες τοῦ Μεσοπολέμου κατηγοροῦσαν συχνά για ραγιαδισμό και παρασιτισμό τίς γυναίκες πού άποδέχονταν ά-

1. Βλ. “Ε. Άβδελα και Ά. Φαρρά, *ὀ.π.*, σ. 95.

2. Ζωή Φράγκου, «Ή εξέλιξις τής γυναίκας τῶν πόλεων στην Έλλάδα», *Έλληνίς* Η’/8-9 (1928), σ. 174.

3. Μαρία Σβώλου, «Δύο μέτρα και δύο σταθμά», *Ό Αγώνας τής Γυναίκας* ΣΤ’/119 (1930), σ. 2. Άναδημοσιεύεται στο “Ε. Άβδελα και Ά. Φαρρά, *ὀ.π.*, σ. 260-263.

διαμαρτύρητά τῆ μοίρα πού τοὺς εἶχε ἐπιβάλει ἡ ἀνδροκρατούμενη κοινωνία¹. Τὸ πρότυπο τῆς γυναίκας-κούκλας γινόταν συχνὰ στόχος σκληρῆς κριτικῆς. Σὲ αὐτὸν τὸν τύπο γυναίκας, πού δὲν ἦταν οὔτε κὰν νοικοκυρά, ἀναφέρεται ἡ Μαρία Σβώλου, γιὰ νὰ τὸν ἀντιδιαστείλει ἔπειτα μὲ τῆ βιοπαλαίστρια:

«Καὶ εἶναι ἀκόμα οἱ Ἑλληνίδες πού θέλουν νὰ εἶναι καὶ μον-
daines καὶ νοικοκυρὲς καὶ φιλολογοῦν καὶ κάνουν καὶ μουσικὴ
καὶ τέχνη καὶ λίγο ἀπ' ἄλλα καὶ τίποτε ἀκέραιο οὔτε ἀληθινό. Κού-
φιες καὶ μέσα τους χωρὶς κανένα ἰδανικό, οὔτε κὰν τὸ ἰδανικό τῆς
νοικοκυρᾶς, γιὰτὶ στὰ σπίτια τους ποτὲ δὲ λάμπει ἡ περιφρημὴ αὐ-
τῆ ἐλληνικῆ νοικοκυρωσύνη»².

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ Ἀθηνᾶ Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ περιέγραφε τὴν
ἀδυναμία τῶν γυναικῶν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ καθήκοντα τοῦ
νοικοκυριοῦ λόγω ἄγνοιας, καὶ πίστευε ὅτι ἡ ἀδυναμία αὐτῆ ἔβλα-
πτε ἀκόμα καὶ τὴν ὑπόθεση τῆς ἰσοπολιτείας:

«Εἶπα ὑπερβολὴ [...] λέγοντας πὼς ἡ Ἑλληνίδα ξαίρει τί θὰ
πεῖ σπίτι καὶ τί θὰ πεῖ παιδί.

»Δυστυχῶς, ἐδῶ στὸν τόπο μας, δὲν περάσαμε ἀκόμη οὔτε ἀπὸ
μιὰ συστηματοποιημένη σχετικὴ εἰδικὴ μόρφωση, ὅπως στὴ Γερ-
μανία καὶ στὴν Ἀμερικὴ λ.χ. ὅπου ἡ γυναίκα ἐξασκεῖται εἰδικὰ
καὶ γιὰ τὰ στοιχειώδη ἔργα τῆς. Οὔτε τὸ παιδί μας ξαίρουμε ν'
ἀναθρέψουμε ἀληθινά, μὴν ἔχοντας τίς ἀπαιτούμενες γνώσεις ἰατρο-
παιδαγωγοῦ, οὔτε καὶ τὴν κουζίνα μας κὰν συστηματοποιημένη,
οὔτε καὶ στοὺς ἄνδρες μας κατορθώνουμε νὰ ἀποδείξουμε ὅτι ὠρί-
μάσαμε γιὰ ὅλες τίς βιωτικὲς ἀνάγκες, στὶς ὁποῖες μᾶς ρίχνει,
θέλουμε καὶ δὲ θέλουμε, ἡ σημερινὴ κοινωνία, ὥστε νὰ δικαιολο-
γεῖται σ' αὐτοὺς ἡ ζωρὴ μας δίψα γιὰ τὴν πολιτικὴ»³.

1. Βλ. "Ε. Ἀβδελά καὶ Ἀ. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 22, 95.

2. Μαρία Σβώλου, «Ἡ θέση τοῦ φεμινισμοῦ στὴν Ἑλλάδα», "Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Α'/12 (1924), σ. 4. Ἀναδημ. στὸ "Ε. Ἀβδελά καὶ Α. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 139-171.

3. Ἀθηνᾶ Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ, «Γυναίκα καὶ πολιτικὴ», ἐφ. Πατρίς, 8,9,10,11,12 καὶ 13 Μαΐου 1923. Ἀναδημ. στὸ "Ε. Ἀβδελά καὶ Ἀ. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 389-410, ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ παράθεμα (σ. 399).

Με υπόμνημα πού υπέβαλε στην κυβέρνηση τὸ 1923 ὁ Σύνδεσμος ὑπὲρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναικὸς πρότεινε:

- τὴν ἴδρυση περισσότερων νηπιαγωγείων,
- τὴ φοίτηση ὄλων τῶν παιδιῶν στὸ ὑποχρεωτικὸ ἐξάχρονο δημοτικόν,
- τὴν ισόχρονη δευτεροβάθμια ἐκπίδευση ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν,
- τὴ δημιουργία μέσων ἐπαγγελματικῶν σχολείων,
- τὴν καθιέρωση τῆς διδασκαλίας τῶν καθηκόντων τοῦ πολίτη σὲ ὅλα τὰ σχολεῖα,
- τὴν εἴσοδο τῶν γυναικῶν σὲ ὅλες τὶς ἀνώτερες ἐπαγγελματικὲς σχολὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ναυτικὲς καὶ τὶς στρατιωτικὲς,
- τὴν ἐξίσωση τῶν μισθῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων στοὺς ἄνδρες καὶ τὶς γυναῖκες πού ἐργάζονται στὴν ἐκπαίδευση,
- τὴ δημιουργία μικτῶν σχολικῶν ἐπιτροπῶν,
- τὴ λειτουργία μέσων ἐπαγγελματικῶν οἰκοκυρικῶν σχολῶν,
- τὴ διδασκαλία τῆς ὑγιεινῆς, τῆς παιδολογίας, τοῦ γενετήσιου διαφωτισμοῦ καὶ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας σὲ ὅλα τὰ σχολεῖα τῶν κοριτσιῶν.

Οἱ προτάσεις αὐτές, ὅπως καὶ ἡ ἀπόρριψη τῆς συνεκπαίδευσης, στηρίχτηκαν στὴν ἀρχὴ ὅτι τὰ διαφορετικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν κοριτσιῶν καὶ τῶν ἀγοριῶν πού πηγάζουν ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ ψυχικὴ σύσταση τῶν φύλων ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ σεβασμὸ καὶ νὰ καλλιεργοῦνται. Ἔτσι σύμφωνα μὲ τὸ υπόμνημα, τὸ σχολεῖο ἔπρεπε νὰ προάγει «τὸν ἐθισμό τοῦ κοριτσιοῦ στὴν ἰδιαιτέρη ἀποστολὴ του καὶ ἀπὸ σωματικὴ καὶ ἀπὸ ψυχικὴ ἀποψη». Στὸ κείμενο πάντως τονίζεται ἐπίσης ὅτι ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἔπρεπε νὰ ἔχουν ἴσα ἀνθρώπινα καὶ κοινωνικὰ δικαιώματα¹.

Παρόλο πού τὸ υπόμνημα τοῦ 1923 πρότεινε, παράλληλα μὲ τὸ ἐξαετὲς πρακτικὸ καὶ κλασικὸ γυμνάσιο, νὰ λειτουργεῖ καὶ τετρα-

1. Ρόζα Ἰμβριώτη, «Τὸ ἐκπαιδευτικὸ μὲς πρόγραμμα», Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Α'/5 (1923), σ. 6. Βλ. ἐπίσης Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Α'/12 (1923), σ. 5 καὶ Β'/8 (1924), σ. 11.

ετὲς ἀστικὸ σχολεῖο γιὰ τὰ κορίτσια ποὺ δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ ἐπαγγελματικὴ ἢ πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση, ὅταν τὸ 1929 ἐξαγγέλθηκε ἡ μετατροπὴ τοῦ τριετοῦς ἀστικοῦ σχολείου σὲ τετραετὲς ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο, τὸ μέτρο βρῆκε τὸ Σύνδεσμο ἀντίθετο. Οἱ φεμινίστριες πίστευαν ὅτι ὁ νέος θεσμὸς θὰ καλλιεργοῦσε τὸν παρασιτισμὸ καὶ τὴν ἡμιμάθεια, θὰ διαιώνιζε τὴν «ἐπίπλαστον μόρφωσιν» μιὰ καὶ θὰ μιμοῦνταν τὰ πρότυπα τῶν ξένων σχολείων καὶ δὲ θὰ βοηθοῦσε καθόλου στὴ μόρφωση τῆς μητέρας. Σημειώνουμε ὅτι τὸ τελευταῖο ἐπιχείρημα δὲ στηριζόταν στὴν ἐκτίμησις ὅτι ἡ εἰδικὴ προετοιμασία γιὰ τὸ ρόλο τῆς μητέρας στὸ σχολεῖο θὰ ἦταν ἀνεπαρκῆς, ἀλλὰ στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο προϋπέθετε ὅτι οἱ γυναῖκες ποὺ θὰ ἀνέτρεφαν παιδιὰ δὲ χρειάζονταν ἀνώτερη μόρφωση. Ὁ Σύνδεσμος διατύπωσε τὶς ἀντιρρήσεις του γιὰ τὰ νέα ἐκπαιδευτικὰ μέτρα μὲ ὑπόμνημα ποὺ συνέταξε ἡ Ἑλλη Λαμπρίδῃ καὶ παρέδωσε ἡ ἴδια μαζί μὲ τὴ Μαρία Σβώλου στὴν ἀρμόδια κοινοβουλευτικὴ ἐπιτροπὴ στίς 29.6.1929. Ἀντὶ γιὰ τὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα, τὸ ὑπόμνημα πρότεινε τὴν ἴδρυση τετρατάξιων σχολείων θηλέων ποὺ θὰ ἦταν ἀντίστοιχα μὲ τὶς τέσσερις τελευταῖες τάξεις τοῦ γυμνασίου καὶ θὰ ἐπεκτείνονταν ἀργότερα σὲ πλήρη συνεκπαιδευτικὰ γυμνάσια. Τὸ πρόγραμμά τους, ποὺ θὰ ἔδινε τὸ βάρος στὴν ἀρχαία καὶ τὴ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία, θὰ ἀφιέρωνε τέσσερις ὥρες στὴν «ὕγιεινὴ καὶ νοσηλεία» καὶ τρεῖς ὥρες στὴν «οἰκιακὴ οἰκονομία» σὲ σύνολο 110 διδακτικῶν ὥρῶν. Προέβλεπε ἐπίσης ὅτι ἡ «οἰκιακὴ οἰκονομία» μπορούσε νὰ ἀντικαταστήσει, γιὰ ὅσες μαθήτριες τὸ ἤθελαν, τὴ δευτέρη ξένη γλῶσσα ποὺ πρόσφερε τὸ σχολεῖο¹.

Ἡ Μαρία Σβώλου, γραμματέας τοῦ Συνδέσμου, πίστευε ὅτι τὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο θὰ πρόσφερε διακοσμητικὴ μόρφωση, σύμφωνα μὲ τὸ ἰδανικὸ τῆς γυναίκα-κούκλας ποὺ ἔτρεφε ἡ πλουτοκρατικὴ μειοψηφία. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν νὰ γεμίσει ἡ ἐπαρ-

1. «Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὴ γυναικεῖα μόρφωση», Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Ε' /94 (1929), σ. 3-4, 6-7.

χία με «ἀκατάρτιστα καὶ ἐπιπόλαια πλάσματα, ἀνίκανα νὰ ἐργαστοῦν καὶ στὸ σπίτι τους καὶ σὲ βιοποριστικὴ δουλειά»¹. Ὁ Γληνός, μέλος τοῦ συμβουλίου τοῦ Συνδέσμου, θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐκπαίδευση τῶν ἀγοριῶν καὶ τῶν κοριτσιῶν στὸ δημοτικὸ καὶ τὸ γυμνάσιο ἔπρεπε νὰ εἶναι κοινή, ἐνῶ «[ἐ]να ἢ δύο μαθήματα εἰδικὰ χάριν τῶν κοριτσιῶν λ.χ. οἰκοκυρικὴ ἢ βρεφοκομία μποροῦν εὐκολὰ νὰ προστεθοῦν ἢ νὰ διδαχθοῦν ἰδιαίτερα»². Πίστευε ἐπίσης ὅτι ἡ ἐκπαίδευση ἔπρεπε νὰ βοηθᾷ τὰ κορίτσια ποὺ εἶχαν μεγάλῳσει μετὸ ἰδανικὸ τῆς γυναίκας-κούκλας «νὰ βγοῦν μετὴν ἐργασία τους ἀπὸ τὸ τέλμα τοῦ μυρωμένου ὑπανθρωπισμοῦ των», ἀντὶ νὰ παράγει καὶ ἄλλες τέτοιες «κουῦκλες τῆς βιτρίνας»³.

Ἡ δημιουργία τῶν ἀνώτερων παρθεναγωγείων βρῆκε ἐπίσης ἀντίθετο τὸ Ἐκπαιδευτικὸ τμήμα τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων. Μετὸ ὑπόμνημα ποὺ ἔστειλε τὸ ΕΣΕ στὸν ὑπουργὸ Παιδείας τὸ 1929, πρότεινε νὰ ἐξομοιωθεῖ ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν μετὴν ἀντίστοιχη τῶν ἀγοριῶν καὶ συγχρόνως νὰ διδάσκονται στὰ κορίτσια «εἰδικὰ μαθήματα, τὰ ἀπαραίτητα εἰς κάθε γυναίκα διὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ προορισμοῦ της ὡς μητὴρ ὅπως τὰ μαθήματα τῆς βρεφοκομίας, οἰκοκυρικῆς, οἰκιακῆς οἰκονομίας»⁴.

Τέλος, ὑπόμνημα πρὸς τὴν Κοινοβουλευτικὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ θέματα ἔστειλε καὶ μιὰ ἐπιτροπὴ ἀπὸ δεκαοχτῶ

1. Μαρία Σβώλου, «Διακοσμητικὴ μόρφωση», Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Ε' / 87 (1929), σ. 1.

2. Δ. Γληνός, «Ἡ γυναικεῖα παιδεία», Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Ε' / 94 (1929), σ. 2. Τὸ ἄρθρο πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν ἐφ. Ἀκρόπολις, καὶ ἦταν τὸ πρῶτο ἀπὸ 13 κείμενα ποὺ δημοσίευσε ἐκεῖ ὁ Γληνός ἀπὸ τὶς 9 ἕως τὶς 21 Ἰουνίου τοῦ 1929, καὶ στὰ ὁποῖα ἄσκησε ὀξεία κριτικὴ στὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929 γενικὰ. Τὴν ἀντίθεση τοῦ Γληνοῦ στὴ μεταρρύθμιση συζητᾷ ἡ Ἄ. Φραγκουδάκη (δ.π., σ. 68 κέ.), ποὺ ἀναλύει ἐπίσης τὴν πορεία τῆς σύγκρουσής του μετὰ παλιῶν συνεργάτες.

3. Δ. Γληνός, δ.π., σ. 3.

4. Δώρα Παπακωνσταντίνου, «Ἐργασίαι τμημάτων τοῦ Ε.Σ.Ε.», Ἐλληνίς Θ' / 2 (1929), σ. 25.

καθηγήτριες. Στό κείμενο αυτό τονιζόταν ότι οι απόφοιτες τών ανώτερων παρθεναγωγείων θά δυσκολεύονταν νά βροῦν δουλειά, ἐφόσον ἡ μόρφωσή τους θά ἦταν κατώτερη καί λιγότερη ἀπό ἐκείνη πού θά εἶχαν οἱ ἄνδρες απόφοιτοι γυμνασίου μέ τούς ὁποίους καί θά ἔπρεπε νά συναγωνιστοῦν. Κατά τὸ ὑπόμνημα τὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα θά ἔβλαπταν περισσότερο τὰ φτωχὰ κορίτσια, γιατί αὐτὰ θά εἶχαν ἀνάγκη νά ἐργαστοῦν¹.

Ἄν καί ἡ κυβέρνησις εἶχε ἐξαγγεῖλει τὴν κατάργησις τοῦ ἀστικού σχολείου, ἡ κριτικὴ τοῦ ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ἐπίκαιρη, ἀφοῦ ἡ ὁμοιότητά του μέ τὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο προδίκαιζε καί τὴν ἀποτυχία τοῦ τελευταίου. Ἡ Λίζα Κόττου, μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τῶν καθηγητριῶν, ἀναφερόταν στὴν ἀδυναμία τοῦ ἀστικού σχολείου νά ἐφοδιάσει τίς μαθήτριες μέ προσόντα ἀνταγωνιστικὰ στὴν ἀγορὰ ἐργασίας, καί παράλληλα ὑπογράμμιζε τίς συνέπειες τῆς ἀδυναμίας του νά προετοιμάσει νοικοκυρές: «Τὸ νοικοκυριὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτᾶται κατὰ μεγάλο μέρος ἡ ὑγεία τῆς χώρας, ἡ διάπλασις τοῦ νεοελληνικοῦ χαρακτῆρος καί ἀκόμη ἡ οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ τόπου, στὴν ὑπαιθρο χώρα βρίσκεται σὲ πρωτόγονη κατάστασις»².

Ἡ ἐπιτροπὴ τῶν καθηγητριῶν ὑποστήριζε ὅτι τὰ κορίτσια ἔπρεπε νά φοιτοῦν στὰ γενικὰ κατώτερα καί μέσα σχολεῖα καί παράλληλα νά μορφώνονται στὰ εἰδικὰ ἐπαγγελματικὰ οἰκοκυρικὰ σχολεῖα. Θεωροῦσε ὅτι: «Τὰ τελευταῖα ταῦτα [...] πρέπει νά ἐξαπλωθοῦν εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν εὐρυτέραν κλίμακα καί νά ὀργανω-

1. Βλ. Λίζα Κόττου, «Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν Ἑλληνίδων ἀπὸ τὸ 1830 ἕως σήμερα», στὸ βιβλίον τῆς Ζωῆς Φράγκου, *Γύρω ἀπὸ τὸ παιδί*, Ἀθήνα 1930, σ. 389-395.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 381. Τὴν ἀποτυχία τοῦ ἀστικού σχολείου νά προετοιμάσει ἀποτελεσματικὰ τίς μαθήτριες γιὰ τὰ οἰκιακὰ ἔργα εἶχε ἐπισημάνει ἡ Κόττου καί στὸ Συνέδριον τῆς Ὁμοσπονδίας τῶν Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, πού ἔγινε στὶς 8.6.1927. Βλ. «Ἀπὸ τὸ τελευταῖον συνέδριον τῆς Ὁμοσπονδίας τῶν Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Δ'*/48-49 (1927), σ. 13-14 καί Α. Γ-Γ., «Δύο ἐκπαιδευτικὰ συνέδρια στὴν Ἀθήνα καί τὸν Πειραιά», *Ἑλληνίς Ζ'*/8-9 (1927), σ. 186-187.

θοῦν τοιουτοτρόπως ὥστε νὰ φοιτοῦν εἰς αὐτὰ ὅλαι αἱ γυναῖκες τῆς χώρας μας πάσης τάξεως καὶ ἡλικίας, διότι μόνον τοιουτοτρόπως θὰ καταστῆ δυνατὸν νὰ προαχθῇ πραγματικῶς ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ ἡ ὑγεία τῆς χώρας»¹.

Ἐναπτύσσοντας τὴν πρόταση τῆς ἐπιτροπῆς, ἡ Κόττου παρατηροῦσε ὅτι τὰ κατώτερα οἰκοκυρικὰ σχολεῖα, πού ὅπως εἶχε ἐξαγγεῖλει ἡ κυβέρνησις ἐπρόκειτο νὰ ἰδρυθοῦν στὶς πρωτεύουσες τῶν νομῶν, δὲ θὰ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς γυναῖκες πού εἶχαν τὴ μεγαλύτερη ἀνάγκη οἰκοκυρικῆς μόρφωσης, δηλαδὴ τὶς ἐργαζόμενες τῶν πόλεων καὶ τὶς ἀγρότισσες τῆς ὑπαίθρου².

Πολλὲς ἀπὸ τὶς φεμινίστριες, πού διαφωνοῦσαν μὲ τὸν οἰκοκυρικὸ προσανατολισμὸ τῶν ἀνώτερων παρθεναγωγείων γιὰ τοὺς λόγους πού ἐξετάσαμε, συμφωνοῦσαν μὲ τὴν πρόταση γιὰ τὴν ἴδρυση εἰδικῶν οἰκοκυρικῶν σχολῶν. Τὸ 1929 τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο τῶν Ἑλληνίδων ζητοῦσε νὰ ἰδρυθοῦν ἰδιαιτέρα οἰκοκυρικὰ σχολεῖα ἢ νὰ ὀργανωθοῦν οἰκοκυρικὰ μαθήματα γιὰ τὶς ἀπόφοιτες τοῦ δημοτικοῦ, ὅπως ἐπίσης νὰ ἰδρυθεῖ διδασκαλεῖο οἰκοκυρικῆς³. Καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὰ Δικαιώματα τῆς Γυναίκας πρότεινε: «[...] τὰ δὲ οἰκοκυρικὰ [σχολεῖα] ν' ἀποτελέσουν εἴτε ὑποχρεωτικὴν βαθμίδα, τὴν ὁποίαν νὰ διανύσουν ὅλα τὰ θήλεα πρὸ ἢ μετὰ τὸ διετὲς ἐπαγγελματικὸν σχολεῖον, εἴτε νὰ διαρρυθμισθοῦν εἰς καθαρῶς ἐπαγγελματικὰς σχολὰς παραλλήλους πρὸς τὰς ἄλλας καὶ μὴ ὑστερούσας κατὰ τὸ πρόγραμμα καὶ τὰς γενικὰς γνώσεις τῶν ἄλλων ἀντιστοιχῶν σχολείων»⁴.

Πιὸ ἄμεσα ἀκόμα, ἡ Μαρία Σβώλου ρωτοῦσε: «Θέλετε νοικοκυρὲς καὶ μητέρες; ὀργανώστε ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς οἰκοκυρικῆς μόρφωσης ἀπὸ τὸ Χαροκόπειο διδασκαλεῖο, πού ἔμεινε νε-

1. Λ. Κόττου, ὁ.π., σ. 395.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 395-404.

3. Δώρα Παπακωνσταντίνου, «Ἐργασίαι τῶν τμημάτων τοῦ Ε.Σ.Ε.», ὁ.π., σ. 25.

4. «Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὴ γυναικεῖα μόρφωση», ὁ.π., σ. 3-4, 6-7.

κρὸ τόσα χρόνια καὶ πού θὰ ἐτοιμάζει τὸ διδαχτικὸ προσωπικόν, ὡς τὶς μέσες καὶ κατώτερες οἰκοκυρικὲς σχολές, ὡς τὰ στοιχειώδη γεωργικο-οἰκοκυρικὰ σχολεῖα πού θὰ ἐκπολιτίσουν τὴν ὑπαίθρη χώρα. Νοικοκυρὲς καὶ μητέρες δὲν θὰ μορφωθοῦν στὰ παρθεναγωγεῖα τοῦ τύπου τῶν ξένων σχολείων»¹.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1929 ὁ Σύνδεσμος ἐκδήλωνε τὴν ἱκανοποίησή του γιὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς λειτουργίας τοῦ Χαροκοπέιου Διδασκαλείου. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ πρώτη διευθύντριά του, ἡ Μαριάνθη Ματσούκη, ἦταν μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Συνδέσμου ὡς τὰ μέσα τοῦ 1924.

«Ἐστω καὶ ἀργὰ ἡ οἰκοκυρικὴ μόρφωση παίρνει καὶ στὴν Ἑλλάδα οὐσιαστικὸ περιεχόμενο καὶ ἀπὸ κούφια λέξη πού παραγιόμιζε τὰ προγράμματα τῶν περίφημων ἀνώτερων Παρθεναγωγείων, τῶν ἰδιωτικῶν γυναικειῶν σχολῶν καὶ τῶν Διδασκαλείων ἀκόμα, γίνεται θετικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνικὴ γνώση καὶ ἄσκηση, γίνεται δηλαδὴ πραγματικὸ ἐπάγγελμα»².

Ἡ ἐπαγγελματοποίηση τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας θεωρήθηκε προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀναβάθμισή της: «Ἡ νοικοκυροσύνη εἶναι κι αὐτή, εἴτε πληρώνεται, εἴτε ὄχι, ἓνα ἐπάγγελμα. Μέσα στὴν μεγάλη ἐπαγγελματικὴ διαφοροποίηση πού κατανέμει σήμερα τὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις, ἀνεξαρτήτως φύλου, ὁ σημερινὸς πολιτισμὸς, τὸ οἰκοκυρικὸ ἐπάγγελμα ἔχει μιὰ σπουδαία θέση καὶ τόσο μεγαλύτερη, ὅσο ἡ γυναίκα καθημερινῶς περισσότερο θὰ ἔχη ἀνάγκη νὰ ζητήσῃ στὴ μέθοδο, στὸ σύστημα, στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ τὴν τεχνικὴ πρόοδο τὰ ἐφόδια ἐκεῖνα πού θὰ κάνουν τὸ πολυμοχθο αὐτὸ ἐπάγγελμα τῆς παληᾶς νοικοκυρᾶς εὐκολοχείριστο, εὐπρόσιτο, ἀπλούστερο, ὅπως τὸ ἀπαιτεῖ, ἡ σημερινὴ θέση του στὴν κοινωνικὴ σύνθεση, σὰν δευτέρου ἐπαγγέλματος, γιὰ τὸ μεγαλύτερο πλῆθος τῶν γυναικῶν»³.

1. Μαρία Σβώλου, «Διακοσμητικὴ μόρφωση», ὁ.π., σ. 2.

2. Μ.Σ. «Ἡ οἰκοκυρικὴ μόρφωση - τὸ Χαροκόπειο Διδασκαλεῖο Οἰκοκυρικῆς», Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Ε' / 103 (1929), σ. 6.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 6.

Ὁ Σύνδεσμος πάντως ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ γεωργική-οικοκυρική μὀρφωση τῆς ἀγρότισσας¹. Τὸ 1927 πρότεινε στὸν ὑπουργὸ Γεωργίας τὴν εἰσαγωγή πρακτικῆς γεωργικῆς μὀρφωσης στὸ δημοτικὸ καὶ τὴ δημιουργία «περιοδεύόντων γεωργικο-οικοκυρικῶν σχολείων», ποὺ θὰ συντελοῦσαν στὴν καλύτερη ὀργάνωση τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, στὸν ἐκπολιτισμὸ, στὴν αὐξηση τῆς παραγωγικότητος, στὴν προσαρμογὴ τῶν προσφύγων στὶς νέες συνθῆκες τῆς ζωῆς τους καὶ στὴν ὑγεία τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου. Στὰ σχολεῖα αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ διδάσκονται γεωργικὲς γνώσεις καὶ στοιχειώδης διαιτητική, καθαριότητα, ὑγιεινὴ τοῦ σπιτιοῦ καὶ παιδοκομία. Ὁ Σύνδεσμος προσφέρθηκε νὰ ὀργανώσει γυναικείους συλλόγους ποὺ θὰ ἀναλάμβαναν ἓνα μέρος τῶν ἀναγκαίων δαπανῶν².

Συγκεφαλαιώνοντας, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ φεμινίστριες ἀπέρριψαν τὸ ἀνώτερο παρθεναγωγεῖο ἀλλὰ ἀποδέχτηκαν τὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων ὡς εἰδοποιὸ διαφορά στὸ σχολικὸ πρόγραμμα τῶν κοριτσιῶν ἀπὸ τὸ κατὰ τὰ ἄλλα ὅμοιο πρόγραμμα τῶν ἀγοριῶν. Ἐπίσης συμφωνοῦσαν μὲ τὴν πρόταση νὰ ὀργανωθοῦν εἰδικὲς οικοκυρικὲς σπουδὲς σὲ διάφορες ἐκπαιδευτικὲς βαθμίδες, ποὺ θὰ ἐφοδιάζαν τὶς μαθήτριες μὲ προσόντα ἐπαγγελματικά, ἐνῶ ταυτόχρονα θὰ συντελοῦσαν στὸν ἐξορθολογισμὸ τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας καὶ, ὅπως πίστευαν, στὴν ἀναβάθμισή της.

1. Βλ. Μαρία Σβώλου, «Γεωργικὴ οικοκυρική μὀρφωση», Ὁ Ἀγὼνας τῆς Γυναίκας Γ' /31 (1926), σ. 3-5.

2. Βλ. «Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὴ γεωργικὴ ἐκπαίδευση», Ὁ Ἀγὼνας τῆς Γυναίκας Δ' /45 (1927) σ. 3-4, 6. Ὁ Νόμος 3600 τοῦ 1928 προέβλεπε τὴν ἴδρυση ἰδιαίτερων τμημάτων στὰ πλαίσια τῶν Κυριακῶν γεωργικῶν σχολείων, ὅπου οἱ γυναῖκες θὰ μπορούσαν νὰ διδαχτοῦν γεωργικὰ καὶ οἰκοκυρικὰ μαθήματα. Περιοδεύοντα οἰκοκυρικὰ σχολεῖα, οἱ Ἀγροτικὲς Μεταβατικὲς Σχολὲς ἰδρύθηκαν τὸ 1940 ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τοῦ Μεταξῆ (Ἀναγκ. Νόμος 2470 τῆς 21 Ἰουλίου - 3 Αὐγούστου 1940, «περὶ ἰδρύσεως Ἀγροτικῶν Μεταβατικῶν Οἰκοκυρικῶν Σχολῶν»).

Ἡ ὀργάνωση τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας

“Ὅσο περιορισμένη καὶ ἂν ἦταν ἡ ἐνασχόληση τῶν φεμινιστριῶν μὲ τὸ θέμα τῆς ὀργάνωσης τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας, τὸ ἐρώτημα ποῦ φαίνεται νὰ τίς ἀπασχολοῦσε περισσότερο ἦταν πῶς αὐτὴ θὰ γινόταν ἀποδοτικότερη καὶ θὰ συνδυαζόταν ἀποτελεσματικότερα μὲ τὴν ἐξωοικιακὴ ἐργασία· τὴν ἀπάντηση ἀναζητοῦσαν στὴν τεχνολογία, στὸν ἐξορθολογισμό τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας καὶ τὴν ἐπαγγελματοποίησης τῆς.

Τὸ 1924, μὲ ἀφορμὴ μιὰ ἐκθεση οἰκιακῶν συσκευῶν στὴ Νέα Ὑόρκη, ἡ Ἀγνή Στουδίτου ὑπογράμμιζε τὸ παράδειγμα τῶν Ἀμερικανίδων, ποῦ ἔχοντας στὴ διάθεσή τους μηχανήματα οἰκιακῆς χρήσης, ἀγορασμένα μάλιστα μὲ δόσεις, μπορούσαν νὰ κάνουν εὐκόλα τίς δουλειές τους χωρὶς νὰ ἔχουν ἀνάγκη τίς ὑπηρετίες¹. Στὸ ἴδιο πνεῦμα, μιὰ περιγραφή τῆς Α' Ἐθνικῆς Ἐκθεσης Γυναικειᾶς Ἐργασίας στὴ Βέρνην τόνιζε ὅτι στὸ περίπτερο τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, ποῦ ἦταν καὶ ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα, ἡ ἐπισκέπτρια μπορούσε νὰ γνωρίσει μηχανήματα, συστήματα ἐργασίας «καὶ τὸ κάθε τι ἐπὶ τέλους, γιὰ νὰ κερδίση χρόνον, χρῆμα καὶ κόπον»².

Στὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀπαραίτητης ὑποδομῆς γιὰ τὸν ἐξορθολογισμό τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας καὶ ἐνδεχομένως στὴν κοινωνικοποίησή τῆς μπορούσε ἀσφαλῶς νὰ συμβάλει καὶ τὸ κράτος.

Στὸ πρόγραμμα τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου Γυναικῶν, ποῦ ιδρύθηκε τὸ 1919 ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ, προτεινόταν ἡ δημιουργία λαϊκῶν πλυντηρίων, λαϊκῶν ὑγιεινῶν σπιτιῶν, παιδικῶν σταθμῶν, κέντρων ποῦ θὰ πρόσφεραν ὑπηρεσίες σὲ ἠλικιωμένους κτλ³.

Τὸ 1928 τὸ περιοδικὸ *Ἑλληνίς*, σὲ ἀνταπόκρισή του ἀπὸ τὴ

1. Βλ. Ἀγνή Στουδίτου, «Τὸ ἠλεκτρικὸ σπίτι», *Ἑλληνίς* Δ'/8-9 (1924), σ. 180.

2. Κ.Ζ., «Ἡ Α' Ἐθνικὴ Ἐκθεσις Γυναικειᾶς Ἐργασίας στὴν Βέρνην», *Ἑλληνίς* Η'/11 (1928), σ. 230-231.

3. Βλ. Ἐ. Ἀβδελαῖ καὶ Ἀ. Ψαρρά, ὁ.π., σ. 48.

Γαλλία, περιγράφει με θαυμασμό 260.000 έργατικά σπίτια· οι τέλειες κουζίνες τους, εφοδιασμένες με αυτόματες πόρτες τραπέζαρίας και άλλα εξαρτήματα, ανταποκρίνονται στις «ἀρχές τῆς λογικῆς ἀπασχολήσεως τῆς νοικοκυρᾶς». Ὑποστηρίζεται ὅτι τὰ σπίτια αὐτὰ συμφέρουν τόσο τῇ νοικοκυρᾷ ὅσο καὶ τὸ κράτος, γιατί ἐξασφαλίζουν οἰκονομία χρόνου καὶ χρήματος καὶ συμβάλλουν στὴν ἀνετη διαβίωση τῆς οἰκογένειας καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἁρμονία της¹.

Στὸ ἀνυπόγραφο ἄρθρο «Νοικοκυριὸ καὶ ἐπάγγελμα», ποὺ δημοσιεύεται στὸν *Ἀγώνα τῆς Γυναίκας*, τίθεται τὸ πρόβλημα τοῦ συμβιβασμοῦ «τῆς νοικοκυροσύνης, τῆς διατηρήσεως τοῦ σπιτιοῦ, μὲ τὴν ἐπαγγελματικὴ δουλειά», καὶ ἐντοπίζεται ἡ λύση του στὴν «εἴσοδο [...] τῆς μηχανῆς καὶ τῶν μηχανικῶν μέσα στὸ σπίτι». Περιγράφεται ἔπειτα ἡ «τεράστια προσπάθεια» τοῦ σοσιαλιστικοῦ δήμου τῆς Βιέννης νὰ ἀνακουφίσει τίς γυναῖκες τῶν λαϊκῶν τάξεων καὶ τὰ ἀποτελέσματά της: «Ἡ ἴδρυση θαυμασίων πολυκατοικιῶν μὲ μηχανικὲς ἐγκαταστάσεις ποὺ διευκολύνουν τῇ νοικοκυρᾷ στὸ σημεῖο ποὺ νὰ καταντᾷ μικροδουλεῖα ποὺ τελειώνει σὲ λίγη ὥρα, ἢ μπουγάδα, ὁ φαβερὸς αὐτὸς ἐφιάλτης της, δείχνει ὠραῖα πὼς εἶναι ἐντελῶς δυνατὸ νὰ συμβιβαστῇ ἡ σπιτικὴ δουλειά μὲ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση τῆς γυναίκας χωρὶς νὰ συντρίβεται ἡ ἴδια ἀπὸ τὴν ὑπερκόπωση ἢ νὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ ἢ κακὴ νοικοκυρᾷ ἢ κακὴ ἐργάτρια». Ὅμως γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴ συμπαρατάση τοῦ κράτους στὰ προβλήματα τοῦ νοικοκυριοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο, οἱ Ἑλληνίδες ἔπρεπε νὰ ἀποκτήσουν πρῶτα πολιτικὰ δικαιώματα:

«Ὡς τόσο ἄς περιμένουν οἱ Ἑλληνίδες νοικοκυρές, ὅσες νομίζουν περιττὸ νᾶχουν ψῆφο, ὅσο νὰ καταλάβουν τί θὰ μπορούσε νὰ τοὺς δώσει τὸ δικαίωμα αὐτὸ καὶ στὸ νοικοκυριὸ τους ἀκόμα»².

Τὸ 1930 ἡ Ἀλεξάνδρα Κόττου ἀναφερόταν ἐπίσης στὰ ὀφέλη ποὺ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσει ἡ νοικοκυρᾷ καὶ εἰδικὰ ἡ ἐργαζόμενη

1. Βλ. «Ἐνὴν γυναικεία κίνησις», *Ἑλληνὶς Η* /11 (1928), σ. 242.

2. «Νοικοκυριὸ καὶ ἐπάγγελμα», *Ὁ Ἀγὼνας τῆς Γυναίκας Ε* /84 (1929), σ. 7.

ΓΥΝΑΙΚΕΣ

Γιατί οί άνδρες νά έπωφελοῦνται κάθε πρόοδο τῆς έπιστήμης γιά τῆ δουλειά τους; Έτσι και σεῖς μή διατάξετε νά εφαρμόσετε στο νοικοκυριό σας τῆ μηχανή πλύσεως «Μόριζον» ἡ ὁποῖα σᾶς γλυτώνει ἀπό τῆ δουλειά τῆς μπουγάδας και θά σᾶς εξοικονομεῖ και χρόνον και χρήματα τὰ ὁποῖα σᾶς χρειάζονται διά τόν ἀγώνα σας.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΜΗΧΑΝΩΝ

Ὁδός Δώρον, 6 (Ὁμόνοια)

ΓΥΝΑΙΚΕΣ!!!

Μή σᾶς γελοῦν ὅτι δέν μπορείτε νά ἐξασκεῖτε τὸ ἐπάγγελμά σας ἔξω ἀπό τὸ σπίτι και νά ἔχετε και τὸ νοικοκυριό σας τέλειο νά μὴν τοῦ λείπει τίποτε. Ἀρκεῖ μονάχα νά φροντίσετε νά ἔχετε τὰ καλύτερα και πρακτικώτερα οἰκιακά σκευῆ και μηχανήματα. Θά τὰ βρῆτε ὅλα σέ τιμὲς ἀσυναγώνιστες στοῦ

ΔΟΥΖΙΝΑ

ΠΛΗΘΙΟΝ ΚΑΠΝΙΚΑΡΕΑΣ, ΟΔΟΣ ΕΡΜΟΥ 54 Α

Μηχανὲς ὅλων τῶν ειδῶν, γιά παγωτά, γιά φρέσκο βούτυρο, γιά κρέας, γιά σάνδουιτς, γιά νά καθαρίζονται χορταρικά, γιά βύσινιο, γιά ζύμωμα, γιά καθάρισμα μαχαιριῶν, σφουγγάρισμα πατώματος, γιά μαγείρευμα μὲ κάθε εἶδους καύσιμη ὕλη, εἴτε γιά τὴν πόλιν εἴτε γιά τὴν ἐξοχή, ὡς και ψυγεῖα ὅλα τὰ μεγέθη ἀπό δραχ. 1.000 και ἄνω καθῶς και φίλτρα.

ἀσκώντας τὸ δικαίωμα τῆς δημοτικῆς ψήφου, πού μόλις τότε εἶχε κατακτηθεῖ. Ὡς παράδειγμα δίνει τὴν τελειοποίηση τοῦ ὑδρευτικοῦ δικτύου πού θὰ μπορούσε νὰ φέρει ἄφθονο νερὸ στὰ σπίτια¹.

Μιὰ διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας ἀναζητοῦσε τὴ λύση στὴν ἀνάθεσή της σὲ εἰδικευμένο προσωπικό. Ἡ Ἑλλη Λαμπρίδη ἀμφισβητοῦσε τὴν ταύτιση τῶν γυναικῶν μὲ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου καὶ θεωροῦσε τὸ διπλὸ φόρτο τῆς ἐργαζόμενης νοικοκυρᾶς παγίδα: «[...] πρέπει ἐμεῖς οἱ φεμινίστριες νὰ πάρουμε θέση ἀπέναντι σαυτό τὸ ζήτημα, νὰ τὸ δοῦμε, πὼς εἶναι κοινωνικὸ πρόβλημα καὶ νὰ μὴ δειλιάσουμε νὰ ποῦμε, σὲ ὅσες πέφτουν σὲ ἔκσταση μπροστὰ στὸ ρουχαλάκι, πού ἔρραψαν οἱ ἴδιες τοῦ παιδιοῦ τους, στὴν κονσέρβα πού ἐμποτιλιάρισαν ἢ στὴ φίλη τους, πού ξενύχτησε βράζοντας τίλιο γιὰ τὸν ἄρρωστο ἄντρα της, πὼς ὅλα αὐτὰ εἶνε πολὺ ὠραῖα, ἀλλὰ θὰ τὰ ἔκανε καλύτερα μιὰ ράφτρα, μιὰ μαγείρισσα ἢ μιὰ νοσοκόμα, εἰδικευμένες»².

Τέλος, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἑναρξὴ τῆς λειτουργίας τοῦ Χαροκοπεῖου Διδασκαλείου, πού ὅπως εἶδαμε ἐπρόκειτο νὰ ἐμπλουτιστεῖ καὶ μὲ ἐπαγγελματικὰ τμήματα, Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας ἐπισήμαινε ὅτι ἡ ἐξειδικευμένη οἰκοκυρικὴ ἐκπαίδευση θὰ συντελοῦσε ὄχι μόνο στὴ βελτίωση τῆς ἀπόδοσης τῶν ὑπηρετριῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναβάθμιση τοῦ ἐπαγγέλματός τους:

«Ἐπειτα καὶ ἡ τεχνικὴ κατάρτιση εἰδικῶν ἐπαγγελματιῶν τῶν οἰκοκυρικῶν κλάδων, ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία, στὸν τόπο μας, ὅπου ἡ προχειρότητα τῆς ἐκτελούμενης πληρωμένης σπιτικῆς δουλειᾶς ἀπὸ τίς ἐπαγγελματίες ὑπηρέτριες, χωρὶς καμμιά εἰδίκευση καὶ χωρὶς σύστημα εἶναι ἀξιοθρήνητη, ἐνῶ ἀφ' ἐτέρου ἡ ἀμορφωσιὰ τῶν διαφόρων αὐτῶν εἰδικῶν ἐπαγγελματιῶν [...] καὶ εἰδικὰ

1. Βλ. Ἄ. [λεζάνδρα] Κ. [όττου], «Τί ἔχει νὰ ὠφεληθεῖ ἡ γυναίκα ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ψήφου», Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας ΣΤ'/109-110 (1930), σ. 11-13. Ἀναδημ. στὸ Ἐ. Ἀβδελά καὶ Ἄ. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 243-251.

2. Ἑλλη Λαμπρίδη, «Κριτικὲς παρατηρήσεις στὸ σύγχρονο φεμινισμό», Ἀναγέννηση Α'/5 (1927), σ. 282.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΙΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΨΗΦΟ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ
ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟΝ
ΣΥΝΔΕΣΜΟ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ
ΜΕ ΤΗΝ ΣΥΜΠΡΑΞΙΝ ΤΟΥ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΛΩΝ ΑΛΛΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ
ΚΥΡΙΑΚΗ 31 ΜΑΡΤΙΟΥ 1929 ΩΡ. 11 Π. Μ'

ΜΗΤΕΡΕΣ. ΝΟΙΚΟΚΥΡΕΣ. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ,
ΕΡΓΑΤΡΙΕΣ και όλες γυναίκες ενδιαφέρεσθε για την υγεία της πόλεως, που
είναι και η υγεία των οικογενειών σας, πρέπει να καταλάβετε πως από την
κατάσταση του Δήμου ή της Κοινότητος εξαρτάται η **ΣΩΜΑΤΙΚΗ** και
ΗΘΙΚΗ ΥΓΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΑΣ, Η ΣΩΗ ΤΩΝ ΒΡΕΦΩΝ, ΤΟ
ΑΝΑΠΑΥΤΙΚΟ και **ΥΓΙΕΙΝΟ ΛΑΪΚΟ ΣΠΙΤΙ, Η ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ**
ΑΡΡΩΣΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΓΕΡΟΥΣ και πως η γυναίκα που ως τώρα έρ-
γάζεται για όλα αυτά από ιδιωτική πρωτοβουλία και από αγάπη, θα έργα-
στη πολύ αποτελεσματικώτερα όταν θα έχει τη Δημοτική ψήφο.

Γι' αυτό έλθετε όλες στη δημοσία συγκέντρωση του Συνδέσμου για
τα δικαιώματα της γυναίκας την **ΚΥΡΙΑΚΗ 31 ΜΑΡΤΙΟΥ** στις 11 π. μ. στο
θέατρο **ΚΕΝΤΡΙΚΟ** να ζητήσουμε όλες μαζί να εκδοθή **ΑΜΕΣΩΣ** το Διά-
ταγμα για τη χορήγηση της **ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΨΗΦΟΥ** στη γυναίκα για να
μπερέσουμε να ψηφίσουμε στις δημοτικές εκλογές τον ερχόμενο Ιούλιο.

ΕΙΝΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΜΑΣ

τῶν ὑπηρετριῶν, συντελεῖ στήν ἀπαθλίωση καί τῶν ἰδίων καί τοῦ ἐπαγγέλματος, στό ὅποιο ἐντούτοις θά μπορούσαν νά ἐξασφαλιστοῦν ἀνθρωπinoὶ ὄροι δουλειᾶς ἔστω καί στή σημερινή του μορφή τῆς οἰκοδίαυτης δηλαδὴ ὑπηρεσίας»¹.

Οἱ ἑλληνίδες φεμινίστριες ἀγωνίζονταν νά κατοχυρώσουν τή συμμετοχή τῶν γυναικῶν στήν ἐργασία καί προσπαθοῦσαν νά βροῦν λύσεις στά προβλήματα τῆς ἐργαζόμενης νοικοκυραῶς. "Ὅπως προκύπτει ἀπὸ μιὰ πρώτη ἐξέταση τοῦ θέματος, ἡ διδασκαλία τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας στίς ΗΠΑ καί τή δυτικὴ Εὐρώπη στράφηκε κυρίως σέ αὐτὰ τὰ προβλήματα. Στὴ Γαλλία ὁ Μεσοπόλεμος ἦταν περίοδος ἐξαιρετικῆς ἀνθισσης τῆς οἰκοκυρικῆς ἐκπαίδευσης, πού κύριο σκοπὸ εἶχε πιά νά διευκολύνει τὴν ἐργαζόμενη στίς ἀπαιτήσεις τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὰ κατάλληλα μέσα καί συστήματα ἐργασίας². Ὁ ἐξορθολογισμὸς τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας καλλιεργήθηκε ἰδιαίτερα στίς ΗΠΑ, τὴ χώρα πού προπορευόταν ἄλλωστε καί στήν οἰκιακὴ τεχνολογία, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Catharine Beecher. Οἱ ἀρχές τοῦ Domestic Science Movement (Κίνηση Οἰκιακῆς Ἐπιστήμης) ἔγιναν ἀντικείμενο πανεπιστημιακῶν σπουδῶν καί ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καί διαδόθηκαν πλατύτερα μέσω περιοδικῶν, ὅπως τὸ *Good Housekeeping* καί τὸ *Ladies' Home Journal*. Ὁ ἐξορθολογισμὸς τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας ἐξασφαλίστηκε μὲ τὴν ὑπαγωγή τῆς στίς μεθόδους καί τοὺς κανόνες τοῦ management τύπου Taylor, μὲ τὴν τελειοποίηση τῆς οἰκιακῆς τεχνολογίας καί μὲ τὴν ἀξιοποίηση συμπερασμάτων καί γνώσεων πού προέρχονταν ἀπὸ διαφοροὺς κλάδους, ὅπως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ ἰατρικὴ, ἡ διαιτολογία καί ἡ ψυχολογία³.

1. Μ.Σ., «Ἡ οἰκοκυρικὴ μὀρφωση - τὸ Χαροκόπειο Διδασκαλεῖο Οἰκοκυρικῆς», ὄ.π., σ. 6.

2. Βλ. Martine Martin, *Femmes et société: le travail ménager (1919-1939)*, διατριβὴ 3ου κύκλου στήν Ἱστορία, Université Paris VII, Παρίσι 1984, σ. 86-88.

3. Βλ. Dolores Hayden, *The grand domestic revolution: A history*

Οι άρχες του Domestic Science Movement διαδόθηκαν και στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα οι άμερικανικές άξίες του όρθολογισμού και τής λειτουργικότητας άποτέλεσαν τó υπόβαθρο για τó σχεδιασμό μικρών λειτουργικών διαμερισμάτων, στόν όποιο στράφηκε τó κίνημα Bauhaus. Σε συνεργασία με γιατρούς, έθνολόγους, στατιστικολόγους και άλλους ειδικούς, οι άρχιτέκτονες προσπάθησαν νά σχεδιάσουν όρθολογικά τήν κουζίνα με τó σύνθημα «έλευθερώστε τίες γυναίκες άπό τά οικιακά». Ό όρθολογικός σχεδιασμός τών διαμερισμάτων, πού δέν άμφισβήτησε τήν αντίληψη ότι ό χώρος τής γυναίκας στό σπίτι είναι ή κουζίνα, όχι μόνο δέν «έλευθέρωσε» τίες γυναίκες, αλλά προσπάθησε νά όργανώσει τήν άπομονωμένη και άπλήρωτη έργασία τους εκεί σάν νά ήταν βιομηχανική¹.

Ό «έπιστημονικός» έξορθολογισμός πρόσθεσε στην οικιακή έργασία μιá έπαγγελματική διάσταση πού έξωράιζε τήν εικόνα της. Στην Άγγλία, μελέτη με τίτλο *Ό έκπαίδευση του έφηβου (The Education of the Adolescent)*, πού έξέδωσε τó 1926 ή Βρετανική Διεύθυνση Έκπαίδευσης (British Board of Education), ύποστήριζε ότι οι οικιακές τέχνες έπρεπε νά διδάσκονται στα κορίτσια τής έργατικής τάξης. Ό μελέτη άπέδιδε τήν ύποβάθμιση τής οικιακής έργασίας στην αντίληψη ότι αυτή δέ χρειαζόταν ειδική εκπαίδευση και προσόντα και στό γεγονός ότι οι περισσότερες γυναίκες δέν ήταν ικανές νά τήν εκτελέσουν σωστά ώστε νά έμπνεύσουν τó σεβασμό². Τó έπιχείρημα αυτό θυμίζει τήν προσπάθεια του Ξενοφώντος Ζύγουρα νά άναβαθμίσει τήν έργασία τής οικοδέσποινας ύπάγοντάς της στους νόμους και τους κανόνες τής έξωοικιακής, «πραγματικής» έργασίας, αλλά και τους άγώνες τής

of feminist designs for American homes, neighborhoods and cities, Κάιμπριτζ Μασ. 1982.

1. Βλ. Άναστασία Λαδά, «Μύθοι και πραγματικότητες: τó 'ιδανικό σπίτι'. Ό ρόλος τής κατοικίας στην κατά φύλα διαίρεση του χώρου», *Ό Άριστέρα σήμερα* 5 (1984), σ. 47-49.

2. Σίλα Ρουμπόθαμ, *Στό περιθώριο τής ιστορίας. 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και άγώνων*, μετφρ. Έλένη Βαρίκα, Άθήνα 21984.

Παρρὲν καὶ τῶν συνεργατριῶν τῆς γιὰ μιὰ ἐκπαίδευση πού θὰ βοηθοῦσε τὶς γυναῖκες νὰ ἀνταποκριθοῦν σωστά στὸ ρόλο τῆς οἰκοδέσποινας, καὶ νὰ κερδίσουν ἔτσι τὴν κοινωνικὴ ἀναγνώριση γιὰ τὸ ἔργο τους.

Ὁ τονισμὸς τῆς ἐπαγγελματικῆς διάστασης τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας μποροῦσε ἐπίσης νὰ συγκαλύψει τὶς διαφορὲς μεταξὺ τῆς ἔμμισθης ἀπασχόλησης καὶ τῆς ἀπλήρωτης οἰκιακῆς ἐργασίας. Ἔτσι σὲ μιὰ διεθνή συνάντηση σοσιαλιστριῶν στὴ Βιέννη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1931, ἡ βελγίδα ἀντιπρόσωπος ὑποστήριξε ὅτι, γιὰ νὰ ἀποδείξουν στὶς νοικοκυρὲς τῆς ἐργατικῆς τάξης ὅτι δὲν τὶς ἀπορρίπτουν, οἱ σοσιαλίστριες ἔπρεπε νὰ ἀποδώσουν ἐπαγγελματικὴ ἀξία στὴν οἰκιακὴ ἐργασία¹. Ἐδῶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὸ σεβασμὸ μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἑλληνίδες φεμινίστριες τοῦ Μεσοπολέμου ἀναφέρονταν στὴ γυναῖκα πού ἐργάζεται σκληρὰ στὸ νοικοκυριό τῆς ὅπως καὶ ἡ ἐργαζόμενη, ἡ γυναῖκα αὐτὴ δὲν εἶχε καμία σχέση μὲ τὸ παράσιτο γυναῖκα-κούκλα. Ἡ ἀναγνώριση τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας ὡς «πραγματικῆς», «παραγωγικῆς» ἐργασίας ἔχει καὶ ἔντονη ἠθικὴ χροιά².

Ἡ προοπτικὴ τοῦ ἐξορθολογισμοῦ καὶ τοῦ ἐξωραϊσμοῦ τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας πάντως δὲν προϋποθέτει ἀμφισβήτηση τοῦ «φυσικοῦ» χαρακτήρα τῆς ἀνάθεσης τῶν οἰκιακῶν στὶς γυναῖκες, ὅπως καὶ ἡ διεκδίκηση τοῦ δικαιώματος στὴ μισθωτὴ ἐργασία δὲν προεξοφλεῖ τὴν ἀνακατανομὴ τῆς δουλειᾶς στὸ σπίτι. Οἱ ἑλληνίδες φεμινίστριες τοῦ Μεσοπολέμου ἀντιμετώπισαν τὴν οἰκιακὴ ἐργασία ὡς κοινωνικὸ πρόβλημα, καθὼς ὑποστήριξαν ὅτι τὸ κράτος θὰ μποροῦσε καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ βοηθήσει τὶς γυναῖκες νὰ συμβιβά-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 210-211.

2. Ἡ Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου παρατηρεῖ ὅτι μιὰ τέτοια ἠθικὴ χροιά στὸ ἐπίθετο «παραγωγικός» προκύπτει συχνὰ ἀπὸ τὴν ἀντίληψη πού ἀποδίδει τὴν ὑποτέλεια τῆς γυναῖκας στὸν καπιταλισμὸ καὶ στὴν ἀποσύνθεση τῆς οἰκογένειας ὡς παρὰ-παραγωγικῆς μονάδας. Βλ. «Τὰ ἐν οἴκῳ μὴ ἐν δήμῳ καὶ ἀντιστροφή», στὸ βιβλίο τῆς Ἀνθρωπολογικὰ γιὰ τὸ γυναικεῖο ζήτημα (4 μελετήματα), Ἀθήνα 1984, σ. 91-92.

σουν τῆ μισθωτῆ ἐργασία μὲ τὸ νοικοκυριό. Ἐξακολούθησαν βέβαια νὰ θεωροῦν τὰ προβλήματα τοῦ νοικοκυριοῦ «γυναικεῖα». Ἔτσι θεώρησαν αὐτονόητο ὅτι ἀποδέκτες τῆς οἰκιακῆς τεχνολογίας καὶ τῆς ἐκπαίδευσης ποῦ θὰ συντελοῦσε στὸν ὀρθολογικὸ σχεδιασμὸ τοῦ νοικοκυριοῦ θὰ ἦταν οἱ γυναῖκες, καὶ ὅτι τὸ εἰδικευμένο προσωπικὸ ποῦ θὰ βοηθοῦσε τίς ἐργαζόμενες στὰ οἰκιακὰ τους καθήκοντα θὰ ἦταν ἐπίσης γυναικεῖο. Οἱ φεμινίστριες τοῦ Μεσοπολέμου ἀρνοῦνταν νὰ δεχτοῦν τὰ οἰκιακὰ ὡς τροχοπέδη στὴ διεκδίκηση τῆς ἰσοτιμίας, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἀμφισβητοῦν ὀλοκληρωτικὰ τὸ «φυσικὸ» προορισμὸ τῶν φύλων. Ἡ ἔννοια αὐτὴ λαμβάνει στὶς ριζοσπαστικὲς διακηρύξεις τους καὶ ἀποτελεῖ τὸ κυριότερο στοιχεῖο ποῦ τίς συνδέει μὲ τὴν προηγούμενη γενιά¹.

Πάντως, ἂν καὶ δὲν ἀντιπροσωπεύει τὰ μέλη τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὰ Δικαιώματα τῆς Γυναίκας, ἡ ἀποψη ὅτι πρωταρχικὸ καθῆκον τῶν γυναικῶν εἶναι ἡ φροντίδα τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ σπιτιοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐκφράζεται στὴν εὐρύτερη γυναικεῖα κίνηση. Τὴν ἀποψη αὐτὴ προώθησε ὁ Σύνδεσμος πρὸς Διάδοσιν τῶν Οἰκοκυρικῶν Σπουδῶν ἀπὸ τίς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ *Ἑλληνὶς τὸν πρῶτο χρόνο τῆς κυκλοφορίας του*². Ὁ Σύνδεσμος αὐτός, μὲ πρόεδρο τὴν Εἰρήνην Γ. Γουλιμῆ, ἐπιδίωκε «τὴν οἰκοκυρικὴν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν τῆς Ἑλληνίδος οἰκοδεσποίνης», τὴ διάδοσιν τῶν «οἰκοκυρικῶν ἐπιστημῶν» στὴν Ἑλλάδα, τὴν ἀλληλεγγύη μεταξὺ τῶν διπλωματούχων οἰκοκυρικῶν σχολῶν καὶ τὴ βελτίωση τῆς θέσης ὅσων δίδασκαν τὰ οἰκοκυρικὰ μαθήματα³.

Ὁ Σύνδεσμος πρὸς Διάδοσιν τῶν Οἰκοκυρικῶν Σπουδῶν ὑποστήριξε ὅτι: «[...] μὲ τὴν ἀγραμματοσύνη τῶν γυναικῶν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἐπιπολαιότητα τῶν ἄλλων, ἡ πλήρωσις τοῦ πρώτου προορισμοῦ τῆς γυναικὸς γίνεται δύσκολος, σχεδὸν ἀκατόρθωτος. Κα-

1. Βλ. Ἔ. Ἀβδελαῖ καὶ Ἀ. Ψαρρά, ὁ.π., σ. 28, 94-95.

2. Βλ. «Σύνδεσμος πρὸς Διάδοσιν Οἰκοκυρικῶν Σπουδῶν», *Ἑλληνὶς Α'* 1 (1921), σ. 29, *Α'/2* (1921), σ. 56.

3. Βλ. Α.Ρ., «Σκοπὸς τοῦ Συνδέσμου πρὸς Διάδοσιν Οἰκοκυρικῶν Σπουδῶν», *Ἑλληνὶς Α'/3* (1921), σ. 85-86.

ταγινόμεθα [...] ὅπως μορφώσωμεν τὴν γυναῖκα οὕτως, ὥστε νὰ καταστῇ αὕτη κοινωνικὸς παράγων ἐφάμιλλος τοῦ ἀνδρός, ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἢ μέρος μόνον τοῦ προορισμοῦ της. Τὸ σπουδαιότερον, ἡ μόρφωσις τῆς γυναικὸς ὡς μητρὸς καὶ νοικοκυρᾶς, καὶ κατὰ συνέπειαν ἢ συνεισφορά της εἰς τὴν κοινωνίαν ὑπὸ τὴν μορφὴν αὐτὴν, εἶναι τελειῶς παρημελημένη, ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶναι τὸ ὅτι ἡ οἰκοκυρικὴ μόρφωσις δὲν εἰσῆλθεν ἀκόμη εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου»¹.

Ἐκ τῆς ἀποφάσεως τοῦ 1928 τὸ περιοδικὸν *Ἑλληνὶς* ἀποφάσισε νὰ τονώσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν γυναικῶν γιὰ τὰ οἰκιακά. Ἡ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ ἀνακοίνωσε τὴν ἐναρξὴ τακτικῆς οἰκοκυρικῆς στήλης, ἀφοῦ δήλωσε τὴν πικρίαν της γιὰ τὴν ἔλλειψιν συνεργασιῶν καὶ ὑποστήριξης ἀπὸ τὶς ἀναγνώστριες: «Καὶ ἐπειδὴ σιωποῦν ὅλοι, ἡ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ, θέλουσα νὰ πιστεύῃ ὅτι, παραλλήλως πρὸς τὰς νέας ἰδέας τὸ "νοικοκυριὸν" ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ ἐνδιαφέρῃ περισσότερο τὰς ἑλληνίδας γυναῖκας, ἐγκαινιάζει ἀπὸ τοῦ νέου ἔτους εἰδικὴν στήλην οἰκοκυρικῆς, ἢ σύνταξις τῆς ὁποίας ἀνετέθη εἰς μίαν ἰδεώδη οἰκοκυρὰν καὶ ἐπιστήμονα συγχρόνως κυρίαν»². Πρόκειται γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Μπέκ, καθηγήτρια μαγειρικῆς, ζαχαροπλαστικῆς, οἰκοκυρικῆς καὶ οἰκιακῆς οἰκονομίας στὴν Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων καὶ συνεργάτιδα τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων³.

Στὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τῆς στήλης ἡ Μπέκ παρομοιάζει τὴν οἰκογένεια μὲ «μικρὸν κράτος». Γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ γυναῖκα στὴν ἀποστολὴ της ἐκεῖ ἔπρεπε νὰ ἀγαπάει τὴν καθαριότητα καὶ τὴν τάξιν, νὰ εἶναι εὐσεβὴς καὶ νὰ διαθέτῃ «ὑπομονή, μεγάλη ὑπομονὴ μὲ τὸν ἄνδρα της, τὰ παιδιὰ της καὶ τοὺς ὑπηρέτας της». Γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ Ἑλληνίδα στὸ ἔργο της, ἡ Μπέκ πρότεινε νὰ δι-

1. Σύνδεσμος πρὸς Διάδοσιν Οἰκοκυρικῶν Σπουδῶν, «Νοικοκυρὰ καὶ προϋπολογισμός», *Ἑλληνὶς* Α' /9 (1921), σ. 261-263.

2. «Πρὸς τὰς ἀναγνώστριάς μας», *Ἑλληνὶς* Η' /1 (1928), σ. 3-4.

3. Α.Τ., «Ἐκλιποῦσαι φυσιογνωμίαι: Ἀθηνᾶ Μπέκ», *Ἑλληνὶς* Θ' /11 (1929), σ. 230.

δάσκεται ἡ μαγειρική στὰ σχολεῖα, ὅπως γίνονταν στὰ «πολιτισμένα κράτη». Πρόβαλε ιδιαίτερα τὸ παράδειγμα τῆς Ἰταλίας, ὅπου χάρη στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Μουσολίνι ἡ μαγειρική διδασκόταν σὲ ὅλα τὰ κορίτσια καὶ εἶχε γίνει μὲρος τῆς γυναικείας ἀνατροφῆς ὅπως τὸ πιάνο, τὸ τραγούδι καὶ οἱ ξένες γλῶσσες· ἀναφέρθηκε ἐπίσης στὴν οἰκοκυρική ἐκπαίδευση ποὺ παρέχονταν στίς ἀρραβωνιασμένες γυναῖκες στὴ Σουηδία. Ἡ Μπέκ πίστευε ὅτι ἡ γυναίκα ποὺ ἔχει ἐκπαιδευτεῖ στὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου μπορεῖ μὲ ὑπερηφάνεια νὰ πεῖ στὸν ἀρραβωνιαστικὸ ἢ τὸν ἄνδρα της: «[...] ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄλλην ἀνατροφήν μου, γνωρίζω οἰκοκυρική, μαγειρική, ξεύρω τὴν ἀξίαν τῶν τροφῶν, δὲν θὰ μὲ γελάσῃ ὁ μπακάλης, ὁ χασάπης, ὁ μανάβης, κρατῶ τὰ βιβλία τῶν ἐξόδων μου, εἶμαι καλὴ νοικοκυρά, μπορῶ νὰ μείνω χωρὶς ὑπηρέτρια, καὶ νὰ τὴν ἀναπληρώσω ἐν ἀνάγκῃ». Τὸ «περὶ οἰκογενείας» κείμενο ἀκολουθεῖ συνταγὴ γιὰ μπιφτέκι-φιλέτο¹.

Στὰ ἐπόμενα τεύχη ἡ Μπέκ περιορίζεται συνήθως σὲ συνταγές, ἀλλὰ κάποτε ἐπεκτείνεται καὶ σὲ θέματα ὅπως ἡ θρεπτικὴ ἀξία τῶν τροφῶν ἢ ἡ ἐξοικονόμηση τοῦ χρόνου τῆς νοικοκυρᾶς. Μετὰ τὸ θάνατό της τὸ 1930, τὴ στήλη ὑπογράφει ἡ «Δώρα», ποὺ ἀργότερα ἐναλλάσσεται μὲ τὴ «Ρήνα». Ἡ πρώτη ἦταν μᾶλλον ἡ Δώρα Παπακωνσταντίνου, τακτικὴ συνεργάτρια τῆς Ἑλληνίδος. Ἡ στήλη πάντα περιλαμβάνει κυρίως συνταγές, ἀλλὰ καὶ συμβουλές καθαρισμοῦ, διακόσμησης, συμπεριφορᾶς καὶ ὁμορφιάς.

Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 30: μὴ συνοπτικὴ ἀναφορὰ

Θεωροῦμε χρήσιμο νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο ἂν καὶ δὲν ἐμπίπτει στὰ χρονολογικὰ ὄρια τῆς ἐργασίας μας. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνακατατάξεων καὶ τῶν συγκρούσεων ποὺ διαδρα-

1. Ἐθνη Μπέκ, «Περὶ οἰκογενείας», Ἑλληνὶς Η΄/1 (1928), σ. 22.

ματίστηκαν κατά τὴ διάρκειά της μέσα στὸ γυναικεῖο κίνημα περιλαμβάνουν τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ριζοσπαστικῶν ἀναζητήσεων γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ λόγου ποὺ τονίζει τοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴν παραμέληση τοῦ σπιτιοῦ.

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '30 παγιώνεται ὁ συντηρητικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων καὶ κορυφώνεται ἡ σύγκρουσή του μὲ τὸ Σύνδεσμο, μὲ ἐπίκεντρο τὸ θέμα τῆς ψῆφου. Τὸ 1934 ὁ Σύνδεσμος ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὴν ὁμοσπονδία. Σιγὰ σιγὰ τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο θὰ χάσει πολλὰ ἀπὸ τὰ δυναμικότερα στελέχη του, ὅπως τὴν Ἀγνή καὶ τὴν Ἑλένη Ρουσοπούλου καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ¹. Στὸ μεταξύ, καθὼς ἡ ἀπειλὴ τοῦ φασισμού πλησίαζε, ὅλο καὶ περισσότερες γυναῖκες στρέφονταν στὸν ἀντιφασιστικὸ ἀγώνα, βάζοντας τὶς γυναικεῖες ὀργανώσεις καὶ διεκδικήσεις σὲ δευτέρη μοίρα ἢ καὶ ἐγκαταλείποντάς τες. "Ὅπως παρατηροῦν ἡ Ἐφη Ἀβδελά καὶ ἡ Ἀγγέλικα Ψαρρά: «[Τ]ὰ γυναικεῖα στρατόπεδα εἶναι πιά δύο, τὸ προοδευτικὸ καὶ τὸ συντηρητικὸ, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τῶν ἰδίων τῶν φεμινιστριῶν»².

Οἱ διαφορὲς στὰ θέματα τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ τῆς οἰκοκυρικῆς ἐκπαίδευσης δὲν ἦταν βέβαια οὔτε ἡ αἰτία οὔτε ἡ ἀφορμὴ τῆς πόλωσης. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἄλλωστε δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ εἶναι ριζικὲς ἀλλὰ οὔτε καὶ ξεκάθαρες, μιὰ καὶ σὲ τελικὴ ἀνάλυση οἱ τάσεις στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ γυναικεῖου κινήματος συναيروῦνταν στὴ σιωπηλὴ ἔστω παραδοχὴ τοῦ «φυσικοῦ» προορισμοῦ τῆς γυναίκα. Τὸ νοικοκυριὸ καὶ ἡ ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου ἦταν οὕτως ἢ ἄλλως δευτερεύοντα ζητήματα γιὰ τὶς γυναῖκες ποὺ διεκδίκησαν τὸ δικαίωμα στὴν ἐργασία καὶ τὴν ψῆφο. "Ὅταν οἱ ριζοσπάστριες φεμινίστριες στράφηκαν σὲ εὐρύτερους πολιτικούς καὶ κοινωνικούς στόχους ποὺ δὲν ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικὰ τὶς γυναῖκες, τὰ ζητήματα αὐτὰ παρέμειναν στὴ δικαιοδοσία τῶν συντηρητικῶν.

1. Βλ. Ἐ. Ἀβδελά καὶ Ἀ. Ψαρρά, ὁ.π., σ. 43-44.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 53-54.

Τὸ περιοδικὸ *Ἑλληνίς* δίνει ὄλο καὶ μεγαλύτερο βάρος στὶς παραδοσιακὰς ἀσχολίας τῶν γυναικῶν. Τὸ 1934 ἀφιερώνει σὲ αὐτὲς τρεῖς τακτικὰς στήλας: «Ὁφέλιμες γνώσεις», «τὸ Σπίτι μας» καὶ «Μόδες». Στὸ μεταξὺ ἡ Δώρα Παπακωνσταντίνου ἐπαναλαμβάνει τὰ ἐπιχειρήματα τῆς Μπέκ γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς οἰκοκυρικῆς ἐκπαίδευσης. Σὲ ἄρθρο μὲ θέμα αὐτῆ τὴν ἐκπαίδευση στὴ Γαλλία, ἀναφέρεται στὶς βλάβες ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλέσει ὄχι μόνον στὸ οἰκογενειακὸ ἰσοζύγιο, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐθνικὴ οἰκονομία «ἢ παραμέλησις τοῦ νοικοκυριοῦ»¹. Θεωρεῖ ἀπαραίτητο νὰ τονωθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν γυναικῶν γιὰ τὸ σπίτι, μιὰ καὶ ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὰ μικτὰ σχολεῖα «τείνει νὰ σβύσῃ μέσα τους μερικὰ ἀπὸ τὰ πολύτιμα γυναικεῖα χαρακτηριστικὰ τους», καθὼς ὄλο καὶ πιὸ πολλὰ κορίτσια ἀφήνουν τὸ σπίτι γιὰ νὰ ἀναζητήσουν «μιὰ ἀβέβαιη εὐτυχία». Πιστεύει πάντως ὅτι ἡ Χαροκόπειος, ποὺ ἔχει σκοπὸ «νὰ ἀναζωογονήσῃ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ κοριτσιοῦ [...] τὴν ἱερώτερη ἀγάπη καὶ πίστη στὴν οἰκογενειακὴ ἐστία, [...] ὥστε νὰ μπορέσῃ ἐν ἀνάγκῃ νὰ συνδυάσῃ ἐπωφελῶς τις εὐθύνες τῆς νοικοκυρῆς μὲ τὴν ἐξωσπιτικὴ ἐργασία, ἡ ὁποία καθημερινῶς ἐπεκτείνεται», θὰ ἀντισταθμίσει αὐτῆ τὴν τάση, «θὰ δεῖξῃ [στὴ γυναῖκα] τὸ δρόμο στὸν ἀληθινὸ προορισμὸ τῆς, θὰ τὴν μὴσῃ σὲ ὅλες τις χαρὰς τοῦ σπιτιοῦ»².

Ἄκόμα πιὸ κατηγορηματικὴ εἶναι μιὰ νέα συνεργάτρια τοῦ

1. Βλ. Δώρα Παπακωνσταντίνου, «Διπλωματοῦχοι τῶν οἰκοκυρικῶν τεχνῶν *Maitres des Arts Ménagers*», *Ἑλληνίς* ΙΑ'/6-7 (1931), σ. 143.

2. Δώρα Παπακωνσταντίνου, «Ἐνα νέο ἴδρυμα διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν Ἑλληνίδων: Χαροκόπειος Ἀνωτέρα Οἰκοκυρικὴ Σχολή», *Ἑλληνίς* ΙΕ'/6 (1935), σ. 129-131. Ἡ Martine Martin (ὁ.π., σ. 138, 143) ἀναφέρει ὅτι στὶς ἀρχὰς τῆς δεκαετίας τοῦ '30 ἡ *Mademoiselle de Robieu*, γενικὴ γραμματέας τοῦ Κοινωνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Οἰκογένειας καὶ τοῦ Νοικοκυριοῦ στὴ Γαλλία, θεωρεῖ ὅτι στόχος τῆς οἰκοκυρικῆς ἐπιμόρφωσης γιὰ τις ἐργάτριες εἶναι νὰ πειστοῦν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ἐμμισθὴ δουλειὰ τους. Βλέπουμε ἐδῶ τὴν ἴδια τάση γιὰ ἐπιστροφή στὴ «σιγουριά» τοῦ σπιτιοῦ ποὺ ἐκφράζει ἡ Παπακωνσταντίνου, καὶ ποὺ στὴ Γαλλία παγιώνεται μὲ τὴν οἰκονομικὴ κρίση.

περιοδικού, ἡ Ὀλυμπία Κοκκέβη, πού διαπιστώνει ὅτι «ἔχομεν σήμερον διαστρέβλωσιν τῆς οἰκογενειακῆς νοοτροπίας, ἀτονίαν τῶν συζυγικῶν ὑποχρεώσεων, ἐγκατάλειψιν τῶν μητρικῶν καθηκόντων, πολλάκις δὲ τὸ ἀπατηλὸν φάσμα τῆς φιλαρσεκείας δημιουργεῖ κοινωνικὰ ζητήματα λίαν ἐπιβλαβῆ διὰ τὴν Ἑλληνίδα γυναῖκα». Τονίζει λοιπὸν τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναχαιτιστεῖ ἡ τάση τῆς νὰ ξεχναίει τὸ τί «πρέπει νὰ πράττη ὡς νοικοκυρά, δηλ. ὡς σύζυγος, ὡς μητέρα, ὡς Ἑλληνὶς πολίτις» καὶ θεωρεῖ ἀπαραίτητο νὰ ἀποκτήσουν «οἰκοκυρικὴ συνείδηση» ὅλες οἱ γυναῖκες, «διότι ἡ Ἑλληνικὴ ζωὴ εἶναι μία, ὅπως ἓνας εἶναι ὁ γαλάζιος οὐρανὸς τῆς Ἑλλάδος»¹.

Τὸ αἴτημα τῆς συστηματικῆς οἰκοκυρικῆς ἐκπαίδευσης, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τίς σελίδες τῆς Ἑλληνίδος, δὲν ἀποβλέπει στὴν ἀπόδοση τοῦ ἐλέγχου τοῦ οἴκου στὶς γυναῖκες καὶ στὴν κοινωνικὴ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδέσποινας, στόχο πού εἶχαν ἐπιδιώξει οἱ φεμινίστριες τῆς προηγούμενης γενιᾶς στὸ ὄνομα τῆς «ἐξύψωσης τοῦ φύλου τους». Σὲ μιὰ ἐποχὴ πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀβεβαιότητος καὶ αὐξανόμενης ἀνεργίας οἱ παραινέσεις νὰ ἀσχοληθοῦν οἱ γυναῖκες περισσότερο μὲ τὸ σπίτι ἔχουν σκοπὸ νὰ περιορίσουν τίς ἐξωοικιακὲς δραστηριότητες καὶ τίς διεκδικήσεις τους στὸ ὄνομα τῆς προστασίας τῆς οἰκογένειας, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἴδιας τους τῆς ὑπόστασης, δηλαδή στὸ ὄνομα τῶν ἀξιῶν πού λίγο ἀργότερα ἀνέλαβε νὰ προπαγανδίσει τὸ καθεστῶς τοῦ Μεταξᾶ.

1. Ὀλυμπία Π. Κοκκέβη, «Διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν Ἑλληνίδων», Ἑλληνὶς ΙΕ'/11 (1935), σ. 222-223. Πτυχιούχος τοῦ Ἀνωτέρου Ἰνστιτούτου Γεωργικῆς Οἰκιακῆς Οἰκονομίας τοῦ Λάκκεν Βελγίου, ἡ Ὀλυμπία Κοκκέβη δίδαξε γεωπονικὰ καὶ πλυντικὴ στὴν Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ πού ἴδρυσε ἡ Φιλελευθινοκρατικὴ Ἑταιρεία στὸ Ἀρσάκειο τοῦ Ψυχικοῦ τὸ 1934. Γιὰ τὴ λειτουργία τῆς σχολῆς βλ. τὸ ἄρθρο τῆς Ρόζας Νικοπούλου, «Πῶς τὰ κορίτσια μας ετοιμάζονται γιὰ τὸν ρόλο τῆς συζύγου καὶ μητρός: ἡ Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ Ἀρσακείου», Ἑλληνὶς ΙΣΤ'/11 (1936), σ. 239-241. Ἡ Κοκκέβη συνεργάζεται μὲ τὴν Ἑλληνίδα μέχρι τὸ κλείσιμο τοῦ περιοδικοῦ, τὸ 1940.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΑ ΟΙΚΟΚΥΡΙΚΑ ΤΟ ΙΔΕΩΔΕΣ ΤΗΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΟΣΥΝΗΣ

Ἐγχειρίδια

Στις πρώτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰώνα κυκλοφόρησαν στήν Ἑλλάδα τρία ἐγχειρίδια πού πραγματεύονται τὰ οἰκιακά καθήκοντα τῶν γυναικῶν: τῆς Helma Poetz, τῆς Αἰκατερίνης Βαρουξάκη καί τῆς Εἰρήνης Πράτσια¹. Μετά ἀπό μία συνοπτική παρουσίαση τοῦ καθενός, ἐξετάζουμε τὰ κυριότερα σημεῖα στά ὁποῖα οἱ ἀπόψεις τῶν συγγραφέων συγκλίνουν καί διαφοροποιοῦνται μεταξύ τους, καί τὰ συγκρίνουμε μέ τὰ ἐγχειρίδια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας πού ἐκδόθηκαν τὸ 19ο αἰώνα. Ἐπίσης συσχετίζουμε τὴν εἰκόνα τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἢ τῶν οἰκοκυρικῶν, ὅπως προβάλλεται στά βιβλία τοῦ 20οῦ αἰώνα, μέ τίς ἀπόψεις καί τίς προτάσεις πού διατυπώ-

1. Στά ἐγχειρίδια αὐτὰ ἀναφέρεται τὸ ἄρθρο τῆς Εἰρήνης Κ. Γουλιμῆ στή *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία*: «Βιβλία οἰκοκυρικά ὑπάρχουν πλεῖστα εἰς πάσας τὰς ξένας γλώσσας, ἑλληνικά δὲ ἐλάχιστα, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι “Ὁ ὀδηγὸς τῆς οἰκοδεσποίνης” τῆς Helma Poetz, κατὰ μετάφρασιν Εἰ. Α. (ἔκδοσις τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων), Εἰρ. Πράτσια “Στοιχεῖα Οἰκοκυρικῆς” (1915) καί “Οἰκιακαὶ Ἔργασίαι”, Αἰκ. Βαρουξάκη “Οἰκιακὴ Οἰκονομία” (1928)», τ. ΙΙΙ', σ. 735-736.

νονται αυτή την εποχή για την κατεύθυνση της διδασκαλίας τῶν οικιακῶν καθηκόντων στη γυναικεία ἐκπαίδευση, καὶ ἰδιαίτερα στὰ δευτεροβάθμια σχολεῖα — δηλαδή μετὰ τὰ δεδομένα πού ἤδη ἐξετάσαμε.

Ἡ Ὁδηγὸς τῆς Οἰκοδεσποίνης σὲ μετάφραση Εἰ. Α. ἐκδόθηκε τὸ 1901 ἀπὸ τὸ Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, καὶ μέχρι τὸ 1930 ἐπανεκδόθηκε ἕξι φορές¹.

Στὸ ὀπισθόφυλλο ἢ μεταφράστρια Εἰ. Α. σημειώνει: «Τὸ παρὸν βιβλίον μετεφράσθη ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ τῆς κας Helma Poetz. Ὅλιγα δὲ μόνον μέρη μετεβλήθησαν, ὅσα ἦσαν ἐντελῶς ξένα πρὸς τὰς ἰδικὰς μας συνηθείας καὶ ἐπομένως ἀνεφάρμοστα ἢ ἀκατανόητα. Ἐκτὸς τῆς γενικῆς χρησιμότητός του διὰ πᾶσαν Ἑλληνικὴν οἰκογένειαν, ἡ μεταφράσασα νομίζει ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο ἠμπορεῖ κάλλιστα νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς ἐγχειρίδιον Συμπεριφορᾶς καὶ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας διὰ τὰ παρθεναγωγεῖα».

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Ὁδηγοῦ τῆς Οἰκοδεσποίνης τιτλοφορεῖται «Ἡ συμπεριφορὰ» καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ κεφάλαια πού ἀφοροῦν τοὺς χαριετισμούς, τὴ συμπεριφορὰ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, τὶς ἐπισκέψεις, τὶς κοινωνικὲς σχέσεις, τὴν ἀλληλογραφία καὶ τὰ γεύματα². Οἱ ἀριθμημένοι κανόνες πού περιέχουν βοηθοῦν τὸ ἄτομο νὰ κερδίσει τὴν ἐκτίμηση τῶν γύρω του, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι τὴν ἀξίζει πραγματικά:

«[...] [Ἡ] καθημερινὸς βίος μᾶς δεικνύει πῶς ἄνθρωποι εἰς πολλὰ ἀναξιώτεροι κατωρθώνουν, διὰ τῆς προσηνοῦς συμπεριφορᾶς των, νὰ δειχθοῦν ὑπέρτεροι ἄλλων ἀληθῶς ἀξίων, καλύπτοντες

1. Helma Poetz, Ὁδηγὸς τῆς Οἰκοδεσποίνης, ἐν Ἀθήναις ἔ1930. Στὴν ἐκδοση δὲν ἀναφέρεται ἡ χρονολογία τοῦ πρωτοτύπου. Ἄν καὶ προφανῶς γράφτηκε τὸ 190 αἰώνα, θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ συμπεριλάβουμε τὸν Ὁδηγὸ τῆς Οἰκοδεσποίνης στὰ νεότερα ἐγχειρίδια, παίρνοντας ὑπόψη τὴ χρονολογία τῆς πρώτης ἐκδόσῆς του στὰ ἑλληνικὰ καὶ κυρίως τὶς πολλαπλῆς ἐπανεκδόσεις του στὶς πρώτες τρεῖς δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰώνα.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 5-27.

ἐπιτηδείως τὰς ἐλλείψεις των. Ὁ εἰλικρινῆς χαρακτήρ ἀποστρέφεται τοῦτο· μ' ἄλλα ταῦτα ἡ πεῖρα διδάσκει ὅτι ἡ σχέσις πρὸς τοὺς ὁμοίους μας ἐπιβάλλει καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν συμπεριφορὰν ὑποχρεώσεις, τῶν ὁποίων ἡ παράλειψις συχνότατα φέρει δυσαρρεσκείας καὶ ζημίαν [...] Ἡ τήρησις τῶν τύπων τῆς ἀβρότητος, τῆς εὐπρεπείας καὶ τῶν καλῶν τρόπων εἶνε καθῆκον, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκτέλεισις συντελεῖ εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος καὶ δίδει χάριν εἰς τὴν ζωὴν»¹.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κανόνες ποὺ παραθέτει ἡ Roetz εἶναι γενικοὶ καὶ περιγράφουν τὴ συμπεριφορὰ ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν οἱ ἄνθρωποι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φύλο, τὴν ἡλικία καὶ τὴν κοινωνικὴ τους κατάστασις. Οἱ παραινέσεις σὲ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο, π.χ. «2. Τὸν χαιρετισμὸν μας ἐτοιμάζομεν ἀπὸ τινα ἀπόστασιν»², διανθίζονται κάπου κάπου μὲ ἀπρόσωπες διατυπώσεις ποὺ προβάλλουν τὴν πρέπουσα συμπεριφορὰ ὡς ἀνταπόκριση σὲ ἀντικειμενικὲς συνθήκες· π.χ.: «15. Εἰς τὴν συναναστροφὴν ἡ εὐθυμία εἶναι εὐχάριστος ὅταν δὲν παρεκτρέπεται»³.

Ἄλλοτε πάλι οἱ συμβουλὲς ἐξειδικεύονται ἀνάλογα μὲ τὸ φύλο, τὴν ἡλικία καὶ τὸν κοινωνικὸ ρόλο τῶν συναναστροφεμένων: «6. Κύριοι καπνίζοντες ἀφαιροῦν ἀπὸ τὸ στόμα τὸ σιγάρον, ὡσάκις πρόκειται νὰ χαιρετίσουν κυρίαν»⁴. «30. Ὅταν νέα κυρία ἀποχαιρετίζη πρεσβυτέρα εἶνε πρέπον ἢ πρεσβυτέρα νὰ ἐπιφορτίζη τὴν νεωτέραν μὲ χαιρετισμοὺς πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς λοιποὺς οἰκείους της»⁵. «28. Ὁλιγόλογος καὶ ψυχρὰ διάθεσις τῆς οἰκοδεσποίνης διεγείρει τὴν ὑποψίαν ὅτι βαρύνεται τοὺς ἐπισκέπτας της»⁶.

Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου πραγματεύεται τὴν «διεύθυνσιν τοῦ οἴκου», ποὺ ἀποσκοπεῖ κυρίως στὴν ἐξασφάλισις τῆς τάξεως,

1. Στὸ ἴδιο, σ. 5-6.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 7.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 20.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 7.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 16.

6. Στὸ ἴδιο.

τῆς καθαριότητος καὶ τῆς εὐπρέπειας. Οἱ τίτλοι τῶν ἐπιμέρους κεφαλαίων εἶναι ἐνδεικτικοί: «Εὐπρέπεια, τάξις καὶ καθαριότης», «Γενικοὶ κανόνες, Τακτοποιήσις τῆς τραπεζαρίας», «Καθάρισμα τῶν παραθύρων», «Καθάρισμα τῶν ταπήτων», «Καθάρισμα τῶν ἐπίπλων», «Καθάρισμα τῶν λοιπῶν ἀντικειμένων», «Καθάρισμα τῶν κλιμάκων», «Ὁ κοιτών», «Θέρμανσις — Ἀερισμός», «Ἡ ὑπηρεσία τῆς τραπέζης», «Ἐπίσημα γεύματα», «Τὸ μαγειρεῖον», «Καθάρισμα ἀργυρῶν σκευῶν», «Καθάρισμα λυχνιῶν», «Καθάρισμα ἐνδυμάτων καὶ ὑποδημάτων» καὶ «Καλλιέργεια ἀνθέων»¹.

Ἡ εὐπρέπεια ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὴν καθαριότητα καὶ τὴν τάξιν, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἰκανότητα τῆς οἰκοδόσποινας: «Ἐν βλέμμα ἐντὸς τοῦ οἴκου μᾶς φανερώνει τί εἶναι ἡ οἰκοδόσποινα. Καὶ τὸ πενιχρότερον δωμάτιον ἢμπορεῖ καὶ πρέπει νὰ εἶναι τακτικὸν καὶ καθαρὸν. Δὲν κατορθώνει ποτὲ ὁ πλοῦτος τῶν ἐπίπλων ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν ἔλλειψιν τῆς τάξεως, τῆς καθαριότητος καὶ τῆς καλαισθησίας»².

Ἡ Poetz δὲν ἀφιερώνει ἰδιαίτερο κεφάλαιο στὴν ὑγιεινὴ ἢ τὴν φροντίδα τῶν ἀρρώστων. Ἐπισημαίνει ὅμως συχνὰ τὴ σημασίαν ποὺ ἔχει ἡ σωστὴ ἐκτέλεσις τῶν διαφόρων οἰκιακῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴ διατήρησις τῆς ὑγείας. Ἔτσι, π.χ., συνιστᾷ τὸ «ὕγρον καθαρίσμα» τῶν δωματίων προκειμένου νὰ καταπολεμῶνται ἀποτελεσματικὰ τὰ «μικρότατα καὶ ἀόρατα διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ὄντα, τὰ ὀνομαζόμενα βακτήρια».

Ἡ συγγραφεὺς δὲν διευκρινίζει ἂν ἡ οἰκοδόσποινα ποὺ ἔχει ὑπόψιν τῆς χρησιμοποιοῦν τὴν ὁδηγίαν τῆς προκειμένου νὰ ἐπιτηρεῖ ἀποτελεσματικὰ τοὺς ὑπηρετῆς τῆς ἢ ἂν ἀναλαμβάνει ἡ ἴδια τὴν οἰκιακὴν ἐργασίαν. Σαφεῖς ἀναφορὴς στὴν παρουσίαν ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ πάντως περιέχονται μόνον στὰ κεφάλαια ποὺ πραγματεύονται τὴν «Ἑπηρεσία τῆς Τραπεζῆς» καὶ τὰ «Ἐπίσημα γεύματα». Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴν εἰσαγωγὴν τοῦ πρώτου ἢ Poetz τονίζει ὅτι εἶναι προσωπικὸ καθήκον τῆς οἰκοδόσποινας

1. Στὸ ἴδιον, σ. 29-79.

2. Στὸ ἴδιον, σ. 28.

νά κάνει τὸ τραπέζι ἐλκυστικό, νά φροντίσει ὥστε νά ἐπικρατεῖ τά-
 ξη, καθαριότητα καὶ καλὴ διάθεση, ἀκόμα κι ἂν τὸ τραπέζι αὐτὸ
 καθαυτὸ εἶναι φτωχό, καὶ νά συνηθίσει τὰ παιδιά «εἰς τὴν τήρησιν
 τῆς καθαριότητος καὶ τῆς εὐπρεπειᾶς κατὰ τὴν ὥραν τοῦ γεύματος».
 Προπαντὸς πρέπει νά φαιδρύνει ἢ ἴδια τὸ γεῦμα μὲ τὴν καλὴ της
 διάθεση, ἀνακουφίζοντας ἔτσι τὸ σύζυγο πού ἐπιστρέφει μετὰ ἀπὸ
 κοπιαστικὴ δουλειά. Τὸ τίμημα γιὰ τὴν παραμέληση αὐτοῦ τοῦ
 καθήκοντος εἶναι μεγάλο: «Πῶς ἤμπορεῖ [ὁ σύζυγος] νά ἔχη ὄρεξι-
 ν διὰ τὸ φαγητόν; Διόλου παράξενον, ἐὰν ἀνασύρεται ὅσον τὸ δυνα-
 τὸν ταχύτερον ἀπὸ τὴν δυσάρεστον ἀτμοσφαιραν τοῦ οἴκου, διὰ
 νά ζητήσῃ ἄλλοῦ ἀναπλήρωσιν τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς χαρᾶς, τὴν
 ὁποίαν δὲν εὗρῃκεν ἐν μέσῳ τῆς οἰκογενείας του»¹.

Τὸ τρίτο μέρος τοῦ Ὀδηγοῦ τῆς Οἰκοδεσποίνης, «Τεχνικαὶ
 γνώσεις», περιέχει ἀριθμημένους ὁδηγίους γιὰ τὸ πλύσιμο, τὸ κολλά-
 ρισμα, τὸ σιδέρωμα καὶ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν ρούχων². Ἀμέσως
 μετὰ, «[ὡς] συμπλήρωμα τοῦ μικροῦ τούτου βιβλίου», ἀκολουθεῖ
 μία ὑπενθύμιση στὶς οἰκοδέσποινες γιὰ τοὺς κινδύνους τόσο τῆς
 παραμέλησης τοῦ οἴκου ὅσο καὶ τῆς ἀποκλειστικῆς προσήλωσης
 στὰ ἔργα του:

«Ἡ εὐδαιμονία ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολλὰ καὶ μικρά. Ὅταν ἡ οἰκο-
 δέσποινα παραμελῇ τὰς κοινωνικὰς της ὑποχρεώσεις καὶ ἀποξενώ-
 νεται ἀπὸ τὸν κόσμον, χάνει πολλάκις περιστάσεις δυναμένας νά
 συντελέσουν εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὴν εὐημερίαν τῆς οἰκογενείας
 της. Ἐὰν ἐξ ἐναντίας ἀπορροφᾶται ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πολυτάραχον
 κοινωνικὴν ζωὴν καὶ ἀμελῇ τὸν οἶκόν της καταστρέφει βαθμηδὸν
 καὶ τὴν ἰδικὴν της καὶ τῶν ἰδικῶν της τὴν εὐτυχίαν»³.

Αὕτῃ εἶναι καὶ ἡ μοναδικὴ ἀναφορά τοῦ Ὀδηγοῦ τῆς Οἰκοδε-
 σποίνης σὲ κάποια γενικὴ ἀρχὴ πού πρέπει νά κατευθύνει τὴ συμ-
 περιφορὰ τῆς οἰκοδέσποινας. Ἡ ἔμφαση πού δίνει ἡ Poetz στὴν

1. Στὸ ἴδιο, σ. 52.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 80-100.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 100.

οικιακή εργασία πάντως δίνει και τὸ μέτρο γὰρ ὅ,τι θεωρεῖ αὐτὴ ἀποξένωση ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ παραμέληση τοῦ οἴκου.

Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ μοναδικὴ γενικὴ ἀρχὴ ποὺ προτείνει ὁ Ὀδηγὸς στὴν ἀναγνώστρια προκειμένου νὰ ἔχει κάποια προοπτικὴ στὶς ἐπιδιώξεις της ποὺ ἀφοροῦν τὴν καθαριότητα, τὴν τάξη καὶ τὴν εὐπρέπεια τοῦ οἴκου. Ἐπισημαίνοντας τὶς συνέπειες τῆς ἀποξένωσης τῆς οἰκοδέσποινας ἀπὸ τὸν κόσμον, ἡ Roetz ἔμμεσα ἀποδίδει στὴ γυναίκα τὸ ρόλο τοῦ ἐκπροσώπου τῆς οἰκογένειας στὶς «δημόσιες σχέσεις», πρᾶγμα ποὺ ἐξηγεῖ καὶ τὴ σημασίαν ποὺ δίνει στὴ διδασκαλία κανόνων συμπεριφορᾶς. Πάντως ἡ ἔμφαση τοῦ Ὀδηγοῦ στὴν οἰκιακὴ εργασία δίνει καὶ τὸ μέτρο τοῦ τί ἀποτελεῖ γιὰ τὴ συγγραφέα παραμέληση τοῦ οἴκου.

Προλογίζοντας τὸ ἐγχειρίδιό της *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ἡ Αἰκατερίνη Βαρουξάκη παρατηρεῖ ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ κκλή θέληση, ἡ διεύθυνση τοῦ οἴκου ἀπαιτεῖ «γνώσεις δι' ὧν εἶναι δυνατὸν νὰ προλαμβάνῃ ἡ οἰκοδέσποινα καὶ νὰ ἀποκρούῃ τὸ κακόν». Τὸ μεγαλύτερο κακὸ εἶναι ἡ ἀρρώστια. Τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ, θεμέλιο τῆς οἰκιακῆς εὐημερίας, ἡ υἰγεία:

«Καλὴ οἰκοκυρὰ εἶναι ἐκεῖνη, ἣτις οὐ μόνον γνωρίζει θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς νὰ διευθύνῃ τὰ τοῦ οἴκου καὶ μετὰ φειδοῦς νὰ κάμῃ χρῆσιν τῶν χρηματικῶν πόρων τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ πρὸ παντὸς νὰ γνωρίζει πῶς θὰ διαφυλάξῃ καὶ θὰ ἐνισχύσῃ τὴν υἰγείαν ἑαυτῆς καὶ τῶν περὶ αὐτὴν καὶ πῶς ἐν ἀνάγκῃ θὰ προλαμβάνῃ καὶ θὰ καταπολεμῇ τὴν ἀσθένειαν, διότι ὁ πραγματικὸς πλοῦτος τῆς οἰκογενείας καὶ τὸ σπουδαιότερον κεφάλαιον πρὸς πρόοδον καὶ εὐημερίαν αὐτῆς εἶναι ἡ υἰγεία»¹.

1. Αἰκατερίνη Βαρουξάκη, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ἐν Ἀθήναις 41923, σ. ε'. Δὲ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα τὴ χρονολογία τῆς πρώτης ἐκδοσης τῆς *Οἰκιακῆς Οἰκονομίας* τῆς Αἰκατερίνης Βαρουξάκη. Κάτω ἀπὸ τὸ σύντομο κείμενο ποὺ ὑπογράφει ἡ συγγραφέας, «Ἀντὶ προλόγου», στὴν τέταρτη ἐκδοση τοῦ βιβλίου της, ὑπάρχει ἡ ἔνδειξη «Ἐν Ἀθήναις 31 Ὀκτωβρίου 1912-1922». Ἡ πρώτη χρονολογία προφανῶς προσδιορίζει τὸ χρόνο ποὺ ἡ Βαρουξάκη

Τὰ τρία πρώτα μέρη τοῦ βιβλίου ἀφοροῦν, μὲ τὴ σειρά, τὴν «Υγιεινὴ τοῦ ἀτόμου»¹, τὴν «Υγιεινὴ τῆς τροφῆς»² καὶ τὴν «Υγιεινὴ τῆς κατοικίας»³. Πολλές ἀπὸ τὶς συμβουλές πού περιέχονται στὰ ἐπιμέρους κεφάλαια ἔχουν σκοπὸ νὰ προλάβουν τὴν ἀρρώστια, νὰ τὴν καταπολεμήσουν καὶ προπαντὸς νὰ δείξουν τὶς

προλόγισε τὴν πρώτη ἔκδοση ἢ τὴ χρονιά πού κυκλοφόρησε τὸ βιβλίον. Σύμφωνα μὲ τὰ σχόλια τῆς Εἰρ. Γουλιμῆ (ὀ.π.), ἡ *Οἰκιακὴ Οἰκονομία* ἐπανεκδόθηκε ἐπίσης τὸ 1928. Ἡ Αἰκατερίνη Βαρουξάκη καταγόταν ἀπὸ τὴ Σάμο καὶ φοίτησε στὸ Παρθεναγωγεῖο τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀθήνα. Τὸ 1895 διορίστηκε οἰκονόμος στὰ σχολεῖα τῆς Ἑταιρείας. Δύο χρόνια ἀργότερα πῆρε τὸ δίπλωμα τῆς δασκάλας καὶ ἔγινε ὑποδιευθύντρια καὶ στὴ συνέχεια διευθύντρια τοῦ Ἀρσακείου. Τὸ 1914 ἀνέλαβε ἐπίσης τὴ διευθύνση τοῦ Ἀστικοῦ Σχολείου πού ἱδρυσε ἡ Ἑταιρεία. Σύμφωνα μὲ τὸν Κανονισμὸ τῶν Σχολείων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας τοῦ 1911, ὡς διευθύντρια τοῦ Ἀρσακείου ἔπρεπε νὰ διδάσκει τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ νὰ ἐποπτεύει τὴν ἄσκηση τῶν μαθητριῶν στὶς οἰκοκυρικὲς ἐργασίες. Ἡ Βαρουξάκη πάντως δίδασκε οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ οἰκιακὴ παιδαγωγικὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 1901-1902. Ἀπὸ τὸ 1911 ἕως τὸ 1913 ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ νοσοκομείου πού λειτουργοῦσε στὸ Ἀρσάκειο. Ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴ διευθύνση τοῦ σχολείου τὸ 1927 καὶ ἐπέστρεψε τὸ 1930. Νεκρολογία τῆς πού δημοσιεύτηκε τὸ 1934 μνημονεύει τὴν ἐπιμονή τῆς στὸ πλύσιμο τῶν δοντιῶν, τὴν ἀποψείρωση καὶ τὴ γενικὴ καθαριότητα τῶν μαθητριῶν, καθὼς καὶ τὸ ζῆλο μὲ τὸν ὅποιο ἐργάστηκε γιὰ τὸν «ἐκπολιτισμὸ» γενικότερα. Ἡ Βαρουξάκη ἱδρυσε τὸν Σύλλογον πρὸς Προστασίαν τῆς Ὑγείας τῶν Μαθητῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ἔργα τῆς εἶναι ἡ *Καλαισθητικὴ Ἀγωγή* (1915), *Αἱ Ἐθνικαὶ Παραδόσεις* (1916) καὶ τὸ αὐτοβιογραφικὸν *Μαθητικαὶ Ἀναμνήσεις* (1932). Βλ. Ἐλισάβετ Δούκα-Καραγιαννοπούλου, «Ἑλληνίδες Παιδαγωγοὶ (ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως)», *Μεγάλη Παιδαγωγικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* (ἐπὶ τῆ βίασει τοῦ *Lexicon der Pädagogik* τοῦ Herder), τ. Β', σ. 461· Στέφανος Γαλάτης, *Ἱστορία τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως μέχρι τοῦ 1936*, Ἀθῆναι 1957, τ. Γ', σ. 475, 483· Ρόζα Νικοπούλου, «Αἰκατερίνη Βαρουξάκη», *Ἑλληνίς* ΙΔ' /3 (1934), σ. 4· Τὰ ὑπὸ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας πεπραγμένα κατὰ τὸ ἔτος 1900-1901, ἐν Ἀθῆναις 1902, σ. 48.

1. Αἰκ. Βαρουξάκη, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ὀ.π., σ. 1-28.

2. *Στὸ ἴδιο*, σ. 29-68.

3. *Στὸ ἴδιο*, σ. 69-98.

καταστρεπτικές συνέπειες που μπορεί να έχει η παραμέληση τῆς ὑγιεινῆς. Γιὰ παράδειγμα, στὸ κεφάλαιο «Θέσις, ἐκλογή καὶ ὑγιεινὴ τῆς κατοικίας — Προφυλακτικὰ ἀπὸ τῆς ὑγρασίας μέτρα», διαβάζουμε: «Τὰ πρόσωπα τῶν κατοίκων τοιούτων [ἀθυγιεινῶν] κατοικιῶν εἶναι χλομά, τὰ παιδιά καχεκτικά, ἡ ἀναιμία δὲ ἡ φθίσις καὶ αἱ λοιπαὶ ἐνδημικαὶ ἀσθένειαι εὐρίσκουν κατάλληλον ἔδαφος πρὸς ἀνάπτυξιν»¹. Στὸ κεφάλαιο «Εἶδη τροφῶν, θρεπτικὴ ἀξία αὐτῶν, Διαιτητικὴ»: «Ἐνεκα δὲ τῆς εὐκολίας, μεθ' ἧς χωνεύονται [τὰ ὀστρεΐδια] καὶ ὑπὸ τοῦ ἀσθενεστέρου στομάχου, [...] πρέπει νὰ δίδονται καὶ εἰς τοὺς ἐξ ἀσθενείας ἀναλαμβάνοντας ὡς ὀρεκτικόν»². Τέλος στὸ κεφάλαιο «Ἡ ὑγιεινὴ τοῦ σώματος γενικῶς καὶ εἰδικῶς τῶν ἀναπνευστικῶν καὶ πεπτικῶν ὀργάνων»: «Καὶ διὰ τοῦ φιλήματος γίνεται ἡ μετάδοσις νοσημάτων, διὰ τοῦτο πρέπει ρητῶς ν' ἀποφεύγονται εἰς τὰ παιδιά τὰ φιλήματα καὶ μάλιστα παρ' ἀγνώστων»³.

Ἡ ἔννοια τῆς ὑγείας βέβαια εἶναι πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῆς σωματικῆς ἀσθενείας. Ἡ Βαρουζάκη ὑπάγει στὴν ὑγεία ὄχι μόνο τὴ σωματικὴ εὐρωστία καὶ τὰ σημάδια της, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ὀρατὰ στοὺς ἄλλους, ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἔφεση στὴν ὑγιεινὴ προπάντων τὴν αὐτοπειθαρχία ποὺ πρέπει νὰ ἀσκεῖ ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ σωματικὴ εὐρωστία. Ἡ ὑγεία ἀφορᾷ θέματα κοινωνικῆς, ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς τάξης. Ἡ ὑγιεινὴ τοῦ σώματος δὲν προλαβαίνει ἀπλῶς τὴν ἀρρώστια ἀπομακρύνοντας τὴ βρωμιὰ· ἀναδεικνύει τὸν ἴδιο τὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν πειθαρχία του στὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς: «Ὅπως, ὅταν παρατηρῶμεν οἰκίαν, κατανοοῦμεν τί εἶδους ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἰδιοκτῆτης καὶ ἡ οἰκοδέσποινα, τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μετὰ τὸ σῶμα μας, ὅπερ εἶναι ἡ κατοικία τοῦ ἀτόμου μας. Τὸ σῶμα εἶναι ὁ καθρέπτης τοῦ ἐγῶ μας. Ἄς περιποιώμεθα λοιπὸν τὸ σῶμα, ἵνα αὐξήσωμεν τὴν ἀξίαν τοῦ ἐγῶ καὶ

1. Στὸ ἴδιο, σ. 75.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 36.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 6.

καταστήσωμεν αὐτὸ ἰκανώτερον καὶ τελειότερον, ὕπως ἐκτελέσῃ τὸν προορισμὸν του»¹.

Ἐναντίον αὐτῆς ἡ ὑγιεινὴ τῆς τροφῆς προϋποθέτει καὶ διασφαλίζει ἔμμεσα μιὰ ἠθικὴ στάση ἀπέναντι στὴν κατάχρηση: «Νὰ ἀποφεύγωμεν τὴν πολυφαγίαν καὶ τὴν λαιμαργίαν, αἷτινες οὐ μόνον σωματικῶς βλάπτουσι, ἐπιφέρουσαι διαφόρους ἀσθενείας, ἀλλὰ καὶ διανοητικῶς καὶ ἠθικῶς, ἀμβλύνουσαι τὴν διάνοιαν καὶ διαφθείρουσαι τὰ ἦθη»².

Καὶ ἡ ὑγιεινὴ τῆς κατοικίας ἀπαιτεῖ ἓνα περιβάλλον ποῦ φαντάζει εἰδυλλιακό: «Ἡ οἰκία καὶ τὸ ἐγὼ μας, τὸ μέρος ἔνθα ἡ παιδικὴ ἡλικία δύναται νὰ ἀναπτυχθῇ ἐντὸς καλλιτεχνικοῦ καὶ ὠραίου περιβάλλοντος. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ προσπαθῇ τις ὅσον δύναται νὰ κατοικῇ εἰς προάστια ἢ εἰς ἐξοχάς, ἔνθα ὁ καθαρὸς ἀήρ, ὁ ἥλιος, αἱ τῆς ὠραίας φύσεως εἰκόνες θὰ ἐξωραΐζουσι τὴν ὑγιεινὴν καὶ ἀναπαυτικὴν κατοικίαν»³.

Οἱ ἐπιταγές τῆς ὑγιεινῆς διαφοροποιοῦν αὐτοὺς ποῦ τὶς ἀσπάζονται καὶ τὶς διαδίδουν ἀπὸ ἐκείνους ποῦ ἔχουν τὴ φτώχεια, τὴν ἄγνοια ἢ τὶς κακὲς συνήθειες ἀποτυπωμένες στὸ παρουσιαστικό, τοὺς τρόπους ἢ τὸ σπιτικό τους. Ἡ ἀρρώστια εἶναι μόνον μιὰ ἐνδεχόμενη συνέπεια τῆς μὴ ὑπακοῆς στὶς ἐπιταγές αὐτές.

Ἄλλες ὀδυνηρὲς συνέπειες εἶναι τὸ κουτσομπολιό, ἡ περιφρόνηση ἢ ἡ κοροϊδία. Ἐτσι δὲν εἶναι καθόλου παράδοξο ὅτι ἡ Βαρουξάκη ὑπάγει τὰ κεφάλαια «Παράθεσις τροφῶν — Στρωῶσις τραπέζης»⁴ καὶ «Κανόνες συμπεριφορᾶς κατὰ τὴν ὥραν τοῦ φαγητοῦ»⁵ στὴν «Ἐπιταγὴ τῆς Τροφῆς» ἢ ὅτι περιλαμβάνει ὁδηγίες γιὰ τὴν καλαισθητὴ ἐπιλογὴ καὶ τοποθέτηση τοῦ εἰκονοστασίου στὴν «Ἐπιταγὴ τῆς κατοικίας»⁶.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 14.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 31.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 71.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 58-63.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 64-68.

6. Στὸ ἴδιο, σ. 97-98.

Ἡ οἰκοδέσποινα μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ τηρεῖ τις ἀρχές τῆς ὑγιεινῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ὑλικά μέσα πού διαθέτει καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ στάθμη τῆς οἰκογένειάς της. Ἔτσι ἂν τὸ σπίτι της διαθέτει μόνο ἓνα δωμάτιο, θὰ πρέπει νὰ προσπαθήσει νὰ τὸ ἐξωραΐσει, ὑποδιαιρώντας το μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ διαχωρίζονται μεταξὺ τους οἱ δραστηριότητες τῶν ἐνοίκων, ὅπως θὰ συνέβαινε σὲ ἓνα «κανονικὸ» σπίτι: «Εἰς τὸ βάθος πρέπει νὰ ὑπάρχει ὁ κοιτῶν χωρίζομεν αὐτὸν διὰ παραπετάσματος, τὸ ἐν τέταρτον τοῦ δωματίου μεταχειριζόμεθα διὰ μαγειρεῖον χωρισμένον καὶ τοῦτο διὰ παραπετάσματος, διότι ξένος ὀφθαλμὸς δὲν πρέπει νὰ βλέπῃ τὸ ἔνδον τοῦ οἴκου, ἀνεξαρτήτως ἂν εἶναι πτωχὸς ἢ πλούσιος. Ἡ εἴσοδος θὰ χρησιμεύῃ καὶ ὡς αἴθουσα. Τὰ πάντα δὲ πρέπει νὰ διατηρῶνται μετὰ τάξεως καὶ καθαριότητος, ὥστε νὰ μὴ καθίσταται σχεδὸν αἰσθητὸν τὸ στενὸν τοῦ χώρου. Ἴνα ὅμως τοῦτο κατορθωθῇ, ἀπαιτεῖται ὑπομονὴ μεγάλη, ἀκούραστος φιλοπονία καὶ ἄπειρος ἀγάπη πρὸς τὴν τάξιν»¹.

Ἄλλωστε τὸ ἰδεῶδες τῆς πολυτέλειαις εἶναι παρωχημένο: «Ὀλίγα καὶ ἀπλᾶ ἐπιπλα, καλλιτεχνικῆς ἀξίας εἰκόνες, φυτὰ πολλὰ καὶ ἄνθη ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς οἰκίας, ἄπειρος καθαριότης καὶ τάξις πανταχοῦ, πτηνὰ ὀδρικά ἐνιαχοῦ εἶναι τὸ ἰδεῶδες τῆς σημερινῆς κατοικίας τῶν μορφωμένων ἀνθρώπων, τῶν καλαισθητικῶς ἀνατρεφόμενων ἀστῶν»².

Ἡ κυριότερη ἀρχὴ τῆς ὑγιεινῆς εἶναι ἡ καθαριότητα. Ἡ διείσδυσὴ τῆς στᾶ πῶ ἀπόκρυφα μέρη τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἀδιάσειστο κριτήριον τῆς προσπάθειαις τῶν ἐνοίκων ὄχι μόνο νὰ φαίνονται, ἀλλὰ νὰ εἶναι «ὑγιεῖς»: «Ἡ καθαριότης καὶ ἡ εὐπρέπεια τοῦ ἀποχωρητηρίου εἶναι μέτρον πολιτισμοῦ τῶν οἰκούντων ἐν τινὶ οἰκίᾳ»³.

Οἱ ἐννοιεῖς τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς καθαριότητος κυριαρχοῦν ἐπίσης στὸ Δ' καὶ Ε' μέρος τῆς *Οἰκιακῆς Οἰκονομίας*, πού ἀφοροῦν ἀντί-

1. Στὸ ἴδιον, σ. 76-77.

2. Στὸ ἴδιον, σ. 71.

3. Στὸ ἴδιον, σ. 80.

στοιχα τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀπολύμανση τῶν δωματίων¹ καὶ τὴν ἐπιλογή, τὴ φροντίδα καὶ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν ρούχων².

Τὸ ἐπόμενο μέρος, «Οἰκιακὴ Νοσοκομικὴ»³, περιλαμβάνει ὁδηγίες γιὰ τὴν περιποίηση τῶν ἀρρώστων, τὴν προφύλαξη ἀπὸ μεταδοτικὰς ἀρρώστιες καὶ ἐπιδημίες, τὴν παροχὴ πρώτων βοηθειῶν καὶ τὴν κατάρτιση πρόχειρου οἰκιακοῦ φαρμακείου. Ἐνῶ ἡ Βαρουξάκη δὲν ἀναφέρεται στοὺς λόγους ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν ἀνάθεση τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας στὶς γυναῖκες, θεωρεῖ ὅτι ἡ φροντίδα τῶν ἀρρώστων ἀπαιτεῖ τὰ προσόντα ποὺ διαθέτει («ἐμφύτως») τὸ γυναικεῖο φύλο. Ἡ ἀσθένεια, «ἄκανθα [...] περιπεπλεγμέν[η] εἰς τὰ ἄνθη τῆς ζωῆς», δὲν θεραπεύεται μόνο μὲ φάρμακα καὶ ἰατρικὰς συμβουλές. Χρειάζεται ὅπωςδήποτε τὴ φροντίδα μιᾶς γυναίκας: «Τὸ οἰκογενειακὸν φίλτρον καὶ ἡ πρὸς τοὺς πάσχοντας εὐαισθησία καὶ συμπάθεια, ἔτι δὲ ἡ ὑπομονή, ἡ ἀβρότης τῶν τρόπων, ἡ ἀπαλότης τῆς χειρός, ἡ ὀξυδέρκεια καὶ ἡ γλυκύτης, εἶναι ἀρετὰι γυναικεῖαι, αἱ ὁποῖαι καθιστῶσι τὴν γυναῖκα ἀρίστην νοσοκόμον καὶ παρήγορον ἄγγελον τῶν πασχόντων»⁴.

Τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου τιτλοφορεῖται «Διεύθυνσις τοῦ οἴκου»⁵ καὶ πραγματεύεται τὰ καθήκοντα τῆς οἰκοδέσποινας ὡς διαχειρίστριας τῆς προσωπικῆς ἐργασίας, τοῦ χρόνου καὶ τῶν μέσων ποὺ αὐτὴ ἀπαιτεῖ, τὴ ρύθμιση τῶν οἰκογενειακῶν δαπανῶν, τὴν ἐκπαίδευση τῆς γυναίκας στὰ τοῦ οἴκου καὶ τὴ δράση της «ἐν τῇ ἐθνικῇ παραγωγῇ». Ἡ καλὴ διεύθυνση τοῦ οἴκου ἀπαιτεῖ δύναμη μνήμης, φειδῶ —«λελογισμένην οἰκονομίαν, τὴν ἀποφυγὴν πάσης περιττῆς ἢ ὑπερβολικῆς δαπάνης»—, τάξη καὶ πρόνοια. Περιλαμβάνει ἐπίσης τὴν ἠθικὴ μόρφωση τῶν ὑπηρετῶν, ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά⁶. Στὰ οἰκονομικὰ καθήκοντα τῆς

1. Στὸ ἴδιο, «Οἰκιακὰ ἐργασία», σ. 99-112.

2. Στὸ ἴδιο, «Ἡ ἐνδυμασία», σ. 113-135.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 136-164.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 136.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 165-196.

6. Στὸ ἴδιο, σ. 165-175.

γυναίκας αναφέρονται τὰ κεφάλαια «Οἰκιακὴ λογιστικὴ»¹ καὶ «Οἰκιακὴ Οἰκονομία. Ἀποταμίευσις»². Τὸ δεύτερο ὀρίζει τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία ὡς «ἐπιστήμη ἥτις διαλαμβάνει τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς κανόνας, δι' ὧν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ εὐημερία τοῦ οἴκου»³, ἐπισημαίνει τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς καταβολές τῆς καὶ προάγει τὶς ἀρχές τῆς λελογισμένης δαπάνης, τῆς εὐποιίας καὶ τῆς ἀποταμίευσης.

Ἡ ἀπόδοση τῆς οἰκοδέσποινας ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τῆς διαπαιδαγώγησής τῆς. Καθῆκον τῆς μητέρας εἶναι νὰ φροντίσει γιὰ τὴ σωματικὴ ὑγεία, τὴ διανοητικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἠθικὴ μόρφωση τῆς κόρης τῆς, νὰ τῆς μάθει ἀποτελεσματικὰς μεθόδους ἐργασίας καὶ νὰ τὴν ἀσκήσει στὶς οἰκιακὰς ἀρετὰς καὶ γνώσεις. Οἱ τελευταῖες ἀποτελοῦν κεφάλαιο γιὰ κάθε γυναῖκα: «Αἱ πρακτικαὶ [...] γνώσεις εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποκτῶνται οὐ μόνον ὑπὸ τῶν πτωχῶν νεανίδων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν εὐπόρων καὶ πλουσίων ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ἡ τύχη εἶναι ἄστατος, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι χρησιμεύουσιν εἰς οἰανδήποτε κοινωνικὴν θέσιν καὶ ἂν ἀνήκει τις πρὸς τὴν πραγματικὴν εὐδαιμονίαν τῆς οἰκογενείας»⁴.

Γιὰ χάρη τῆς εὐδαιμονίας τῆς οἰκογένειας ἡ οἰκοδέσποινα καὶ τὰ παιδιὰ τῆς μποροῦν στὴν ἀνάγκη νὰ ἀναλάβουν καὶ ἐργασία ἐπ' ἀμοιβῆ. Κύριος σκοπὸς τῆς ζωῆς τῆς γυναίκας πάντως εἶναι τὸ σπιτί, καὶ ἡ ζωὴ τῆς πρέπει νὰ προσαρμόζεται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἀποστολῆς τῆς ἐκεῖ:

«Τὸ ἰδεῶδες τῆς γυναικὸς εἶναι νὰ καταστῇ σύζυγος ἀφωσιωμένη. μήτηρ φιλόστοργος, κόρη τρυφερῶς ἀγαπῶσα τὴν οἰκογένειάν τῆς. Τὸ πρόγραμμα τοῦ βίου αὐτῆς πρέπει νὰ εἶναι θέλησις ἰσχυρά, αὐταπάρνησις καὶ καρτερία εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος»⁵.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 175-183.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 184-187.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 184.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 189.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 190.

«Ὁ οἶκος καὶ ἡ οἰκογένεια εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ βίου τῆς γυναίκος· πρέπει δὲ νὰ καθιστᾷ τοῦτον διὰ τῆς ἀγάπης, τοῦ θάρρους, τῆς φαιδρότητος καὶ τῶν τρυφερῶν μεριμνῶν της πρὸς πάντας τοὺς οἰκείους ἐνδιαίτημα εὐτυχίας»¹.

Ἡ οἰκοδέσποινα ὅμως ἔχει καὶ καθήκοντα ἀπέναντι στοῦ κοινωνικοῦ σύνολο: «Ἡ τελεία Ἑλληνὶς καθήκον ἔχει νὰ συντελέσῃ καὶ εἰς τὴν οἰκονομικὴν εὐεξίαν τῆς Χώρας, εἰς τὴν αὐξήσιν τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου τῆς Πατρίδος της, μορφώνουσα ἀκαταπαύστως ἑαυτὴν καὶ παρέχουσα διὰ τῆς προσωπικῆς ἐργασίας της, διὰ τῆς καταπολεμήσεως τῆς πολυτελείας, διὰ τῆς ἀγάπης πρὸς πᾶσαν ἐλληνικὴν παραγωγὴν, ἐν τῷ κύκλῳ τῆς ἐνεργείας της, τὰ μέσα πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους»².

Τὰ καθήκοντα τῆς γυναίκας ἀπαιτοῦν μόρφωση καὶ κυρίως «πρακτικὰς καὶ ὠφελίμους γνώσεις, τὴν μελέτην τῆς παιδοκομίας καὶ τῆς ὑγιεινῆς». Ἀπὸ τῆ μορφωμένη καὶ ἐνάρετη μητέρα καὶ νοικοκυρά, τῆ «σύντροφο καὶ βοηθὸ τοῦ ἀνδρός», ἐξαρτᾶται ἡ πρόοδος τῆς οἰκογένειας. Καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἡ πρόοδος τοῦ Ἔθνους: «Ἡ καλὴ, ἠθικὴ καὶ ἐργατικὴ οἰκογένεια, ἡ ὠπλισμένη διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, ἥτις ἐν καιρῷ δυστυχιῶν ἐντείνει τὰς δυνάμεις πρὸς ἐργασίαν, πειθαρχεῖ πάντοτε εἰς τοὺς Νόμους καὶ γνωρίζει πρὸ πάντων ποῖα καθήκοντα ἔχει καὶ τίνα δικαιώματα περιμένει. Πειθαρχοῦσα καὶ ἐργαζομένη θὰ ἐπουλώσῃ τὰς ἐθνικὰς πληγὰς καὶ θὰ φέρῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸ ὕψος, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπὸ αἰῶνων ἴστατο»³.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τῆς Εἰρήνης Π. Πράτσια, *Στοιχεῖα Οἰκοκυριακῆς, Μέρος Α' Οἰκιακαὶ ἐργασίαι*, εἶναι τὸ πόρισμα τῆς τετραετοῦς διδασκαλίας [της] εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας καὶ τὸ Διδασκαλεῖον τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων, ὅπου μέγας ἀριθμὸς μαθητριῶν ἠκολούθησε τὰ μαθήματα

1. *Στὸ ἴδιο*, σ. 191.

2. *Στὸ ἴδιο*, σ. 192.

3. *Στὸ ἴδιο*, σ. 196.

εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς Οἰκοκυρικῆς ἢ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας»¹.

Στὸ ἐρώτημα τί εἶναι οἰκιακὴ οἰκονομία, ἡ Πράτσεια ἀπαντᾷ μετὰ τὸν ὀρισμὸ «ὅστις ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Διεθνοῦς Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου (Congrès International de l'Enseignement primaire) τοῦ 1907. «Οἰκιακὴ Οἰκονομία περιλαμβάνει ὅλας ἐκεῖνας τὰς γνώσεις θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς, αἵτινες εἶναι ἀπαραίτητοι εἰς μίαν οἰκοδέσποιαν διὰ νὰ διευθύνῃ τὸ σπῆτί της. Συνίστανται δὲ αὗται εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ διατήρησιν τῶν τροφίμων· εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς τροφῆς· τὴν τέχνην τοῦ διευθετεῖν τὴν τράπεζαν. τὴν κοπτικὴν, τὴν ῥαπτικὴν, τὸ πλύσιμον καὶ σιδέρωμα τῶν ἐνδυμάτων· τὴν διατήρησιν τῶν φορεμάτων καὶ ἐπίπλων· τὴν ὑγιεινὴν τῆς οἰκίας, τὴν ὑγιεινὴν τῶν παιδιῶν, τὴν περίθαλψιν τῶν ἀσθενῶν καὶ βρεφῶν».

Καὶ ἡ Πράτσεια συνεχίζει: «Αἱ οἰκιακαὶ Ἔργασίαι, ὅσον καὶ ἂν φαίνωνται ἀπλαῖ καὶ τετριμμένα, γίνονται ὅμως δύσκολοι καὶ πολυσύνθετοι ἐὰν δὲν ἐκτελῶνται μετὰ σύστημα καὶ τάξιν. Τότε δὲ μόνον θὰ κατορθώσῃ μία οἰκοδέσποινα ν' ἀποκτήσῃ σύστημα καὶ τάξιν εἰς τὴν ἐργασίαν της, ὅταν μάθῃ διατί γίνεται ἐκάστη ἐργασία, πῶς γίνεται, ποῖα σκεύη καὶ ὑλικά τῆς χρειάζονται δι' αὐτὴν καὶ πρωτίστως πόσῃν ὥρᾳν πρέπει νὰ θυσιάσῃ δι' ἐκάστην»².

Ὁ πρόλογος εἶναι τὸ μόνον μέρος τοῦ βιβλίου ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἔννοια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ τῆ σκοπιμότητά της διδασ-

1. Εἰρήνης Π. Πράτσεια, Διπλωματούχου τῆς ἐν Βερολίῳ Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς Pestalozzi-Frübelhaus, Καθηγητρίδος τῶν οἰκοκυρικῶν μαθημάτων τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου θηλέων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, *Στοιχεῖα Οἰκοκυρικῆς. Μέρος Α' Οἰκιακαὶ Ἔργασίαι, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητριῶν τῶν ἀστικῶν σχολείων καὶ διδασκαλείων, συμφώνως πρὸς τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἐπιτομίου τῆς Παιδείας*, ἐν Ἀθήναις 1915, σ. 3. Στὸ ἄρθρο τῆς «Οἰκιακὴ Οἰκονομία», στῆ *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, ἡ Εἰρ. Κ. Γουλιμῆ ἀναφέρει ὅτι ἡ Πράτσεια ἐξέδωσε τὰ βιβλία *Στοιχεῖα Οἰκοκυρικῆς καὶ Οἰκιακαὶ Ἔργασίαι* (βλ. ἐδῶ σημ. 1, σ. 229). Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιον βιβλίον.

2. Εἰρ. Π. Πράτσεια, ὁ.π., σ. 3-4.

σκαλίας της. Τὸ κύριο σῶμα του πραγματεύεται τὸν οἶκο καὶ τὴν οἰκοσκευὴ καὶ ἰδίως τὴν καθαριότητά τους. Οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων εἶναι ἐνδεικτικοί: «Περὶ ἀερισμοῦ», «Καθαρισμὸς παραθύρων», «Καθαρισμὸς λαμπῶν», «Περὶ θερμάνσεως καὶ καθαρισμοῦ τῆς θερμάστρας», «Καθαρισμὸς κοιτῶνος», «Καθαρισμὸς αἰθούσης», «Ἡ γενικὴ καθαριότης τοῦ δωματίου», «Λουτῆρες, ἀποχωρητήρια καὶ καθαρισμὸς αὐτῶν», «Καθαρισμὸς πατωμάτων», «Καθαρισμὸς ταπήτων», «Στίλβωσις ἐπίπλων», «Πῶς καθαρίζονται καθρέπται, ἀνθοδοχεῖα καὶ διάφορα ἀντικείμενα πολυτελείας», «Καθαρισμὸς ξυλίνων σκευῶν τοῦ μαγειρείου», «Καθαρισμὸς ἀργυρῶν σκευῶν καὶ κοσμημάτων», «Καθαρισμὸς σιδηρῶν σκευῶν», «Καθαρισμὸς χαλκίνων σκευῶν», «Καθαρισμὸς βουρτσῶν, πινέλων, κτενίων, σπόγγων, κλπ.», «Περὶ καθαρισμοῦ κηλίδων», «Καθαρισμὸς μαλλίνων εἰδῶν», «Πλύσιμον δαντελλῶν καὶ ἄλλων εἰδῶν», «Πῶς διατηροῦμεν μάλλινα εἶδη καὶ γούνας», «Καθαρισμὸς χειροκτίων καὶ δερματίνων εἰδῶν», «Πλύσις — στέγνωμα — κολλάρισμα — σιδέρωμα», «Τὰ ἄνθη καὶ τὰ φυτὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ», «Καταστρεπτικὰ ζῶα, παράσιτα ἔντομα, καὶ καταδίωξις αὐτῶν».

Τὸ κάθε κεφάλαιο ἀρχίζει μὲ τὴν περιγραφή τῶν ἀντικειμένων ποὺ πραγματεύεται καὶ συχνὰ περιλαμβάνει πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο κατασκευῆς καὶ τὴν ἱστορία τους. Στὸν πρόλογο ἡ Πράτσια διευκρινίζει: «[...] [Τ]ὸ θεωρητικὸν μέρος τοῦ βιβλίου, μετὰ τινων ἐνδιαφερουσῶν ἱστορικῶν σημειώσεων, εἰς τὸ ὅποῖον πραγματεύομεθα, τὴν προέλευσιν καὶ κατασκευὴν τῶν ἐν χρήσει σκευῶν καὶ ὑλικῶν, ἐτέθη πρῶτον διὰ τὴν μορφώσῃ καὶ πῶς μαθητρίαις ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως καὶ δεύτερον διὰ τὴν γνωρίζωσιν αὐταί, τί εἶναι ἕκαστον ἀντικείμενον τὸ ὅποῖον χειρίζονται ἕκατοντάκις τῆς ἡμέρας»¹.

Τὸ «Θεωρητικόν» μέρος τοῦ κάθε κεφαλαίου εἶναι ἄλλοτε σύντομο καὶ ἄλλοτε ἐκτενέστερο. Γιὰ παράδειγμα, στὸν «Καθαρισμὸ παραθύρων» ὑπάρχει μόνον μία πρόταση: «Τὸ παράθυρον ἀποτε-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 4.

λείται από τὸ περιθώριον, τὸ ἐσωτερικὸν πεζούλι, τὰ ἐσώφυλλα καὶ τὰ ἐξώφυλλα»¹. Ἐνῶ στὸ κεφάλαιο «Καθαρισμὸς σιδηρῶν σκευῶν» προηγοῦνται τρεῖς παράγραφοι γιὰ τὶς ιδιότητες καὶ χρήσεις τοῦ σιδήρου, μεσολαβοῦν οἱ ὁδηγίαι καθαρισμοῦ καὶ ἀκολουθεῖ περιγραφή τῶν τρόπων κατεργασίας τοῦ μετάλλου². Τὸ «Θεωρητικὸν» μέρος δὲν ἀναφέρεται πάντα στὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ μειονεκτήματα τῶν ἀντικειμένων. Ὅταν ὅμως αὐτὸ συμβαίνει, τὰ κυριότερα κριτήρια εἶναι συνήθως ἡ ὑγιεινὴ καὶ ἡ πρακτικότητα. Ἔτσι στὸ κεφάλαιο «Λουτῆρες, ἀποχωρητήρια καὶ καθαρισμὸς αὐτῶν» διαβάζουμε: «Οἱ λουτῆρες καὶ τὰ ἀποχωρητήρια ἀποτελοῦν σήμερον, ἀναπόσπαστα διαμερίσματα πάσης οἰκίας ἀρτίας ἀπὸ ὑγιεινῆς ἀπόψεως. Ἀμφοτέρων ὅμως ἡ ἐγκατάστασις πρέπει νὰ συμφωνῇ μὲ τοὺς ὅρους ὑγιεινῆς»³.

Καὶ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν πατωμάτων: «Τὸ συνηθέστερον παρ' ἡμῖν πάτωμα εἶναι τὸ λευκὸν πλανισμένον. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι τὰ λευκὰ ταῦτα πατώματα εἶναι τὰ ὀλιγώτερον πρακτικὰ καὶ τὰ ὀλιγώτερον ὑγιεινά, καθότι ἡ σκόνη ἢ ὁποῖα εἰσδύει εἰς τὰς σχισμὰς παραμένει συνεχῶς, εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ τὴν ἐκδιώξωμεν»⁴.

Μόνον ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν «αἰθουσα» ἢ Πράτσια ἐπεκτείνεται σὲ θέματα καλαισθησίας: «Διὰ τὸν στολισμὸν τῆς αἰθούσης μεταχειριζόμεθα πλεῖστα ὅσα κομψοτεχνήματα καὶ εἰκόνας, εἰς τὴν ἐκλογὴν δὲ τῶν μικρῶν αὐτῶν ἀντικειμένων φαίνεται ὅλη ἡ καλαισθησία τῆς οἰκοδοσοίης. Εἶναι δὲ προτιμότερον νὰ μὴ ἀγοράζῃ ὅλως διόλου ἀντικείμενα στολισμοῦ προκειμένου ταῦτα νὰ εἶναι ἀκομψὰ καὶ ἄτεχνα. Καλύτερον ν' ἀφίγη τὸ δωμάτιον κενὸν παρὰ νὰ τὸ γεμίξῃ μὲ πράγματα ἄσχημα καὶ ἀκαλαίσθητα τὰ ὁποῖα προδιαθέτουν κακῶς καὶ τοὺς ἐνοίκους καὶ τοὺς ξένους»⁵.

1. Στὸ ἴδιο, σ. 8.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 61-64.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 35.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 37.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 29.

Ἡ οἰκοδέσποινα πρέπει νὰ ἀποφεύγει τοὺς ξένους ρυθμοὺς ἐπίπλων καὶ κυρίως τὸ γαλλικόν, ποὺ εἶναι «ἀπρακτος καὶ ἀνθυγιεινὸς διὰ τὸ κλῖμα μας», γιὰ τὴν πολλὰ σκαλίσματα μαζεύουν σκόνη. Ἀντίθετα πρέπει νὰ προτιμᾷ τὸν ἐλληνικὸν καὶ τὸ «Βυζαντιανὸν» ρυθμὸν, ποὺ ἐναρμονίζονται μὲ τὴν σύγχρονην εὐρωπαϊκὴν τάσιν γιὰ ἀπλότητα καὶ πρακτικότητά: «Ἴνα καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπικρατήσῃ ἡ ἀπλότης ἰδίως δὲ ὁ ἀγνὸς Ἑλληνικὸς ρυθμὸς, πρέπει πρῶτον ἢ οἰκοκυρὰ νὰ ἐννοήσῃ τὰ πλεονεκτήματα αὐτοῦ, καί, ἅμα θελήσῃ, ὁ ὠραῖος Ἑλληνικὸς ρυθμὸς, θὰ διαδοθῇ πάλιν καὶ θ' ἀντικαταστήσῃ τοὺς ξένους ρυθμοὺς, οἵτινες ὄχι μόνον δὲν ἀρμόζουν εἰς ἡμᾶς, ὡς Ἑλληνας ἀλλὰ καὶ δὲν συμβιβάζονται καὶ μὲ τὸ κλῖμα καὶ μὲ τὰς καλλιτεχνικὰς τάσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ»¹.

Ἡ κύρια μέριμνα τῆς οἰκοδέσποινας ἢ οἰκοκυρᾶς πάντως εἶναι ἡ καθαριότητα. Γιὰ τὴν τήρησίν της ἀπαιτοῦνται πρακτικὲς γνώσεις καὶ μεθοδικότητα. Τὰ περισσότερα κεφάλαια τοῦ βιβλίου περιλαμβάνουν κατάλογο τῶν σκευῶν καὶ τῶν ὑλικῶν ποὺ χρειάζονται γιὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν διαφόρων ἀντικειμένων. Π.χ. γιὰ νὰ καθαρῖσει ἡ οἰκοδέσποινα τοὺς καθρέφτες, τὰ ἀνθοδοχεῖα καὶ διάφορα ἀντικείμενα πολυτελείας πρέπει νὰ ἐφοδιαστῆ μὲ ἓναν κουβά, ἓνα πινέλο, ἓνα σφουγγάρι ἢ βαμβάκι, μία βούρτσα, ἓνα ξεσκονόπανο καὶ ἓνα κομμάτι δέρμα ἢ μάλλινο ὑφασμα καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐπίσης λεύκωμα αὐγοῦ, λεμόνι, οἶνόπνευμα καὶ διάφορα ἄλλα ὑλικά. Τὸν κατάλογο μὲ τὰ χρειώδη ἀκολουθοῦν περιγραφὰς τῶν συγκεκριμένων ἐργασιῶν. Γιὰ παράδειγμα: «Χαλκίνους κορνίζας, τινάσομεν διὰ μαλακοῦ πινέλου καὶ κατόπιν τρίβομεν διὰ στεγνοῦ δέρματος». «Παλαιὰς ἐλαιογραφίας λερωμένας ἀπὸ τὴν πολυκαιρίαν καθαρῖζομεν μὲ πατάταν ὠμήν, τὴν ὁποίαν κόπτομεν εἰς τὸ μέσον καὶ τρίβομεν δι' αὐτῆς τὴν εἰκόνα, ἣτις ἐπανακτᾷ τὰ χρώματα της»².

Ὅπως ἐξηγεῖ ἡ Πράτσεια στὸν πρόλογο, οἱ ὁδηγίαι τῆς ἀπο-

1. Στὸ ἴδιον, σ. 33.

2. Στὸ ἴδιον, σ. 51.

βλέπουν στην άπλοποίηση τῶν ἐργασιῶν γιὰ ἓνα εὐρὺ κοινό: «Ὡς πρὸς τὰ διάφορα μέσα πρὸς καθαρισμὸν τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων οἰκιακῶν ἀντικειμένων, ἐξέλεξα τὰς πλέον ἀπλᾶς καὶ πρακτικὰς μεθόδους, ἵνα ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ διατήρησις αὐτῶν καταστῆ ὅσον τὸ δυνατόν εὐκολωτέρα, οὕτως ὥστε οὐ μόνον αἱ μαθήτριά, ἀλλὰ καὶ πᾶσα οἰκοκυρὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ περιποιητῆται τὸ σπῆτι της, νὰ εὐρίσκη πολλὰς καὶ ὠφελίμους συμβουλὰς»¹.

Ἐκ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας στὰ οἰκοκυρικὰ

Μολονότι δὲ γνωρίζουμε ἂν ὁ Ὀδηγὸς τῆς Οἰκοδεσποίνης τῆς Helma Poetz χρησιμοποιεῖται ὡς σχολικὸ ἐγχειρίδιον, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τίς πολλαπλῆς ἐπανεκδόσεις του ἀπὸ τὸ Σύλλογον πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων Βιβλίων ἔνδειξη τῆς ἀπήχθησός του στὸ ἑλληνικὸ κοινό. Τὰ βιβλία τῆς Βαρουζάκη καὶ τῆς Πράτσια βασιζονται ὅπως δὴποτε στὴ διδακτικὴ ἐμπειρία τῶν συγγραφέων καὶ πιθανότατα χρησιμοποιεῖται σὲ σχολεῖα θηλέων καὶ ἐκτὸς τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων πού ἐξετάσαμε εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν τάσεων πού ἐπικράτησαν στὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Ἡ Πράτσια ἐξετάζει τὸν οἶκον κυρίως ὡς χῶρον ἐργασίας τῆς γυναίκας καὶ θεωρεῖ τὴν καθαριότητα πρωταρχικὴ φροντίδα τῆς νοικοκυρᾶς. Γιὰ τὴν Poetz ὁ οἶκος εἶναι ἐπιπλέον ὁ καθρέφτης τῆς εὐπρέπειας τῆς οἰκογένειας, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται ἐπίσης ἀπὸ τὴ συμμόρφωση τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας σὲ ὀρισμένους κανόνες συμπεριφορᾶς. Πιὸ σύνθετη εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ οἴκου στὸ ἐγχειρίδιον τῆς Βαρουζάκη. Ὁ οἶκος εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα τὸ προπύργιον τῆς ὑγιεινῆς. Ταυτόχρονα ὅμως εἶναι οἰκονομικὴ μονάδα, τόπος ὅπου διαδραματίζονται οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις καὶ διαπαιδαγωγοῦνται τὰ παιδιά —ιδίως οἱ μελλοντικὲς μητέρες καὶ οἰκοδέσποινες— καὶ μέ-

1. Στὸ ἴδιον, σ. 4.

ρος ἑνὸς εὐρύτερου συνόλου — τῆς «Πατρίδος» ἢ τοῦ «Ἔθνους». Ἄν καὶ δευτερεύουσες ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τοῦ ἐγχειριδίου, αὐτὲς οἱ διαστάσεις τοῦ οἴκου ἐπιβάλλουν στὴν οἰκοδέσποινα ἀνάλογα καθήκοντα, πού πρέπει νὰ συνδυάσει μὲ τὴ φροντίδα γιὰ τὴν ὑγιεινὴ. Ἡ περιφρούρηση τῆς ὑγείας τῆς οἰκογένειας, τοῦ κυριότερου παράγοντα τῆς οἰκιακῆς εὐδαιμονίας, εἶναι τὸ πρωταρχικὸ μέλημά της καὶ ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τῆς ἐργασίας της.

Ἡ Poetz καὶ ἡ Πράτσιακα δὲν ἐπιχειροῦν νὰ ὑπαγάγουν τίς ἐπιμέρους προσπάθειες τῆς οἰκοδέσποινας σὲ ἓνα συνολικὸ στόχο, οὔτε ἱεραρχοῦν τοὺς παράγοντες τῆς οἰκιακῆς εὐδαιμονίας. «Ἡ εὐδαιμονία ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολλὰ καὶ μικρά», γράφει χαρακτηριστικὰ ἡ Poetz¹. Οἱ συγγραφεῖς αὐτὲς ταυτίζουν τὸ σκοπὸ τῶν διαφόρων οἰκιακῶν ἐργασιῶν μὲ τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματά τους. Ἀντίθετα ἡ Βαρουξάκη ἐξαρτᾶ τὴν οἰκιακὴ εὐδαιμονία ἀπὸ μία βασικὴ προϋπόθεση, τὴν ὑγεία. Τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ συγκροτεῖ τίς καθημερινὲς ἀσχολίες τῆς οἰκοδέσποινας σὲ μιὰ συνολικὴ ἀποστολή, προσδίδοντας παράλληλα στὴν οἰκιακὴ ἐργασία κάτι ἀπὸ τὸ κύρος μιᾶς «ἐφαρμοσμένης ἐπιστήμης».

Πάντως καὶ οἱ τρεῖς συγγραφεῖς δὲν ἀναφέρονται ρητὰ στὴν ἠθικὴ διάσταση τῶν ἀγαθῶν πού θεωροῦν ὅτι πρέπει νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐξασφαλίσει ἡ οἰκοδέσποινα, καὶ πού εἶχαν τονίσει μὲ διαφορετικούς τρόπους καὶ σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγχειριδίων οἰκιακῆς οἰκονομίας τοῦ 19ου αἰώνα. Καθὼς ἐπικεντρῶνουν τὴν προσοχή τους στὰ ὄρατὰ σημεῖα τῆς καθαριότητος, τῆς εὐπρέπειας καὶ τῆς βιολογικῆς τάξης, ἐξαρτοῦν τὴν ἐπιτυχία τῆς οἰκοδέσποινας στὸ ἔργο της περισσότερο ἀπὸ τὴν ἱκανότητά της νὰ ἐφαρμόσει ἀποτελεσματικὰ διάφορες γνώσεις καὶ τεχνικὲς καὶ πολὺ λιγότερο ἀπὸ τὴν ἱκανότητά της νὰ ἐμπνεύσει ἢ νὰ ἐπιβάλλει στὸν οἶκο ἓνα ὀρισμένο ἦθος. Ἡ συγκάλυψη τῆς ἠθικῆς διάστασης τῆς καθαριότητος, τῆς εὐπρέπειας καὶ τῆς ὑγείας δὲν ἰσοδυναμεῖ βέβαια μὲ τὴν ἀποδυνάμωσή της. Ἀντίθετα ἀπομακρῦ-

1. Η. Poetz, ὁ.π., σ. 100.

νει τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἀμφισβητηθεῖ τὸ ἦθος ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν κατάκτηση αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν κατὰ ὅποιονδῆποτε τρόπο.

Ἡ Poetz, ἡ Βαρουξάκη καὶ ἡ Πράτσια δὲ συζητοῦν ἐπίσης τὰ αἴτια ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν ἀνάθεση τῶν οἰκιακῶν στὶς γυναῖκες. Ἀντίθετα μὲ τοὺς συγγραφεῖς τῶν ἀντίστοιχων ἐγχειριδίων τοῦ περασμένου αἰῶνα, καὶ ἰδιαίτερα τὸ Ζύγουρα καὶ τὴ Λεοντιάδα ποὺ τὴν ἀπέδιδαν στὶς «φυσικὲς» ἰδιότητες τοῦ γυναικείου φύλου, θεωροῦν τὴν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τῶν γυναικῶν στὰ τοῦ οἴκου μιὰ πραγματικότητα τόσο αὐτονόητα φυσική, ποὺ δὲν ἀπαιτεῖ ἐξηγήσεις οὔτε κἀν ρητὲς ἐπικλήσεις τῆς φύσης.

Τὰ ἐγχειρίδιά τους εἶναι ἐπίσης φειδωλὰ στὶς ἀναφορὲς στὸν ἐκτὸς τοῦ οἴκου κόσμον καὶ στὴ δραστηριότητα τῶν ἀνδρῶν ἐκεῖ. Παράλληλα, μὲ ἐξαιρέση τὸ σύντομο κεφάλαιο τῆς Βαρουξάκη «Δραῖσις τῆς γυναικὸς ἐν τῇ ἐθνικῇ παραγωγῇ», δὲν ἀναφέρονται στὴ σχέση τοῦ οἴκου μὲ τὴν κοινωνία καὶ τὴ συμβολὴ τῆς οἰκοδόσποινας στὴν εὐημερία τοῦ συνόλου, οὔτε στὴ δυνατότητά της νὰ ἀσκήσει ἡ ἴδια ἓνα ἐπάγγελμα. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἔργου της, ἡ διαφορὰ τοῦ ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἀνδρῶν παρουσιάζεται τόσο προφανῆ καὶ σαφῆ ὅσο προφανῆ καὶ σαφῆ ἐμφανίζονται τὰ ὄρια τοῦ κόσμου ποὺ ἀφορᾷ τὶς γυναῖκες.

Ἡ γυναίκα ποὺ περιγράφουν τὰ νεότερα ἐγχειρίδια ἔχει μοναδικὴ καὶ ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τὸ νοικοκυριό. Μολονότι ἡ Poetz καὶ ἡ Βαρουξάκη ἀναφέρονται στὴν παρουσία ὑπηρετῶν σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἔχουν ὑπόψη τους—ὅπως καὶ ἡ Πράτσια—μιὰ νοικοκυρὰ ποὺ κάνει μόνη της ὅλες τὶς δουλειές. Τὰ ἀγαθὰ ποὺ διαχειρίζεται ἄμεσα περιορίζονται στὸν προσωπικὸ της χρόνο καὶ κόπο καὶ στὰ σύνεργα ποὺ μεταχειρίζεται, ἐφόσον τὰ θέματα τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας δὲν ἀποτελοῦν πρωταρχικὸ της μέλημα, ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ ρύθμιση τῶν καθημερινῶν δαπανῶν συμπεριλαμβάνεται στὶς ἀρμοδιότητές της.

Οἱ συνέπειες τῆς ἀποτυχίας τῆς γυναικὸς στὰ οἰκιακὰ της ἔργα βαραίνουν πάντοτε ὀλόκληρη τὴν οἰκογένεια. Τὰ ἐγχειρίδια τοῦ 19ου αἰῶνα δίνουν μεγάλη σημασία στὴν οἰκονομικὴ διολίσθηση

στην όποία μπορεί να παρασύρει την οικογένεια μιὰ κακή οικοδέσποινα. Ἡ Roetz καὶ ἡ Πράτσεικα ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι μιὰ γυναίκα πού ἀδιαφορεῖ γιὰ τὰ καθήκοντά της ἢ πού ἀποτυχαίνει σὲ αὐτὰ θέτει σὲ κίνδυνο τὴν τάξη καὶ τὴν εὐπρέπεια τοῦ σπιτιοῦ της. Γιὰ τὴ Βαρουζάκη τὸ τίμημα πού συνεπάγεται ἡ παρέκκλιση τῆς οικοδέσποινας ἀπὸ τὸν «σκοπὸν τοῦ βίου τῆς γυναικὸς» εἶναι ἰδιαίτερα βαρὺ. Τονίζοντας τὸ καθῆκον τῆς γυναίκας νὰ προλαβαίνει καὶ νὰ καταπολεμᾷ τὴν ἀσθένεια, ἡ συγγραφέας ἔμμεσα προειδοποιεῖ τὴν ἀναγνώστρια ὅτι θὰ διακινδυνεύσει ὄχι μόνον τὴ δική της ὑγεία, ἀλλὰ καὶ τῶν παιδιῶν καὶ τοῦ συζύγου της ἀν ἀφεθεῖ σὲ ἀσχολίες ἄλλες ἀπὸ τὴ φροντίδα τοῦ οἴκου καὶ τῆς οἰκογένειας.

Μιὰ σύγκριση τῶν νεότερων ἐγχειριδίων μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ περασμένου αἰῶνα δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ πρῶτα διαφοροποιοῦνται ριζικὰ ἀπὸ τὰ δεύτερα. Τόσο στὸ 19ο αἰῶνα ὅσο καὶ στὸν 20ό, οἱ γραπτὲς ἐκδοχὲς τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας διαφοροποιοῦνται μεταξὺ τους ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἱεραρχοῦν τίς προτεραιότητες τῆς διδασκαλίας. Ἔτσι τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ νεότερα ἐγχειρίδια ἐπικαλύπτεται σὲ διαφορετικὰ σημεῖα καὶ σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ μὲ τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ 19ου αἰῶνα. Πάντως, ἐνῶ εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ διαδοχικὲς ἐκδόσεις τῶν διαφόρων ἐγχειριδίων δὲ στοιχειοθετοῦν μιὰ εὐθύγραμμη ἐξέλιξη, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι στὸν 20ό αἰῶνα δίνεται μεγαλύτερη ἔμφαση στὴν τεχνικὴ τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας. Παράλληλα τὸ πεδίο τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας συρρικνώνεται, καθὼς ἐξοβελίζονται τὰ ἐπίμαχα θέματα πού εἶχαν ἐντάξει σὲ αὐτὸ ὁ Ζύγουρας καὶ ἡ Λεοντιάς καὶ πού εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τοὺς προβληματισμοὺς τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ γυναικεῖο ζήτημα.

Εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον ὅτι καμία ἀπὸ τίς συγγραφεῖς τῶν νεότερων ἐγχειριδίων δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔννοια τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας αὐτὴ καθαυτῇ. Ἡ Roetz μάλιστα δὲν ἀναφέρει πουθενὰ τὸν ὄρο, ἐνῶ ἡ Πράτσεικα τιτλοφορεῖ τὸ βιβλίον της *Στοιχεῖα Οἰκοκυρικῆς*. Ἡ ἐπιλογή της ἴσως δὲν εἶναι τυχαία. Ἀπὸ τὸ 19ο αἰῶνα «οἰκοκυρικὴ» ὀνομαζόταν κυρίως ἡ ἐξειδικευμένη ἢ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση, πού περιλάμβανε τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, ἐπικεν-

τρωνόταν όμως σέ «πρακτικά» μαθήματα, όπως ή κοπτική και ραπτική, ή μαγειρική, ή πλυντική κτλ. 'Ο χαρακτηρισμός «οικοκυρική» παραπέμπει περισσότερο στή χειρωνακτική πλευρά τοῦ ἔργου τῆς γυναίκας στόν οἶκο, ἐνώ, τουλάχιστον σύμφωνα μέ τὰ ἐγχειρίδια τοῦ 19ου αἰώνα, ή διδασκαλία τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἀφοροῦσε ἐπίσης, λίγο ἤ πολύ, τὰ διοικητικά της καθήκοντα¹.

'Η ἔμφαση στή διοικητική διάσταση τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδέσποινας δέν ἀποκλείει τίς πρακτικές γνώσεις τοῦ νοικοκυριοῦ, οὔτε μαρτυρεῖ ἀμφισβήτηση τῆς χρησιμότητάς τους. Μὲ ἐξάιρεση τὸ Ζύγουρα, οἱ συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰώνα, παράλληλα μέ τίς γυναικεῖες ἀρετές καί τίς γενικές ἀρχές τῆς διεύθυνσης τοῦ οἴκου, ὑπάγουν στήν οἰκιακὴ οἰκονομία καί αὐτὲς τίς γνώσεις. 'Η *Πραγματεία* καί ἡ *Ἀγλατά* Πρεβεζιώτου μάλιστα δίνουν ἰδιαίτερο βάρος σέ αὐτόν τὸν τομέα. 'Αλλά καί ὁ Ζύγουρας, πού ἀποκλείει τίς πρακτικές ὁδηγίες καί τίς συνταγές ἀπὸ τὴν «ἐπιστήμη τῆς οἰκονομίας», θεωρεῖ δεδομένη τὴν ἐξοικείωση τῶν γυναικῶν μέ τίς λεπτομέρειες κάθε «χρήσιμης» οἰκιακῆς ἐργασίας. Τὸ πρότυπο τῆς καλῆς οἰκοδέσποινας ἐμπεριέχει πάντοτε τὸ πρότυπο τῆς καλὰ καταρτισμένης καί ἐργατικῆς νοικοκυρᾶς. 'Ακόμα καί ὅταν ὑποβαθμίζεται ἢ ἀποσιωπᾶται, ή τεχνικὴ ὕψη τῶν καθηκόντων τῆς οἰκοδέσποινας εἶναι παρούσα. 'Επιπλέον ἡ ἔμφαση τόσο σέ αὐτὴν ὅσο καί στή διοι-

1. 'Ίσως δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ ἀπόφοιτες τῆς Χαροκοπείου πού ἐργάζονται σήμερα ἢ πού εἶχαν παλαιότερα ἐργαστεῖ στή μέση ἐκπαίδευση θεωροῦν ὅτι ὁ τίτλος «οἰκοκυρική» μειώνει τὸ μάθημα καί τὴν εἰδικότητά τους, γιατί παραπέμπει στή διδασκαλία τῶν ἐπιμέρους πρακτικῶν ἐργασιῶν τοῦ οἴκου: «Σημαίνει κουμπότρυπες», ὅπως μᾶς εἶπε χαρακτηριστικά μία καθηγήτρια. 'Αντίθετα προτιμοῦν τὸν ὄρο «οἰκιακὴ οἰκονομία», γιατί θεωροῦν ὅτι φέρει τὸ κύρος τῆς «ἐπιστημονικῆς» προσέγγισης, πού πιστεύουν ὅτι ἐπιδέχεται καί ἀπαιτεῖ ή διοίκηση τοῦ οἴκου, χωρὶς νὰ ἀποκλείει τὴν τεχνικὴ τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς διδασκαλίας. 'Ενδεικτικὸ ἐξάλλου τῆς προτίμησης γιὰ τὸν ὄρο αὐτὸ καί τῆς σημασίας του εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ή μετατροπὴ τῆς Χαροκοπείου ἀπὸ 'Ανωτέρα σέ 'Ανωτάτη Σχολὴ τὸ 1954 (Νόμος 1785 τῆς 19/25 'Απριλίου 1954) συνέπεσε μέ τὴ μετωνομασία της ἀπὸ Οἰκοκυρική Σχολὴ σέ Σχολὴ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας.

κητική και τὴν ἠθικὴ ὄψη τοῦ ἔργου τῆς ὑπαγορεύονται, φανερὰ ἢ συγκαλυμμένα, ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρχή — τὴν ἀναγωγὴ τῆς ἀνάθεσης τῆς φροντίδας τοῦ οἴκου στὶς γυναῖκες σὲ συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ γυναικείου προορισμοῦ. Στὸν προορισμὸ αὐτὸ βέβαια ὑπάγεται καὶ ἡ συμπαράσταση πρὸς τοὺς πάσχοντες, ποὺ συμπεριλαμβάνουν στὰ καθήκοντα τῆς οἰκοδόσποινας τὰ ἐγχειρίδια τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ποὺ ἡ Βαρουξάκη θεωρεῖ μέρος τοῦ ἔργου τῆς ὡς φρουροῦ τῆς ὑγείας τῆς οἰκογένειας.

Τὰ ἐγχειρίδια πάντοτε ἀπευθύνονται στὶς ἀναγνώστριες κυρίως μὲ βάση τὸ φύλο τους, καὶ οἱ ἐπιταγές τους διατυπώνονται ἔτσι ὥστε νὰ φαίνονται γενικὰ χρήσιμες καὶ ἐφαρμόσιμες. Τὰ ἐγχειρίδια τοῦ 19ου αἰώνα ἀναφέρονται κυρίως στὴ διεύθυνση ἑνὸς σπιτιοῦ μὲ ὑπηρετικὸ καὶ παιδαγωγικὸ προσωπικὸ, καὶ οἱ συγγραφεῖς τους θεωροῦν ὅτι ἡ ἐργασία τῆς οἰκοδόσποινας πρέπει νὰ ἀποβλέπει ὄχι μόνο στὸν ἐξωραϊσμὸ τοῦ οἴκου καὶ τῆς εἰκόνας τῆς οἰκογένειας, ἀλλὰ καὶ στὴν κατάρκτηση τῆς οἰκιακῆς εὐδαιμονίας, ποὺ ἐξαρτᾶται ἐν μέρει ἢ πλήρως ἀπὸ τὴ σωστὴ διαχείριση τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου. Ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ τὶς γραπτές ἐκδοχές τῆς, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰώνα ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων ἀφορᾷ κυρίως τὴ συντήρηση, τὸν ἐξωραϊσμὸ καὶ τὴν ἐξυγίανση τοῦ νοικοκυριοῦ. Τὸ πρότυπο τοῦ οἴκου ποὺ προβάλλεται στὰ παλαιότερα ἐγχειρίδια ἀνταποκρίνεται περισσότερο στὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὶς λειτουργίες τοῦ ἀστικοῦ ἢ μεγαλοαστικοῦ σπιτιοῦ, ἐνῶ τὸ πρότυπο τῶν νεότερων, καὶ ἰδιαίτερα τῆς Βαρουξάκη καὶ τῆς Πράτσια, θυμίζει περισσότερο τὴν εἰκόνα τοῦ μικροαστικοῦ σπιτιοῦ.

Γενικὰ πάντως, ὅσο μεγαλύτερη ἔμφαση δίνεται στὶς γενικὲς ἀρχές ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ ἡ οἰκοδόσποινα στὴν ἐργασία τῆς καὶ στὶς γυναικεῖες ἀρετὲς καὶ ὅσο περισσότερο προβάλλεται ἡ «οἰκουμενικότητά» τους τόσο εὐκολότερα συγκαλύπτεται ὁ ταξικὸς χαρακτήρας τῶν ἐπιταγῶν τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας. Ἀντίστροφα, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἔμφαση στὴν τεχνικὴ τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας τόσο δυσκολότερο εἶναι νὰ διατυπωθοῦν οἱ πρακτικὲς ὁδηγίες καὶ συνταγές ἔτσι ὥστε νὰ φαίνονται χρήσιμες σὲ ὅλες τὶς γυναῖκες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκοσκευὴ καὶ τὴν κατοικία ποὺ δια-

θέτουν. Γιατί οι οδηγίες που άφοροῦν ἐξειδικευμένες ἐργασίες περιλαμβάνουν ἀπαραίτητα συγκεκριμένες ἀναφορές σὲ αὐτὰ τὰ ταξικὰ προσδιορισμένα δεδομένα. Βέβαια ἡ γκάμα τῶν ἐργασιῶν στὶς ὁποῖες ἀναφέρονται οἱ πρακτικὲς οδηγίες που παραθέτουν ἡ Poetz, ἡ Βαρουξάκη καὶ ἡ Πράτσιακα περιλαμβάνει ἀπὸ τὴ φροντίδα γιὰ καθημερινὰ καὶ διαδεδομένα ἀντικείμενα (π.χ. κρεβάτια, στρωσίδια κτλ.) μέχρι τὴ φροντίδα γιὰ εἶδη πολυτελείας (π.χ. πίνακες, γοῦνες κτλ.), μὲ ἀποτέλεσμα στὸ σύνολό τους τὰ ἐγχειρίδια νὰ μὴν προϋποθέτουν τὰ δεδομένα που χαρακτηρίζουν τὴν κατοικία καὶ τὴν οἰκοσκευὴ μιᾶς ὀρισμένης κοινωνικῆς τάξης, ἀλλὰ νὰ προβάλλουν τὴν οἰκιακὴ ἐργασία αὐτὴ καθαυτὴ ὡς τὸ κυριότερο καθῆκον ὅλων τῶν γυναικῶν.

Στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ ἡ διάδοση τὸ 19ο καὶ τὸν 20ὸ αἰῶνα στὰ μεσαῖα στρώματα τοῦ προτύπου τῆς γυναίκας που ἔχει μοναδικὴ καὶ ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τὸ νοικοκυριὸ καὶ τοῦ προτύπου τοῦ οἴκου που λειτουργεῖ χωρὶς τὴ βοήθεια ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, που ἔδωσε στοὺς ὑπῆρέτες τὴ δυνατότητα νὰ ἀναζητήσουν δουλειὰ στὴ βιομηχανία καὶ νὰ ἀνεξαρτητοποιηθοῦν ἀπὸ τοὺς ἐργοδότες τους. Προηγούμενως «οὔτε ἡ ἐργάτρια, που ἦταν ταυτόχρονα νοικοκυρὰ καὶ ἐργαζόμενη, οὔτε ἡ μεσοαστὴ οἰκοδέσποινα, που διέθετε ἕναν ἀριθμὸ ὑπηρεσιῶν γιὰ τὴν ἀπαστράπτουσα ἀτμόσφαιρα τοῦ πλοῦσιου σπιτιοῦ της, εἰκονογραφοῦσαν τὴν τρέχουσα εἰκόνα τῆς "συνολικῆς" νοικοκυρᾶς, που πιστεύει ὅτι τὸ μοναδικὸ της καθῆκον εἶναι ἡ φροντίδα τοῦ σπιτιοῦ της»¹.

Εἶναι μάταιο νὰ ἀναζητήσουμε στὴν Ἑλλάδα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τῶν πρώτων τοῦ 20οῦ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς διαδικασίες ἀντίστοιχες μὲ ἐκεῖνες που συνετέλεσαν στὴ διάδοση τοῦ προτύπου τῆς «συνολικῆς» νοικοκυρᾶς στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ. Δὲν μπορούμε νὰ μιλήσουμε οὔτε γιὰ ἐκβιομηχάνιση οὔτε βέβαια γιὰ κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῆς ὑπῆρέ-

1. Βλ. Ἀντασια Λαδᾶ, «Μύθοι καὶ πραγματικότητες: τὸ ἴδανικὸ σπιτι». Ὁ ρόλος τῆς κατοικίας στὴν κατὰ φύλα διαίρεση τοῦ χώρου», ὅ.π., σ. 48.

τριας, πού επέζησε τουλάχιστον μέχρι τις αρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Τὰ πρότυπα τῆς γυναίκας πού κυριαρχοῦν στὰ ἐγχειρίδια τῆς Βαρουξάκη καὶ τῆς Πράτσια καὶ πλησιάζουν περισσότερο τὴν εἰκόνα τῆς «συνολικῆς» νοικοκυρᾶς ἀπὸ ὅ,τι τὰ πρότυπα πού προβάλλουν οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ ἰδιαίτερα ὁ Ζύγουρας καὶ ἡ Λεοντιάς. Τὸ ὅτι ἐκεῖνοι τονίζουν περισσότερο τὴ διοικητικὴ διάσταση τῶν καθηκόντων τῆς οἰκοδέσποινας καὶ ἀναφέρονται στὴν παρουσία ὑπηρετῶν συνδέεται ὀπωσδήποτε μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἔζησαν καὶ ἐργάστηκαν σὲ ἐξωελλαδικὲς κοινότητες, ὅπου τὰ ἀστικά καὶ μεγαλοαστικά πρότυπα ἦταν περισσότερο διαδεδομένα ἀπὸ ὅ,τι στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀρχικὰ τουλάχιστον προόριζαν τὰ βιβλία τους γιὰ τὶς γυναῖκες αὐτῶν τῶν κοινοτήτων.

Ἡ ἔμφαση τῆς Βαρουξάκη καὶ τῆς Πράτσια στὴν τεχνικὴ τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας ἀνταποκρίνεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴ γενικότερη κατεύθυνση πού δίνεται στὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Τὸ ἰδεῶδες πού ἐπιδιώκουν τὰ ἐγχειρίδια, ἢ μετάδοση πρακτικῶν γνώσεων πού χρησιμεύουν στὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ νοικοκυριοῦ, δὲν εἶναι νέο. Τὴν ἀναγκαιότητα τῶν «χρήσιμων» γνώσεων εἶχαν ἐπισημάνει πολὺ νωρίτερα ὅλοι ὅσοι εἶχαν ἐπικρίνει τὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα γιὰ τὸ βάρος πού ἔδιναν στὰ «διακοσμητικὰ» μαθήματα. Ἡ Καλλιρρόη Παρρὲν εἶχε θέσει ἐπανειλημμένα τὸ αἶτημα τῆς συστηματικῆς κατάρτισης στὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου, στὴ γενικότερη διεκδίκηση νὰ διευρυνθεῖ καὶ νὰ γενικευτεῖ ἡ γυναικεῖα ἐκπαίδευση.

Στὸν 20ὸ αἰῶνα πάντως τὸ αἶτημα νὰ κατευθυνθεῖ ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων σὲ «χρήσιμα» ἔργα ἀποκτᾶ ἕνα σαφέστερο ταξικὸ χαρακτήρα, καθὼς συνδέεται μὲ τὴν ἐξιδανικευση τῆς νοικοκυροσύνης καὶ μὲ τὴν ἀπέχθεια πρὸς τὸ πρότυπο τῆς γυναίκας-κούκλας. Ἡ διάδοση τοῦ τελευταίου θεωρήθηκε ἀποτελεσματικὸ ὅτι ἡ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ προνόμιο τῶν κοριτσιῶν πού προέρχονταν ἀπὸ εὐπορες οἰκογένειες, καὶ συνεπῶς ἀνταποκρινόταν στὶς ἀνάγκες τῆς δικῆς τους κοινωνικῆς τάξης. Ἀντίστοιχα, ὁ προσανατολισμὸς στὴ «νοικοκυροσύνη» συνδέθηκε μὲ τὸ αἶτημα νὰ διευρυνθεῖ ἡ γυναικεῖα ἐκπαίδευση.

ση και να ανταποκριθεί στις ανάγκες τῶν κοριτσιῶν πού προέρχονταν ἀπὸ οἰκογένειες μὲ μεσαία ἢ χαμηλὰ εἰσοδήματα ἢ πού ζοῦσαν στὸ χωριό.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ 1911 ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία ἔδρουσε Οἰκοκυρικὸ τμήμα ὅπου οἱ μαθήτριες τοῦ Παρθεναγωγείου καὶ τοῦ Διδασκαλείου τῆς Ἀθήνας μπορούσαν νὰ διδασχοῦν οἰκιακὲς ἐργασίες: μαγειρικὴ, νοσηλεία, βρεφοκομία καὶ κοπτικὴ-ραπτικὴ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία δημιούργησε εἰδικὰ ἐργαστήρια γιὰ τὴν πρακτικὴ ἄσκηση τῶν μαθητριῶν στὰ «οἰκοκυρικά». Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελέσει καινοτομία. Τὰ περισσότερα σχολεῖα δὲ διέθεταν βέβαια τέτοιες ἐγκαταστάσεις — καὶ δὲ διαθέτουν οὔτε σήμερα. Ἔτσι γενικὰ ἡ πρακτικὴ κατεύθυνση στὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων ἀφοροῦσε μόνο τὸ περιεχόμενο τῶν γνώσεων πού διδάσκονταν, ἐνῶ γιὰ τὴν πλειοψηφία τῶν μαθητριῶν ἡ δυνατότητα πρακτικῆς ἐξάσκησης στὴν τάξη περιοριζόταν στὰ ἐργόχειρα καὶ τὴ ραπτικὴ. Μὲ ἐξαιρεση τὴν κοπτικὴ καὶ ραπτικὴ, τὰ μαθήματα τοῦ Οἰκοκυρικοῦ τμήματος ἀνέλαβε ἡ Εἰρήνη Πράτσικα. Στὴν ἐκθεση τῶν πεπραγμένων της πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας διευκρινίζει: «[...] [Ἐ]πεδίωξα πρὸ παντός νὰ ἐξυψώσω τὴν οἰκιακὴν ἐργασίαν ἐν τῇ συνειδήσει τῆς εὐπλάστου νεολαίας [...] νὰ ἐμφυσήσω εἰς τὴν ψυχὴν της τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ὑπόληψιν πρὸς τὴν ἐργασίαν ταύτην, νὰ πείσω περὶ τῆς μεγίστης χρησιμότητος τῶν οἰκοκυρικῶν ἔργων, καλῶς, τελειῶς καὶ σκοπίμως ἐκτελουμένων»¹.

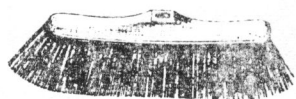
Στὸ μάθημα τῶν οἰκιακῶν ἐργασιῶν οἱ μαθήτριες τῆς Η΄ τάξης τοῦ Ἀρσακείου καὶ τῶν ἐξωτερικῶν σχολείων διδάχτηκαν πῶς νὰ ἐκτελοῦν ἐργασίες παρόμοιες μὲ αὐτὲς πού περιγράφει ἡ Πράτσικα στὸ βιβλίο της. Σκοπὸς τοῦ μαθήματος ἦταν «ἡ εἰδικωτέρα ἀπόκτησις δεξιότητος περὶ τὴν ἄσκησιν τῶν ἔργων τούτων, ἡ τελεία

1. Εἰρήνη Π. Πράτσικα, «Ἐκθεσις περὶ τῶν οἰκιακῶν μαθημάτων πρὸς τὸ Σεβ. Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας», *Τὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας πεπραγμένα κατὰ τὸ ἔτος 1911-1912*, Ἀθῆναι 1913, σ. 43.

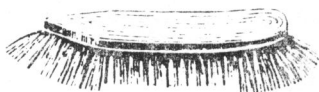
Σχήμα 1.

Σχοῦπα ἀπὸ χόρτον τῆς ὁποίας τὴν χρῆσιν πρέπει νὰ ἀποφεύγωμεν.

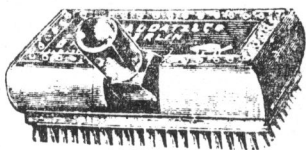
Σχήμα 2.

Βούρτσα διὰ σκούπισμα. Ἐντὸς τῆς ὀπῆς, εἰς τὸ μέσον, προσαρμόζεται ξύλινον κοντάρι. Συναστῶμεν πολὺ τὴν χρῆσιν αὐτῆς.

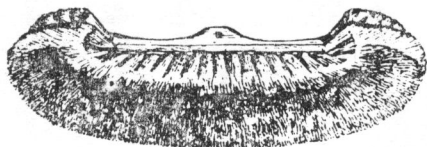
Σχήμα 4.

Βούρτσα διὰ σφουγγάρισμα λευκῶν πατωμάτων

Σχήμα 5.

Βούρτσα διὰ τὴν στίλβωσιν παρκέτου

Σχήμα 3.

Βούρτσα διὰ σκούπισμα.

*Ἐνεκα τοῦ σχηματὸς τῆς καθαρίζει καλῶς τὰς γωνίας.

Σχήμα 6.

Βούρτσα διὰ σφουγγάρισμα πλακῶν. Ἐντὸς τῆς ὀπῆς προσαρμόζεται ξύλινον κοντάρι.

ἐκμάθησις καὶ ἐκτέλεσις αὐτῶν ὑπὸ ἐποψίν πρωτίστως ὑγιεινὴν, μεθοδικὴν δὲ καὶ πρακτικὴν ἄμα». Στὴν περιγραφή τοῦ μαθήματος τῆς μαγειρικῆς διαφαίνεται καθαρὰ ἡ πρόθεσις τῆς Πράτσεικα νὰ συμβάλλει στὸν εὐπρεπισμὸ καὶ τὴν ἐξυγίανση τοῦ νοικοκυριοῦ: «[...] [Ἔ]θηκα ὡς βᾶσιν τὴν Ἑλληνικὴν μαγειρικὴν καὶ δὴ τὴν λαϊκὴν, ἀποβλέπουσα νὰ μορφώσω οὐχὶ μαγειρίσσας κατ' ἐπάγγελμα, ἀλλ' οἰκοκυράς ἱκανάς νὰ παρασκευάζωσι τὴν τροφήν τῶν οἰκογενειῶν τῶν εὐγευστον, θρεπτικὴν καὶ οἰκονομικὴν. Ὀφείλομεν δὲ πρωτίστως τὴν Ἑλληνικὴν μαγειρικὴν νὰ λάβωμεν ὡς βᾶσιν, διότι αὕτη ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἕξεις τοῦ λαοῦ μας καὶ εἰς τὴν εὐρείαν ποικιλίαν τῶν τροφίμων τῆς χώρας μας, ἀλλὰ τὴν μαγειρικὴν ταύτην βελτιωμένην ὑπὸ ὑγιεινῆς ἀπόψεως, καθαρὰν δὲ ἀπὸ ἐπιδράσεις τῆς τουρκικῆς κληρονομίας, τόσον ἐπιβλαβοῦς δι' ὀργανισμοὺς πεπολιτισμένης κοινωνίας καὶ ἀσυμβιβάστου πρὸς τὸ θερμὸν κλίμα τῆς πατρίδος μας»¹. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ οἱ μαθήτριες ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μαγειρικὴ διδάχτηκαν πῶς νὰ ὑπολογίζουσι τὴ θρεπτικὴ ἀξία τῶν γευμάτων ποὺ παρασκεύαζαν καὶ πῶς νὰ ὑπολογίζουσι τὴ χρηματικὴ ἀξία τοὺς προκείμενου νὰ ἐξοικονομοῦν χρήματα².

Τὸ ἰδεῶδες τῆς νοικοκυροσύνης κυριαρχεῖ στὶς μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις, χωρὶς νὰ ἀμφισβητοῦνται ριζικὰ οἱ στόχοι τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης, ὅπως εἶχαν τεθεῖ στὸ 19ο αἰῶνα, μὲ προοπτικὴ νὰ ὀργανωθεῖ μιὰ ἐκπαίδευση προσιτὴ στὶς μαθήτριες καὶ ἀποτελεσματικὴ ὡς πρὸς τὰ οἰκιακὰ τοὺς καθήκοντα. Τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ συμπεριλαμβάνεται ἐπίσης στὰ ριζοσπαστικὰ ὀράματα τῶν μεταρρυθμιστῶν καὶ τῶν φεμινιστριῶν, ποὺ διεκδικοῦσαν τὴν ἐξομίωση τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης μὲ τὴν ἀνδρική καὶ θεωροῦσαν τὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων τὸ μοναδικὸ σημεῖο ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ διαφοροποιεῖται.

Ἡ ἔμφασις στὴν τεχνικὴ τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας ποὺ ἀποτυ-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 45.

2. Σ. Γαλάτης, ὁ.π., σ. 479, Ἐίρ. Γουλμῆ, ὁ.π., σ. 735.

πώνεται στὰ ἐγχειρίδια τῆς Πράτσεια καὶ τῆς Βαρουξάκη ἐναρμονίζεται μὲ τὸ γενικότερο αἴτημα νὰ προσανατολιστεῖ ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων στὶς ἀνάγκες τῆς πλειοψηφίας. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἔπρεπε νὰ καλλιεργηθεῖ τὸ ιδεῶδες τῆς νοικοκυροσύνης δὲν ἀμφισβητήθηκε, καθὼς διευρύνονταν σταδικὰ καὶ διστακτικὰ οἱ ἴδιοι οἱ στόχοι τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης. Ἡ μεγαλύτερη προβολὴ αὐτοῦ τοῦ ιδεῶδους μάλιστα ἴσως ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ σύνθετη ἔννοια τοῦ γυναικείου προορισμοῦ στὴν ὁποία θεμελιωνόταν ἡ πλήρης διαφοροποίησις τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὴν ἀνδρική ἄρχισε νὰ χάνει σιγὰ σιγὰ τὴν ἰσχύ της. Ἡ νοικοκυροσύνη ἀναδεικνυόταν τὸ κυριότερο «γυναικεῖο» προσόν, ἐνῶ ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων περιοριζόταν στὴν καθοδήγησις τῶν μαθητριῶν στὴν οἰκιακὴ ἐργασία, τὴν ἐλάχιστη κοινὴ ὑποχρέωσις τῶν γυναικῶν στὴν οἰκογένεια. Παράλληλα, καθὼς ἡ γυναικεῖα ἐκπαίδευσις ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ τῆς στόχο, τὴ μόρφωσις τῶν μελλοντικῶν μητέρων, συζύγων καὶ οἰκοδεσποινῶν, ἡ προετοιμασία τῶν μαθητριῶν γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου θεωρήθηκε εἰδικὸς τομέας πού δὲν ἐπικαλυπτόταν ἀναγκαστικὰ μὲ τὴν ὑπόλοιπη σχολικὴ διδασκαλία. Ἀντίστοιχα, γιὰ τοὺς μεταρρυθμιστὲς καὶ τὶς φεμίνιστριες ἡ ιδιότητα τῆς νοικοκυρᾶς δὲν ἀπέκλειε οὔτε ἐμπόδιζε τὴν ιδιότητα τῆς ἐργαζόμενης, ἀλλὰ οἱ δύο ιδιότητες ἔπρεπε νὰ συνδυάζονται ἀρμονικὰ.

Τὸ γεγονός ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγχειριδίων ἀποσιωποῦν ζητήματα πού ἀφοροῦν τῇ θέσει τῶν γυναικῶν στὴν κοινωνία γενικότερα καὶ ἰδιαίτερα τῇ δυνατότητά τους γιὰ βιοποριστικὴ ἐργασία ἀποτελεῖ ἔνδειξις ὅτι τὰ θέματα τῆς σχετικῆς διδασκαλίας ἔχουν ἐξειδικευτεῖ. Ἐνδεχομένως ἐπίσης μαρτυρεῖ τὴν πρόθεσις τῶν συγγραφέων νὰ ἀντισταθμίσουν τὶς ἐπιπτώσεις πού εἶχε ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὸ ιδεῶδες τῆς συζύγου, μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας. Ὅπως δὲ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μολοντί δὲν ἀμφισβητεῖται ἡ ἀναγκαιότητά της, στὸν 20ὸ αἰῶνα ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων δὲ συγκεντρώνει πιά τὸ ἐνδιαφέρον ἀνδρῶν καὶ μάλιστα ἐπιστημόνων ὅπως ἦταν ὁ Ζύγουρας, λογίων γυναικῶν ὅπως ἡ Λεοντιάς ἢ πρωτοπόρων τοῦ

γυναικείου κινήματος ὅπως ἡ Παρρέν. Ἐνῶ οἱ «ἔμφυτες» κλίσεις τῶν γυναικῶν ἐξακολουθοῦν καὶ θὰ ἐξακολουθήσουν γιὰ πολὺ ἀκόμα νὰ θεωροῦνται δεδομένες, τὸ αἶτημα τῆς κοινωνικῆς ἀναγνώρισης τοῦ ἔργου τῆς οἰκοδόσποινας, τῆς βελτίωσης τῆς ἀπόδοσής της καὶ τῆς ὑπαγωγῆς τοῦ οἴκου στὸν ἔλεγχό της δὲν ἔχει πιά τὴν αἰχμὴ πού εἶχε τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης φάσης τῆς γυναικείας ἀμφισβήτησης. Στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ φιλανθρωπικοῦ φεμινισμοῦ στρέφονται στὴν ἐξυγίανση καὶ τὸν ἐκπολιτισμὸ τοῦ «λαοῦ» —προτεραιότητες πού φαίνεται νὰ συμμερίζονται καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγγχειριδίων—, ἐνῶ ἡ προετοιμασία γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου ἀποτελεῖ ἕλασσον θέμα γιὰ τὶς φεμινίστριες πού λίγο ἀργότερα θὰ διεκδικήσουν τὴ μισθωτὴ ἐργασία καὶ τὴν ψῆφο. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων λοιπὸν περιορίζεται στὶς «εἰδικούς» καὶ ἡ διδασκαλία ἐξειδικεύεται ἀντίστοιχα. Τέλος ἡ δυνατότητα, τουλάχιστον ἐπίσημα, νὰ συμπεριλάβει ἡ διδασκαλία αὐτὴ γενικότερα ἐπίκαιρα ἢ ἐπίμαχα ζητήματα ἀπομακρύνεται ὀριστικὰ μὲ τὴν ὑπαγωγή τῆς προετοιμασίας τῶν κοριτσιῶν γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου στὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους, δηλαδὴ μὲ τὴ δημιουργία δημόσιων δευτεροβάθμιων σχολείων θηλέων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στὸ 19ο αἰῶνα ἡ ἀπάντηση στὸ ζήτημα τοῦ πόση καὶ τί εἶδους ἐκπαίδευση ἔπρεπε νὰ δίνεται στὰ κορίτσια ἀναζητήθηκε καταρχὴν στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ γυναικείου προορισμοῦ ποὺ ἀνάγονταν στὶς ἔμφυτες, βιολογικὲς καὶ ψυχολογικὲς ιδιότητες τῶν γυναικῶν. Ἡ γυναικεία φύση ἀπαγόρευε τὴν πρόσβαση τῶν κοριτσιῶν στὴ σχολικὴ γνῶση ποὺ θεωροῦνταν κατάλληλη γιὰ τὰ ἀγόρια, καὶ ὑπαγόρευε νὰ διδάσκονται μαθήματα ποὺ θὰ συντελοῦσαν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, στὴ βελτίωση τῆς ἀπόδοσής τους στὸν οἶκο — μὲ τὴν προϋπόθεση συνήθως ὅτι ἡ ποσότητα καὶ αὐτῆς τῆς διδασκαλίας δὲ θὰ ἔφτανε στὰ ὅρια τῆς ὑπερβολῆς.

Ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων ἀφοροῦσε τὰ ρητὰ καθήκοντα τῆς οἰκοδέσποινας. Καθὼς τὸ ἔργο τῆς συνδεόταν καὶ ἐπικαλυπτόταν μὲ τὸ ἔργο τῆς συζύγου καὶ τῆς μητέρας καὶ συναποτελοῦσε μαζί τους τὸν πυρῆνα τῶν γυναικείων ἐπιδόσεων, ἡ ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου ἐξαρτήθηκε ἀμεσότερα ἴσως ἀπὸ κάθε σχολικὴ διδασκαλία ἀπὸ τὴν ἰδεολογία ποὺ ὀρίζει ἢ ἀναζητᾷ τὰ πρότυπα τῶν φύλων. Ἀφοροῦσε τῇ γυναικείᾳ ὑπόστασι ὄχι μόνον γιὰτὶ συγκροτήθηκε μὲ βάση κάποιες ἐκτιμήσεις σχετικὰ μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὑπόστασης αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἀνέλαβε νὰ καλλιεργήσει συνήθειες καὶ στάσεις ποὺ ἀναγνωρίζονταν ὡς οἱ ἀκριβεῖς ἐκφάνσεις τῆς.

Ἡ παιδεία στὰ τοῦ οἴκου ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴ φύση. Ἡ πεποίθηση ὅτι αὐτὴ ἔχει προικίσει τὶς γυναῖκες μὲ ὀρισμένες ἰδιαίτερες κλίσεις ἐπέβαλε νὰ συμμορφώνονται τὰ κορίτσια μὲ τὰ πρότυπα

πού τις σηματοδοτοῦν καὶ νομιμοποίησε τὸ νὰ ἐκπαιδεύονται στὰ τοῦ οἴκου ἀκριβῶς σὰν νὰ μὴν εἶχαν καμιὰ ἰδιαίτερη ἔφεση σὲ αὐτά.

Ἡ ἐπίκληση τῆς φύσης πάντως δὲ στάθηκε ἀρκετὴ γιὰ νὰ ρυθμιστοῦν τὰ θέματα τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης γενικὰ οὔτε τῆς διδασκαλίας τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων εἰδικότερα. Γιατὶ θεμελίωνε ἐπιχειρήματα πού ἀποδέχονταν μὲν τὸ ἔργο τῆς συζύγου, μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας ὡς τὴν πεμπτουσία τοῦ γυναικειοῦ προορισμοῦ, διαφοροποιοῦνταν ὅμως ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο πού ἀπέδιδαν στὴ σχετικὴ ἐκπαίδευση, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὶς δυνατότητες πού ἀναγνώριζαν στὶς γυναῖκες νὰ ἐπεκτείνουν τὴ δραστηριότητά τους ἐκτὸς τοῦ οἴκου. Ἔτσι μέσα ἀπὸ τοὺς προβληματισμοὺς γιὰ τὴ γυναικειὰ ἐκπαίδευση καὶ γιὰ τὸ γυναικεῖο ζήτημα γενικότερα, ἡ φύση διαγράφεται ὡς τὸ πεδίο στὸ ὁποῖο μετατοπίζονται ἐπιλογές καὶ προθέσεις γιὰ νὰ ἀποτελέσουν κατόπιν τὶς «ἀποδείξεις» ἔγκυρων ἐπιχειρημάτων. Ἡ φύση ἀναδεικνύεται πηγὴ ἀδιάβλητων συμπερασμάτων γιὰ τὴν κοινωνία, ἀφειρητρία καὶ κριτήριό τοῦ θεμιτοῦ καὶ τοῦ ἐφικτοῦ διαφόρων πρακτικῶν καὶ ὁραμάτων, ἀλλὰ καὶ πεδίο σύγκρουσης.

Ἄν καὶ ἐπέτρεπε διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὶς ἐπιμέρους ἀπαιτήσεις τοῦ γυναικειοῦ προορισμοῦ μὲ ὅλες τὶς πολιτικὲς προεκτάσεις πού συνεπάγονταν, ἡ ἐπίκληση τῆς φύσης προϋπέθετε τὴν ἐνότητα τοῦ γυναικειοῦ φύλου. Ἡ ἐμμονὴ στὴν ἐνότητα αὐτὴ ἀπομάκρυνε τὴ δυνατότητα νὰ κατηγοριοποιηθοῦν οἱ γυναῖκες σύμφωνα μὲ ταξικὰ κριτήρια καὶ καθιστοῦσε αὐτονόητη τὴν ἐκτίμηση ὅτι ἡ γυναικειὰ ἐκπαίδευση καὶ εἰδικότερα ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων ἔπρεπε νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες ὅλων τῶν γυναικῶν. Ἡ ἐμμονὴ στὴ ἐνότητα τοῦ γυναικειοῦ φύλου εἶναι ἐντυπωσιακὴ, τὴ στιγμὴ μάλιστα πού ἡ κοινωνικὴ τάξη ἦταν καθοριστικὸς παράγοντας γιὰ τὴ δυνατότητα τῶν κοριτσιῶν νὰ συνεχίσουν τὶς σπουδές τους μετὰ τὸ δημοτικὸ, ἐφόσον ὡς τὸ 1914 τὰ δευτεροβάθμια σχολεῖα θηλέων ἦταν ἰδιωτικά. Στὸ 19ο αἰῶνα εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπικάλυψη ἀφενὸς μεταξὺ τῶν σχολικῶν γνώσεων πού ἀπευθύνονταν στὶς κόρες εὐπορῶν οἰκογενειῶν προκειμένου νὰ βελτιώσουν τὴν ἀπόδοσή τους στὸν οἶκο καὶ σὲ ὑποψήφιες δασκάλες πού

θά προετοιμάζαν τις μελλοντικές συζύγους, μητέρες και οικοδέσποινες, και ἀφετέρου τῶν γνώσεων πού παρείχαν φιλανθρωπικά σωματεῖα και ὀργανώσεις σέ φτωχές κοπέλες πού ἔπρεπε νά μάθουν μιὰ τέχνη. Σέ μεγάλο βαθμό ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἀγνόησε τις καθημερινές πρακτικὲς πού ἐπικρατοῦσαν στὰ σπίτια· προϋπέθεσε δηλαδή εἴτε ἓνα κενὸ πού ἔπρεπε νά πληρωθεῖ εἴτε συνήθειες και ἤθη πού εἶχαν ἀνάγκη ἐξωραϊσμοῦ. Τὸ ὅτι καλλιέργησε ἀστικά πρότυπα δὲν πρέπει νά ἐπισκιάσει τὴ σημασία τῆς πεποίθησης ὅσων ἐργάστηκαν γιὰ τὴ διάδοσή της ὅτι σέ γενικὲς γραμμὲς ἦταν κατάλληλη γιὰ ὅλες τις γυναῖκες. "Ἄλλωστε ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ τρόπος τῆς ζωῆς και οἱ ἀξίες τῶν ἀστῶν μποροῦν και πρέπει νά διαδοθοῦν στὰ λαϊκὰ στρώματα, πού ζοῦν εἴτε λίγο πολὺ στὸ κενὸ εἴτε σέ μιὰ ἀνάξια λόγου κουλτούρα, εἶναι συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας. Ἀντίστοιχα, ἡ ἐπισήμανση τοῦ ταξικοῦ χαρακτῆρα τῆς ἐκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου, πού ἄρχισε νά διατυπώνεται συστηματικότερα στὸν 20ὸ αἰῶνα, συνοδευόταν συχνὰ ἀπὸ μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις πού ἐπικαλοῦνταν ἓνα ἐξιδανικευμένο λαϊκὸ ἦθος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θά ἔπρεπε νά ἀντλεῖ ἡ σχετικὴ διδασκαλία πρὸς ὄφελος και πάλι ὄλων τῶν γυναικῶν.

Ἀπὸ τὸ 19ο αἰῶνα ἡ ἀνάγκη νά ἀνταποκρίνεται ἡ ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου στὸ γυναικεῖο προορισμὸ και ἡ ἀναγωγή τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ στὴ φύση ἔδωσαν μιὰ ἰδιαίτερη σκοπιμότητα στὴν τάση γιὰ τυπολατρεία πού χαρακτήριζε τὴν ἐκπαίδευση γενικὰ και ἐπέβαλαν νά ρυθμιστεῖ ἡ σχετικὴ διδασκαλία μὲ μεγάλη προσοχή. Ταυτόχρονα ὅμως ἔκαναν μιὰ τέτοια ρύθμιση προβληματικὴ και δύσκολη εὐθύς ἐξαρχῆς, ἐφόσον συνέβαλαν ἀναγκαστικά στὸ νά φορτίζεται ιδεολογικὰ ἡ κάθε λεπτομέρειά της. "Ἐτσι τὸ γεγονός ὅτι τὸ κράτος δὲν ἔκανε τίποτα γιὰ νά προωθήσει τὴν ἐκπαίδευση στὰ τοῦ οἴκου ἕως ὅτου τὸ αἶτημα τῆς συστηματικῆς προετοιμασίας τῶν κοριτσιῶν γιὰ τὸν ἰδιαίτερο προορισμὸ τους εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά χάνει τὴν αἰχμὴ του μαρτυρεῖ ἴσως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἀδιαφορία του γιὰ τὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση γενικὰ, και κάποια ἀμηχανία τουλάχιστον στὴν ἀντιμετώπιση ἐκείνης τῆς ὕψης της πού θά ἔπρεπε νά ἀνταποκρίνεται ἀμεσότερα στὶς ἔμφυτες κλι-

σεις τῶν γυναικῶν καὶ νὰ διασφαλίζει τὴ σωστὴ ἔκφρασή τους.

Ἡ ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου θυμίζει κάπως τὴν τύχη τῆς ἴδιας τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας, πού ὅσο περισσότερο ἐξυμενῆται ἀπὸ ἐπίσημα χεῖλη τόσο περισσότερο βυθίζεται στὴν ἀφάνεια. Στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς περιόδου πού ἐξετάσαμε ἢ προετοιμασία γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ οἴκου ἀποτέλεσε κεντρικὸ στόχο τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης, πού ἦταν στὸ σύνολό της περιθωριακὴ. Ὅταν ἐπιτέλους δόθηκε στὰ κορίτσια ἡ δυνατότητα νὰ φοιτήσουν στὸ γυμνάσιο, ἡ διδασκαλία τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων μπῆκε στὸ περιθώριο μιᾶς ἐκπαιδευτικῆς κατεύθυνσης πού κατὰ τὰ ἄλλα, τυπικὰ τουλάχιστον, δὲ λάβαινε ὑπόψη τὸ φύλο τῶν διδασκομένων.

Οἱ δύο προσεγγίσεις προδίδουν διαφορετικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ βαθμὸ καὶ τὸν τρόπο πού ἡ ἀποστολὴ τῆς συζύγου, μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας καθορίζει τὴν κοινωνικὴ ὑπόσταση τῶν γυναικῶν. Ὡστόσο ἡ τομὴ μεταξύ τους δὲν εἶναι σαφῆς ἢ ἀπόλυτη, ὄχι μόνο γιὰτὶ οἱ δύο αὐτὲς προσεγγίσεις συμπίπτουν χρονικὰ (τὰ πρῶτα γυμνάσια θηλέων ἰδρύνονται ταυτόχρονα μὲ τὰ ἀστικά σχολεῖα, ἐνῶ τὸ 1929 τὸ κράτος διασφαλίζει τὴ συνέχεια τῆς «διακοσμητικῆς» ἐκπαίδευσης δημιουργώντας τὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα), ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ ἐπικαλύπτονται ὡς πρὸς τὶς προθέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐκπορεύονται καὶ τὰ πρότυπα πού καλλιεργοῦν. Ἡ εἴσοδος τῶν κοριτσιῶν στὸ γυμνάσιο ἀποτέλεσε σημαντικὸ βῆμα γιὰ τὴν τυπικὴ τουλάχιστον ἐξομοίωσή τους μὲ τοὺς μαθητὲς καὶ πολλαπλασίασε τὶς εὐκαιρίες τους γιὰ ἐξωοικιακὴ ἀπασχόληση. Δὲν προϋπέθετε ὅμως οὔτε συνεπαγόταν τὴν ἀναίρεση τῶν εἰδικῶν καθηκόντων πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ φύλο τους, οὔτε τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἀνάθεσης τῆς φροντίδας τοῦ οἴκου στὶς γυναῖκες.

Ἡ προσέγγιση τῆς διδασκαλίας τῶν οἰκιακῶν καθηκόντων ὡς κύριου στόχου τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης καὶ ὡς μικροῦ μέρους μιᾶς σχολικῆς κατεύθυνσης κατὰ τὰ ἄλλα κοινῆς γιὰ ἀγόρια καὶ κορίτσια ἀντιστοιχεῖ σὲ δύο διαδοχικὲς τάσεις τῆς γυναικειᾶς ἀμφισβήτησης. Ἡ πρώτη διεκδίκησε τὸν ἔλεγχο τοῦ οἴκου, τὴν «ἐξύψωση» καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀναγνώριση τῆς οἰκοδέσποινας μέσω τῆς παιδείας, χωρὶς ὡστόσο νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τὸ αἶτημα τῆς πολύ-

πλευρης μόρφωσης και τῆς συμμετοχῆς στὴν ἔμμισθη ἐργασία. Ἡ δεύτερη διεκδίκησε τὴν ἰσοπολιτεία καὶ τὴν ἔνταξη στὴν παραγωγὴ, χωρὶς νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀρμοδιότητα τῶν γυναικῶν στὰ τοῦ οἴκου. Στὴν πρώτη περίπτωση ρητὴ καὶ τονισμένη, στὴ δεύτερη ἄρρητη, ἡ ἔννοια τῆς γυναικείας φύσης ἀποτέλεσε τὸ συνδυακὸ κρίκο μεταξὺ δύο τρόπων ἀντίστασης τῶν γυναικῶν, ποὺ διεκδικοῦν ἀντίστοιχα τὴν ἰδιαιτερότητα σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄνδρες καὶ τὴν ἰσότητα μὲ αὐτοὺς.

Μὲ τὴ διεύρυνση τῶν στόχων τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης, στὸ ἐπίπεδο τῶν προθέσεων τουλάχιστον, τὸ ζήτημα τῆς ἐκπαίδευσης στὰ τοῦ οἴκου ἔχασε τὴ σημασία ποὺ εἶχε παλαιότερα. Πάντως, ἀν καὶ ἡ διδασκαλία τῶν σχετικῶν μαθημάτων ἔχασε καὶ αὐτὴ τὴν ἡγεμονικὴ θέση ποὺ κατεῖχε στὰ προγράμματα τῶν παρθεναγωγείων τοῦ 19ου αἰώνα, παρέμεινε συστατικὸ στοιχεῖο τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης σὲ ὅλες τὶς ἐκδοχὲς της καί, ἐφόσον καλλιεργοῦσε πάντοτε τὴν ἔφεση τῶν μαθητριῶν στὰ τοῦ οἴκου, ἐξακολούθησε νὰ ὑπηρετεῖ τὶς ἴδιες ἀξίες. Ὡστόσο, καθὼς ἀποσυνδέθηκε ἀπὸ γενικότερα ζητήματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ὑπόσταση καὶ τὸν προορισμὸ τῶν γυναικῶν, παραμένοντας ὅμως θεμελιωμένη σὲ ἄρρητες καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὑπεράνω ἀμφισβήτησης ἀναγωγές στὴ φύση, συρρικνώθηκε στὴν τεχνικὴ τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ ΠΗΓΕΣ

Συλλογές Νόμων

Γεώργιος Βενθόλος, *Θεσμολόγιον τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως* (ἀπὸ τὸ 1833), 3 τ., Ἀθήναι 1884-1892.

Χριστόδουλος Β. Λέφας, *Ἐκπαιδευτικὸς Κῶδιξ*, τ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1924.

—, *Νομοθεσία στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως*, τ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1933.

Στέφανος Παρίσης, *Ἀνωτέρα καὶ Μέση Ἐκπαίδευσις*, ἤτοι *Συλλογὴ τῶν διεπόντων τὴν Ἀνωτέραν καὶ Μέσην Ἐκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων καὶ Ἐγκυκλίων τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου ἀπὸ τοῦ 1833*, τ. Α΄, 1884.

Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων 1930-1932, τ. Β΄, Ἀθήναι 1932.

Νομοσχέδια

(μὲ χρονολογικὴ σειρὰ)

Παράρτημα τῶν Ἐκπαιδευτικῶν Νομοσχεδίων (Γ. Θεοτόκη). Ἐκδιδόμενον κατ' αἰτησιν τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς τῇ ἐπιστασίᾳ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Δημοτικῶν Σχολείων Χαρισίου Παπαμάρκου, Ἀθήναι 1890.

Νόμοι καὶ νομοσχέδια περὶ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως Δ. Πετρίδου καὶ Θ.Π. Διληγιάννη, χ.τ. [1895].

Νομοσχέδιον περὶ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, 1 Νοεμβρίου 1899 (Αθ. Εὐταξίας), στὸ *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια 1899*, II, σ. 1-22.

Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Σ.Ε. Στάη κατὰ Νοέμβριον 1908, χ.τ. χ.χ.

α' *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Β' Σύνοδον τῆς ΙΘ' Περιόδου εἰς τὴν Βουλὴν ὑπὸ Ἰωάννου Δ. Τσιριμώκου, Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως* (1913), στὸ Φίλιππος Ἡλιού

(έπιμ.), *Δημήτρης Γληνός "Απαντα*, τ. Β' 1910-1914, 'Αθήνα 1983, σ. 185-366.

Γενική Εισηγητική Έκθεσις και Έκπαιδευτικά Νομοσχέδια κατατεθέντα εις τὴν Βουλὴν κατὰ τὴν Συνεδροίαν τῆς 2ας Ἀπριλίου 1929 ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ Κωνστ. Γόντικα, ἐν Ἀθήναις 1929.

Νόμοι, Διατάγματα, Ἐγκύκλιοι, Ὑπουργικὲς ἀποφάσεις
(μὲ χρονολογικὴ σειρά)

«Περὶ δημοτικῶν σχολείων», Β.Δ. 6/18 Φεβρουαρίου 1834.

«Περὶ διοργανισμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Γυμνασίων», Β.Δ. 31 Δεκεμβρίου/12 Ἰανουαρίου 1837.

«Περὶ συστάσεως ἐν Ἀθήναις ὀρφανοτροφείου κορασίων», Β.Δ. 8 Ἰουνίου 1855.

«Περὶ διορισμοῦ ἐπιμελητριῶν ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις τῶν κορασίων ὑπὸ τῶν δημάρχων ὅτι παράνομος», ἐγκύκλιος τοῦ ὑπουργοῦ Γ. Μίληση, 16 Φεβρουαρίου 1877.

«Περὶ τελείσεως διαγωνισμοῦ πρὸς σύνταξιν διδασκτικῶν βιβλίων τῆς μέσης καὶ κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως», Β.Δ. 23 Νοεμβρίου 1882.

«Περὶ προσόντων τῶν διδασκαλισσῶν τῶν ἐργοχείρων», Β.Δ. 13 Μαρτίου 1886.

«Περὶ ὠρολογίου προγράμματος τῶν πλήρων Παρθεναγωγείων καὶ τῶν Διδασκαλείων τῶν θηλέων», Β.Δ. 20 Αὐγούστου 1893.

«Περὶ στοιχειώδους ἢ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως», Ν. ΒΤΜΘ', 3 Σεπτεμβρίου 1895.

«Περὶ προγράμματος μαθημάτων Διδασκαλείου θηλέων καὶ περὶ προγράμματος μαθημάτων ἀνωτέρου πλήρους Παρθεναγωγείου», Β.Δ. 11 Νοεμβρίου 1897.

«Περὶ ὠρολογίου προγράμματος ἐξχαξίου δημοτικοῦ σχολείου», Β.Δ. 1 Σεπτεμβρίου 1913.

«Περὶ χορηγείας ἀδείας εἰς τὴν Φιλεκπαιδευτικὴν Ἐταιρείαν ἰδρύσεως ἀστικῶν σχολείων θηλέων», Β.Δ. 8 Σεπτεμβρίου 1914.

«Περὶ προγράμματος τῶν ἀστικῶν σχολείων θηλέων», ὑπουργικὴ ἀπόφαση Ἰ. Δ. Τσιριμώκου, 15 Νοεμβρίου 1914.

«Περὶ προσόντων τῶν βουλομένων νὰ διορισθῶσι διδάσκαλοι τῶν τεχνικῶν μαθημάτων ἐν τοῖς διδασκαλείοις τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐν τοῖς ἀστικοῖς σχολείοις τῶν θηλέων», Β.Δ. 20 Αὐγούστου 1918.

«Περὶ στοιχειώδους γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως», Ν.Δ. 7 Νοεμβρίου 1927.

«Περὶ κυρώσεως καὶ τροποποιήσεως τοῦ ἀπὸ 7 Ὀκτωβρίου 1927 Ν.Δ. "περὶ στοιχειώδους γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως"', Ν. 3600, 5 Ἰουλίου 1928.

- «Περὶ ἰδρύσεως Διδασκαλείου Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδευσεως», Ν. 4360, 9 Ἰουλίου/17 Αὐγούστου 1929.
- «Περὶ διαρρυθμίσεως τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδευσεως», Ν. 4373, 13/20 Αὐγούστου 1929.
- «Περὶ στοιχειώδους ἐκπαιδευσεως», Ν. 4397, 24 Αὐγούστου 1929.
- «Περὶ καθορισμοῦ τῶν ἐν τοῖς ἀνωτέροις Παρθεναγωγείοις διδασκομένων μαθημάτων, κατανομῆς τῆς διδασκτέας ὕλης κ.τ.λ.», Π.Δ. 27 Νοεμβρίου/11 Δεκεμβρίου 1930.
- «Περὶ καθορισμοῦ τῶν ἐν Χαροκοπείῳ Διδασκαλείῳ Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδευσεως διδασκομένων μαθημάτων, κατανομῆς τῆς διδασκτέας ὕλης κ.λ.π.», Π.Δ. 27 Νοεμβρίου/17 Δεκεμβρίου 1930.
- «Περὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος διδασκτέων μαθημάτων σχολείων Μέσης Ἐκπαιδευσεως διὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1931-32», Π.Δ. 18 Νοεμβρίου 1931/13 Ἰανουαρίου 1932.
- «Περὶ μετατροπῆς εἰς Ἀνωτέραν Οἰκοκυρικὴν σχολὴν τοῦ Διδασκαλείου Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδευσεως», Ν. 6205, 25/27 Ἰουλίου 1934.
- «Περὶ ἰδρύσεως Ἀγροτικῶν Μεταβατικῶν Σχολῶν», Α.Ν. 2470, 27 Ἰουλίου/3 Αὐγούστου 1940.
- «Περὶ ἰδρύσεως καὶ λειτουργίας Ἀνωτάτης Σχολῆς Οἰκιακῆς Οἰκονομίας καὶ τροποποιήσεως τοῦ Νόμου 6205/1934 “περὶ μετατροπῆς εἰς Ἀνωτέραν Οἰκοκυρικὴν Σχολὴν τοῦ Διδασκαλείου Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδευσεως”», Ν. 1785, 19/25 Ἀπριλίου 1954.

Ἐκθέσεις, Καταστατικά, Λογοδοσίαι, Ὑπομνήματα κτλ.

- Ἀμερικανικὴ περίθαλψις, *Ἐκθεσις πεπραγμένων τῆς Ἀμερικανικῆς περιθάλψεως τῆς Ἑγγυῆς Ἀνατολῆς ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ἔτος 1925*, Ἀθήναι 1926.
- Ἀπὸ τὴν Λογοδοσίαν τῆς Προέδρου τοῦ Ἐπαγγελματικοῦ τμήματος τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων κ. Κ. Παρρέν: *Οἰκοκυρῶν ἔξετάσεις*, *Ἐφημερις τῶν Κυριῶν* 24/988 (1910).
- Ἐκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων ἀποσταλέντων ἐκτάκτων Ἐπιθεωρητῶν*, ἔκδ. Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως, Ἀθήναι 1885.
- Ἐκθέσεις τῶν κριτῶν τῶν διδακτικῶν βιβλίων τῆς Μέσης καὶ Κατωτέρας Ἐκπαιδευσεως*, ἐν Ἀθήναις 1884.
- Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ὑπὸ τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων συνταχθεῖσα ὑπὸ Καλλιρρόης Παρρέν τὸ ἔτος 1897 καὶ 1898*, ἐν Ἀθήναις 1899.
- Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων, ἌὉργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων*, *Ἐφημερις τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. φύλ. 516, 4 Μαΐου 1897.

- Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων, *Λογοδοσίαι Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων*, 1911-1926.
- Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἡ Λογοδοσία τῆς Ἐπαγγελματικῆς καὶ Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 20/878 (1906).
- «Ἡ Λογοδοσία τῆς Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 23/969 (1909).
- «Πρόγραμμα Δημοτικοῦ Σχολείου, Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου καὶ Διδακκαλείου κοριτσιῶν. Ὑπόμνημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου πρὸς τὸ Κεντρικὸ Ἐποπτικὸ Συμβούλιον τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως» (1912), στὸ Φίλιππος Ἡλιοῦ (ἐπιμ.), *Δημήτρης Γληνὸς Ἄπαντα*, τ. Β' 1910-1914, Ἀθήνα 1983, σ. 100-147.
- Νικόλαος Ἰ. Σαρίπολος, «Ὑπόμνημα περὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου καὶ περὶ ἐκπαιδύσεως πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργόν», *Πανδώρα ΙΣΤ'* (1865-1866), σ. 74-77, 110-114, 156-160, 227-230 καὶ 257-259.
- Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδύσεως, «Διοργανισμὸς τοῦ ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδύσεως Συλλόγου Κυριῶν», *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. φύλ. 22, 15 Ἰουνίου 1872.
- Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδύσεως ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Α.Μ. τῆς Βασιλίσσης, *Ἐκθεσις πεπραγμένων 27 Ἀπριλίου 1874 - 26 Ἀπριλίου 1875*, Ἀθήνησι 1875.
- Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδύσεως, *Ἐκθεσις τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου περὶ τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς 1 Ἀπριλίου 1877 μέχρι τῆς 31 Μαρτίου 1878*, ἐν Ἀθήναις 1878.
- Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσὸς καὶ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον (ἐν Ἀθήναις 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904)*. Μετὰ σχολικῆς ἐκθέσεως ἐπιβοηθήσεως τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. *Ἐργασίαι τῆς διευθυνούσης ἐπιτροπῆς — Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων — Σχολικὴ ἔκθεσις*, ἐν Ἀθήναις 1904.
- «Τὸ ἐν Ἀθήναις Γυναικεῖον Συνέδριον», *Ἑλληνίς* Α' /2 (1921), σ. 58-60 καὶ Α' /3 (1921), σ. 84-85.
- «Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὴ γεωργικὴ ἐκπαιδευση», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας* Δ' /45 (1927), σ. 3-4, 6.
- «Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὴ γυναικεία μόρφωση», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας* Ε' /94 (1929), σ. 3-4, 6-7.
- Παναγῆς Α. Χαροκόπος, *Ἰδιόγραφος Διαθήκη καὶ Κωδικοκελλος. Κανονισμὸς Σχολῆς καὶ Καταστατικόν*, Ἀθήνησι 1914.

ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

- Ἐγκαθίδρυσις τοῦ Σχολείου τῶν κορασιῶν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας*, ἐν Ἀθήναις 1837.

- Ἐκθεσις γενομένη εἰς τὴν Ε΄ Γενικὴν Συνέλευσιν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας, ἐν Ἀθήναις 1838.
- Κανονισμὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας, Ἀθήνησιν 1842.
- Κανονισμὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας, Ἀθῆναι 1851.
- Διοργανισμὸς τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας καὶ Κανονισμὸς τοῦ Παρθεναγωγείου αὐτῆς, ἐν Ἀθήναις 1857.
- Κανονισμὸς τῶν Παρθεναγωγείων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας, Ἀθῆναι 1877.
- Πρόγραμμα τῶν κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1884-1885 διδασκασμένων μαθημάτων ἐν τοῖς προτύποις καὶ τοῖς διδασκαλείοις τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας, ἐν Ἀθήναις 1884.
- Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν Συνελεύσεων τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας καὶ Πεπραγμένα τῶν ἐτῶν 1840-1893.
- Τὰ ὑπὸ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας Πεπραγμένα κατὰ τὸ ἔτος 1900-1901, ἐν Ἀθήναις 1902.
- Τὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας Πεπραγμένα κατὰ τὸ ἔτος 1911-1912, Ἀθῆναι 1913.

Ἐγχειρίδια σχολικὰ καὶ ἄλλα

- Ἀσμάτια παιδαγωγικὰ πρὸς χρῆσιν τῶν νηπιαγωγείων καὶ τῶν δημοτικῶν σχολείων, ἐκδίδονται ἐπιμελείᾳ καὶ δαπάνῃ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας, Ἀθῆναι 1872.
- Αἰκατερίνη Βαρουζάκη, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ἐν Ἀθήναις 1923.
- Ἀλέξανδρος Ἰ. Γεωργιάδης, *Βιβλιοθήκη τῆς Γυναικός*, ἔτος Α΄, Βιβλίον 1ον «Οἰκιακὴ Οἰκονομία», Βιβλίον 4ον «Ἡ οἰκοδέσποινα ὡς νοσοκόμος καὶ φαρμακοποιός», Βιβλίον 5ον «Ὁδηγὸς συμπεριφορᾶς τοῦ γυναικείου φύλου», Βιβλίον 7ον «Πῶς καθαρίζονται καὶ διατηροῦνται τὰ ἐνδύματα», Βιβλίον 11ον «Ἐπιμετρία τῆς οἰκίας», χ.τ. [1894].
- Ξενοφῶν Δ. Ζύγουρας, *Γενικὸν ἐπιστολάριον θεωρητικὸν καὶ πρακτικόν*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875.
- , *Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ Οἰκονομία. Θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ ἐλληνικῶν Παρθεναγωγείων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875.
- , *Ἐπιτομὴ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτικῶν Σχολῶν τῶν κορασίων καὶ τῶν Παρθεναγωγείων*, ἐν Ἀθήναις 1878.
- , *Ἡ ῥαπτικὴ, κοπτικὴ, πλεκτικὴ καὶ ποικιλτικὴ μετὰ 40 σχημάτων*,

- πρὸς χρῆσιν τῶν Παρθεναγωγείων καὶ τῶν Δημοτικῶν Σχολῶν τῶν κορασιῶν, Βιβλιοθήκη τοῦ Γυναικείου Φύλου, ἐν Ἀθήναις 1882.
- , *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, τ. 12ος, ἐν Ἀθήναις 1887.
- , *Μεθοδικὴ ἐπιστολογραφία*, ἐν Ἀθήναις 1895.
- Σταμάτιος Κ. Θεοχάρης, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία ἢ περὶ τῶν καθηκόντων τῆς γυναικός*, Πάτριαι 1876.
- , *Ὁ Θεσαυρὸς τῆς Οἰκογενείας*, Ἐγκυκλοπαιδεία γνώσεων χρησίμων εἰς τὸν πρακτικὸν βίον, βάσει συγγράμματος τοῦ κ. Ρ. Houzè, τ. Α' «Ἡ κοινοκία», τ. Β' «Αἱ τροφαί», τ. Γ' «Οἰκιακὴ ἱατρικὴ καὶ φαρμακευτικὴ», τ. Δ' «Ἐνδυμασία», τ. Ε' «Οἰκιακὴ Οἰκονομία», ἐν Πάτριας 1892.
- Θεόφιλος Θεσεὺς Κυπρίου, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, ἐν Ἀθήναις 1842.
- Νικόλαος Κολουμέλας, *Δοκίμιον Ἀγροικῆς καὶ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας, πρὸς χρῆσιν τῶν γεωργῶν, τῶν βοσκῶν καὶ ἄλλων φιλοπόνων*, Κέρκυρα 1843.
- Σαπφῶ Κ. Λεοντιάς, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία, πρὸς χρῆσιν τῶν Παρθεναγωγείων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1887.
- Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικὸν Ἐγχειρίδιον πρὸς χρῆσιν τῶν Παιδαγωγούντων*, ἐν Ἀθήναις 1871.
- Γ. Μανοῦσος, *Παιδαγωγικὴ Διαιτητικὴ καὶ Παιδαγωγία. Οἰκιακὸς καὶ σχολικὸς ὁδηγὸς πρὸς παιδαγωγῆσιν ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, Ἀθήνησιν 1884.
- Γεώργιος Παλαιολόγος, *Γεωργικὴ καὶ Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, Ναύπλιο 1833.
- Περὶ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας Πραγματεία*, ἐν Ἀθήναις 1871.
- Helma Roetz, *Ὁδηγὸς τῆς Οἰκοδεσποίνης*, (μτφρ. Εἰ.Λ.), ἐν Ἀθήναις 1930.
- Εἰρήνη Π. Πράτσικα, *Στοιχεῖα Οἰκοκυρικῆς. Μέρος Α'. Οἰκιακαὶ Ἔργασια*, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητριῶν τῶν Ἀστικῶν Σχολείων καὶ Διδασκαλείων, συμφώνως πρὸς τὸ πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἐν Ἀθήναις 1915.
- Ἄγλατα Α. Πρεβεζιώτου, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία, πρὸς χρῆσιν τῶν Παρθεναγωγείων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1892.
- Νικόλαος Μ. Σαράντης, *Μαγειρικὴ*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1863.

Β' ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Α. Α., «50 χρόνια τῆς ΧΕΝ Ἀθηνῶν», *Νέοι ὀρίζοντες* ΙΖ' / 152 (1973), ἔνθετο.
- Ἐφη Ἀβδελά καὶ Ἀγγέλικα Ψαρρά, *Ὁ φεμινισμὸς στὴν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου. Μία ἀνθολογία*, Ἀθήνα 1985.
- Σωτηρία Ἀλιμπέρτη, «Ἐκθεσις Ἀγρινίου. Ἐπίσκεψις τῆς Βασιλικῆς οἰκογενείας», *Οἰκογένεια* Β' / 20 (1898), σ. 155-156.
- Ἄπὸ τὸ τελευταῖο συνέδριο τῆς Ὁμοσπονδίας τῶν Λειτουργῶν Μέσης Ἐκ-

- παιδεύσεως», *Ο Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Δ'*/48-49 (1927), σ. 13-14.
- Ἴρις Αὐδῆ-Καλκάνη, *Ἡ ἐπαγγελματικά ἐργαζόμενη Ἑλληνίδα*, Ἀθήνα 1978.
- Ἐμμη Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες καὶ διαμύρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία (18ος-19ος αἰ.)», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, Ἀθήνα 1986, τ. Α', σ. 287-299.
- Αἰκατερίνη Βαρουξάκη, *Καλαισθητικὴ ἀγωγή*, ἐν Ἀθήναις 1915.
- , *Αἱ Ἐθνικαὶ παραδόσεις*, ἐν Ἀθήναις 1916.
- , *Μαθητικαὶ ἀναμνήσεις*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1932.
- Ζάν Πιέρ Βερνάν, «Ἐστία-Ἑρμῆς. Σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἔκφραση τοῦ χώρου καὶ τῆς κίνησης στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα», στὸ *Μύθος καὶ σκέψη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Μελέτες ἱστορικῆς ψυχολογίας*, μτφρ. Στέλλα Γεωργούδου, Ἀθήνα 1975, σ. 139-171.
- Σιμωνίδης Γ. Βλαβιανός, *Ἡ γυνὴ καὶ ἡ ἀποστολὴ αὐτῆς. Μελέτη ἀναγνωσθεῖσα τὴν ἑσπέραν τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1893 ἐν τῇ ἑταιρίᾳ «Ἑλληνισμός»*, Ἀθήνησιν 1894.
- Βοσπορίς, «Ὀλίγιστα περὶ γυναικός», *Εὐριδική Α'*/9 (1871), σ. 97-99, Α'/10 (1871), σ. 109-111.
- Α. Γ. Γ., «Δύο ἐκπαιδευτικὰ συνέδρια στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιά», *Ἑλληνίς Ζ'*/8-9 (1927), σ. 186-187.
- Μαρία Γ., «Τί μᾶς κοστίζει μιὰ μαγειρίσσα;», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Α'*/3 (1887).
- Ἀθηνᾶ Γαῖτανου-Γιαννιοῦ, «Γυναίκα καὶ πολιτικὴ», *Πατρίς*, 8, 9, 10, 11, 12 καὶ 13 Μαΐου 1923.
- Στ. Γαλάτης, *Ἱστορία τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τῆς ιδρύσεως μέχρι τοῦ 1936*, 3 τόμ., Ἀθῆναι 1957.
- Δημήτρης Α. Γληνός, *Γυναικεῖος ἀνθρωπισμός*, Ἀθήνα 1921.
- , «Ἐνας ἄταφος νεκρός. Μελέτες γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας σύστημα», Ἀθήνα 1925.
- , «Ἡ γυναικεῖα παιδεία», *Ο Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Ε'*/94 (1929), σ. 1-3.
- Εἰρήνη Κ. Γουλιμῆ, «Οἰκιακὴ οἰκονομία», *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. ΙΗ', σ. 735-736.
- «Ἡ γυνή», *Εὐρυδική Α'*/1 (1870), σ. 3-4, Α'/3 (1870), σ. 28-29, Α'/4 (1870), σ. 40-42 καὶ Α'/13 (1871), σ. 152-153.
- Σπυρίδων Δὲ Βιάζης, «Διαπρεπεῖς Ἑλληνίδες κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Σαπφῶ Λεοντιάς», *Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησης Ε'* (1912), σ. 172-173, 199-210.
- «Δέκα ὀλόκληρα ἔτη», *Φιλόκαλος Πηνελόπη 10/12 (1897)*, σ. 1.
- Ἀλέξανδρος Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο 1908-1911*, Ἀθήνα 1950.
- , *Μελέτες καὶ πάρεργα*, Ἀθήνα 1958.
- Ἀλέξης Δημαρᾶς (ἐπιμ.), *Ἡ μεταρροθμίση ποῦ δὲν ἐγινε (Τεκμήρια Ἱστορίας)*, τ. Α'-Β', Ἀθήνα 2¹1983 καὶ 2¹1984.

- Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982.
 «Διασκευὴ οἴκου», *Οἰκιακὴ Ἐφημερὶς* Α' / 11 (1893).
 Ἐλισάβετ Δούκα-Καραγιαννοπούλου, «Ἑλληνίδες Παιδαγωγοὶ (ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως)», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ* (ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ *Le-xicon der Pädagogik* τοῦ Herder), τ. Β', σ. 461-463.
- Françoise Eliet, «Οἱ γυναῖκες καὶ ὁ φασισμὸς», μτφρ. Ἰουλιέττας Ράλλη καὶ Καίτης Χατζηδημόου, στὸ Armando Verdiglione, *Ἡ Βία. Τὸ Διεθνὲς Συνέδριον Σημειωτικῆς καὶ Ψυχανάλυσης*, Μιλάνο Νοέμβριος 1977, Μέρος Α', Ἀθήνα 1979, σ. 5-25.
- Ἑλληνὶς οἰκοκυρά, «Αἱ τροφαί», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* 22/939 (1908).
 «Ἐντυπώσεις ἐξ Ἀγρινίου Ε': Ἐκθεσις», *Οἰκογένεια* Β' / 20 (1898), σ. 156-158.
- «Ἐπίπλωσις ὑπνοδωματίου», *Οἰκιακὴ Ἐφημερὶς* Α' / 7 (1893).
 «Ἐπιστολαὶ πρὸς γράφουσαν Ἑλληνίδα», *Οἰκογένεια* Α' (1897), τ.χ. 9, σ. 70· 11, σ. 81-83· 12, σ. 89-90· 13, σ. 98-99· 14, σ. 110· 15, σ. 118-119· 16, σ. 124-125· 17, σ. 132-133· 18, σ. 140-141.
- Κ. Ζ., «Ἡ Α' Ἑθνικὴ Ἐκθεσις Γυναικείας Ἐργασίας στὴν Βέρνην», *Ἑλληνὶς* Η' / 11 (1928), σ. 230-231.
- Ν. Γ. Ζ., *Τὸ πρῶτον Γυναικεῖον Σωματεῖον ἐν Ἑλλάδι, ἐν Ἀθήναις* 1920.
 Μάρθα Ζημνοπούλου, «Οἱ κίνδυνοὶ τῆς διὰ τῆς βελόνης ἐργασίας», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Θ' / 403 (1895).
- Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893)*, Ἀθήνα 1986.
- , «Ἐφρονίμους δεσποινίδας καὶ ἀρίστους μητέρας»: στόχοι παρθεναγωγείων καὶ ἐκπαιδευτικῆ πολιτικῆ στὸν 19ο αἰῶνα», *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, Ἀθήνα 1986, τ. Β', σ. 479-496.
- Ξενοφῶν Δ. Ζύγουρας, *Περὶ γενικῆς βιομηχανίας*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1877.
- , *Ὁ πρακτικὸς βίος*, Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, τ. 6ος, ἐν Ἀθήναις 1889.
- Φίλιππος Ἥλιου (ἐπιμ.), *Δημήτρης Γληνὸς Ἄπαντα*, τ. Β' 1910-1914, Ἀθήνα 1983.
- Ρόζα Ἰμβριώτη, «Τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας πρόγραμμα», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας* Α' / 5 (1923), σ. 9-10.
- Σεβαστὴ Καλλισπέρη, «Περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ γυναικεῖου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος», *Οἰκογένεια* Α' (1897), τ.χ. 1, σ. 3-4· 2, σ. 10-11· 3, σ. 19-20· 4, σ. 26· 5, σ. 36-37· 6, σ. 42-43· 7, σ. 50-51· 8, σ. 58-59.
- , *Ἐπισημῶν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν Μετανάστευσιν πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων*, ἐν Ἀθήναις 1911.
- Αἰμιλία Καραβία, «Παρρὲν, Καλλιρρόη», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τ. ΙΘ', σ. 746-745.

- Ἰουλιανὴ Π. Κοκκέβη, «Διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν Ἑλληνίδων», *Ἑλληνίς* ΙΕ'/11 (1935), σ. 222-223.
- Ἰ. [Λεξάνδρα] Κ. [όττου], «Τί ἔχει νὰ ὠφελῆθῃ ἡ γυναίκα ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ψῆφος», *Ἄγώνας τῆς Γυναίκας* ΣΤ'/109-110 (1930), σ. 11-13.
- Λίτσα Κόττου, «Ἡ ἐκπαίδευση τῶν Ἑλληνίδων ἀπὸ τὸ 1830 ἕως σήμερα», στὸ Ζωὴ Φράγκου (ἐπιμ.), *Γύρω ἀπὸ τὸ παιδί*, Ἀθήναι 1930, σ. 359-404.
- Πολυτίμη Κούσκουρη, «Περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ γυναικείου φύλου», *Πανδώρα* Γ'/70, (1835) σ. 520-521.
- Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Ἡ θεωρία τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, Ἀθήναι 1978.
- Ἀναστασία Λαδᾶ, «Μῦθοι καὶ πραγματικότητες: τὸ ἰδανικὸ σπίτι'. Ὁ ρόλος τῆς κατοικίας στὴν κατὰ φύλα διαίρεση τοῦ χώρου», *Ἡ Ἀριστερὰ σήμερα* 5 (1984), σ. 47-49.
- Ἑλλη Λαμπρίδη, «Κρητικὲς παρατηρήσεις στὸ σύγχρονο φεμινισμό», *Ἀναγέννηση* Α'/5 (1927), σ. 278-284.
- Ζᾶκ Λεὲ Γκόφ, «Οἱ νοοτροπίες: μιὰ διαφοροῦμενη ἱστορία», στὸ Ζᾶκ Λεὲ Γκόφ καὶ Πιερ Νορά (ἐπιμ.), *Τὸ ἔργο τῆς Ἱστορίας*, τ. Α', μτφρ. Κλαίρη Μισσοτάκη, Ἀθήναι 1981, σ. 316-338.
- Σαμφῶ Κ. Λεοντιάς, «Περὶ κλήσεως τῆς γυναικός», *Εὐρυδίκη* Α' (1870), τ.χ. 2, σ. 13-16· 3, σ. 25-28· 4, σ. 37-40· 5, σ. 49-52· 6, σ. 61-64· 7, σ. 77-80.
- , *Ἡ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή. Διαλέξεις τρεῖς ἀναγνωσθεῖσαι ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ καὶ πέντε ποιήματα*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899.
- , «Περὶ τοῦ γυναικείου ζητήματος», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Θ'/400 καὶ Θ'/402.
- Χριστόδουλος Β. Λέφας, *Ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήναι 1942.
- Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων, *Εἰκοσιπενταετηρὶς τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων 1911-1936. Πεντηκονταετηρὶς τῆς δράσεως τῆς ἰδρυτρίας καὶ προέδρου αὐτοῦ Καλλιρρόης Παρρέν. 1886-1936*, Ἀθήναι 1936.
- Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Ἡ παιδικὴ ἡλικία στὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία 1834-1919*, Ἀθήναι 1986.
- Μήτηρ ἱατρὸς καὶ παιδαγωγός, «Μητέρες καὶ παιδιά», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Η'/365 (1894).
- Σουλτάνα Μιχαλιάδου, *Ἡ Καλλιρρόη Παρρέν διὰ τὴν φανέλλαν τοῦ στρατιώτου*, Σάμος 1940.
- Ἀθηνᾶ Μπέκ, «Περὶ οἰκογενείας», *Ἑλληνίς* Η'/1 (1928), σ. 22.
- Ρόζα Νικοπούλου, «Αἰκατερινὴ Βαρουζάκη», *Ἑλληνίς* ΙΔ'/3 (1934), σ. 63-66.
- , «Πῶς τὰ κορίτσια μας ἐτοιμάζονται γιὰ τὸν ρόλο τῆς συζύγου καὶ μητρὸς: ἡ Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀρσακείου», *Ἑλληνίς* ΙΣΤ'/11 (1936), σ. 239-241.

- «Νοικοκυριό και ἐπάγγελμα», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας* Ε'/84 (1929), σ. 7.
- Χριστίνα Νούνο, «Ἡ Ἀμερικανικὴ ὀργάνωσις Near East Relief εἰς τὴν Ἑλλάδα», *Ἑλληνίς* Γ'/12 (1923), σ. 243-246.
- Χαρλάμπος Νούτσος, *Προγράμματα Μέσης Ἐκπαίδευσης καὶ κοινωνικὸς ἔλεγχος (1931-1973)*, Ἀθήνα 1979.
- «Ἐνὴν γυναικεία κινήσεις», *Ἑλληνίς* Η'/11 (1928), σ. 242.
- Κούλα Ξηραδάκη, *Ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ἑλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Παρθεναγωγεῖα καὶ δασκάλες ὑπόδουλον Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α'-Β', Ἀθήνα 1972 καὶ 1973.
- , *Φιλλεληνίδες*, Ἀθήνα 1976.
- «Ὁ ἐν Ἀγρινίῳ Σύλλογος Ἐργάνῃ Ἀθηνᾶ», *Οἰκογένεια* Α'/3 (1879) σ. 20.
- Εἰρήνη Οἰκονομίδου, «Ἡ ἔκθεσις τῆς Χαλκίδος», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* ΙΕ'/706 (1902) καὶ ΙΕ'/707 (1902).
- Βασ. Παπαγεωργίου, «Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος καὶ ἡ εἰσαγωγή τῆς στῆν Ἑλλάδα», *Ἐπετηρὶς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως* Α' (1932), σ. 286-291.
- Ἄννα Παπαδημητρίου, «Γιατὶ χρειάζεται τὴν ψῆφο ἢ νοικοκυρά», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας* Α'/5, (1923), σ. 4-5.
- Α.Α. Παπαδόπουλος, *Τὸ Ἀμαλλεῖον Ὀρφανοτροφεῖον Κορασίων ἐπὶ τῇ ἑκοντοταετηρίδι του (1855-1954)*, Ἀθήνα 1954.
- Δώρα Παπακωνσταντίνου, «Ἐργασίαι τῶν τμημάτων τοῦ Ε.Σ.Ε.», *Ἑλληνίς* Θ'/2 (1929), σ. 25.
- , «Διπλωματοῦχοι τῶν οἰκοκυρικῶν τεχνῶν *Maitres des Arts Ménagers*», *Ἑλληνίς* ΙΑ'/6-7 (1931), σ. 143.
- Γ.Γ. Παπαδόπουλος, «Περὶ γυναικὸς καὶ Ἑλληνίδος», *Πανδώρα* ΙΖ'/388 (1866), σ. 81-88, ΙΖ'/389 (1866), σ. 105-112.
- Καλλιρρόη Παρρέν, «Ἐχομεν μητέρας;», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α'/1 (1887).
- , «Ἰδρῦσατε σχολὴν πρακτικὴν διὰ τὰς νέας», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α'/14 (1887).
- , «Οἰκιακὴ οἰκονομία», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α'/18 (1887).
- , «Διδασκόμεθα τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν;», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α'/30 (1887).
- , «Οὐ μόνον ἐπιστήμας ἀλλὰ καὶ τέχνας καὶ ἐπαγγέλματα διὰ τὰς γυναῖκας», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α'/30 (1887).
- , «Ἡ γυνὴ οἰκοδέσποινα τεχνίτις καὶ ἐπιστήμων», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α'/31 (1887).
- , «Ὁ Κύριος Ξενοφῶν Ζύγουρας», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α'/32 (1887).
- , «Καλλιτεχνικὴ σχολὴ Κυριῶν», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α'/32 (1887).
- , «Κυβέρνησις, Νομοσχέδια καὶ γυναῖκες», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Α'/42 (1887).
- , «Αἱ προῖκες τοῦ αἰῶνος μας», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* Β'/53 (1888).
- , «Αἱ Ἑλληνίδες ἐν τοῖς Ταχυδρομείοις καὶ Τηλεγράφοις», *Ἐφημερὶς*

- τῶν Κυριῶν Β'/69 (1888).
- , «Τὸ γυναικεῖον ζήτημα», *Ἡμερολόγιον Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου*, Ἀ-
θήναι 1889, σ. 190-193.
- , «Αἱ νεάνιδες ἀνῶσιν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Γ'/114*
(1889).
- , «Παρθεναγωγεῖον Σοφίας Δημοπούλου», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Γ'/121*
(1889).
- , «Τὸ Ἀμαλίσιον ὀρφανοτροφεῖον», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Γ'/127*(1889).
- , «Αἱ Παρισίαι ὑπηρετρίκι καὶ αἱ ἰδικαὶ μας», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*
Γ'/131 (1889).
- , «Ὁ κ. Θεοτόκης καὶ αἱ γυναῖκες», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Γ'/144* (1889)
- , «Μελέτη ἐπὶ τοῦ Νομοσχεδίου τῆς τῶν θηλέων Μέσης Ἐκπαιδεύσεως»,
Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Γ'/145 (1889).
- , «Τί τὴν θέλουσιν αἱ γυναῖκες τὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικήν», *Ἐφημερίς*
τῶν Κυριῶν Γ'/150 (1890).
- , «Καὶ ἡμεῖς περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ φύλου μας», *Ἐφημερίς τῶν Κυ-*
ριῶν Γ'/150 (1890).
- , «Σχολεῖον Κοπτικῆς καὶ Ραπτικῆς», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Γ'/151*
(1890).
- , «Αἱ μεταρρυθμίσεις ἐν τῷ Ἀμαλίσῳ ὀρφανοτροφείῳ», *Ἐφημερίς τῶν*
Κυριῶν Γ'/152 (1890).
- , «Ἐναρξίς τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς τῆς Κυριακῆς», *Ἐφημερίς τῶν*
Κυριῶν Γ'/152 (1890).
- , «Τί ἐγένετο μέχρι τοῦδε πρὸς ἐπίτευξιν ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως
τῶν γυναικῶν», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Ε'/230* (1891).
- , «Ἐξετάσεις τοῦ Κυριακοῦ Σχολείου», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Ε'/241*
(1891).
- , «Φλωρεντία Φουντουκλή, φοιτήτρια τῆς Μαθηματικῆς Σχολῆς», *Ἐφη-*
μερίς τῶν Κυριῶν ΣΤ'/278 (1892).
- , «Γυναικεῖα δρᾶσις ἐν Σύρῳ», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Ζ'/327* (1893).
- , «Ἡ ἐπέτειος τοῦ ἀσύλου τῶν ἐργατῶν καὶ ὑπηρετριῶν», *Ἐφημερίς*
τῶν Κυριῶν Ζ'/329 (1893).
- , «Τὰ θύματα τῆς ἐποχῆς», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Η'* (1894) τ.χ. 355,
356, 357, 359, 360, 361.
- , «Γυναικεῖα ἔνωσις», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν Γ'/472* (1897).
- , «Τὸ ἔργον τῶν τμημάτων τῆς Ἐνώσεως μετὰ τὸν πόλεμον», *Ἐφημερίς*
τῶν Κυριῶν ΙΑ'/492 (1897).
- , «Ἡ Α' οἰκοκυρικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ σχολὴ τῆς Ἐνώσεως», *Ἐφη-*
μερίς τῶν Κυριῶν ΙΑ'/496 (1897).
- , «Ἡ οἰκοκυρικὴ μόρφωσις τῶν Ἑλληνίδων», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*
ΙΑ'/499 (1897).

- , «Προγράμματα Οικοκυρικής και Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΑ'/501 (1897).
- , «Πρόγραμμα Οἰκοκυρικής καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς, τμήμα μαθητριῶν προοριζομένων δι' οἰκοδεσποίνας», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΑ'/501 (1897).
- , «Καθημεριναὶ ἐντυπώσεις», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΑ'/503 (1897).
- , «Καθημεριναὶ ἐντυπώσεις: τὰ ἐγκαίνια τῆς Οἰκοκυρικής καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΑ'/509 (1897).
- , «Ἐν ἐπαγγελματικὸν σχολεῖον εἰς Ναύπλιον», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΒ'/536 (1894).
- , «Ἡ δρᾶσις τῶν Ἑλληνίδων κατὰ τὸ 1898», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΒ'/557 (1899).
- , «Ἰδρυσις τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων» *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΓ'/580 (1899).
- , «Περίληψις Λογοδοσίας τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΓ'/585 (1899).
- , «Δύο μεγάλοι νεκροί», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΔ'/613 (1900).
- , «Αἱ γυναῖκες καὶ ἡ Ἑλληνικὴ χειροτεχνία», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΕ'/692 (1902).
- , «Ἡ ἔκθεσις τῆς Χαλκίδος», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* ΙΕ'/704 (1902).
- , «Οἰκοκυραὶ καὶ οἰκοκυρεῖοι», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 19/837 (1905).
- , «Παλαιαὶ θρησκείαι Β' Οἰκοκυρεῖο καὶ Ἐθνικαὶ πτωχεύσεις», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 19/842 (1905).
- , «Παλαιαὶ θρησκείαι Γ'», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 19/843 (1905).
- , «Ἡ κηπουρικὴ καὶ ἡ γαλακτοκομία εἰς παρθεναγωγεῖον», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 21/922 (1907).
- , «Αἱ μητέρες καὶ τὰ σχολεῖα», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 24/980 (1910).
- , «Θεολόγοι ἐπαναστάται», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 24/982 (1910).
- , «Πρότυπο δημοτικὸν σχολεῖον», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 24/986 (1910).
- , «Ἡ διάλεξις τῆς κ. Καλλιρρόης Παρρὲν εἰς τὸν Παρνασσόν», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 25/1002 (1911).
- , «Ὁμιλία τῆς κ. Κ. Παρρὲν, Γεν. Γραμματέως τοῦ Πατριωτικοῦ Συνδέσμου τῶν Ἑλληνίδων κατὰ τὴν τελετὴν τῆς ἐνάρξεως», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 28/1059 (1915).
- , «Φεμινισταὶ καὶ φεμινίστριαι», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 30/1082 (1917).
- Δ. Π. Πασχάλης, «Λεοντιάς, Σαπφώ», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τ. ΙΕ', σ. 940.
- Μαρία Πινέλλη (ἐν Μονάχῳ), «Περίληψις τῆς ὁμιλίας τῆς Βαρωνίδος Horn», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* 25/1000 (1911).
- «Πλύσις ἀσπρρορρούχων», *Ὀικιακὴ Ἐφημερίς* Α'/11 (1893).
- «Πρὸς τὰς ἀναγνωστρίδας μας», *Ἑλληνίς* Η'/1 (1928), σ. 3-4.

- «Πῶς μορφώνομεν τοὺς ὑπηρέτας μας», *Οἰκιακὴ Ἐφημερὶς* Α'/9 (1893).
 Α.Ρ., «Σκοπὸς τοῦ Συνδέσμου πρὸς Διάδοσιν Οἰκοκυρικῶν Σπουδῶν», *Ἑλλη-
 ληνίς* Α'/3 (1921), σ. 85-86.
- Α.Σ., «Ἡ γυνὴ ὡς σύζυγος, μήτηρ καὶ οἰκοδέσποινα», *Εὐρυδίκη* Α'/19 (1871)
 σ. 229-223.
- Σίλα Ρόουμπόθαμ, *Στὸ περιθώριο τῆς ἱστορίας. 300 χρόνια γυναικείας κατα-
 πίεσης καὶ ἀγώνων*, μτφρ. Ἑλένη Βαρίκα, Ἀθήνα 21984.
- Μαρία Σβώλου, «Ἡ θέσις τοῦ φεμινισμοῦ στὴν Ἑλλάδα», *Ὁ Ἀγώνας τῆς
 Γυναίκας* Α'(1924), τ.χ. 9-10, σ. 16-18· 11, σ. 2-4· 12, σ. 2-4.
- , «Γεωργικὴ καὶ οἰκοκυρικὴ μόρφωση», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας* Γ'/
 31 (1926), σ. 3-5.
- , «Διακοσμητικὴ μόρφωση», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας* Ε'/87 (1929), σ.
 1-2.
- , «Ἡ οἰκοκυρικὴ μόρφωση: Τὸ Χαροκόπειο Διδασκαλεῖο Οἰκοκυρικῆς»,
Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Ε'/103 (1929), σ. 6-7.
- , «Δύο μέτρα καὶ δύο σταθμά», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας* ΣΤ'/119 (1930)
 σ. 1-2.
- Ἄννα Σερούτου, «Ἡ δρᾶσις τῆς γυναικὸς ἐν τῷ οἴκῳ», *Οἰκογένεια* Α' (1879),
 τ.χ. 2, σ. 9-10· 3 σ. 17-18.
- , «Ἡ δρᾶσις τῆς γυναικὸς ἐκτὸς τοῦ οἴκου», *Οἰκογένεια* Α' (1897), τ.χ.
 4, σ. 25-26· 5 σ. 33-35.
- , «Ποία δέον νὰ εἶνε ἡ μόρφωσις τῶν Ἑλληνίδων», *Οἰκογένεια* Α'/6
 (1897), σ. 41-42.
- , «Ἡ ξενομανία», *Οἰκογένεια* Β'/2 (1898), σ. 9-11.
- , «Τὸ Ἀγρίνιον», *Οἰκογένεια* Β'/16 (1898), σ. 122.
- «Σκέψεις περὶ τῆς γυναικείας ἐνδυμασίας», *Οἰκογένεια* Β'/15 (1898), σ. 113.
- Ἑλλη Σκοπετέα, *Τὸ «πρότυπο Βασίλειον» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὀφει τοῦ
 ἔθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Ἀριστοτέλειο Πανεπι-
 στήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Θεσσαλονίκη 1984.
- Ἄσπασια Σκορδέλη, «Ἡ οἰκονομία ἐν τῇ τάξει», *Οἰκιακὴ Ἐφημερὶς* Α'/7
 (1983).
- Δημήτριος Σκουζές, *Ἡ Ἀθήνα ποὺ ἔφυγε. Ὀμορφιᾶς ποὺ χάθηκαν*, τ. Β',
 Ἀθήνα 1962.
- Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ἀνθρωπολογικὰ γιὰ τὸ γυναικεῖο ζήτημα (4
 μελετήματα)*, Ἀθήνα 1984.
- Ἀριστείδης Σπαθάκης, «Περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς»,
Οἰκογένεια Α' (1897), τ.χ. 5, σ. 39-40· 7, σ. 54-55· 8, σ. 61.
- Ἀγνή Στουδίτου, «Τὸ ἠλεκτρικὸ σπίτι», *Ἑλληνίς* Δ'/8-9 (1924), σ. 180.
- Δ.Σ. Στροῦμπος, *Τὸ μέλλον, ἦτοι περὶ ἀνατροφῆς καὶ παιδεύσεως*, ἐν Ἀθή-
 ναις 1854.
- «Σύνδεσμος πρὸς Διάδοσιν Οἰκοκυρικῶν Σπουδῶν», *Ἑλληνίς* Α' (1921),

τ.χ. 1, σ. 29· 2, σ. 56· 5 σ. 143· 8, σ. 235-237.

Σύνδεσμος πρὸς Διάδοσιν Οικοκυρικῶν Σπουδῶν, «Νοικοκυρὰ καὶ Προϋπολογισμός», Ἑλληνίς Α' 4 (1921), τ.χ. 9, σ. 261-263· 10-12, σ. 358-360.

Α.Τ., «Ἐκλιποῦσαι φυσιολογίαι: Ἀθηνᾶ Μπέκ», Ἑλληνίς Θ'/11 (1929), σ. 230.

«Τὰ πρὸς τοὺς ἀσθενεῖς καθήκοντά μας», Οἰκιακὴ Ἐφημερίς Α'/8 (1893). Τεγεατικὸς Σύνδεσμος, Ἡ Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, χ.τ. χ.χ.

—, Τεγεατικὸς Σύνδεσμος 1883-1983. Ἐκατὸ χρόνια προόδου. Σύντομο ἱστορικὸ τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, Ἀθήνα 1983.

Φενελών, Τὸ περὶ ἀγωγῆς κορασίων ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Θ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφως, Ἀθήναι 21875.

Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Κυριῶν Θεσσαλονίκης, 100 χρόνια 1873-1973. Ἀναμνηστικὸ Λεύκωμα, Θεσσαλονίκη 1973.

Ἑλένη Φουρναράκη, «Παρέμβαση», Πρακτικὰ τοῦ Διεθοῦς Συμποσίου Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος, Ἀθήνα 1986, τ. Β', σ. 511-514.

Ζωὴ Φράγκου, «Ἡ ἐξέλιξις τῆς γυναικας τῶν πόλεων στὴν Ἑλλάδα», Ἑλληνίς Η'/8-9 (1928), σ. 174-175.

Ἄννα Φραγκουδάκη, Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Ἄγονοι ἀγῶνες καὶ ἰδεολογικὰ ἀδιέξοδα στὸ μεσοπόλεμο, Ἀθήνα 21983.

Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, «Ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις τοῦ Δημ. Σαράτση γιὰ τὴν ἴδρυσις τοῦ Παρθεναγωγείου τοῦ Βόλου», Θεσσαλικὴ Ἑστία 32 (1978), σ. 329-341.

— (ἐπιμ.), Τὸ Παρθεναγωγεῖο καὶ τὰ «Ἀθεϊκὰ» τοῦ Βόλου. Ἡ ἀλληλογραφία τῶν πρωταγωνιστῶν, Βόλος 1980.

—, Τὸ Παρθεναγωγεῖο καὶ τὰ «Ἀθεϊκὰ» τοῦ Βόλου. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων στὴ νεότερη Ἑλλάδα, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐργαστήριον Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς, Ἀθήνα 1986.

Ἡλίας Χριστοφίδης, «Περὶ κορασίων ἀνατροπῆς», Ὁ Παιδαγωγὸς Α' (1839), σ. 131-134.

—, «Περὶ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας τῶν χειροτεχνημάτων εἰς τὰ σχολεῖα τῶν Κορασίων», Ὁ Παιδαγωγὸς Α' (1839), σ. 221-236 καὶ 251-291.

Ἀγγέλικα Ψαρρᾶ, «Γυναικεῖα περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα», Σκούπα 2 (1979), σ. 3-13.

- Jean-Marie Barbier, «Scolarisation féminine et éducation à l'économie quotidienne (XVIIème-XIXème siècles)», *Pénélope pour l'histoire des femmes*, «Education des filles, enseignement des femmes XVIII, XX siècles», 2 (1980) σ. 81-85.
- Maurice Bloch και Jean H. Bloch, «Women and the dialectics of nature in eighteenth-century French thought», στο Carol MacCormack και Marilyn Strathern (έπιμ.), *Nature, culture and gender*, Καίμπριτζ 2^η1982, σ. 25-41.
- Joan Burstyn, *Victorian education and the ideal of womanhood*, Λονδίνο 1981.
- Kathleen M. Davies, «Continuity and change in literary advice on marriage», στο R.B. Outhwaite (έπιμ.), *Marriage and society. Studies on the social history of marriage*, Λονδίνο 1981, σ. 58-80.
- Margery Davies, «Woman's place is at the typewriter: The feminization of the clerical labor force», στο Zillah Eisenstein (έπιμ.), *Capitalist patriarchy and the case for socialist feminism*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1979, σ. 248-266.
- Rosemary Deem, *Women and schooling*, Λονδίνο 1978.
- Marjorie Ferguson, *Forever feminine: Women's magazines and the cult of femininity*, Λονδίνο 1983.
- Geneviève Fraisse, «L'éducation ménagère et le métier de femme au début du XIXème siècle», *Pénélope, pour l'histoire des femmes*, «Education des filles, enseignement des femmes XVIII, XX siècles», 2 (1980), σ. 86-87.
- Eva Gamarnikow, «Sexual division of labor: The case of nursing», στο Annette Kuhn και Ann Marie Wolpe (έπιμ.), *Feminism and materialism*, Λονδίνο 1979, σ. 96-120.
- Deborah Graham, *The Victorian girl and the feminine ideal*, Μπλούμινγκτον 1982.
- Dolores Hayden, *The grand domestic revolution: A history of feminist designs for American homes, neighborhoods and cities*, Καίμπριτζ Μασ. 1981.
- Michael Herzfeld, *Ours once more: Folklore, ideology and the making of Modern Greece*, "Ωστιν 1982.
- L.J. Jordanova, «Natural facts: A historical perspective on science and sexuality», στο Carol MacCormack και Marilyn Strathern (έπιμ.), *Nature, culture and gender*, Καίμπριτζ 2^η1982, σ. 42-69.
- Paschalis M. Kitromilides, «The enlightenment and womanhood: Cultural change and the politics of exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* 1/1 (1983), σ. 39-61.
- Martine Martin, *Femmes et société: Le travail ménager (1919-1939)*,

- διατριβή 3ου κύκλου στην Ίστορία, Université Paris VII, Παρίσι 1984.
- Erna Olafson, Leslie Parker Hume και Karen M. Offen (έπιμ.), *Victorian women: A documentary account of women's lives in 19th century England, France and the United States*, Στάνφορντ 1981.
- Stelios Papadopoulos, «The 'discovery' of the peasant in Greek Museology», *Museum* 139 (1983), σ. 163-166.
- David Pocock, «Introduction», στο Arnold Palmer, *Movable feasts*, Όξφόρδη 1984, σ. xi-xxxiv.
- Mary Ryan, «Femininity and capitalism in antebellum America», στο Zillah Eisenstein (έπιμ.), *Capitalist patriarchy and the case for socialist feminism*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1979, σ. 151-172.
- Kathryn Kish Sklar, *Catharine Beecher: A study in American domesticity*, Νέα Υόρκη 1973.
- Bonnie G. Smith, *Ladies of the leisure class: The bourgeoises of Northern France in the nineteenth century*, Πρίνστον 1981.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Σαπφώ Λεοντιάς. *Ἡμερολόγιον Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων*, Κωνσταντινούπολις 1905, σ. 353.
2. Καλλιρρόη Παρρέν. *Ποικίλη Στοά*, 1894, σ. 289.
3. «Ἐκ τῶν διαδρόμων τῶν Ἐξωτερικῶν Σχολείων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας». Φωτογραφικὸ ἀρχεῖο Ε.Λ.Ι.Α.
4. «Οἱ μικροὶ ἐργάται». Ἀπόσπασμα. *Ἀσμάτια παιδαγωγικὰ πρὸς χρῆσιν τῶν νηπιαγωγείων καὶ τῶν δημοτικῶν σχολείων*, ἐκδίδονται ἐπιμελεῖα καὶ δαπάνη τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, Ἀθῆναι 1872, σ. 35-36.
5. Μάθημα ραπτικῆς. Φωτογραφικὸ ἀρχεῖο Ε.Λ.Ι.Α.
6. Ὅδηγίς ραπτικῆς καὶ ποικιλτικῆς. Ξ. Δ. Ζύγουρας, *Ἡ κοπτική, ῥαπτική, πλεκτική καὶ ποικιλτική μετὰ 40 σχημάτων*, ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 78, 79, 100, 126, 127.
7. Παιδικὰ φορέματα. *Οἰκιακὴ Ἐφημερίς* Α' /7 (1893), σ. 2, 3.
8. Σχέδιο δαντέλας. *Εὐρυδίκη*.
9. Μάθημα πυρογραφίας. Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων. Φωτογραφικὸ ἀρχεῖο Ε.Λ.Ι.Α.
10. Μάθημα χειροτεχνίας. Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων. Φωτογραφικὸ ἀρχεῖο Ε.Λ.Ι.Α.
11. Διαφήμιση ραπτομηχανῆς Singer. *Ὁδηγὸς Γεωγραφικὸς καὶ Ἱστορικὸς τῶν πλείστων κυριωτέρων πόλεων τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1875*, ἐκδιδόμενος κατ' ἔτος ὑπὸ Μιλτιάδου Μπούκα, ἔτος Α', ἐν Ἀθήναις 1875, σ. 161.

12. «Πρὸς τὰς νεάνιδας περὶ οἰκονομίας». Ξ. Δ. Ζύγουρας, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία*, Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, τ. 12ος, ἐν Ἀθήναις 1887, σ. η΄.
13. Μάθημα μαγειρικῆς. Φωτογραφικὸ ἀρχεῖο Ε.Λ.Ι.Α.
14. Διαφήμιση γιὰ τὴν *Οἰκιακὴ Ἐφημερίδα*. *Ἡμερολόγιον τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν τοῦ ἔτους 1894*, Ἀθῆναι 1893, σ. 211.
15. Διακοσμητικὰ ἀντικείμενα. *Ἡμερολόγιον τῆς Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1900, σ. 78.
16. Οἰκιακὴ λογιστικὴ. *Ἡμερολόγιον τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν τοῦ ἔτους 1890*, Ἀθῆναι 1889, σ. 13.
17. Ὁ Ἀλέξανδρος Δελμούζος μὲ τὶς μαθήτριες καὶ τὸ προσωπικὸ στὸ Σχολεῖο τοῦ Βόλου (1910). Ε. Π. Παπανοῦτσος, *Α. Δελμούζος*, Ἀθήνα 1978.
18. Χαροκόπειο Διδασκαλεῖο Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδεύσεως (Χαροκόπειος Ἀνωτέρα Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ 1935). *Ἑλληνὶς ΙΕ΄/6* (1935), σ. 130.
19. Τὸ ἐργαστήριον ραπτικῆς τῆς Χαροκοπέου Ἀνωτέρας Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς (1935). *Ἑλληνὶς ΙΕ΄/6* (1935), σ. 130.
20. Διαφημίσεις οἰκιακῶν σκευῶν καὶ μηχανημάτων. *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Α΄/6* (1923), σ. 11 καὶ *Ε΄/71* (1928), σ. 7.
21. Πρόσκληση τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὰ Δικαιώματα τῆς Γυναίκας σὲ συγκέντρωση γιὰ τὴ δημοτικὴ ψῆφο τῆς γυναίκας. *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκας Ε΄/88* (1929).
22. Ἐργαλεῖα τοῦ νοικοκυριοῦ. Εἰρήνη Π. Πράτσια, *Στοιχεῖα Οἰκοκυρικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1915, σ. 38-42.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Ἀγγλία 65, 126, 129, 130, 132, 144, 159, 193, 221
 Ἀγρίνιο 54, 55, 59
 Ἀγροτικές Μεταβατικές Σχολές 214
 Ἀγώνας τῆς Γυναίκας, Ὁ 201, 216, 218
 Αἴγινα 42
 Ἀλεξάνδρεια 193
 Ἀλεξάνδρῃς Ἀπ. 167, 173
 Ἀμαλλεῖο Ὀρφανοτροφεῖο 52, 58, 66, 67
 Ἀμερικὴ 68, 76, 127, 130-132, 142, 143, 190, 193, 207, 215, 220, 252
 Ἀμερικανικὸ ΠαρθENAγωγεῖο Κωνσταντινουπόλεως 159
 Ἀντωνοπούλου Ἑλένη 200
 Ἀνωτέρα Γυναικεία Σχολή 203
 Ἀνωτέρα Οἰκοκυρικὴ Σχολή βλ. Χαροκόπειος Ἀνωτέρα Οἰκοκυρικὴ Σχολή
 Ἀνώτερο Δημοτικὸ ΠαρθENAγωγεῖο τοῦ Βόλου 11, 12, 148, 157, 159-163, 165-168, 170, 171
 Ἀνώτερο Ἰνστιτοῦτο Γεωργικῆς Οἰκιακῆς Οἰκονομίας Λάκκην Βελγίου 228
 Ἀνώτερο ΠαρθENAγωγεῖο Λευκωσίας 149
 Ἀποστολίδης Περ. 158
 Ἀργυριάδης Ἰ. 47
 Ἀργυροπούλου Εὐφροσύνη 200
 Ἀριστάρχῃς Μιλτιάδης 22
 Ἀρσάκειο Διδασκαλεῖο 27, 43, 44, 49, 51, 56, 67, 89, 90, 103, 119, 152, 157, 173, 228, 235, 254 βλ. καὶ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία
 Ἄσυλον τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης 27
 Ἄσυλον Ἀνιάτων 27
 Ἄσυλον Ἐργατιδῶν καὶ Ὑπηρετριῶν 70
 Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον 22
 Βαρβαρέσος Κυριάκος 203
 Βαρουξάκη Αἰκατερίνη 33, 229, 234-237, 239, 246-249, 251-253, 257
 Βασιλικὴ Πρόνοια 190
 Βασιλικὸν Ἴδρυμα 190
 Βέλγιο 159
 Βελλήνη Ὀλγα 199
 Βενιζέλος 180
 Βέρνη 215
 Βιέννη 222
 Βήσσερ 102 βλ. καὶ Catharine Beecher
 Βικέλας Δ. 149, 151, 156
 Βλαβιανὸς Σιμωνίδης 25
 Βόλος 157, 158
 Βοσπορίς 111
 Βουρζουά, ἰατρός 63
 Βρετανικὴ Διεύθυνση Ἐκπαίδευσης 221
 Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ Ἀθηνᾶ 201, 207, 215, 226
 Γαλλία 63, 64, 66, 123, 132, 163, 216, 220, 227
 Γενεὴ 163
 Γερμανία 103, 159, 207
 Γεροκοστόπουλος 72
 Γεωργιάδης Ἀλέξανδρος Ἰ. 118

- Γκίκα Ἀλεξάνδρα 21
 Γληνός Δημήτρης 168, 171-175, 202-206, 210
 Γόντικας Κωνσταντῖνος Β. 181, 188, 189
 Γουλιμή Εἰρήνη Γ. 223, 242
 Γρίβα Ἐλένη 200
 Γρυπάρης Ἰωάννης 203
- Δελμούζος Ἀλέξανδρος 157, 160-163, 165-168, 171
 Δημοτικό Συμβούλιο Παγασῶν 157, 158, 160
 Δημοτικὸν Σχολεῖον Ἀθηνῶν 25
 Διαμαντόπουλος Ἰ. 150
 Διδασκαλεῖον Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων βλ. Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων
 Διδασκαλεῖον Θηλέων Λευκωσίας 149
 Διδασκαλεῖον Κρήτης 158
 Διδασκαλεῖον Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδεύσεως βλ. Χαροκόπειον Διδασκαλεῖον Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδεύσεως
 Διδασκαλεῖον Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας βλ. Φιλεκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία
 Διεθνὲς Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον 242
 Διεθνὲς Συμβούλιο Γυναικῶν 200
 Δοντᾶς Σπυρίδων 203
 Δοξιάδης Ἀπόστολος 203
 Δραγούμη Μαρία 200
 Δραγούμης 164
 Δρακόπουλος Γ.Π. 91
 Δροσίνης Γ. 158
 Δύση 193
- Ἐθνικὴ Ἐκθεσὴ Γυναικείας Ἐργασίας, Α' (Βέρνη) 215
 Ἐθνικὸ Συμβούλιο Ἑλληνίδων (ΕΣΕ) 200, 212, 226
 Ἐκπαιδευτικὸ τμήμα 210
 Ἐθνικὸν Γυναικεῖον Συνέδριον, Α' 199
 Ἐκπαιδευτικὸς Ὀμιλὸς 167-169, 173, 175
 Ἐλβετία 159, 163
 Ἑλληνικὴ Σχολὴ Θηλέων Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας βλ. Φιλεκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία
- Ἑλληνίς 200, 206, 215, 223-225, 227, 228
 Ἔμκε 74
 Ἐμπορικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης 46, 90, 158
 Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων 27, 72, 149, 200
 Διδασκαλεῖον 241
 Ἐπαγγελματικὸν Σχολεῖον Πειραιῶς 75, 76, 224
 Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ 72, 74, 79, 84, 136, 163, 185, 189, 192-195
 Ἐπαγγελματικὸν Σχολεῖον Πειραιῶς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων βλ. Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων
 Ἐργαστήριον Συλλόγου Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως 69
 Ἐργατικὸ Κέντρο Βόλου 162
 Ἐστία (περ.) 118
 Εὐνάρδ, κυρία 67
 Εὐρυδικὴ 22
 Εὐρώπη 19, 62, 64-66, 102, 127, 134, 135, 142, 159, 193, 220, 221, 252
 Εὐταξίας Ἀθ. 60, 173
 Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν 22, 27, 51, 54, 63, 64, 74, 75, 90, 103, 118, 139, 140, 142, 150, 191, 196, 197, 201
- Ζάππειον Παρθεναγωγεῖον Ἀδριανουπόλεως 27
 Ζαρχὴς Νικ. 158
 Ζημνοπούλου Μάρθα 40
 Ζύγουρας Ξενοφῶν Δ. 44, 46-50, 58, 63, 90, 91, 93-96, 98-104, 106, 108-111, 114-116, 119, 121, 124, 126, 135, 136, 139, 141-143, 150, 152, 221, 248-250, 253, 257
- Ἡλιακοπούλου Μυρσίνη 164, 165
 Ἡμερολόγιον Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν 27, 54
 Ἡμερολόγιον Φιλοκάλου Πηγελοῦτης 58
 ΗΠΑ βλ. Ἀμερικὴ
- Θεοδοροπούλου Αὔρα 201
 Θεοτόκης Γ. 37, 39, 173
 Θεοχάρης Σταμ. 116

- Θεσσαλονίκη 185
- Ἰδρυμα d' Ecoenen 64, 65
- Ἰππὼ Εὐγενία 102· βλ. καὶ Hyr-
reau E.
- Ἰταλία 225
- Καβανιάρη Ἀμεναῖς 67, 89
- Καίρη Εὐανθία 124
- Καλλιθέα 188
- Καλλισπέρη Σεβαστὴ 76-78, 154,
192
- Καπετανάκης Ν. 158
- Κεντρικὸν Ἐποπτικὸν Συμβούλιον
Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως 167
- Κεντρικὸν Σχολεῖον 25
- Κέρκυρα 179
- Κεχαγιᾶ Καλλιόπη 22, 26, 68, 152,
153
- Κλεάνθους [-Παπαδημητρίου] Μυρ-
σίνη 203
- Κληρίδης Λεόντιος 21
- Κοινωνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Οἰκογέ-
νειας καὶ τοῦ Νοικοκυριοῦ τῆς Γαλ-
λίας 227
- Κοκκέβη Ὀλυμπία 228
- Κοκκώνης Ἰ. Π. 42
- Κοτοπούλη Μαρίκα 27
- Κόττου Ἀλεξάνδρα 216
- Κόττου Λίζα 211, 212
- Κουγέας Σωκράτης 203
- Κουσενή 101
- Κουμουνοῦρος Ἀ. 90, 91
- Κουρτίδης Ἀριστοτέλης 150, 151,
153, 154
- Κούσκουρη Πολυτίμη 25
- Κουτσοπούλου Εὐφροσύνη 163, 164
- Κοφινιώτης Ἰ. Φ. 49
- Κτενᾶ Λεοντιάς Αἰμιλία 22
- Κύπρος 149
- Κυριακὰ Γεωργικὰ Σχολεῖα 186,
214
- Κυριακὸ Σχολεῖο 84, 194· βλ. καὶ
Σχολὴ τῆς Κυριακῆς
- Κυριακὸ Σχολεῖο Σύρου 69
- Κυριακὸς Π. Σ. 91
- Κωνσταντινόγλου Μαρία Χ. 155
- Κωνσταντινούπολη 21, 22, 46, 111,
112, 120
- Κωτσάκη Ἀγγελικὴ 69
- Λ. Εἰρ. 230
- Λαμία 179
- Λαμπρίδη Ἑλλη 209, 218
- Λάρισα 179
- Λασκαρίδου Αἰκατερίνη 22, 149
- Λεβασσέρ Ἐ. 126
- Λεοντιάς Σαπφὼ 21-23, 26, 103-
111, 114-116, 119, 121, 124, 127,
138, 140, 142-144, 248, 249, 253,
257
- Λευκωσία 149
- Λοιζιάς Πολύμνια 150, 151
- Λοβάρδος Κ. 28, 44
- Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων 27, 196,
199, 200, 224
- Μανουῖσος Γ. 24, 63
- Μαρίνος Δ. 150
- Ματσούκη Μαριάνθη 190, 213
- Μαυροκορδάτου Εἰρήνη 56
- Μεζιέρως 103· βλ. καὶ Mezières
- Μεταξᾶς 214, 228
- Μίλησης Γ. 43
- Μεγαλόπολις 49
- Μόναχο 197
- Μοσχονᾶς Ἰ. 151
- Μουσολίνι 225
- Μουστοζύδης Ἀ. 25
- Μπὲκ Ἀθηνᾶ 224, 225, 227
- Μπηγάτση 164
- Μπουκουβάλα Ἑλένη 150, 151
- Νάζου Ἐδλα 200
- Ναπολέων 65
- Ναύπλιο 69, 162
- Νέα Ὑόρκη 215
- Νίτσε 204
- Ἵθων 66
- Οἰκιακὴ Ἐφημερὶς 54, 117, 118,
140
- Οἰκογένεια 40, 53, 63
- Οἰκοκυρικὴ καὶ Βιοτεχνικὴ Ἐκθε-
σις, Α' 199
- Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχο-
λὴ Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων βλ.
Ἐνώσεις τῶν Ἑλληνίδων
- Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ τοῦ Βερολίνου
136
- Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ Φιλεκπαιδευτι-
κῆς Ἐταιρείας βλ. Φιλεκπαιδευ-

- τική Ἐταιρεία
 Οἰκοκυρικὸ Τμῆμα Φιλεκπαιδευτι-
 κῆς Ἐταιρείας βλ. Φιλεκπαιδευ-
 τική Ἐταιρεία
 Οἰκονομίδου Εἰρήνη 60
 Ὀλγα, βασίλισσα 198
 Ὀλλανδία 159
 Ὀμοσπονδία Λειτουργῶν Μέσης Ἐκ-
 παιδύσεως 241
- Παλαμᾶς Χρῆστος 150
 Πανδώρα 22
 Παπαγεωργιάδης Ἀγ. 158
 Παπακωνσταντίνου Δώρα 225, 227
 Παπαλεξανδρῆς Βασ. 150, 151
 Παπαμάρκου Χαρίσιος 17
 Παπανδρέου Γ. 183
 Παπαντωνίου Ζαχαρίας 203
 Παπασωτηρίου Γ. 158, 167
 Παππαδόπουλος Γ. Γ. 26, 48
 Παρθεναγωγεῖο «Ἁγία Φωτεινή»
 Σμύρνης 22
 Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου βλ. Ἀνώ-
 τερο Δημοτικὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ
 Βόλου
 Παρθεναγωγεῖο Σ. Δημοπούλου 52
 Παρθεναγωγεῖο Μεθοδ. Ἀρώνη 22
 Παρθεναγωγεῖο Σκορδέλη 55, 194
 Παρθεναγωγεῖον Φιλεκπαιδευτικῆς
 Ἐταιρείας βλ. Φιλεκπαιδευτικῆ
 Ἐταιρεία
 Παρνασσός βλ. Φιλολογικὸς Σύλλο-
 γος Παρνασσός
 Παρρὲν Καλλιρρόη 22, 27-29, 38,
 51-53, 59, 63, 64, 71, 72, 75, 90,
 135, 138, 140, 156, 158, 165, 191-
 199, 201, 222, 253, 258
 Πάτρα 179
 Πατριωτικὸν Ἴδρυμα 200
 Πατριωτικὸς Σύνδεσμος Ἑλληνί-
 δων 27, 197, 198
 Πειραιᾶς 76, 91
 Πελοποννησιακὴ Γερουσία 17
 Περιθάλψις [τῶν προσφύγων] τῆς
 Ἑγγύς Ἀνατολῆς 199, 200
 Πηνελόπη 46
 Πολίτης Νικόλαος 49, 160, 164,
 165
 Πούλακα 164
 Πράττικα Εἰρήνη II. 229, 241-249,
 251-257
- Πρεβεζιώτου Ἀγλαΐα Λ. 111-116,
 119, 126, 127, 140, 142, 250
 Πρεβεζιώτου Κορνηλία Λ. 111
 Πρότυπον Δημοτικὸν Σχολεῖον Φι-
 λεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας βλ. Φι-
 λεκπαιδευτικῆ Ἐταιρεία
 Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν
 Συνέδριον 11, 149, 150, 156-158,
 165, 171, 175, 192
- Ρέθυμνο 27
 Ρουμπινιστᾶν Σωσάνα 151
 Ρουσσοπούλου Ἀγνή 201, 226 βλ.
 καὶ Στουδίτου Ἀγνή
 Ρουσσοπούλου Ἐλένη 226
- Σάμος 21, 22
 Σαράτσης Δημ. 158-160, 162, 163,
 165, 175
 Σαρίπολος Νικόλαος 24
 Σβῶλος Ἀλέξανδρος 203
 Σβώλου Μαρία 201, 206, 207, 209,
 212
 Σδρὶν Ἐλένη 190
 Σεκιάρης Εὐρ. 151
 Σερούτου Ἄννα 40, 53, 55, 59, 63
 Σιγανοῦ Ἀθηνᾶ 54
 Σιγανοῦ Καλλιρρόη 27
 Σικελιανοῦ Εὐᾶ 200
 Σίμων Ἰούλιος 63
 Σιφναῖο Ἐλένη 200
 Σμῖθ Ἄδαμ 101 βλ. καὶ Smith
 Adam
 Σμύρνη 22, 46
 Σοσιαλιστικὸς Ὀμιλος Γυναικῶν
 215
 Σουηδία 193, 225
 Σούτζου Αἰκατερίνη 123, 124
 Σούτζου Ναταλία 27
 Σούτζου Ραλλοῦ 123
 Σοφία, περιγίπισσα 27, 72
 Σπαθᾶκης Ἀριστείδης 24
 Στρούμπτος Δ. Σ. 25, 48
 Στουδίτου Ἀγνή 215 βλ. καὶ Ρουσ-
 σοπούλου Ἀγνή
 Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλλη-
 νικῶν Γραμμάτων 148
 Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων
 Βιβλίων 148, 149, 230, 246
 Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναι-
 κείας Παιδύσεως 68

- Σύλλογος Κυριῶν Ἐργάνη Ἀθηνᾶ 54
 Σύλλογος πρὸς Προστασίαν τῆς Ὑγείας τῶν Μαθητῶν 235
 Σύνδεσμος πρὸς Διάδοσιν τῶν Οἰκοκυρικῶν Σπουδῶν 223
 Σύνδεσμος γιὰ τὰ Δικαιώματα τῆς Γυναίκας 200, 201, 208-210, 212-214, 223, 226
 Σχολεῖο τοῦ Βόλου βλ. Ἀνώτερο Δημοτικὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου
 Σχολεῖον Κοπτικῆς καὶ Ραπτικῆς Ἄννας Νεμπάουερ 69
 Σχολὴ τῆς Κυριακῆς 139· βλ. καὶ Κυριακὸ Σχολεῖο
 Σχολὴ Sacré-Coeur 64
 Σωτηρίου Κώστας Δ. 203
- Ταβανιώτης Ἐμμανουὴλ 111, 112
 Ταρσούλη Ἀθηνᾶ 200
 Τεγέα 185
 Τεγεατικὸς Σύνδεσμος 185
 Τλέστερφηλδ 126
 Τριανταφυλλίδου Ἄννα 199
 Τριανταφυλλόπουλος Κωνσταντῖνος 203
 Τρίκαλα 179
 Τρίπολη 179
 Τσιριμῶκος Ἰωάννης Δ. 172, 173, 179
 Τσιριμῶκος Μάρκος 173
- Φιλαδελφεὺς Χ.Ν. 68
 Φιλεκαπαιδευτικὴ Ἐταιρεία 21, 31, 38, 46, 51, 56, 157, 178, 179, 228, 235, 241, 246· βλ. καὶ Ἀρσάκειο Διδασκαλεῖο
 Διδασκαλεῖον 34, 36, 84, 254
- Ἑλληνικὸν Σχολεῖον Κερκύρας 83
 Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ 228
 Οἰκοκυρικὸν Τμήμα 254
 Παρθεναγωγεῖον 33, 235, 254
 Παρθεναγωγεῖον Κερκύρας 56
 Πρότυπον Δημοτικὸν Σχολεῖον 34 36
 Φιλόκαλος Πηλελόπη 54, 58, 118
 Φιλοκρητικὸν Σχολεῖον Πτωχῶν 67
 Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσὸς 148, 196, 203
 Φιλόπτοχος Ἀδελφότης Κυριῶν Θεσσαλονίκης 69
 Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 173
 Φουντουκλή Φλωρεντία 150, 151
 Φραγκίσκος Β' 177
 Φραγκλῖνος Βενιαμῖν 102
 Φράγκου Ζωὴ 206
 Φωτιάδου Εἰρήνη 200
- Χαλκίδα 59, 60
 Χαροκόπειον Διδασκαλεῖον Οἰκοκυρικῆς Ἐκπαιδεύσεως 7, 188, 189, 212, 213, 218
 Χαροκόπειος Ἀνωτάτη Σχολὴ Οἰκιακῆς Οἰκονομίας 250
 Χαροκόπειος Ἀνωτέρα Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ 187, 188, 190, 227, 250
 Χαροκόπειος Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ 188
 Χαροκόπος Παναγῆς Ἀ. 188-190
 Χατζημιχάλη Ἀγγελικὴ 200
 ΧΕΝ 199, 200
 Χίλλ, ζεῦγος 66
 Χόνδρος Δημήτριος 203
 Χρήστου Ἑλένη 149, 151
 Χριστοφίδης Ἡλίας 41, 42
 Χρυσογοῖδης Κ. 158
- Alg Louise d' 127
- Bauhaus 221
 Beecher Catharine 127, 130-133, 136, 220· βλ. καὶ Βήσσερ
 Beecher Stowe Harriet 132
 Beeton Samuel 129
 Bonnot de Malby G. 124
- Bouilly Jean Nicolas 124
 British Board of Education βλ. Βρετανικὴ Διεύθυνση Ἐκπαίδευσης
 Bullinger Heinrich 121
- Charles Μαρία 74
 Childe Lydia Maria 131
 Cleaver Robert 121

- Congrès International de l'Enseignement primaire βλ. Διεθνές Ἐκπαιδευτικόν Συνέδριον
- Dodd John 121
- Dwight Theodore 131
- Horn, βαρωνίς 197
- Humphrey Herman 131
- Hyppeau E. 127· βλ. καὶ Ἴππὼ Ἐγγενία
- Lambert Anne Therèse de 123
- Mezières 126· βλ. καὶ Μεζιέρως
- Near East Relief Foundation βλ. Περιθαλψίς [τῶν προσφύγων] τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς
- Panton J.E. 130
- Poetz Helma 229-234, 246-249, 252
- Remusat de, κυρία 151
- Robieu de, mademoiselle 227
- Singer 69
- Smiles Samuel 126, 130
- Smith Adam 126· βλ. καὶ Σμιθ Ἄδαμ
- Taylor 220
- Wayland F. 126
- Weber 124

L'ÉDUCATION DOMESTIQUE ET LES DEVOIRS FÉMININS

(dernier quart du XIXème siècle à 1929)

ALEXANDRA BACALAKI - HÉLÈNE ELEGMITOU

R é s u m é

La première partie de ce livre concerne la période allant de la fondation de l'État grec aux débuts du XXème siècle. Dans l'introduction est signalée que la base de la mise en place, aussi bien que la dévalorisation de l'éducation féminine fut la conception selon laquelle l'instruction scolaire devait répondre aux exigences de la vocation féminine, dictées par les qualités spécifiques physico-biologiques et psychologiques des femmes. Ceux qui soutenaient que l'instruction excessive des femmes engendrait des dangers pour elles-mêmes et pour la société aussi bien que les défenseurs du droit des femmes à l'éducation s'accordaient sur le fait que le but primordial de l'école était de préparer les élèves aux devoirs de l'épouse, de la mère et de la maîtresse de maison. Cependant cet accord ne préjugait pas d'une concordance de vues sur la quantité et la teneur de l'enseignement en question qui causèrent souvent conflits et embarras. Car du point de vue de la vocation féminine aucun détail de l'enseignement des devoirs domestiques n'aurait pu être indifférent ou innocent,

ce qui rendait sa programmation et son contrôle une question en même temps urgente et difficile à résoudre.

Le premier chapitre traite des arts féminins, objets d'artisanat et ouvrages qui constituaient l'élément de base de l'enseignement du premier et second degré des filles. Bien que considérée unanimement comme nécessaire, cette activité «si féminine» n'était pas sans présenter quelques dangers. La tendance au formalisme et à l'uniformité mise à part, la nécessité de réglementer cet enseignement fut dictée par l'idée que le trop d'importance pris par les ouvrages décoratifs mais aussi l'attachement à la mode européenne cultivé dans les écoles supérieures pour filles et dans les revues féminines encourageait l'exhibition, l'aspiration au luxe et l'imitation de tout ce qui est étranger. L'exigence d'ouvrages «utiles» a souvent pris les couleurs de l'authenticité grecque et a été inséré dans l'effort plus vaste de la quête d'une identité culturelle nationale qui aurait différencié la Grèce de l'Europe et au même moment l'aurait valorisé aux yeux de celle-ci.

Dans les écoles générales pour filles l'enseignement des métiers féminins s'adressait à un public où les classes sociales étaient mélangées — aux élèves de l'école primaire (la seule à laquelle avaient accès les filles jusqu'en 1914) et aux futures institutrices qui en général boursières poursuivaient leurs études dans les écoles supérieures privées pour filles, où complétaient aussi leur éducation des filles de familles aisées. Par contre la formation spécialisée dans les métiers féminins et les travaux domestiques organisée par des institutions féminines de bienfaisance et qui a constitué la première forme d'enseignement technique professionnel féminin était destinée à des jeunes filles pauvres ayant besoin de travailler. Cependant, de même que dans les écoles d'enseignement général il n'était pas exempt d'une signification économique, puisqu'il se proposait d'aider les élèves à économiser et au besoin à gagner de l'argent, les buts de l'enseignement professionnel ne se

limitèrent pas à l' exploitation de ces connaissances sur le marché du travail mais inclurent leur mise en valeur dans le foyer et furent liés à la formation «morale» des filles. Dans les deux cas l' enseignement des métiers féminins fut dicté par le principe selon lequel les besoins d' instruction des femmes étaient avant tout déterminés par leur sexe — principe sur lequel s' appuya également l' École Professionnelle pour les Ménagères, fondée par l' Union des Femmes Grecques en 1897 avec l' intention de former d' un côté des maîtresses de maison et de l' autre des ouvrières et des domestiques. L' enseignement professionnel pour les métiers féminins et les travaux domestiques a offert de nouveaux débouchés pour un travail rémunéré à des femmes pauvres en accentuant cependant l' identification particulière des femmes au foyer, ce qui légitimait le caractère d' appoint de ce travail.

Le second chapitre examine le contenu de l' économie domestique, matière qui apparut dans les programmes des écoles supérieures pour filles après 1850 au moyen de manuels qui circulèrent pendant les trois dernières décennies du XIXe siècle afin de guider les lectrices, élèves et maîtresses de maison, dans les devoirs domestiques. La presse féminine consacrait souvent également des articles à ces devoirs, tandis que les femmes qui militaient pour «l' élévation de leur sexe» voyaient en l' économie domestique la quintessence d' une éducation permettant aux femmes d' assumer leur devoirs spécifiques, consolidant leur prépondérance au foyer et contribuant à la reconnaissance sociale du travail effectué dans celui-ci.

Les auteurs de ces manuels mettent l' accent sur les vertus féminines indispensables à la maîtresse de maison pour que celle-ci réussisse dans sa tâche, mais ils se séparent quant à la façon de concevoir le bien-être domestique, ce vers quoi elle devrait diriger ses efforts. C' est ainsi que Xenophon Zygouras (1875, 1878, 1887) pense que le bien-être est assuré lorsque la logique du profit s' installe au foyer, et considère que l' écono-

mie domestique permet à la maîtresse de maison d'accroître la richesse familiale en lui enseignant les principes «scientifiques» de l'économie. Leontias (1887) aussi souhaite que la maîtresse de maison soit initiée aux secrets de la gestion, mais en même temps elle attribue au foyer les caractéristiques d'une petite oasis, cadre d'une vie familiale heureuse, et inclut dans son livre des directives pour l'entretien du mobilier et de l'habillement, la propreté et les rapports que doivent avoir entre eux les membres de la famille et vis à vis de tiers. Le *Traité d'économie domestique*, ouvrage traduit du français en 1871, aussi bien que le manuel d'Aglaé Préveziotou (1892) identifient plus encore le bien-être à la propreté, l'ordre et le confort dans la maison. Enfin tous les auteurs considèrent la santé comme un élément constitutif du bien-être et confient à la maîtresse de maison la prévention des maladies et des soins aux malades.

Comme ce fut le cas en Europe Occidentale et aux Etats-Unis d'où proviennent les modèles mis en avant dans les manuels, l'économie domestiques en Grèce s'adressa à l'ensemble des femmes en tant que membres non pas d'une société constituée de classes mais d'un monde avant tout divisé selon les sexes. Dans les manuels prédomine le modèle du foyer grand-bourgeois fonctionnant sous la direction de la maîtresse de maison mais aussi avec l'aide de domestiques. Les préceptes moraux de l'économie domestique sont pourtant formulés comme vérité universelle devant éclairer la vie de toute femme indépendamment des moyens de la famille, moyens auxquels elle doit toujours ajuster ses diverses activités.

Néanmoins Zygouras et Leontias font dépendre de l'économie domestique des sujets tels que la vocation de chaque sexe, la place de la femme dans la famille et la société, son rapport à l'homme, son rôle dans l'économie ainsi que ses droits à l'éducation qui constituent les aspects principaux de la question féminine à cette époque. Conformément à l'

esprit du XIXe siècle, ils renvoient les modèles du comportement féminin à la nature et inversement. Cependant dans leurs oeuvres ainsi que d'autres ouvrages de l'époque la nature est décrite comme un domaine ambigu sur lequel sont projetées afin d'être mis en valeur des conceptions différentes ou même opposées de la vocation féminine. C'est ainsi que les auteurs invoquent la nature pour démontrer la nécessité de confier aux femmes les travaux domestiques mais aussi leur capacité d'exceller dans des professions comme le négoce, la pharmacie ou la télégraphie si elles se trouvaient dans l'obligation de travailler.

La seconde partie du livre concerne la période 1904-1929. Le premier chapitre suit le cheminement de l'éducation domestique comme celle-ci se dessine dans le cadre des visées, expériences et programmes réformateurs de l'époque. Y sont examinés les conceptions exprimées lors du Premier Congrès Hellénique de l'Éducation de 1904, conceptions qui furent centrées sur le besoin d'élargir l'enseignement élémentaire des filles, de renforcer le sens patriotique des élèves, d'augmenter les heures de l'enseignement domestique et de l'adapter aux exigences du plus grand nombre par l'octroi de connaissances «utiles» et non pas superficielles.

Par la suite est examiné l'enseignement des devoirs domestiques à l'École Supérieure pour filles de Volos qui a fonctionné de 1908 à 1911 sous la direction de Alexandre Delmouzos. Les principes du courant pour la démotique dans l'enseignement qui y furent appliqués n'impliquaient pourtant pas une remise en question de la vocation naturelle des sexes. L'enseignement des travaux domestiques d'horaire réduit avait pour but d'insufler aux élèves l'idéal ménager, dans le cadre d'un programme basé dans son ensemble sur la conception que les exigences de la famille bourgeoise moderne, coultivée et ouverte au progrès déterminaient aussi les besoins éducatifs des femmes.

Par ailleurs le mémoire du Groupe pour l'Enseignement adressé au Conseil Central de l'Enseignement Primaire (1912) ainsi que les projets de loi sur l'enseignement de 1913, signalaient la nécessité de combattre le modèle grand-bourgeois de la femme-poupée au moyen d'une éducation qui préparerait les filles aux travaux utiles du ménage et ferait partie des programmes des écoles primaires et des écoles publiques du secondaire que l'on proposait de fonder. Les premières écoles de ce genre, les Écoles Urbaines de trois ans d'études furent fondées en 1914 dans le but de préparer les filles aux travaux domestiques et leur offrir une éducation plus générale. Les premiers lycées pour filles de six ans d'études furent fondés en 1917.

Enfin la réforme de l'enseignement de 1929 prévoyait le remplacement des Écoles Urbaines par les Écoles Supérieures pour filles d'une durée de quatre ans fondées dans le but de préparer les élèves surtout aux travaux ménagers, tandis que les leçons de «devoirs domestiques» étaient mises en marge de l'enseignement féminin au Lycée, par ailleurs semblable à celui des garçons. C'est en 1929 également que fut fondée l'École Normale d'Enseignement Ménager Charocopion.

Le deuxième chapitre examine les propositions sur l'organisation de l'enseignement des travaux ménagers ainsi que les réactions exprimées du côté du mouvement féministe concernant l'attitude de l'état à ce sujet. Au début du XXe siècle les porte-paroles du féminisme philanthropique avec à sa tête Callirroë Parrein continuaient de mettre en avant la tâche de l'épouse, de la mère et de la maîtresse de maison en tant que contribution majeure de la femme à la société et intensifiaient leurs efforts pour «assainir» le ménage «populaire» et renforcer le sens patriotique des femmes et du «peuple» en général.

Après la fondation de la Ligue pour les Droits de la Femme en 1920, le mouvement féministe s'engagea dans une nouvelle voie qui dura jusqu'à la proclamation de la Dictature

de I. Métaxas en 1936. Le rôle de l'épouse, mère, maîtresse de maison n'est plus la préoccupation centrale du nouveau féminisme qui s'est tourné vers la revendication du droit de vote et du travail salarié. Dans le domaine de l'éducation les féministes revendiquaient un système scolaire qui reconnaîtrait et garantirait le droit des femmes au travail. Elles furent en total désaccord avec la création des Écoles Supérieures pour filles et proposèrent d'aligner l'enseignement féminin sur celui des hommes, tout en continuant à enseigner aux filles certaines matières spécifiques concernant le ménage et l'éducation des enfants et de créer des écoles de travaux domestiques du premier et second degré ainsi que des écoles de travaux agricoles et ménagers. Elles considéraient que ces écoles comme l'école normale Charocopion mais aussi la technologie ménagère contemporaine contribueraient à la modernisation, la rationalisation et la professionnalisation du travail domestique qui restait toujours une affaire de femmes.

Les féministes de l'entre-deux-guerres n'acceptèrent pas que les travaux ménagers soient un frein à la revendication de l'égalité sans pourtant contester explicitement ou globalement la vocation «naturelle» des sexes. De plus bien que les femmes radicales ne s'y reconnaissaient pas, la conception selon laquelle la tâche primordiale des femmes était l'entretien de la maison et de la famille continuait de s'exprimer dans la mouvance féminine plus large. Quand les féministes radicales se tournèrent vers la lutte antifasciste en reléguant au second plan ou même en abandonnant les organisations féminines, cette conception ne se trouva pratiquement plus contredite.

Le dernier chapitre examine le contenu des devoirs domestiques au XXème siècle à travers trois manuels. Irène Pratsika (1915) conçoit le foyer comme le lieu de travail de la femme et considère la propreté comme le travail principal de la ménagère. Pour Helma Poetz (1901) le foyer est en

plus le miroir de la famille décente. Selon enfin Ekaterini Varouxaki (1923) le foyer est une unité économique, lieu où se déroulent les rapports familiaux et partie d'un ensemble plus vaste — la « patrie » ou la « nation » ; mais avant tout il est le bastion de l'hygiène. La sauvegarde de la santé de la famille est le devoir suprême de la maîtresse de maison.

La femme décrite par les manuels exécute tous les travaux à elle seule et ne s'occupe que du ménage. La réussite dans sa tâche dépend bien plus de sa capacité d'appliquer efficacement des connaissances et des techniques que de sa capacité à exercer des tâches administratives ou d'imprimer au foyer une certaine éthique. Généralement, à l'opposé des manuels anciens, ceux du XXe siècle mettent plus fortement l'accent sur la technique du travail domestique. Ce fait relève de la conception selon laquelle d'éducation aux choses de la maison devrait avant tout cultiver l'idéal de la femme en tant que ménagère — conception reliée à l'exigence d'une généralisation de l'enseignement féminin pour qu'il réponde aux besoins des filles provenant de familles aux revenus moyens ou faibles ou bien vivant au village, exigence exprimée aussi bien par des enseignants progressistes que par le mouvement féministe.

Au XXème siècle, l'enseignement domestique continue à s'adresser aux filles sur la base de leur sexe. L'accent mis néanmoins sur le travail domestique laisse peu de marge aux valeurs morales et aux vérités universelles et impose des mentions concrètes au mobilier qui renvoient directement aux moyens financiers du ménage. Cependant, en général, le modèle de la maison qui prédomine dans les livres plus récents évoque plutôt l'image du ménage petit-bourgeois, contrairement au modèle des manuels plus anciens qui était basé plus sur les fonctions et caractéristiques du foyer grand-bourgeois.

De plus au XXème siècle le champs de l'économie domes-

tique s' amenuise puisque des sujets de controverses sont proscrits, comme le travail féminin hors du foyer ou le droit des femmes à l' éducation que les auteurs plus anciens y inséraient. Enfin les livres plus récents tiennent comme évident et naturel de confier les travaux domestiques aux femmes de sorte qu' aucune explication n' est nécessaire ni même une invocation explicite de la nature. Eventuellement cette spécialisation de l' enseignement domestique est en relation avec le fait que la reconnaissance sociale du travail de la maîtresse de maison et de la restitution du foyer au contrôle des femmes à désormais perdu de l' impact que celui-ci avait pendant la première période de contestation féminine, ainsi qu' avec la création d' écoles secondaires pour filles, c' est-à-dire la subordination de la préparation des filles aux devoirs domestiques au contrôle de l' état.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
Α' ΜΕΡΟΣ	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Γυναικεία εκπαίδευση και γυναικεία «φύση»	17
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Οι γυναικειῖες τέχνες: χειροτεχνήματα και ἐργόχειρα	33
'Η θέση τῶν «γυναικείων τεχνῶν» στή γυναικεία εκπαίδευση	33
Προσπάθειες γιά τήν τυποποίηση τῆς διδασκαλίας	41
Οἱ γυναικειῖες τέχνες δέν εἶναι ἀκίνδυνες: ὁ φόβος τῆς πολυτέλειας καί τῆς ξενομανίας	48
«Γυναικειῖες τέχνες» καί οἰκιακά ἔργα: ἐπιμόρφωση καί ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση	66
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Οἰκιακή οἰκονομία	83
'Εγχειρίδια οἰκιακῆς οἰκονομίας	83
'Ο κανόνας τοῦ ἐπαναλαμβανόμενου προτύπου καί οἱ μικρῆς διαφορῆς	116

Β' ΜΕΡΟΣ

145

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐκπαίδευσης «εἰς τὰ τοῦ οἴκου»
(1904-1929)

147

Τὸ «Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον»	148
Τὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου	157
Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου	167
Τὰ Νομοσχέδια τοῦ 1913	172
Ἀστικά σχολεῖα θηλέων	178
Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929	180

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οἱ ἀπόψεις τῶν γυναικῶν

191

Ἐν ὄψει τοῦ φεμινισμοῦ	191
Ἴσοπολιτεία καὶ νοικοκυριά	201
Ἡ ὀργάνωσις τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας	215
Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 30: μιὰ συνοπτικὴ ἀναφορὰ	225

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἀπὸ τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν εἰς τὰ οἰκοκυριακά
Τὸ ἰδεῶδες τῆς νοικοκυροσύνης

229

Ἐγχειρίδια	229
Ἀπὸ τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν εἰς τὰ οἰκοκυριακά	246
Ἐπίλογος	259
Βιβλιογραφία	265
Κατάλογος τῶν εἰκόνων	283
Εὐρετήριο κυρίων ὀνομάτων	285
Résumé	291

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ—ΕΛΕΝΗ ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ
Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ «ΕΙΣ ΤΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ»
ΚΑΙ ΤΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ
ΕΝΑΤΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ—Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54, Ν. ΚΟΣΜΟΣ
ΤΟ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1987
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΦΗΣ ΑΒΔΕΛΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

1. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου 'Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, τ. Α', Β', 'Αθήνα 1986, σελ. 725.
2. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 'Η Μέση Έκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)', 'Αθήνα 1986, σελ. 467.
3. Γιώργος Παπαγεωργίου, 'Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος - 20ός αι.)', 'Αθήνα 1986, σελ. 192.
4. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: ή δημογραφική τύχη της νεότητας, 'Αθήνα 1986, σελ. 231.
5. Κώστας Τσικνάκης, 'Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936). Καταγραφή', 'Αθήνα 1986, σελ. 804.
6. Actes du Colloque International Historicité de l'enfance et de la jeunesse, Athènes 1986, σελ. 709.
7. José Gentil da Silva, L'historicité de l'enfance et de la jeunesse dans la production historique récente, Athènes 1986, σελ. 119.

ΤΥΠΩΝΟΝΤΑΙ

8. 'Ελένη Καλαφάτη, 'Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1821-1929).
9. 'Αλεξάνδρα Μπακαλάκη-'Ελένη 'Ελεγκίτου, 'Η εκπαίδευση «εις τὰ τοῦ οἴκου» και τὰ γυναικεία καθήκοντα (1830-1929).
10. 'Οντέτ Βαρών, 'Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945). Καταγραφή.
11. 'Ελένη Φουρνάρακη, Οί ιδέες για τήν εκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στο ἑλληνικό κράτος (19ος αἰώνας). Συλλογή κειμένων και τεκμηρίων.
12. Μάρθα Καρπύζηλου, 'Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914). Καταγραφή.
13. 'Ελένη Μαχαίρα, Νεολαία, ἀπεικονίσεις, μεταξική δικτατορία. Συγκρίσεις με τή φασιστική 'Ιταλία και τή Γερμανία τῶν Ναζί.
14. Χρήστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, Οί μαθητευόμενοι στίς κομπανίες τῶν χριστιῶν τῆς Πελοποννήσου.
15. Βίκυ Πάτσιου, «'Η Διάπλασις τῶν Παίδων» (1879-1922). Τὸ πρότυπο και ἡ συγκρότησή του.
16. Κώστας Σοφικιάς, Τὸ νομικό πλαίσιο για τή νεολαία (1833-1900).
17. Δαυίδ 'Αντωνίου, Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης 'Εκπαίδευσης (1833-1929).